

**SIRAT-I MÜSTAKİM DERGİSİNE
GÖRE RUSYA MÜSLÜMANLARI**

Sinan ŞAHİN

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Haziran, 2019

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

SIRAT-I MÜSTAKİM DERGİSİNE GÖRE RUSYA
MÜSLÜMANLARI

Hazırlayan
Sinan ŞAHİN

Danışman
Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

AFYONKARAHİSAR 2019

Bu Tez Çalışması BAPK'ca Desteklenmiştir. Proje No: "16.SOS.BİL.07"

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları**” isimli çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

13.06.2019

Sinan ŞAHİN

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Jüri Üyeleri : Doç. Dr. Cüneyt AKIN

: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN

İmza

Ahmet Yaramiş
.....
C. Akın
.....
M. Ali Karaman
.....

Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Sinan ŞAHİN' in "Sırat-ı Müstakim Dergisine Göre Rusya Müslümanları" başlıklı tezi, 13.06.2019 günü saat 10.30' da Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği' nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

SIRAT-I MÜSTAKİM DERGİSİNE GÖRE RUSYA MÜSLÜMANLARI

Sinan ŞAHİN

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Haziran 2019

Danışman: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Sırat-ı Müstakim Dergisi, 1908-1912 yılları arasında yayınlandı ve toplamda 182 sayıdan oluştu. Derginin kurucuları Ebu'l-Ula Mardin ve Eşref Edip'tir. 1912 yılından sonra *Sebîlürreşad* ismiyle yayın hayatına devam eden dergi, dönemin İslamcılık görüşünü savunan önemli bir yayın organıdır. Dergi, Rus hâkimiyeti altında yaşayan Müslüman Türklerin dini, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetleriyle yakından ilgilendi. Buna bağlı olarak derginin farklı sayılarında Çarlık Rusya rejiminin ve idarecilerinin Müslüman Türklere yönelik uyguladığı asimilasyon ve baskı politikaları, dergide makale ve haber olarak geniş bir şekilde ele alındı. Bu makale ve haberlerde Rusya'da yayınlanan Rusça ve Türkçe gazetelerden iktibaslar da yapıldı. Dergide, Rusya'daki Türk aydınları ve gazetecilerin makale ve mektuplarına da yer verilerek okuyucuların Müslüman Türk dünyasından haberdar olmaları sağlandı.

XX. yüzyılın başlarında Tatar, Başkurt, Kırgız, Özbek gibi isimlerle anılan ve geniş bir coğrafyada yaşayan Müslüman Türk toplulukları, Rusya'nın hâkimiyeti altındaydı. Hâkimiyet altına girdiklerinden itibaren Rusya'nın baskısı altında

yaşamlarını sürdüren Müslüman Türkler, Çar II. Nikola'nın 1905 İhtilali üzerine yayınladığı manifesto ile kısa süreli de olsa, birtakım haklar elde ettiler. Müslüman Türkler, sorunlarını görüşmek üzere kongreler düzenlediler ve Rus hükümetinden özellikle siyasi, dini ve eğitim konularında vatandaşlık temelinde eşit haklar talep ettiler. Bu taleplere olumlu yaklaşan Rus hükümeti; yaptığı yasal düzenlemelerle Müslüman Türklere birtakım haklar verdi. Ancak 1907 yılından itibaren Rus hükümeti, Müslüman Türklere tanımış olduğu hakları geri almaya başladı ve eskiden olduğu gibi baskılarına devam etti. Rus hükümetinin, Müslüman Türklere yaygınlaşan "*İttihad-ı İslam*" düşüncesinden duyduğu kaygı ve bu kaygıya yönelik Rus gazetelerinin kışkırtıcı yayınlar yapmaları, Müslüman Türklere yönelik baskıların artmasına neden oldu. Bunun sonucunda Rus hükümeti, Müslüman Türklere ait ev, iş yeri, mektep/medrese ve benzeri yerlere baskınlar düzenledi ve suçlu bulunduğu kişilere azil, sürgün ve hapis gibi cezalar verdi. Diğer taraftan Müslüman Türklerin, kendi aralarındaki mezhepçilik (Sünni-Şii) ve mektep/medrese (kadim-cedit) gibi ihtilafları, birlik ve bütünlüklerine zarar vermeye kalmadı, Rus hükümetinin baskısını arttırmasına da fırsat verdi. Bu dönemde yaşanan deprem, kuraklık ve yangın gibi afetler de Müslüman Türklerin yaşamlarını önemli ölçüde zorlaştırdı.

Anahtar Kelimeler: Sırat-ı Müstakim Dergisi, Rusya Müslümanları, Rusya, 1905 İhtilali, Buhara Hanlığı.

ABSTRACT

THE MUSLIMS OF RUSSIA ACCORDING TO THE SIRAT-I MUSTAKIM MAGAZINE

Sinan ŞAHİN

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

June 2019

Advisor: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

The journal called “Sirat-i Mustakim” was published between 1908 and 1912 and it had 182 issues in total. Its founders were Ebu’l-Ula Mardin and Esref Edip. The journal that continued its publishing life with the name “Sebilurreşad” after 1912 was a crucial media organ supporting the idea of Pan-Islamism. The journal paid particular attention to religious, political, social, cultural and economic activities of the Muslim Turks living under Russian rule. Accordingly, various issues of the journal discussed the Tsarist Russian regime and its administrators policies of assimilation and oppression that its administrators implemented towards the Muslim Turks as articles and news in detail. In these articles and news, quotations from Russian and Turkish newspapers published in Russia were also used. It was enabled that readers were informed about the world of Muslim Turks by also including the articles and letters of Turkish intellectuals and journalists in Russia in the journal.

At the beginning of the 20th century, the communities of Muslim Turks who were called with the names such as Tatar, Bashkir, Kirgiz and Uzbek and lived in a

wide area under Russian rule. From falling under its domination, the Muslim Turks who maintained their lives under the Russian oppression acquired some rights even for a short period with the manifesto published by Tzar Nikolai II following the 1905 Revolution. The Muslim Turks organised congresses to discuss their problems and demanded equal rights based on citizenship especially in the political, religious and educational matters from the Russian government. The Russian government finding these demands favourable granted some rights to the Muslim Turks with legal regulations. However, from the year 1907, the Russian government started to take the rights that it had granted to the Muslim Turks back and continued its oppressions same as before. The Russian government's anxiety about the thought of "Union of Islam" becoming widespread among the Muslim Turks and Russian newspapers provocative publications aimed at this anxiety caused an increase in the oppression towards the Muslim Turks. As a result, the Russian government carried outrands on the houses, workplaces, school/madrasahs and suchlike places and gave punishments such as dismissal, banishment and imprisonment. Moreover, the Muslim Turks conflicts such as cultishness (Sunni-Shia) and scholl/madrasah (ancient-new) among themselves not only damaged their unity and integrity but also gave an opportunity to the Russian government to increase its oppression. Disasters including earthquakes, drought and fire occurring during this period also made life difficult for the Muslim Turks.

Keywords: Sirat-i Mustakim Magazine, Muslims of Russia, Russia, The Revolution of 1905, Khanate of Bukhara.

ÖNSÖZ

Rusya Müslümanları, Türk ve İslam dünyasında önemli bir yeri teşkil etmektedir. Ruslar, XVI. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar pek çok Müslüman Türk hanlığını hâkimiyetine aldılar. Bu Müslüman Türklerin, Rus hâkimiyetindeki yaşamları hep merak konusu olmuştur. Bu tez çalışmasında *Sırat-ı Müstakim Dergisi*'ne göre Rus idaresindeki Müslüman Türklerin dini, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamlarını incelemek amaçlanmıştır. *Sırat-ı Müstakim Dergisi*'nin haber ve makalelerinden yola çıkarak Rusya'daki Müslüman Türklerle ilgili bir çalışmanın yapılmamış olması bu konuyu seçmemizde etkili oldu. Bu tez çalışması ile bu alandaki boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

Rusya'da yaşayan Müslümanlar, çoğunlukla Türk ya da Türklerle akraba olan topluluklardır. Buna bağlı olarak Rusya Müslümanları tabiriyle Türkler ve Türklerle akraba olan Müslüman topluluklar kastedilmektedir. Rusya Müslümanları veya Türkleri ile ilgili önemli çalışmalar mevcuttur. Nadir Devlet tarafından kaleme alınan ve çalışmamızda da gerekli gördüğümüz yerlerde sıkça kullanılan; *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)* eseri, önemli eserlerden birisidir. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar* isimli eserinde, yer yer Rusya Müslümanları ile ilgili bilgiler vermektedir. Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri ile ilgili Giray Saynur Bozkurt tarafından kaleme alınan *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı* isimli eser, bu alanda önemli eserlerden birisidir. Yine, Serge A. Zenkovsky tarafından kaleme alınan ve Prof. Dr. İzzet Kantemir tarafından çevrilen *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık* isimli eser de çalışmamızda yer verdiğimiz önem arz eden eserlerden birisidir.

Çalışmamızın ana kaynağı olan *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, 1908-1912 yılları arasında yayın hayatına devam etti. Dergi, toplamda 7 cilt ve 182 sayıdan oluştu. Dergide yayınlanmış bir kısım makale ve haberde, Rusya Müslümanlarının 1908'den önceki durumları hakkında dikkat çekici bilgiler verilmektedir. Bununla birlikte *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, 1912 yılında 182. sayısından sonra isim değiştirip *Sebilürreşad* ismini aldığı için çalışmamız 1912 yılıyla sınırlı kaldı. *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, Bağcılar Belediyesi tarafından projelendirilip M. Ertuğrul Düzdağ'ın yürütücülüğünde ve editörlüğünde çevrilmiş ve 2012-2016 yılları arasında basıldı.

Çalışmamızda bu basılı nüshalardan yardım almakla birlikte daha çok orijinal metinler incelendi. Çalışmamızın ana kaynağını *Sırat-ı Müstakim Dergisi*'nde yer alan haber ve makaleler oluşturmakla birlikte, bilgilerin yetersiz veya yanlış olduğu durumlarda araştırma ve inceleme eserlere başvuruldu.

Çalışmamız altı bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölümde; Rusya Müslümanlarının kökeni, dili ve nüfusu ele alındı. İkinci Bölümde; Rus hükümetini derinden sarsan *1904-1905 Rus-Japon Savaşı*, 1905 İhtilali ve bu ihtilalin Rusya Müslümanlarına etkisi incelendi. Üçüncü Bölümde; Rusya Müslümanlarının; siyasi, sosyal, ekonomik, dini, eğitim öğretim, basın yayın, yardımlaşma faaliyetleri ele alındı. Dördüncü Bölümde, Rus hükümetinin Rusya Müslümanlarına; siyasi ve hukuki, ekonomik, dini, eğitim öğretim, basın yayın gibi alanlarda uyguladığı baskılar ile Rus gazetelerinin Müslümanlara yönelik kışkırtıcı yayınları ve Rus hükümetinin baskılarda kullandığı sürgün, hapis, tutuklama vs. sindirme yöntemleri incelendi. Beşinci Bölümde; Rusya Müslümanlarının kendi aralarındaki *Sünni-Şii, kadim-cedit* gibi ihtilafları ele alındı. Altıncı Bölümde ise; Rusya Müslümanlarının yaşadığı doğal afetler ve yapılan yardımlar incelendi.

Çalışmamı tamamlamamda bana yol gösteren, akademik gelişimime katkı sağlayan, göstermiş olduğu samimiyetiyle her zaman kendimi iyi hissetmemi sağlayan, emeğinin karşılığını hiçbir zaman ödeyemeyeceğim Danışman Hocam Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ'a; eğitim hayatımda maddi ve manevi her türlü desteğini sunan, haklarını ve emeklerini hiçbir zaman karşılayamayacağım Sevgili Babam Hüseyin ŞAHİN'e ve Annem Sediye ŞAHİN'e; her türlü zorlukta yanımda bulunarak manevi desteğini esirgemeyen Elif KARADENİZ'e; Afyon Kocatepe Üniversitesi Merkez Kütüphanesi çalışanlarına ve tez çalışmamıza maddi desteklerinden dolayı Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Koordinasyon Birimi'ne; teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Sinan Şahin
Afyonkarahisar 2019

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	viii
İÇİNDEKİLER.....	x
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xiv

GİRİŞ	1
-------------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KÖKENİ, DİLLERİ VE NÜFUS ÖZELLİKLERİ

1. RUSYA MÜSLÜMANLARININ KÖKENİ.....	23
2. RUSYA MÜSLÜMANLARININ DİLLERİ	26
2. 1. İSMAİL GASPIRALI'NIN DİL FAALİYETLERİ.....	30
3. RUSYA MÜSLÜMANLARININ NÜFUSU	30

İKİNCİ BÖLÜM

1905 RUS İHTİLALİ VE RUSYA MÜSLÜMANLARI

1. 1905 İHTİLALİNİ HAZIRLAYAN SEBEPLER	33
1. 1. 1904-1905 RUS-JAPON SAVAŞI	37
2. 1905 İHTİLALİNİN RUSYA MÜSLÜMANLARINA ETKİSİ	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ SİYASİ, EKONOMİK, DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL FAALİYETLERİ

1. SİYASİ FAALİYETLER.....	44
1. 1. RUSYA DUMA'SINDA MÜSLÜMAN VEKİLLERİN NUTUKLARI	51
1. 1. 1. Müftüzade İsmail Mirza'nın Nutku	52
1. 1. 2. Sadri Maksudi (Arsal) Efendi'nin Nutku	55
1. 1. 3. Haydar Efendi'nin Nutku.....	60

2. EKONOMİK FAALİYETLER	62
2. 1. TİCARET	62
2. 2. SANAYİ	70
2. 3. ZİRAAT	71
2. 4. BANKACILIK GİRİŞİMİ.....	75
3. DİNİ FAALİYETLER	75
3. 1. CAMİLER	77
3. 1. 1. Petersburg’da Cami İnşası	78
3. 2. DİNİ İDARELER VE ŞER’İ MAHKEMELER.....	80
3. 3. İSLAM ULEMASI.....	87
4. EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ	92
4. 1. 1905 İHTİLALİNİN EĞİTİM ÖĞRETİMİN GELİŞİMİNE ETKİSİ.....	93
4. 2. İSMAİL GASPIRALI’NIN EĞİTİM ÖĞRETİME KATKILARI	95
4. 3. BUHARA’DA EĞİTİM ÖĞRETİM.....	99
4. 4. TATARLARDA EĞİTİM ÖĞRETİM.....	103
4. 5. TABOLSKY HALKINDA EĞİTİM ÖĞRETİM	109
4. 6. UFA MEKTEP VE MEDRESELERİ	109
4. 7. OSMANLI MEKTEPLERİNE RAĞBET	110
4. 8. DUMA’DA MÜSLÜMANLARIN EĞİTİMİ ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ MÜZAKERELER.....	114
5. BASIN VE YAYIN FAALİYETLERİ.....	120
5. 1. 1905 İHTİLALİNİN BASIN YAYIN FAALİYETLERİNE ETKİSİ	121
5. 2. TERCÜMAN GAZETESİ.....	123
5. 3. KAZAN VE ASTARHAN’DA BASIN YAYIN.....	126
5. 4. UFA’DA BASIN YAYIN	128
5. 5. PETERSBURG’DA BASIN YAYIN	129
5. 6. BAKÜ’DE BASIN YAYIN.....	130
5. 7. KİTAP BASIMI	132
6. RUSYA MÜSLÜMANLARINDA SOSYAL HAYAT	136
6. 1. TATARLARDA SOSYAL HAYAT	136
6. 1. 1. Aile Hayatı	137

6. 1. 2. Tatar Kadınları.....	137
6. 1. 3. Rus Halkıyla Tatarların İlişkisi.....	137
6. 2. GİYİM	138
7. HAYIRSEVERLİK VE YARDIMLAŞMA FAALİYETLERİ	138
7. 1. YARDIMLAŞMA CEMİYETLERİ	142

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARINA YÖNELİK BASKILAR

1. SİYASİ VE HUKUKİ BASKILAR	145
2. EKONOMİK BASKILAR.....	150
3. DİNİ BASKILAR.....	155
3. 1. RUS MİSYONERLİĞİ VE RUSLAŞTIRMA ÇABALARI.....	160
4. EĞİTİM ÖĞRETİM ÜZERİNDEKİ BASKILAR.....	172
5. BASIN VE YAYIN ÜZERİNDEKİ BASKILAR	181
5. 1. BASIN ÜZERİNDE RUS SANSÜRÜ.....	184
6. RUS GAZETELERİNİN MÜSLÜMANLARA YÖNELİK KIŞKIRTICI YAYINLARI.....	188
6. 1. İTTİHAD-I İSLAM FİKRİ VE RUS HÜKÜMETİ.....	190
6. 1. 1. Rusya Müslümanlarına Osmanlıların Yardımından Duyulan Kaygı	195
6. 2. RUS BASINININ TÜRKİSTAN HANLIKLARININ İLHAKI YÖNÜNDEKİ KIŞKIRTMALARI.....	202
6. 3. İSLAMİYET'TEN VE MÜSLÜMAN NÜFUSUN ARTIŞINDAN DUYULAN RAHATSIZLIK.....	207
7. RUS İDARESİNİN MÜSLÜMANLARI SİNDİRME YÖNTEMLERİ.....	210
7. 1. ARAMALAR, EL KOYMALAR VE TUTUKLAMALAR	211
7. 2. SÜRGÜNLER	215
7. 3. HAPİSLER.....	217
7. 4. AZİLLER	218
7. 5. RUHSAT VERMEMELER	219

BEŞİNCİ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KENDİ ARALARINDAKİ İHTİLAF VE ÇATIŞMALAR

1. SÜNNİ-Şİİ İHTİLAFI	222
1. 1. BUHARA'DA SÜNNİ-Şİİ ÇATIŞMASI	222
2. KADİM-CEDİT (ESKİ-YENİ) İHTİLAFI.....	226

ALTINCI BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ YAŞADIĞI DOĞAL AFETLER

1. TÜRKİSTAN DEPREMİ	233
2. KURAKLIK VE YANGINLAR	239
SONUÇ.....	241
KAYNAKÇA.....	247
EKLER DİZİNİ	274

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e: Adı geçen eser

a.g.m: Adı geçen makale

a.g.s: Adı geçen sözlük

a.g.t: Adı geçen tez

A. Ü: Ankara Üniversitesi

AÜİFD: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

BCA: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Cumhuriyet Arşivi

Bkz: Bakınız

BOA: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı
Arşivi

C: Cilt

Çev: Çeviren

DH. MKT: Dâhiliye Mektûbi Kalemî

DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi

DTCF: Dil, Tarih Coğrafya Fakültesi

Ed: Editör

Haz: Hazırlayan

HR. SYS: Hariciye Siyasi

İA: İslam Ansiklopedisi

MEB: Milli Eğitim Bakanlığı

ODTÜ: Orta Doğu Teknik Üniversitesi

Ord: Ordinaryüs

Prof: Profesör

s: Sayfa

S: Sayı

St: Saint

T.C: Türkiye Cumhuriyeti

TDK: Türk Dil Kurumu

TİKA: Türk İşbirliği Kalkınma Ajansı

TTK: Türk Tarih Kurumu

vd: Ve diğerleri

vs: Vesaire

Y. A. RES: Yıldız Resmi Maruzat

Y. MTV: Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrak

Y. PRK. TKM: Yıldız Perakende, Tahrirât-ı Ecnebiyye ve Mâbeyn Mütercimliği

YY: Yazar yok

GİRİŞ

XX. yüzyılın başlarında dünyadaki Müslümanların faaliyetleri hakkında önemli bilgiler içeren *Sırat-ı Müstakim Dergisi*, 14 Ağustos 1324/27 Ağustos 1908'de yayın hayatına başladı. Derginin kuruluş tarihi 11 Temmuz 1324/24 Temmuz 1908'dir. Ancak, derginin 43. sayısından itibaren bu tarih II. Meşrutiyet'in ilan tarihi olan 10 Temmuz 1324/23 Temmuz 1908 olarak değiştirildi. Derginin kurucuları Ebül'ula Zeynelabidin (Ebül'ula Mardin) (1881-1957)¹ ve H. Eşref Edip (1883-1971)²'tir. Derginin sorumlu müdürü olan Ebül'ula Zeynelabidin'in ilerleyen

¹ Ebül'ula Zeynelabidin (Ebül'ula Mardin): Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi hukukçusudur. 8 Ağustos 1881'de İskodra'da doğdu. Kazaskerlik görevine kadar yükselen babası, dini eserleriyle de ön plana çıkmış Yusuf Sıdkı Efendi'dir. Dedesi, fıkıh alanındaki eserleriyle tanınan Mardin müftüsü Ömer Şevki Efendi'dir. Ebül'ula Zeynelabidin, Çarşamba Ahmed Hamdi Efendi ve Kastamonulu Ebubekir Sıdkı Efendi gibi dönemin tanınan âlimlerinden ders aldı. 1900 yılında *Temyiz Mahkemesi*'nde kâtipliğe başladı. 1903 yılında *Mekteb-i Hukuk*'tan mezun oldu. *Sırat-ı Müstakim*'i çıkarmak için merciinden izin isteyen Ebül'ula Zeynelabidin'e, *Matbuat Kanunu*'nun üçüncü maddesine göre muamele yapıldı. Yayın izni aldıktan sonra ise Eşref Edip ile birlikte *Sırat-ı Müstakim*'i kurdu. *Sırat-ı Müstakim*'i yayınlama izni verildi. 1910 yılında İstanbul'da *Mekteb-i Hukuk ve Mülkiyye*'de arazi, evkaf ve medeni hukuk alanlarında öğretim üyeliğine başladı. *Mekteb-i Mülkiyye*'deki görevini fakültenin 1936'da Ankara'ya taşınmasına kadar, hukuk fakültesindeki görevini ise 1951'deki emekliliğine kadar sürdürdü. Devlet kademesinde çeşitli görevlerde bulunan Ebül'ula Zeynelabidin *Osmanlı Meclis-i Mebusan*'ında Niğde (1914-1919) ve Mardin (1920) mebusu olarak da görev yaptı. Cumhuriyet döneminde de pek çok kamu görevinde bulundu. 13 Ocak 1957'de İstanbul'da vefat etti. *İlmiyye Salnamesi*, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* ve *Huzur Dersleri* isimli eserleri mevcuttur. Bunların dışında eski hukuk, modern hukuk, arazi hukuku ve medeni hukukla ilgili yirmiye yakın eseri bulunmaktadır. Ebül'ula Zeynelabidin ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Cevdet Yavuz, "Ebül-ula Mardin", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 363-364; BOA, DH. MKT, 1273/84.

² 1883 yılında Serez'de dünyaya gelen Eşref Edip, ilk eğitimini de aynı yerde aldı. Daha sonra İstanbul'a gidip *Mekteb-i Hukuk*'a kaydoldu. İstanbul'da *Çukurçeşme Mahallesi*'nde oturan Eşref Edip, aynı zamanda medrese derslerine de devam etti. İslam birliği ideolojisini yaymak amacıyla yayın hayatına başladı. Ebül'ula Zeynelabidin ile birlikte *Sırat-ı Müstakim Dergisi*'ni kurdu. İlerleyen süreçte *Matbuat Kanunu*'nun ikinci maddesindeki özellikleri taşıyıp taşımadığı soruşturuldu. *Sırat-ı Müstakim*'in sorumlu müdürlüğü görevine devam etti. Derginin 182. sayısından sonra Ebül'ula Zeynelabidin'in dergiden ayrılmasıyla derginin tek imtiyaz sahibi haline geldi. Dergisi, 183. sayıdan itibaren *Sebilürreşad* ismiyle yayın hayatına devam etti. Eşref Edip, yayınlarıyla ve fikri çalışmalarıyla millî mücadelede de önemli rol oynadı. Mehmed Akif'in millî mücadele dönemindeki vaazlarını *Sebilürreşad*'da yayınlamak millî bilincin uyanmasında ve yayılmasında önemli rol oynadı. Millî mücadele yıllarında Anadolu'ya taşındığı *Sebilürreşad*'ı millî mücadelenin kazanılmasından sonra yeniden İstanbul'a taşıdı. *İttihat Terakki* yönetimine zaman zaman ters düştü. Dergisi sansüre uğradı. 1925 yılında çıkarılan *Takrir-i Sükân Kanunu* sonucu *Sebilürreşad*'da kapatılan dergiler arasında yer aldı. Eşref Edip ise *Şark İstiklal Mahkemesi*'ne gönderildi. *Sebilürreşad*'ın yayımını durdurmak şartıyla 13 Eylül 1925'te serbest bırakıldı. İlerleyen süreçte *Asar-ı İlmiyye Kütüphanesi* ismi altında eserler yayınlamaya başladı. 1940'ta İzmirli İsmail Hakkı, Kamil Miras ve Ömer Rıza Doğrul ile birlikte *İslam-Türk Ansiklopedisi* ve *İslam-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*'nı çıkarmaya başladı. 1948'den 1966 yılına kadar toplamda 362 sayı olmak üzere *Sebilürreşad*'ı yeniden yayınladı. *Yeni Sabah*, *Millet*, *Diyanet*, *Bugün*, *Sabah* gibi gazete ve dergilerde de yazılar yazan Eşref Edip, hayatının çoğunu yayın faaliyetleriyle geçirdi. 1971 yılında vefat eden Eşref Edip, *Edirnekapı Şehitliği*'ne defnedildi. Eserinden bazıları: *Mehmed Akif-Hayati*, *Eserleri ve 70 Muharririn Yazıları*, *Pembe Kitap*, *Kara Kitap*. Eşref Edip ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Sadık

süreçte dergiden ayrılmasıyla Eşref Edip'in üzerindeki teknik yük ve sorumluluk daha da arttı. Derginin 1-49 sayılarının başlıklarının altında; “*Din, felsefe, edebiyat, hukuk ve ulumdan bahis haftalık gazetedir*” ibaresi yer almaktadır. 50. sayıdan itibaren ise; “*Siyasattan ve bilhassa gerek siyasi ve gerek içtimai ve medeni ahval ve şuun-ı İslamiyye'den bahseder*” ibaresi yer alır. Bütün İslam âleminde ilgiyle takip edilen *Sırat-ı Müstakim*; Rusya, Çin, Hindistan ve Japonya'daki Müslümanlara kadar ulaşmaktaydı³. Buna bağlı olarak dünyanın farklı yerlerindeki *Sırat-ı Müstakim* okuyucuları, dergiye teşekkür yazılarını gönderdiler. Örneğin derginin 103. sayısında yer aldığına göre Abdüssettar isimli kişi, Akmescit'ten *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdiği mektubunda derginin hiç bozulmadan kendilerine ulaştığını ve dergideki hutbelerin Tatarca'ya çevrilip cami hutbelerinde okunduğunu belirterek *Sırat-ı Müstakim* yazarlarına teşekkür etmektedir⁴. Yine, *Sırat-ı Müstakim*'in 108. sayısında görüldüğü üzere Semerkant müftülerinden Mahmud Hoca İbn-i Behbud Hoca, Semerkant'a gönderilen *Sırat-ı Müstakim* nüshalarının çok faydalı olduğunu belirterek dergi idaresine teşekkür etmektedir. Sadece teşekkürle yetinmeyen müftü, *Sırat-ı Müstakim* idaresine bir karşılık olarak kitap ve gazete gibi hediyeler gönderdi. Dergi idaresi de Müftü Mahmud Hoca İbn-i Behbud Hoca'ya göndermiş olduğu hediyelerinden dolayı teşekkür etti⁵.

Sırat-ı Müstakim, dünyadaki Müslümanların sesi olma özelliğiyle de dikkat çekmekteydi. Rus ordusunda görev yapan Nefer Ali ismindeki kişinin dergiye gönderdiği mektup bu bakımdan önemlidir. Müslümanların Rusya'da nasıl bir aşağılayıcı muamele gördüklerini mektubunda anlatan Nefer Ali, Rusya Novgorod'dan gönderdiği bu mektubunun dergide yer almasını şu sözleriyle rica etmekteydi:

“Muhterem muharrir beyefendi

Ben bir neferim. İştittiğime göre gazeteler miyanında en ziyade bizi müdafaa eden siz imişsiniz. Bize her şey memnu. Bunu yazmak için nasılsa bayram münasebetiyle istediğim müsaadeye lütuf gösterdiler. Ben de doğruca

Albayrak, “Eşref Edip Fergan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XI, Ankara 1995, s. 473-474; BOA, DH. MKT, 2905/92.

³ Adem Efe, “Sebilürreşad”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXVI, Ankara 2009, s. 251.

⁴ Abdüssettar, “Muhterem Sırat-ı Müstakim İdaresine”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 434.

⁵ Mahmud Hoca İbn-i Behbud Hoca, “Semerkand'dan”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 108, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910, s. 66-67.

arkadaşıma geldim. Yüreğimdeki acı bana her şeyi unutturdu. Her tehlikeyi gözüme aldurdum. Gözlerim ağlamaktan göremez bir hale geldi. Sizden en büyük recam, şu mektubu gazetenizin muhterem sütunlarına geçirmenizdir, 30 milyon İslam kardeşleriniz namına bunu rica eylerim. Sözlerimi İstanbul Türkçesine pek uyduramadığım için afvınızı rica ederim.”⁶

Görüldüğü üzere Nefer Ali'nin daha mektubunun başında ifade ettiği en kalbi hissiyatı, Müslümanların Rusya'da gördükleri baskı ve yasakları anlamamıza yeterlidir.

Sırat-ı Müstakim'in 182 sayısının tamamına bakıldığında dergide; dini, siyasi, kültürel vs. pek çok konuda haber ve makaleler yer almaktadır. Dergide, İslamiyet ve dünyadaki tüm Müslümanlar ile ilgili yazılar geniş yer tutmaktadır. Özellikle *Kur'an-ı Kerim* tefsirleri dikkat çekicidir. Fıkhi konular, İslam hukuku, İslam ahlakı, cihat, içtihat ve Hz. Muhammed ile ilgili bilgiler de verilmektedir. Yine İslami konularda çeşitli yazarların görüşleri, batı dünyasının Müslümanlara karşı politikaları ile birlikte Rusya, Japonya, Hindistan, Çin, Amerika ve İngiltere gibi ülkelerdeki Müslümanlar hakkında da dergide önemli bilgiler yer almaktadır.

Sırat-ı Müstakim'de şiirlerin de geniş yer tuttuğu görülmektedir. Özellikle Mehmed Akif'in şiirlerine sıkça rastlamaktayız. Biyografiler, kâinat üzerine araştırmalar, felsefi konular, eleştiri yazıları, tercümeleler, ahlaki konular, seyahat yazıları, mektuplar, reddiyeler, farklı yayınlardan yapılan alıntılar, batı medeniyetine ait bilgiler, savaş tarihi, işgaller, boykot yazıları, konferans metinleri vs. dergide yer almaktadır. Hatta II. Abdülhamit (1876-1909)'in tahttan indirilmesini onaylayan şeyhülislamın fetvasının sureti ile birlikte meclisin II. Abdülhamit'in yerine V. Mehmed'i (1909-1918) tahta çıkaran kararnamesinin sureti de dergide yer almaktadır.

Dergide dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslüman Türklere de geniş yer verilmektedir. Özellikle Rusya'da yaşayan Müslüman Türklerin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik durumları hakkında geniş bilgiler yer almaktadır. Bu anlamda dergi, içerik bakımından çok fazla çeşitlilik göstermektedir.

Derginin yazar kadrosuna bakıldığında ise; Mehmed Akif, Ebül'ula (Mardinizade), İsmail Hakkı (Bereketzade), İsmail Hakkı (Manastırlı), İsmail Hakkı

⁶ Nefer Ali, “Dar-ül Hilafeti'l-Aliyye'de Sırat-ı Müstakim Ceride-i İslamiyyesine”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 136, 31 Mart 1326/13 Nisan 1910, s. 92.

(İzmirli), Ahmed Naim (Babanzade), Halim Sabit (Şibay), Musa Kazım, Mithat Cemal (Kuntay), Mehmed Tahir (Bursalı), Ahmed Agayef (Ağaoğlu), Akçuraoğlu Yusuf, Ispartalı Hakkı, Ömer Ferit (Kam), Abdürreşid İbrahim, Tahirülmevlevi (Olgun), Halil Halid (Çerkeşşeyhizade), Mehmed Şemseddin (Günaltay), Edhem Nejat, Gıyaseddin Hüsnü (Nuralizade), Şeyhülarap, Mehmed Fahreddin, Ahmed Hilmi (Hocazade), Ömer Fevzi, Ömer Lütü, Şerefettin (Yaltkaya), Ahmed Hamdi (Aksekili), Osman Fahri, İbrahim Alaeddin (Gövsa), Kazanlı Ayaz (Muhammed Ayaz İshaki İdilli), Kamil (Tepedelenlioğlu) gibi isimler yer almaktadır. Derginin en müdavim yazarı ise Mehmed Akif'ti⁷. Mehmed Akif, derginin başyazarıydı. Onun bütün şiirleri ilk sayıdan başlamak üzere dergide yayımlandı. Mehmed Akif, şiirlerinin dışında her sayıya tercümelerini ve farklı konulardaki yazılarını da vermekteydi. Buna bağlı olarak zaman içerisinde Mehmed Akif ile derginin ismi birlikte anılmaya başlandı⁸. *Sebilürreşad*'ın logosunda 309. sayıdan itibaren Mehmed Akif'in ismi önce “*sermuharrir*” sonra ise “*başmuharrir*” olarak yer aldı⁹.

Sırat-ı Müstakim ismiyle toplamda 7 cilt tutan ve 182 sayı yayımlayan dergi, 183. sayısıyla birlikte *Sebilürreşad* ismini aldı. Dergi, bu isim değişikliğini okuyucularına şu cümlelerle duyurdu:

“*Elhamdülillah bu 182'nci nüshamızla Sırat-ı Müstakim'in yedinci cildi hitam bulmuştur; sekizinci cildten itibaren aynı mesleği daha etraflı bir surette takib etmek üzere Sebilürreşad unvanı altında intişar edecektir. Muhterem karilerimizin malumu olmak üzere beyana lüzum gördük.*”¹⁰

Sırat-ı Müstakim, aynı formatta devam etmek üzere isim değişikliğine gittiğini okuyucularına bu sözlerle beyan etti. Bu değişikliğin sebebi *Kur'an-ı Kerim*'in 40. suresi olan *Mümin Suresi*'nin¹¹ ilham vermesi ve Said Halim Paşa'nın teklifidir. Dergi, *Sebilürreşad* ismini aldıktan sonra yeniden çıkış yazısında Müslümanların uyanması ve gelişmesi için çalışacaklarını duyurdu. Bu amaç

⁷ Efe, a.g.m., s. 251.

⁸ *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, Ed. M. Ertuğrul Düzdağ, Bağcılar Belediyesi, İstanbul 2012, s. X.

⁹ Efe, a.g.m., s. 252.

¹⁰ YY, “*Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad*”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VII, S. 182, 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912, s. 418.

¹¹ “*Ve kalellezi amene ya kavmittebiuni ehdikum sebiler reşad (reşadi).*” Diyanet mealine göre; “*O inanan kimse dedi ki: “Ey kavmim! Bana uyun ki, sizi doğru yola iletayim.”* Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Mümin Suresi, Ayet 38.

doğrultusunda da Müslümanların toplumsal yaşamını yakından tanımak ve Müslümanların birbirleriyle tanışmalarına aracı olmayı kendisine vazife bildi¹².

Sebilürreşad Dergisi, 8. ciltten başlamak üzere 25. cilde kadar yayın hayatına devam etti. 1925 yılına kadar süren bu devrede 182 sayı ve 7 cilt *Sırat-ı Müstakim* adıyla, 459 sayı ve 17 cilt ise *Sebilürreşad* adıyla olmak üzere toplamda 641 sayı yayımlandı¹³. *Sırat-ı Müstakim*'in yazar kadrosu *Sebilürreşad* döneminde de büyük oranda yer almakla birlikte yeni isimler de dergiye katıldı. Ömer Rıza (Doğrul), Said Halim Paşa, S. M. Tevfik, Bergamalı Ahmed Cevdet, Elmalılı Hamdi (Yazır), Hasan Hikmet, Ali Ekrem (Bolayır) gibi isimler dergiye yeni katılan isimlerdi. *Sebilürreşad Dergisi*'de *Sırat-ı Müstakim* gibi çok geniş bir okuyucu kitlesine sahipti. Kapatılma cezası sebebiyle 300 ve 301. sayıları *Sebilünneccat* adıyla çıkan dergi, *İttihat ve Terakki* yönetimine ters düşmesi sebebiyle 360. sayısından sonra kapatıldı. 361. sayısı ancak 4 Temmuz 1918'de yayınlanabildi. Mütareke döneminde sansüre uğrayan dergi, *Sırat-ı Müstakim* isminden beri İstanbul'da yayın hayatını sürdürmekteydi. Ancak Mehmed Akif'in milli mücadeleye katılmak amacıyla Anadolu'ya geçmesinin ardından *Sebilürreşad Dergisi* de Anadolu'ya taşındı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yayın hayatını devam ettiren dergi, milli mücadeleye de önemli katkılarda bulundu. Dergi, Anadolu'da bulunduğu süre içerisinde farklı şehirlerde yayınlandı. 464-466. sayılar Kastamonu'da, 467-527. sayılar Ankara'da, 490. sayı Kayseri'de yayınlandı. 1923'ten itibaren, yani 528. sayısından itibaren yeniden İstanbul'da yayınlanmaya başladı¹⁴. 528. sayısından 641. sayısına kadar İstanbul'da yayın hayatına devam eden *Sebilürreşad*, 1925 yılında doğu ayaklanmaları sonucu çıkarılan *Takrir-i Sükûn Kanunu*'nun birinci maddesine¹⁵ dayanılarak *Son Telgraf*, *İstiklal*, *Sayhâ*, *Aydınlık*, *Orak*, *Çekiç* gibi gazetelerle birlikte *Sebilürreşad Dergisi*'de kapatılan yayınlar arasında yer aldı¹⁶.

Sebilürreşad Dergisi, 1925 yılında kapatıldıktan uzun bir süre sonra Eşref Edip tarafından 1948 yılında yeniden yayınlanmaya başladı. Eşref Edip, yayımına

¹² Efe, a.g.m., s. 251.

¹³ *Sırat-ı Müstakim Mecmuası*, s. X.

¹⁴ Efe, a.g.m., s. 252.

¹⁵ "İrtica ve isyana ve memleketin nizamı içtimaisini ve huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlale bais bilumum teşkilat ve tahrikât ve teşvikat ve teşebbüsât ve neşriyatı Hükümet, Reiscumhurun tasdiki ile resen ve idareten men'e mezundur. İşbu efal erbabının Hükümet İstiklal Mahkemesine tevdi edebilir." Bkz. İsmail Göldaş, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul 1997, s. 426.

¹⁶ BCA, 030-18-1-1/013-12-12.

yeniden başladığı dergisinde Ömer Rıza Doğrul, Kazım Nami Duru, Cevat Rifat Atilhan, Tahir Olgun, Ali Fuat Başgil ve Hasan Basri Çantay'ın yazılarına yer verdi. 1948'de başladığı yayımını 362 sayı olmak üzere 1966 yılına kadar devam ettirdi. Bu dönemde derginin bütün yükünü tek başına omuzlayan Eşref Edip, özellikle misyonerlerin faaliyetleri konulu yazılarıyla dikkat çekti¹⁷.

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan *Sırat-ı Müstakim*, yukarıda da belirtildiği gibi içerik bakımından oldukça zengindir. Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşam mücadelesi veren Müslümanların dini, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik vs. durumları hakkında dergide önemli bilgiler mevcuttur. Özellikle Rusya'daki Müslümanlar, dergide geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Dergide, Rusya'daki Müslümanların kökeninden onların Rusya'daki siyasi, sosyal, kültürel, ticari, ekonomik ve dini faaliyetlerine kadar pek çok konuda geniş ve aydınlatıcı yazılar yer almaktadır. Çalışmayı detaylandırmadan önce Rusların Altın Orda hâkimiyetinden sıyrılıp zamanla Müslüman Türkleri hâkimiyetine alması hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır.

Cengiz Hanın 1227'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ögedey¹⁸ döneminde (1229-1241) batıya seferler açıldı. 1237-1241 yıllarını kapsayan ve aralıklarla devam eden bu seferlerde Doğu Avrupa'nın önemli bir kısmı ele geçirildi. İlk olarak İdil (Volga) Bulgarları ortadan kaldırıldı. 1237 yılının sonlarında ise knezlikler şeklinde varlık gösteren Ruslar, hâkimiyet altına alınmaya başladılar. Başta Moskova Knezliği olmak üzere Rus knezliklerinin kaleleri ve şehirleri ele geçirildi. 1240'ta Kiev Knezliği zapt edildi. Cengiz Hanın torunlarından Batu Han; Çağatay Han ve Ögedey Hanın 1241 yılında arka arkaya ölmelerinin üzerine daha rahat hareket etme imkânını elde etti. İrtiş boyundan Aral Gölü'nün kuzeyindeki yerler de dâhil Kama, İdil (Volga), Özü boyu ve Turla'ya kadar uzanan geniş bir alanda merkezi *Saray* olan Altın Orda Devleti'ni kurdu¹⁹. 1241'de Altın Orda Devleti'nin kurulmasıyla Batı seferi parlak bir şekilde sona ermiş oldu. Batı seferinin en büyük sonuçları; Rus yurdunun tümüyle ele geçirilmesi, Hristiyan bir devletin

¹⁷ Albayrak, a.g.m., s. 474.

¹⁸ Cengiz Hanın üçüncü oğlu olup Cuci ve Çağatay'ın küçük kardeşidir. Ögedey ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Ögedey Han", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXIV, Ankara 2007, s. 21-22.

¹⁹ Mehmet Saray, "Altın Orda Hanlığı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, Ankara 1989, s. 538-539.

yenilgiye uğratılması ve Rus knezliklerinin teslim olmasıydı. Rus knezlikleri durumdan hoşnut olmamakla beraber boyun eğmekten başka çarelerinin olmadığını gördüler²⁰. 1242 yılında Batu Han, Rus knezlerine elçiler gönderdi ve knezlik makamında devam etmek isteyenlerin Orda'ya gelerek "yarlık" almaları gerektiğini bildirdi. Vaziyet karşısında çaresiz kalan knezler, Batu Hana gelip "yüz sürdüler." Bu suretle knezliklerini de tasdik ettirerek "yarlık" aldılar. Ancak bu knezlerden ikisi bu değişikliği kabul etmeye yanaşmadı. Bunlardan birisi Çernigov knezi Michail, diğeri ise Galiç knezi Daniil Romanoviç'ti. Çernigov knezi Michail çabaları sonucu çaresiz kalınca Batu Hanın ordugâhına gitmek zorunda kaldı. Galiç Knezliği Rusya'dan ziyade Lehistan ve Macaristan'ın nüfuzu altında bulunmaktaydı. Sonuç itibariyle o da diğer knezler gibi çaresiz kalınca Batu Hanın emirlerine boyun eğmek zorunda kaldı²¹.

Altın Orda Hanlığı, genel olarak Rusya'nın iç işlerine karışmadı²². Özellikle Rusların dini sınıfına her türlü imtiyazlar tanındı. Ruhaniler, rahipler vs. her türlü vergi ve mükellefiyetten serbest bırakıldılar. Rus kilisesi dahi koruma altına alındı. Rus ruhani reislerine de Altın Orda Hanları tarafından pek çok imtiyaz tanınmaktaydı²³. *Sırat-ı Müstakim*'de de bu durum doğrulanmaktadır. Türkler ve Slavlar hakkında önemli bilgiler veren Akçuraoğlu Yusuf²⁴, bütün Rusya'ya hâkim olan Altın Orda Hanlarının, Rusların dillerine, dinlerine, iç idarelerine karışmadıklarını, knezlere müdahale etmediklerini, onlardan sadece sadakat beklediklerini ve vergi almakla yetindiklerini belirtmektedir. Zaman içerisinde Altın Orda Hanlığı; Kasım, Kazan, Astarhan²⁵ ve Kırım Hanlığı gibi küçük hanlıklara

²⁰ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 83-84.

²¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 87-89.

²² Altın Orda-Rus ilişkileri ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. İlyas Kemalöğlu, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

²³ Kurat, *a.g.e.*, s. 93-94.

²⁴ *Sırat-ı Müstakim*'deki belgelerde ismi bu şekilde geçmekle birlikte daha çok Yusuf Akçura ismiyle bilinen siyasetçi, tarihçi ve yazardır. Yusuf Akçura ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Nuri Yüce, "Akçura, Yusuf", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, Ankara 1989, s. 228-229.

²⁵ Bu isim kaynaklara göre farklılık göstermektedir. *Sırat-ı Müstakim*'deki belgelerin bazılarında "Astrahan", bazılarında "Ejderhan", bazılarında ise "Hacıtarhan" isimleriyle geçmektedir. Örneğin derginin 78. sayısında "Ejderhan", 77, 79, 104, 133. sayılarında "Astrahan", 88 ve 98. sayılarında ise "Hacıtarhan" isimleriyle geçmektedir. Bu isimler kaynaklara göre farklılık gösterse de bu isimlerden aynı yer kastedilmektedir. Biz çalışmamızın tamamında genel olarak kullanılan "Astarhan" ismini kullanacağız. Buraya yukarıda geçenlerin dışında daha farklı isimler de verilmektedir. Detaylı bilgi için Bkz. İlyas V. Zaytsev, "Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 2, Aralık 2011, s. 607-632.

bölündü. Aralarında ittifaklar kuran Rus knezlikleri, bu hanlıkları zaman içerisinde ortadan kaldırdılar²⁶.

Rus knezlikleri, Altın Orda Hanlığı kendilerine iyi davransa da her türlü fırsattan istifade etmekteydiler. 1262, 1289, 1315, 1320, 1327 yıllarında ortaya çıkan isyanlar ve yine Altın Orda Hanlığında ortaya çıkan ikiliklerden istifade girişimleri bunu kanıtlamaktadır²⁷. XIII. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan Moskova Knezliği ayrı bir öneme sahiptir. Çünkü daha sonraki dönemlerde Rus çarları Moskova Knezliği sülalesinden çıkacaktır. İleride bahsedileceği üzere diğer Rus knezlikleri, Moskova Knezliğinin hâkimiyetini tanıyıp tek devlet halinde birleşeceklerdir²⁸.

Moskova Knezliği, Altın Orda'ya karşı ilk büyük zaferini 8 Eylül 1380 *Kulikova Meydan Muharebesi* ile elde etti. Moskova Knezi Dimitri İvanoviç tarafından kazanılan bu zafer, Ruslar nazarında onun itibarını yükseltti²⁹. Bu zafer, 150 seneden beri Altın Orda hâkimiyetinde bulunan Rus knezliklerini Altın Orda'ya karşı cesaretlendirmek için önemli bir hareketti. Moskova Knezliği bundan sonra daha da güçlenecektir. Bunun sebebi ise Altın Orda'da meydana gelen iç kargaşalıklardı. Timur, ortaya çıkan kargaşalıklarda Altın Orda'nın başına yeni geçen Toktamış Hanı (1379-1396) destekledi. Ancak Azerbaycan meselesi sebebiyle Timur ile Toktamış Hanın arası açıldı. Arkasından Timur, Toktamış Hana karşı sefere çıkarak 1391 ve 1395'te onu yenilgiye uğrattı. Timur'un bu darbelerinden sonra Altın Orda Hanlığı parçalanmaya başladı. Altın Orda Hanlığı, 1502 yılına kadar varlığını devam ettirse de Timur'un darbesinden sonra hanlığın başına geçenler durumu düzeltemediler. 1502 yılında Altın Orda Hanlığının son bulmasından sonra hanlık topraklarının üzerinde Kırım, Kazan, Nogay, Astarhan ve Sibir Hanlıkları hâkimiyet sağladılar³⁰.

Altın Orda Hanlığı, henüz ortadan kalkmadan önce Moskova Knezliğinin üzerinde 1437 yılında Uluğ Muhammed Han tarafından kurulan Kazan Hanlığı etkili

²⁶ Akçuraoğlu Yusuf, "Türkler ve İslavlar", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 104, 19 Ağustos 1326/1 Eylül 1910, s. 453-454.

²⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 99.

²⁸ Kurat, *a.g.e.*, s. 105.

²⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 111-112.

³⁰ Saray, *a.g.m.*, s. 539-540.

olmaya başladı. Kazan Hanlığı döneminde Moskova Knezliği baskı altında tutuldu. Özellikle 1445 yılında Moskova Knezliği Uluğ Muhammed Han tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı. Büyük knez Vasili Vasilyeviç, bu savaşta esir alındı. Vasili Vasilyeviç, esaretten kurtulmak için bedel ödeyecekti. Bunun dışında bazı maddeler de kabul edilecekti. Buna göre; Moskova Knezi bundan böyle Kazan Hanına tabi olacak, Altın Orda yerine Kazan Hanlığına vergi gönderecek ve Uluğ Muhammed Hanın oğulları Kasım ve Yakup'a Moskova arazisinden yurt verilecekti. Knez bu şartları kabul etti. Vasili Vasilyeviç, oğlu İvan'ı rehine olarak Uluğ Muhammed Hanın yanında bıraktı ve Moskova'ya döndü. Bu sıralarda Uluğ Muhammed Han hayatını kaybetti. Arazi olarak Vasili, Oka Nehri boyundaki *Gorodets* isimli şehri ve çevresini Yakup ve Kasım'a verdi. Bir süre sonra kardeşlerden sadece Kasım'ın kalmasıyla *Gorodets*³¹ şehri, "*Kasım Şehri*" adını aldı. Böylelikle Kasım Hanlığı 1452'de kurulmuş oldu. Kasım Hanları ve mirzaları kısa sürede Moskova Knezliği'nin etkisi ve nüfuzu altına girdiler. 200 yıl kadar varlığını devam ettiren Kasım Hanlığı, Moskova Knezliği'nin büyümesinde ve genişlemesinde önemli rol oynadı³². Böylelikle Altın Orda ve Kazan Hanlıkları döneminde baskı altında tutulan Moskova Knezliği, rahat hareket etme ve yayılma fırsatını yakalamış oldu.

Mosokova Knezliği, Vasili Vasilyeviç'in 1462 yılında ölümünden sonra oğulları arasında paylaştırıldı. Ancak bu paylaşırma oldukça ilginçti. Çünkü en büyük kardeş İvan'a Moskova Knezliğinin 14 büyük şehri ve kasabası verilirken diğer 4 kardeşe 11-12 şehir ve kasaba verildi. Vasili Vasilyeviç, sağlığında İvan'ı devlet işlerinde yetiştirdi. 8 yaşındayken onu seferlere götürdü. 1449 yılında Vasili ona "*Büyük Knez*" lakabını verdi. Onu kendisine ortak hükümdar yaptı. Vasili öldüğünde İvan 12 yaşındaydı³³. Bahsi geçen İvan, Rusya tarihinde knezlikleri tek çatı altına alarak önemli bir rolü üstlenen ve 1462-1505 yılları arasında hüküm süren III. İvan'dır.

³¹ *Kasım* şehrinin Rusça kaynaklardaki ismidir. Burası aynı zamanda *Meşçerskiy* ismiyle de bilinmektedir. Kasım Hanlığı kurulduktan sonra bahsi geçen şehir "*Kasım*" veya "*Han-Kirman*" ismiyle anılmaya başladı. Şehir *Oka Nehri*'nin sol kıyı tarafı, *Moskova* şehrinin güneydoğusu ve *Kazan* şehrinin güneybatısında bulunmaktadır. Bkz. Ahmet Taşağıl, "*Kasım Hanlığı*", *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, Ankara 2001, s. 543.

³² Kurat, *a.g.e.*, s. 117-118.

³³ Kurat, *a.g.e.*, s. 123.

III. İvan, Moskova Knezi olduğunda knezlik 15.000² mil kadar bir toprağa sahipti. Moskova'nın etrafında diğer knezlikler de bulunmaktaydı. XV. yüzyılın ortalarında Rusya, büyük ve küçük knezliklerle parçalanmış bir durumdaydı. Bu knezlikler farklı güçlerin hâkimiyetindeydiler³⁴. III. İvan, çeşitli seferleri sonucunda Novgorodluları 1478 yılında kendisiyle anlaşmaya mecbur bıraktı. Arkasından burası Moskova'nın bir eyaleti haline getirildi. Böylelikle Moskova Knezliği diğer knezliklerden arazi, ekonomi ve nüfus bakımından daha üstün bir hale geldi³⁵. Altın Orda Hanı Seyyid Ahmet Han, hanlığını yeniden canlandırmak için Moskova Knezliğine karşı sefer açtı. Bu seferinde başarılı olduysa da Kırım Hanı Hacı Giray'ın, Moskova Knezi III. İvan ile ittifak yapması vaziyeti değiştirdi. Bu ittifaka karşı Seyyid Ahmet Han, Lehistan ve Litvanya ile ittifak kurmasına rağmen bir sonuç alamadı³⁶. 1481 yılının başında Sibir Hanı İvak ve Kırım Hanı Mengligerey'in suikastçıları tarafından Seyyid Ahmet Han öldürüldü. Onun ölümünden sonra oğulları arasında ortaya çıkan taht mücadeleleri ve Kırım hanının müdahalelerde bulunması, Altın Orda'yı iyice zayıflattı. Türk tarihi açısından bunun en önemli sonucu Altın Orda'ya bağlı olan Rus knezlikleri ve özellikle de Moskova Knezliği, hanlığın hâkimiyetinden çıktılar. Moskova Knezliği 1480 tarihinden sonra artık bağımsız bir devlet özelliği kazandı³⁷. Altın Orda'nın zayıflamasıyla üç asırlık bir zamanda Rus knezliklerinin Müslüman Altın Orda'ya mağlup olmaları ve boyun eğmeleri meselesi de artık son buldu. Bu devirler Rusların zihninde uzun seneler boyunca "*Tatar Boyunduruğu*" hatırası olarak devam etti³⁸. Moskova Knezliğinin bağımsızlığını kazanması ise Türklerin kaderini tümünden değiştirecekti. Çünkü bundan sonraki süreçte Rus knezlikleri III. İvan tarafından tek çatı altında toplanacak ve IV. İvan döneminden (1547-1584) itibaren Türk ülkeleri Ruslar tarafından birer birer ele geçirilecekti. Bu anlamda 1552'de Kazan'ın ele geçirilmesi ilk olması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Yukarıda da belirtildiği gibi Kazan Hanlığı Altın Orda Hanlığının zayıflayarak parçalanması sonucu ortaya çıkmıştı.

³⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 123-125.

³⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 125-127.

³⁶ Saray, *a.g.m.*, s. 540.

³⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 131.

³⁸ Alexandre Bennigsen-Chantal Lemercier-Quelquejay, *Sufi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları*, Çev. Osman Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, s. 45.

Bilindiği üzere Kazan Hanlığı, 1437-1556 yılları arasında İdil-Ural bölgesinde hüküm süren bir Türk devletidir. Kazan Hanlığı, adını kurulduğu şehirden aldı. Hanlık, İdil (Volga) Nehri'nin orta mecrasında eski İdil Bulgar Devleti'nin sahası üzerinde kuruldu³⁹. Kazan Hanlığı ile Moskova Knezliğinin mücadeleleri 1552 yılının çok daha öncesine dayanmaktaydı. Uluğ Muhammed Han tarafından kurulan Kazan Hanlığı, 1439 ve özellikle 1445 yıllarında Moskova Knezliğine üstünlük sağladı⁴⁰. İki güç arasında toplamda 14 tane savaş gerçekleşti. Bunların 8'i Moskova knezliği tarafından, 6'sı ise Kazan Hanlığı tarafından çıkarıldı. Moskova knezliği; 1467, 1478, 1530, 1545, 1549, 1550 ve 1552 savaşlarını ortaya çıkardı. Kazan Hanlığı ise; 1439, 1445, 1505, 1521, 1523 ve 1526 savaşlarına sebep oldu. Yani 1552'den önce iki güç arasında uzun süren mücadeleler söz konusuydu. 1462 yılında Moskova tahtına III. İvan'ın çıkışından sonra Rusların Kazan'a karşı yürüttükleri yıkıcı faaliyetler daha da arttı. III. İvan, bütün knezlikleri bir araya toplayıp Rusya'yı kurduktan sonra Tatar hanlıkları arasındaki mücadelelerden istifade etme yolunu tuttu. Rusların amacı Altın Orda'nın parçalanmasından sonra ortaya çıkan hanlıkları birbirleriyle mücadele etmeye sürükleyerek onları zayıflatmaktı. Çünkü bu şekilde zayıflayan hanlıklara karşı Rusya'nın mücadelesi daha basit olacaktı. Kazan Hanlığının iç mücadelelerinden de gereğiyle istifade eden Ruslar, ilk olarak 1469 yılında Kazan'ı kuşattılar⁴¹. Uzun süren mücadeleler sonucunda 1552'de Kazan IV. İvan tarafından ele geçirildi⁴².

Kazan, Ruslar tarafından ele geçirildikten sonra şehirde adeta zulüm başladı. 1547'de ilk Rus çarı unvanını alan IV. İvan, 40 günlük bir kuşatmadan sonra Kazan'a girebildi. Kazan'a girdikten sonra eli silahlı Türklerin hepsini kılıçtan geçirdi. Esir ettiği kadınları, kızları ve çocukları Rus askerlerine dağıttı. Şehirdeki camilerin bir kısmını yıktırdı. Bir kısmını ise kiliseye çevirdi⁴³. Akdes Nimet Kurat'ın ifadesiyle; "...Kazan'ın maddi ve manevi eserinden hiçbir şey bırakılmadı..."⁴⁴ Kazan şehri ele geçirildikten sonra bütün Kazan halkı Ruslara

³⁹ İsmail Türkoğlu, "Kazan Hanlığı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 136.

⁴⁰ Akdes Nimet Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", *DTCF Dergisi*, C. XII, S. 3-4, 1954 s. 228.

⁴¹ Kurat, a.g.m., s. 229-230.

⁴² Kurat, a.g.m., s. 238.

⁴³ Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, Seri III, Sayı: A3, Ankara 1966, s. 34.

⁴⁴ Kurat, a.g.m., s. 239.

boyun eğmedi. Ruslara karşı mücadeleler bir süre daha devam etti. Ancak Morozov isimli Rus komutan, 1556 yılının ilkbaharında Kazan'a bağlı pek çok köy ve kasabaları yaktı ve çok sayıda insanı da öldürdü⁴⁵. 1552-1556 yılları arasında Ruslara karşı çıkan ayaklanmalar da Ruslar tarafından bastırıldı. 1552-1556 arasındaki mücadelelerden sonra 1556'da Ruslar vaziyete tamamen hâkim oldular. Sonrasında ise Kazan'da kendi düzenlerini kurdular⁴⁶.

Rusların Kazan'ı ele geçirmeleri Rusya tarihinde yeni bir devrin başlamasına sebep oldu. Rusların, İdil (Volga) Nehri boyunca Hazar Denizi'ne doğru inmelerine ve Aşağı Ural'da yayılmalarına en önemli engel Kazan Hanlığıydı. Kazan'ın ele geçirilmesi, Rusların Türk ülkelerinde yayılma imkânını kolaylaştırdı. Kazan'ın ele geçirilmesiyle Ruslar tarihlerinde ilk kez Müslüman bir tebaaya sahip oldular ve imparatorluk özelliği kazandılar. Kazan'ın ele geçirilmesi, Rusların kısa sürede Hazar Denizi'ne ve Kafkasya'ya ulaşmalarını sağladı. Rusların Osmanlı Devleti'yle komşu olmaları da Kazan Hanlığının ele geçirilmesinin önemli sonuçlarından birisidir⁴⁷.

Kazan Hanlığını ele geçiren Rusları, bundan sonraki süreçte durdurmak oldukça zordu. Nitekim bu işgalden sonra Ruslar, çok uzun seneler Türk ülkelerinde yayılma siyasetini takip ettiler. Kazan'dan sonra Ruslar için sırada yine Altın Orda'nın parçalanmasından sonra kurulan Astarhan Hanlığı (1466-1556) vardı. Astarhan Hanlığı, Altın Orda Hanlarından Küçük Muhammed Hanın torunu Kasım Han tarafından kuruldu. Hanlığın merkezi Hazar Denizi'nin kuzey sahilindeki Astarhan şehriydi. Kazan Hanlığı gibi Astarhan Hanlığı da adını kurulduğu şehirden aldı⁴⁸. Astarhan şehri Kazan'dan sonra Ruslar için yeni hedef oldu. IV. İvan, Astarhan'ı da ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Bu Türk hanlığında da taht kavgaları, iç çekişmeler vs. söz konusuydu. Dolayısıyla hanlık, zayıflığından dolayı kendisini koruyacak güçte değildi. Ruslar, Astarhan Hanlığını 1556'nın sonu veya 1557'nin başında ele geçirdiler. Dünya ticaretinin en işlek yerlerinden biri olan İdil

⁴⁵ Taymas, *a.g.e.*, s. 35-36.

⁴⁶ Kurat, *a.g.m.*, s. 239.

⁴⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 168-169.

⁴⁸ Mehmet Saray, "Astarhan Hanlığı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. III, Ankara 1991, s. 505.

(Volga) Nehri bu suretle Rusların eline geçti. Bundan sonra Rusların ekonomik zenginleşmesinin de önü açıldı⁴⁹.

Rusların bu ilerleyişini durdurmak için Osmanlı Devleti'nin teşebbüsleri söz konusuydu. Çünkü Astarhan'ı ele geçiren Ruslar, sadece İdil (Volga) Havzasında değil; Kafkaslar ve Karadeniz'e kadar uzandılar. Bu nedenle Rusların genişlemesi Osmanlı Devleti'ni de ilgilendiriyordu. Doğu Avrupa'da adeta Rus fırtınası esmeye başladı. 1300 senedir devam eden Türklerin Doğu Avrupa hâkimiyeti artık Rusların eline geçti. Bu durum ise Osmanlı Devleti'nin kuzeyde 80 senedir takip ettiği muvazene politikasının da sonu demektir. Rusların; Hazar, Kafkas ve Karadeniz arasında yollara hâkim noktalarda kaleler inşa etmesi tehlikenin adeta habercisiydi⁵⁰. Rusların, Osmanlı Devleti aleyhinde bu gibi faaliyetlerde bulunması Osmanlı Devleti'ni bazı teşebbüslere mecbur bıraktı. Rusları durdurmak amacıyla Don-Volga Kanal Projesi ve Astarhan Seferi hayata geçirildi. Osmanlı hâkimiyetindeki Kırım hanına da bu planlar bildirilerek hazırlık yapması emri verildi⁵¹. Seferin planı esasen Don-Volga arasında bir kanal açmak, bu kanaldan gemileri İdil (Volga) Nehri'ne, geçirmek ve bu yolla orduyu, özellikle de topları Astarhan üzerine sevk etmektir. Amaçlardan bir diğeri de aynı yoldan İran seferleri için de faydalanmaktır⁵². Ruslar, o dönemde güneyinde bulunan Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmekten çekinmekteydiler. Ruslar için batıdaki Lehistan mücadeleleri daha önemliydi. Diğer taraftan Osmanlı Devleti de Avusturya'ya karşı yaptığı büyük mücadele ve iç kargaşalıklar sebebiyle kuzey politikasından vazgeçti ve burayı kendi haline bıraktı⁵³. 1569 yılında başlayan bu sefer; yerinde araştırmalar yapılmadan kanal açma girişiminde bulunulması, böylesi önemli bir projenin sınırlı vasıtalarla tez zamanda yapılmaya çalışılması ve iklim şartları göz önünde bulundurulmadan sefere çıkılması gibi sebeplerden dolayı başarısız oldu⁵⁴. Rusların önüne set çekilememesi onların daha da ilerlemelerinin önünü açtı. Ruslar, Türk ülkelerini ele geçirmeye devam

⁴⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 169.

⁵⁰ Halil İncılık, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, TTK Yayınları, Ankara 1948, s. 363.

⁵¹ İncılık, *a.g.e.*, s. 366.

⁵² İncılık, *a.g.e.*, s. 374.

⁵³ İncılık, *a.g.e.*, s. 396-397.

⁵⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 175.

ettiler. Sırada ise yine Altın Orda'nın parçalanmasından sonra ortaya çıkan Sibir Hanlığı (1220-1598) vardı.

Sibir Hanlığı'nda diğer hanlıklar gibi Rusların hezimetine uğradı. Sibir Hanlığının Ruslar tarafından ele geçirilmesi ile ilgili özellikle Küçüm Han dönemine bakmak gerekir. Bir kısım Bozkır Kazaklarını yönetimine alan Küçüm Han, 1556 yılında Sibir Hanlığına baskınlar yapmaya başladı. 1563'te ise bütün Sibiry Hanlığını ele geçirdi. Küçüm Han'dan sonra Sibiry'da İslamiyet hızla yayıldı. Halkı az ve dağınık bir halde olan Sibiry halkı, nehir ve göl kenarlarında yaşamaktaydı. Bu halk, kendi başına bir kuvvet olmaktan ziyade etrafındaki güçlerin kuvvet muvazenesi sonucunda ayakta kalabildi. Rusların doğuya doğru ilerleyişine mani olan Kazan Hanlığının ortadan kaldırılması, Ruslar için Sibiry'yi hedef haline getirdi. Küçüm Hanın devri, Rusların Sibiry'ya doğru ilerleyişine tekabül etmektedir⁵⁵. Ruslarla uzun süren bir mücadeleye girişen Küçüm Han, 20 Ağustos 1598'de Ruslarla son muharebesine girişti ve mağlup oldu. Ailesi esir edildi. Böylelikle Sibir Hanlığı da Rusların eline geçmiş oldu. İlerleyen süreçte Küçüm Hanın oğulları, Ruslarla mücadeleye devam etmeye kalktılsa da 1670'ten sonra bu mücadeleler de tamamen son buldu⁵⁶.

Altın Orda'nın dağılmasından sonra ortaya çıkan Türk topluluğu Nogaylar da Rusların hâkimiyetine girdiler. Nogayların, yönetim kadrosu Mangıtlardan oluşmaktaydı. Halkın esas unsurunu ise Kıpçak Türkleri oluşturmaktaydı. Nogaylar, Altın Orda'nın tamamen çöküşünden sonra İdil (Volga)'in sağ kıyısını ele geçirdiler. Nogayların doğu sınırı Emba Nehri'nden Aral Denizi'ne kadar uzanmaktaydı. Nogaylar, zaman içinde iç çekişmelerden dolayı Büyük ve Küçük Orda'lara ayrıldılar. Özellikle Büyük Orda ile Rusların yoğun mücadeleleri vardı. Ruslar, onları etkisiz hale getirmek için 1586'da Samara ve Ufa, 1589'da Tsaritsin ve 1590'da Saratov gibi şehirleri kurdular. Ruslar, Nogayların bozkırdaki egemenliğine son verme amacındaydılar. 1783'te Kırım'ın Rus hâkimiyetine girmesinden sonra kendilerine yapılan muameleye tepki gösteren Nogaylar, ağır bir yenilgiye ve kıyıma uğradılar. XIX. yüzyılda Nogaylar yoğun olarak göç ettiler. Ruslar da bu göçleri

⁵⁵ Reşit Rahmeti Arat, "Küçüm Han", *İA*, MEB Yayınları, C. VI, İstanbul 1977, s. 1071.

⁵⁶ Arat, a.g.m., s. 1072-1074.

teşvik ettiler. Anadolu'ya da gelen Nogaylar; Adana, Ankara, Konya, Kırşehir ve Sivas gibi şehirlere yerleştirildiler⁵⁷.

Kasım Hanlığı, yukarıda da belirtildiği gibi Kazan Hanı Uluğ Muhammed Hanın oğlu Kasım tarafından kuruldu. Kasım Hanlığı kurulduktan kısa zaman sonra Moskova Knezliği'ne tabi hale geldi. Ruslar, onların siyasi ve askeri birikimlerinden de faydalandılar. Uluğ Muhammed Han soyundan gelenlerin hanlıkta etkisini kaybetmesiyle Kasım Hanlığı, diğer hanlıklardan gelenlerin yönetimine girdi. Zaman zaman başsız da kalan Kasım Hanlığı, Ruslar tarafından kullanılan bir hanlık konumundaydı. Ruslar, 1609 yılında Kasım (Han-Kirman) şehrini kuşatarak halkı kılıçtan geçirdiler. İlerleyen süreçte ise Kasım Hanlığının Müslüman Türk unsurlarını Hristiyanlığa zorladılar. Ancak bu politika Müslüman Türkler arasında başarılı olmadı. Seyyid Burhan'ın 52 yıllık hanlığından sonra 1679'daki ölümüyle yerine annesi Fatıma Sultan Bike geçti. Onun 1681'de ölümüyle de Kasım Hanlığı ortadan kalktı⁵⁸.

Altın Orda Hanlığının parçalanmasından sonra bu hanlığın toprakları üzerinde kurulan en önemli hanlıklardan bir diğeri de hiç şüphesiz Kırım Hanlığıydı (1441-1783). Hanlığın kurucusu Hacı Giray'dı. Kırım Hanlığı da Ruslarla uzun seneler münasebette bulundu. Kırım Hanlığı, 1475 yılından itibaren Osmanlı himayesine girdi. Hanlık, Karadeniz'in kuzeyi ve Kuban bölgesindeki geniş arazilere hâkimdi. Osmanlı ve Rusya arasında 1774'te imzalanan *Küçük Kaynarca Antlaşması* ile Osmanlı himayesinden çıkan Kırım Hanlığı, Rusların çeşitli entrikaları sonucu iç kargaşalığa sürüklendi. Bu iç kargaşalıktan istifade edip üç defa Kırım'a giren Ruslar, hanlıkta kendi politikalarını icra ettiler. Kırım resmen Rus işgali altına girdi. 19 Nisan 1783'te II. Katerina, yayınladığı bir manifesto ile hanlığın ortadan kalktığını ve topraklarının Rusya'ya dâhil edildiğini ilan etti⁵⁹. Böylece Karadeniz'de önemli bir Türk mevki daha kaybedilmiş oldu. Ruslar, Kırım'ı ele geçirdikten sonra burayı Rus-Slav ülkesi haline getirmek için çaba sarf ettiler. Bu politikanın gereği olarak Kırım'daki Türk-İslam izleri silinmeye çalışıldı. Aynı zamanda Ruslar kendi

⁵⁷ Mehmet Alpargu, "Nogaylar", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXIII, Ankara 2007, s. 202-203.

⁵⁸ Taşağıl, a.g.m., s. 543-544.

⁵⁹ Hakan Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, TTK Yayınları, VII. Dizi-Sayı: 167, Ankara 2010, s. 5-6. Kırım Hanlığı ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Halil İnalıcık, "Kırım Hanlığı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 450-458.

siyasal, sosyal, kültürel vs. oluşumlarını da Kırım'a dayattılar. Ancak ilerleyen dönemlerde İsmail Gaspıralı gibi aydınların ortaya çıkması Kırım Müslümanlarının uyanmalarını sağlayacaktır⁶⁰.

Sırat-ı Müstakim'de Akçuraoğlu Yusuf, II. Katerina ve Kırım hakkında bilgiler vermektedir. Onun verdiği bilgilere göre; Güney Türklerine, yani Osmanlılara Avrupa ve Asya olmak üzere iki koldan saldıran I. Petro (1696-1725) amacına ulaşamadı. Bu taarruzlar II. Katerina tarafından başarılı bir şekilde devam ettirildi. II. Katerina, Kırım Hanlığı'nın büyük bir kısmını ezdi ve o zamana kadar Türk gölü halinde bulunan Karadeniz'in kuzey sahillerini de ele geçirdi. II. Katerina Adalar Denizi'⁶¹ne getirdiği gemileriyle Osmanlıların sol tarafını da vurdu. II. Katerina'nın en ciddi hareketlerinden birisi de dini ve milli hislerden faydalanarak Osmanlı'nın Hristiyan tebaasını ayaklandırıp Türkleri el birliğiyle Avrupa'dan kovmaya çalışma düşüncesi idi⁶².

Kazak ve Kırgızların Rus hâkimiyetine girişleri de önem arz etmektedir. Kazaklar Orta Asya'da Hazar Denizi'nden Çin sınırına kadar olan topraklarda yaşayan Türk topluluğudur. Kazaklar XVIII. yüzyıldan önceki dönemlerde göçebe bir hayat yaşayan, hayvancılıkla uğraşan, geleneklere ve ahlaki değerlere önem veren bir toplum özelliği göstermekteydi. Kazaklar, geniş topraklarını idare edebilmek için küçük, orta ve büyük cüz adı verilen idari sistemlere ayrıldılar. Ruslar, XVIII. ve XIX. yüzyılda Kazak topraklarında hâkimiyeti ele geçirmeye başladılar⁶³. 1730'da Kazak ülkesine giren Ruslar, 1848-1856 yıllarında ülkenin tamamını ele geçirdiler⁶⁴.

Kırgızlar ise en eski Türk kabilelerinden birisidir. Rusların hâkimiyetinden önce Göktürk, Uygur, Karahan, Moğol ve Timur hâkimiyetinde kaldılar. İslamiyet erken dönemlerde yayılmakla birlikte özellikle Karahanlılar döneminde (840-1212) yayılma gösterdi. XVII. yüzyılın ortalarına kadar Kazak Türkleriyle birlikte yaşayan Kırgızlar, zaman içerisinde Moğol kabileleri ve Ruslar tarafından tehdit edilmeye başladılar. Kazaklarla birlikte yaşayanların dışındaki Kırgızlar, 1700 yılında

⁶⁰ Hakan Kırımlı, "Kırım (Rus İdaresi Dönemi)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 458-465.

⁶¹ Ege Denizi'ne verilen isimdir.

⁶² A. Yusuf, a.g.m., s. 454-455.

⁶³ Keith Hitchins, "Kazaklar", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 131-132.

⁶⁴ Mehmet Saray, "Kırgızistan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 443.

Fergana’da kurulan Hokand Hanlığının hâkimiyetine girdiler. Bir süre sonra Hokand’ın idaresi Kırgız Türklerinin eline geçti. Hokand Hanlığı, Kırgız nüfuslu bir hanlık haline geldi. İlerleyen süreçte Hokand Hanlığının Rus hâkimiyetine girmesiyle birlikte buradaki Kırgızlar da Rus hâkimiyetine girmiş oldular⁶⁵.

Sırat-ı Müstakim’de Rusya’da kalabalık bir aşiret olduğu belirtilen Kırgızların⁶⁶, 1737 yılında Rus hâkimiyetini dört şartla kabul ettikleri belirtilmektedir. Ancak bu şartlar dergide belirtilmemektedir. Dergide verilen bir diğer bilgiye göre Kırgız yöneticilerinin rütbelere ve nişanlara karşılık 1873 yılında Rus himayesini kabul ettiklerine dikkat çekilmektedir. Rus idaresinin kabul edilmesinden sonra yönetimin halk tarafından seçilen memurlara 3 veya daha fazla süreliğine verildiğinin, bu usule ise *iştat* denildiğinin altı çizilmektedir. Kırgızların, bahsi geçen *iştat* devrinde cahil ve rüşvetçi memurlardan çok zulüm gördüklerine de dikkat çekilmektedir⁶⁷.

Rusların, Kafkasya ve Orta Asya’da genişleme siyaseti ve Türkler üzerindeki emelleri ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*’de Akçuraoğlu Yusuf’un verdiği bilgiler dikkate değerdir. Buna göre; I. Nikola döneminde (1825-1855) Ruslar, Türklere üç koldan saldırdılar. Birinci kol; Karadeniz’in batısından, Balkanlardan geçerek İstanbul’a ilerler. İkinci kol; Hazar Denizi ile Karadeniz arasından Kafkas Dağları’nı aşarak Tebriz ve Erzurum’a doğru Türkleri ikiye bölmek amacıyla merkezi bir taarruzu oluşturur. Üçüncü kol ise; Orta Asya’ya ilerleyerek Türklerin geri çekilişini engellemeye çalışır. I. Nikola’nın oğlu II. Aleksandr (1855-1881) Türklere yapılan bu hücumlara Güney Slavlarını da dâhil etti. Babası zamanında Sivastopol mağlubiyetiyle kesilen batı kolunun hareketini Karadağlıların, Sırpların ve Bulgarların yardımıyla yeniden devam ettirdi ve İstanbul kapılarına kadar ulaşmayı başardı. “*Mavera-yı Kafkas*” (Kafkas ötesi) Türklerini tamamen Rus boyunduruğu altına aldı ve daha sonra Osmanlı Türklerini püskürterek Slavlara Fırat ve Dicle yollarını açtı. Asıl konumuzu teşkil eden doğu kolu Kırgız kırlarını ve Türkmen çöllerini aşarak Merv, Semerkant ve Hokand gibi önemli Türk merkezlerini zapt etti. Yine Hive ve Buhara Hanlıkları da hâkimiyet altına alındı. Ruslar, II. Aleksandr

⁶⁵ Saray, “Kırgızistan”, s. 442-443.

⁶⁶ YY, “Şuun-ı İslamiyye”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 77, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910, s. 400.

⁶⁷ YY, “Kırgızlarda Medrese Bina Etmek”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 223-224.

döneminden beri Türk âlemini sağ ve sol taraftan baskı altına alarak sürekli sıkıştırmaya başladı. Amaç Türklerin iki tarafını kuşatarak çekilme hatlarını kesmek ve merkezi bir saldırı gerçekleştirmektir⁶⁸.

Doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç Nehri ve bataklıkları, güneyde İran, güneybatıda ise Türkiye'nin bulunduğu coğrafi alana Kafkasya denilmektedir⁶⁹. Geçmişten beri Kafkasya, Müslüman ve Hristiyan halkların yoğun yaşadığı bir yerdir. Hristiyanlar; Ermeni, Gürcü, Rus ve Ukrayna halklarıdır. İslamiyet bölgede VII. yüzyıldan itibaren yayılmaya başladı. Abhazyalılar, Kabartaylılar, İnguşlar, Azeriler, Çeçenler, Kumuklar, Karaçay-Balkarlar, Nogaylar, Kafkas Türkmenleri ve Gürcistan'a bağlı Acara halkı vs. Müslüman halklardır⁷⁰. Rusların 1859'dan sonra bütün Kafkasya'yı ele geçirmeleri, bununla birlikte XX. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgede komünist idareleri kurmaları Müslümanların dinlerini yaşamasını güçleştirdi⁷¹. Bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra buradaki Müslümanların çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne göç etmek zorunda kaldılar⁷².

Asya ile Avrupa arasında önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Kafkasya, tarih boyunca pek çok devletin dikkatini çekti. İslamiyet'ten önce Kafkasya, Bizanslılar, Sasaniler ve Hazarlar arasında ekonomik ve siyasi çekişmelere sahne oldu. Hz. Ömer, Hz. Osman dönemleriyle birlikte Emeviler ve Abbasiler dönemlerinde bölgede Müslümanlar önemli rol oynadılar. İlerleyen süreçte özellikle Güney Kafkasya, Selçuklular tarafından fethedildi. Kuzey stepleri ise Kıpçakların eline geçti. 1222 yılında Moğol istilasına uğrayan Kafkasya, daha sonra İlhanlıların ve Altın Orda'nın hâkimiyetine girdi. Daha sonraki dönemlerde Timur, bölgeye seferler düzenledi. XV. yüzyılda bölgeye hâkim olmak için Şirvanşahlar, Akkoyunlular ve Karakoyunlular mücadele ettiler. XVI. yüzyılın başlarında Şah İsmail'in Güney Kafkasya'yı ele geçirmesinden sonra bölgede Osmanlı Devleti ile

⁶⁸ A. Yusuf, a.g.m., s. 454-455.

⁶⁹ Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Bölgesel Çalışmalar*, C. I, S. 1, Yaz 2016, s. 53.

⁷⁰ Davut Dursun, "Kafkasya (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 24, Ankara 2001, s. 157-158.

⁷¹ Jamuhanov Suleyman Sultanoviç, "Çeçenistan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, Ankara 1993, s. 245.

⁷² Dursun, a.g.m., s. 158.

Safevilerin çekişmeleri başladı⁷³. İki devlet arasındaki çekişmeler devam ederken XVI. yüzyılın ortalarından itibaren yavaş yavaş bölgeye yaklaşan Rusya, zaman içerisinde burayı da ele geçirdi. IV. İvan Döneminde (1547-1584), 1552'de Kazan'ın ele geçirilmesi Moskova Knezliği'nin, yani Rusların sınırlarını Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslara kadar dayandırdı. Arkasından 1556'da Astarhan'ın ele geçirilmesiyle Ruslar Kafkasya'da Terek Nehri boyuna kadar uzandılar. Bu iki önemli şehrin Rusların eline geçmesiyle Hazar Denizi'ne yakın çevreler hızla Rus nüfuzuna girdiler. Burada çeşitli Müslüman Türk kavimleri üzerinde Rus etkisi kendisini hissettirmeye başladı⁷⁴. I. Petro döneminde (1682-1725), Kafkasya'nın doğu ve merkezi kısmı Osmanlı Devleti'nde kalmasına rağmen Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi'nin batı ve güney sahillerinde yer alan bazı şehirler Rusya'ya bırakıldı⁷⁵. Yine I. Petro döneminde İran ile yapılan barış antlaşmalarıyla Derbend ve Bakü şehirleri ile Hazar Denizi'nin güneyinde bulunan; Geylan, Mazenderan ve Astrabad bölgeleri de Rusya'ya bırakıldı. Böylelikle Ruslar Güney Kafkasya'ya da inmiş oldular⁷⁶. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Rusların Kafkasya'daki nüfuzları daha da arttı⁷⁷. 1770'ten 1796 yılına kadar Çerkezistan, Kabartay, Çeçenistan vs. gibi yerler Rus hâkimiyetine girdi⁷⁸. 1810 yılına gelindiğinde Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'nın bazı kısımları haricinde bütün Kafkasya Rusların eline geçti⁷⁹. 1804-1813 ve 1826-1828 Rusya-İran Savaşları ve 1828-1829 Osmanlı-Rusya Savaşlarından sonra Güney Kafkasya'nın tamamı Rus hâkimiyetine girdi⁸⁰. Osmanlı ve İran, Rusya'nın ilerleyişi durdurmak istediler; ancak başarılı olamadılar. İran, Rusya'nın Kafkasya'daki nüfuzunu kırmak için 1826'da Rusya'ya savaş ilan etti. Ancak mağlup olan İran, 1828'de *Türkmençayı Antlaşması* imzalamak zorunda kaldı. Buna göre İran, Erivan şehri ve bölgesi dâhil olmak üzere Aras Nehri'nin sol sahil tarafını Ruslara bıraktı. İran'ın Kafkasya işlerine karışması bu şekilde engellendi⁸¹. Osmanlı Devleti ise Rusya ile giriştiği savaşın neticesinde 1829 *Edirne*

⁷³ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya (Tarih)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, Ankara 2001, s. 158-159.

⁷⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 169-170.

⁷⁵ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

⁷⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 281.

⁷⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 319.

⁷⁸ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

⁷⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 320.

⁸⁰ Muhammedoğlu, *a.g.m.*, s. 159.

⁸¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 342-343.

Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Bu antlaşmada Ruslar; Erivan ve Nahcivan Hanlıklarını kendi topraklarına kattılar. Bununla birlikte sınır anlaşmaları neticesinde Ahıska'da Ruslara bırakıldı⁸². Böylelikle Ruslar XIX. yüzyılda Kafkasya'ya kadar hâkimiyetlerini genişletmiş oldular.

XIX. yüzyılda Kafkasya hâkimiyeti ile birlikte Orta Asya hâkimiyeti de sağlandı. Orta Asya; Horasan bölgesinden başlayıp Afganistan'ın Kuzeyi dâhil olmak üzere, Pamir ve Hindikuş Dağlarının kuzey eteklerini de içine alarak Çin'in Tun-Huang bölgesine ulaşan, oradan Batı Mançurya'ya ilerleyen, Moğolistan ve Sibirya'yı da kapsayan, batıda Ural Dağları ve İdil (Volga) Nehri'nin Hazar Denizi'ne döküldüğü yere kadar ulaşan geniş bir alana verilen isimdir. Orta Asya'nın XIX. yüzyılın ortalarına kadar tarihi kaynaklardaki ismi Türkistan'dır⁸³. Ruslar, Türkistan'da yer alan hanlıkları ele geçirebilmek için XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar bölgeye seferler düzenlediler. Rusların bu yayılmacı politikası esasen yeni ekonomik kaynaklar elde etme arzusuyla. Ruslar, 1552'den sonra Hazar Denizi'ne kadar olan bütün İdil (Volga) sahasını kontrol etmeye başlayınca Türkistan'a doğru yayılma imkânını da elde ettiler⁸⁴.

XIX. yüzyılda Ruslar Türkistan hanlıklarını hâkimiyetleri altına almaya başladılar. Buhara Hanlığı 1500 yılında, Hive Hanlığı 1512 yılında, Hokand Hanlığı ise 1710 yılında kuruldu⁸⁵. Buhara Hanlığının Rus hâkimiyetine girişi Emir Muzaffereddin Han döneminde gerçekleşti. Türkistan içerlerine doğru ilerlemek isteyen Rusları durdurmak isteyen Muzaffereddin Han, yeni silahlarla donatılmış Rus kuvvetleri karşısında 1868'de *Zire-Bulak Muharebesi*'nde mağlup oldu. Bu tarihten sonra Buhara, bölgedeki Rus-İngiliz nüfuz mücadelesinden dolayı yarı bağımsız bir halde bırakıldı. 1868'den 1920 yılına kadar yarı bağımsız bir halde varlığını devam ettiren Buhara Hanlığı, 1920 yılında Bolşevik idaresi tarafından ilhak edildi⁸⁶.

⁸² Şerafettin Turan, "Edirne Antlaşması", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. X, Ankara 1994, s. 443.

⁸³ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXXI, Ankara 2012, s. 556.

⁸⁴ Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XVIII, Ankara 2002, s. 561-562.

⁸⁵ Taşağıl, "Türkistan", s. 557.

⁸⁶ Mirza Bala, "Buhara", *İA*, MEB Yayınları, C. II, İstanbul 1979, s. 768-769.

Hokand Hanlığının iç çekişmelerinden faydalanmak isteyen Ruslar, hanlığı ele geçirebilmek için harekete geçtiler. 1864 yılında hanlığın bozkırlarıyla Evliya Ata (Taraz) ve Çimkent, 1865'te Taşkent, 1866 yılında ise; Hucend ve Cizrak gibi yerler Ruslar tarafından ele geçirildi. 1868'de Hudayar Han döneminde yapılan antlaşma ile Rus hâkimiyeti kabul edildi. 1876'da Endican işgal edildi ve aynı yıl Ruslar, Hokand Hanlığını da ortadan kaldırdılar. Hanlık, ortadan kaldırıldıktan sonra "*Fergana Eyaleti*" adıyla Türkistan Genel Valiliğine bağlandı⁸⁷. Ruslar, Türkistan'ın istilasında kendilerine en büyük rakip olarak Hive Hanlığını görmekteydiler. Ruslar, Buhara ve Hokand Hanlıklarından sonra Hive Hanlığını da ele geçirmek için harekete geçtiler. 1873 yılında Hive üzerine yürüyen General Kaufmann, hanlığı ele geçirdi⁸⁸. Böylelikle Türkistan'ın istilası da gerçekleşmiş oldu.

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Rusya iç kargaşalıklarla boğuşmaktaydı. Ülkede ekonomik sıkıntılar had safhadaydı. Günden güne rejim karşıtları, faaliyetlerini artırmaktaydılar. Dönemin Osmanlı seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi, Rusya ile ilgili gözlemlerini aktarmaktadır. Buna göre; dönemin Rusya'sı dışarıdan bakanlar için büyük bir devlettir. Özellikle de doğudan gelenler için bu böyledir. Rus ekonomisinin büyüklüğü karşısında diğer devletler korkarcasına bir siyaset takip etmektedirler. Ancak 1904-1905 yılları arasında Japonlarla girişilen savaşlar Rusya gerçeğini ortaya çıkardı. Bu savaşlar Rusya'nın sorunlarını gün yüzüne çıkardı ve devletin gücünü kaybetmesine neden oldu. Bu savaşlar bazı iç meseleleri ortaya çıkararak devletin gücünü azalttı⁸⁹. Bütün bunlara bağlı olarak Abdürreşid İbrahim Efendi, dönemin Rusya'sını Afrika'da bulunan "*Nebek*" isimli bir ağaca benzeterek şu şekilde tarif etmekteydi:

"Rusya Devleti'ni Afrika çöllerinde bulunan "nebek" tabir ettikleri ağaca benzetmek isterim. Uzaktan bakar isek gayet güzel ve gayet kalın. Gölgesi de olacak, odunu da olacak gibi görünür pek cesim bir ağaçtır. Yanına gelir de bakarsanız içi kâmilan çürümüş intifa olunacak hiçbir şeyi kalmamış, yalnız kabuktan ibaret tepesinde de birkaç dal var. İstifade olunacak gölgesi olmadıktan maada yanına varılmak için de tereddüd olunur ki üzerine

⁸⁷ Enver Konukçu, "Hokand Hanlığı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XVIII, Ankara 1998, s. 215.

⁸⁸ Mehmet Saray, "Hive Hanlığı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XVIII, Ankara 1998, s. 169.

⁸⁹ Abdürreşid İbrahim, "Rusya'da Terakki", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 156, 18 Ağustos 1327/31 Ağustos 1911, s. 410.

çökmesin. Zannedirim kariin-i kiram birden bire Rusya Devleti için böyle bir misali pek baid görecekler, belki de inanacakları gelmez."⁹⁰

Ayrıca Abdürreşid İbrahim Efendi, Rusya'da eğitim seviyesinin düşüklüğü, alkol kullanımının ve ticaretinin yaygınlığı, suçluluk oranına bağlı olarak hapishanelerin artması, Rusya'nın dış borcunun fazlalığı vs. üzerinden yola çıkarak Rusya'nın aslında çok sıkıntılı olduğunu ifade etmektedir. Bu nedenle de Rusya'yı Afrika'daki *nebek* ağacına benzetmektedir⁹¹.

Gerçekten de Abdürreşid İbrahim Efendi'nin fikir ve tespitlerinin doğruluğu I. Dünya Savaşı ve Ekim 1917 devrimiyle kanıtlandı. Bu iki olay Rusya'nın sıkıntılı bir zamanda olduğunu gösteren önemli deliller oldu.

⁹⁰ A. İbrahim, a.g.m., s. 410.

⁹¹ A. İbrahim, a.g.m., s. 410-411.

BİRİNCİ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KÖKENİ, DİLLERİ VE NÜFUS ÖZELLİKLERİ

1. RUSYA MÜSLÜMANLARININ KÖKENİ

Ruslar, 1552’de Kazan’ı ele geçirmeleriyle ilk kez Müslüman bir tebaaya sahip oldular. Ruslar, Kazan’ı ele geçirdikleri tarihten sonra Türk ve Müslüman ülkeleri üzerinde hızla yayılmaya başladılar. Doğal olarak Rus hâkimiyetindeki Türk ve Müslüman halkların sayısı da artmış oldu. Bu halklar çeşitli isimlerle anılsalar da Çarlık Rusya’sı Müslüman halkının tamamına küçültücü anlamda *Tatar* ismini vermekteydi. Bu adı kullanmak istemeyen halk ise kendisine *Müslüman* adını verdi⁹². Tarihin farklı dönemlerinde Rus idaresine giren bu Müslüman topluluklar; Tatar, Başkurt, Kırgız, Özbek gibi Türk kökenli topluluklardan oluşmaktaydı. Troytskili Ahmed Taceddin’in ifadesiyle; “...*Osmanlı Türkleri nasıl Türk ırkına mensub ise bunlar dahi tarihin isbat ettiği vech üzere Türk ırkına mensub Türk oğlu Türklendir...*”⁹³ Türk kökenli Rusya Müslümanları geniş bir coğrafyaya sahip Rusya devletinde farklı bölgelerde yaşamaktaydılar. Tatarlar hakkında önemli bilgiler veren Kazanlı Ayaz, Rusya’da yaşayan Müslüman topluluklarını “*Rusya Müslümanları*” veya “*Rusya Türkleri*” gibi genel isimler vererek bir bütün olarak incelemek yerine hepsinin ayrı ayrı araştırılması ve haklarında ayrı ayrı fikirler söylenmesi gerektiği görüşündedir⁹⁴. Yine Kazanlı Ayaz’ın verdiği bilgilere göre; Rus idaresinde bulunan Müslümanlar, milliyet yönünden Türk olmalarına rağmen farklı isimlerle anılmaktadırlar. İdil (Volga) Nehri civarında yaşayanlar ile birlikte Saray, Kazan ve Astarhan Hanlıklarından kalanlara genel olarak *Tatar* denilirdi. Ticaret âleminde

⁹² Giray Saynur Bozkurt, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 2.

⁹³ Troytskili Ahmed Taceddin, “Rusya İslamları”, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 31, 12 Mart 1325/25 Mart 1909, s. 74.

⁹⁴ Kazanlı Ayaz, “Rusya Müslümanları I”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 51, 13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909, s. 398.

bunlar *Kazan Tatarları* olarak bilinmekteydiler. Ak İdil Nehri boylarında ve Kama Nehri başlarında yaşayanlarına *Başkurt* ismi verilmekteydi. Ural Nehrinin Asya tarafında bulunanlarına *Büyük Kırgız*, Sibiryaya sahralarında yaşayanlarına ise *Kırgız ve Kazak* isimleri verilmekteydi. Kafkasya Dağları'nın batısında yaşayanlarına *Azerbaycan Tatarları* ve Büyük Türkistan halkına da *Sart (Özbek)* ve *Tacik* isimleri verilmekteydi. Kazan Tatarları, Rusya'nın İdil (Volga) Nehri boyunda; Nijni Novgorod, Kazan, Simbersk, Samara, Saratof, Astarhan, Tambuk, Petiz, Orenburg ve Ufa vilayetlerinde yaşamakla birlikte bütün Rusya'ya dağıldılar⁹⁵. Şehir halkı genellikle büyük şehirlerde ve ticaret merkezlerinde yaşamakta iseler de bunların en çok buldukları şehirler; Kazan, Orenburg, Astarhan, Simibalatişka ve Ufa'ydı⁹⁶.

Sırat-ı Müstakim'de A. Sevindik isimli yazarın verdiği bilgiler yukarıdaki bilgileri teyit etmektedir. Ona göre; Rusya Müslümanları Avrupa ve Asya kısmı itibariyle; Tatar, Mişar (Mişer), Başkurt, Nogay, Kafkasya, Kırgız, Türkmen, Özbek, Tacik gibi isimlerle birçok kabile ve soyun birleşmesinden meydana gelmektedir. Bunlar din ve soy olarak birdirler. Buna rağmen örf ve adetleri, yaşam tarzları, lehçeleri birbirinden farklılık göstermektedir⁹⁷.

Rusya Müslümanları hakkında önemli bilgiler veren Troytskili Ahmed Taceddin de Tatarların çoğunlukla; Kazan, Orenburg ve Sibiryaya taraflarında, Başkurtların ve Tipterlerin genel olarak; Ural etrafında, Mişerlerin Orta Rusya'daki; Tambut, Saratuf, Nijerni, Nevgurd, Sember vilayetlerinde, Kırgızların Orta Asya'daki; Sibiryaya, Orenburg ve Uralski vilayetlerinde, Özbeklerin ise Maverünnehir ve Türkistan bölgelerinde yaşadıklarını ifade etmektedir. Bununla birlikte Ahmed Taceddin Rusya Müslümanlarını ikiye ayırmaktadır. Birisi; Ruslarla aynı yerleri vatan edinip onlarla karışmış olanlar. Diğeri ise; Ruslarla farklı yerleri vatan edinip onlarla karışmamış olanlardır. Ruslarla karışmış olanlara örnek olarak; Tatarları, Başkurtları, Tipterleri ve Mişerleri örnek göstermektedir⁹⁸.

⁹⁵ Ayaz, a.g.m., s. 398.

⁹⁶ Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları II", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 52, 20 Ağustos 1325/2 Eylül 1909, s. 415.

⁹⁷ A. Sevindik, "İslam ve Türk Âlemi: Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat", *Sırat-ı Müstakim*, C. I, S. 19, 18 Kânunuevvel 1324/31 Aralık 1908, s. 300.

⁹⁸ Taceddin, a.g.m., s. 74.

Akçuraoğlu Yusuf, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikrîye ve Siyasilerine Dair” isimli konferansında Türklerin üç merkez etrafında toplandıklarını dile getirmektedir. Bunlardan birincisi; İdil (Volga) Nehri etrafındaki Türklerdir. İkincisi; Kafkas Dağları Güneyi, Maveray-ı Kafkas’taki Türklerdir. Üçüncüsü ise; Buhara, Taşkent, Semerkant ve etrafındaki Türklerdir⁹⁹.

Sırat-ı Müstakim’de yer alan bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi Rusya Müslümanları diye tabir edilen topluluklar Türk kökenli topluluklardır. Bununla birlikte Türk olup Müslüman olmayan topluluklardan da bahsetmemiz mümkündür. Örneğin kökenleri Bulgarlardan geldiği anlaşılan ve Orta Asya’dan İdil (Volga)’ın batısına göç eden Çuvaşlar bunlardan birisidir. IX. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan ve diğer İslam ülkelerinden İdil’e gelen tüccarların aracılığıyla İslam’ı tanıyan Çuvaşlar, Bulgar devletinin yıkılmasından sonra Altın Orda Hanlığı’nın hâkimiyetine geçti. XV. yüzyılın başlarında Altın Orda’nın küçük hanlıklara ayrılmasından sonra ise 1437’de kurulan Kazan Hanlığı’nın sınırları içinde kaldılar. Rus Çarı IV. İvan’ın 1552’de Kazan’ı ele geçirmesinden sonra Çuvaşlar, Ruslara karşı ayaklandılarsa da 1556’da tamamen Ruslara teslim oldular. Bu tarihten sonra günümüze kadar Rusların Çuvaşlar üzerindeki hâkimiyeti devam etti. Ruslar, Çuvaşları Ortodoksluğa geçirmek için yoğun çaba sarf ettiler. Bu maksatla bazı misyonerler Çuvaşça öğrendiler ve *İncil*’i de bu dile çevirdiler. Bölgede Ortodoksluk resmîyet kazanmasına rağmen geleneklerine bağlı kalan Çuvaşlar, İslamiyet’i gizlice yaşadılar. Ancak kuzeyde yaşayan Çuvaşlar Hristiyanlığı kabul ettiler¹⁰⁰.

Rusların yoğun çabaları sonucu Hristiyanlığı kabul eden bir diğer Türk asıllı topluluk Yakutlar’dır. Bunlara *Sahalar* ismi de verilmektedir. Yakutlar da uygulanan yoğun baskılar sonucu XIX. yüzyılın sonlarında şeklen Hristiyanlığı kabul ettiler. Bununla birlikte Yakutlar, geleneklerini devam ettirdiler¹⁰¹. *Sırat-ı Müstakim*’de ise Hristiyanlığa geçenlere örnek olarak Tatar kökenli Kreşinler gösterilmektedir. Bu örneklere rağmen genel anlamda Rusya Müslümanlarının Rusların Hristiyanlaştırma politikalarına karşı direndikleri söylenebilir. Çuvaşlar, Yakutlar, Kreşinler vs. gibi

⁹⁹ H. Eşref Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyyelerine Dair I”, (Konferans), Mukarrir: Akçuraoğlu Yusuf Bey, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 39, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909, s. 201.

¹⁰⁰ Nuri Yüce, “Çuvaşlar”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, Ankara 1993, s. 389.

¹⁰¹ Fatih Kirişçiöğlü, “Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XX, Ankara 2002, s. 135.

istisnalar olsa da Rusya'daki Türk kökenli toplulukların büyük bir kısmı Müslüman olarak yaşamaya devam ettiler.

2. RUSYA MÜSLÜMANLARININ DİLLERİ

Rusya Müslümanlarının konuştuıkları dillere bakıldığında Türkçe'nin farklı lehçelerini kullandıkları görülmektedir. Troytskili Ahmet Taceddin, Rusya idaresinde bulunan Türklerin; telaffuzlarında, lehçelerinde cüzi bir fark olduğunu belirtmektedir¹⁰².

Kazanlı Ayaz da Rusya Müslümanlarının dilleri hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre; bu toplulukların hepsi Türk'tür ve hepsinin dili de Türk dilidir. Bununla birlikte komşu kavimlerin dillerinin ve edebiyatlarının etkisiyle bu Türk kökenli toplulukların dillerinde zaman içerisinde farklılıklar meydana geldi¹⁰³. Kazanlı Ayaz, bu nedenle dilin sadeleştirilmesi gerektiği görüşündedir. Onun düşüncesine göre; Türk dili; Arapça ve Farsça sözcüklerden arındırılmalıdır. Yerine ise herkes tarafından anlaşılabilir Türkçe sözcükler kullanılmalıdır. O, Türk dilinin köylülerin anlayabileceği ölçüde sadeleştirilmesi gerektiği fikrindedir. Kazanlı Ayaz, bir zamanlar Tatarlarda edebi dil-sade dil tartışmalarının yaşandığını, buna bağlı olarak sade dilin ön plana çıktığını ve yaygınlaştığını belirtmektedir. O, bir gazeteyi, risaleyi veya tiyatroyu Tatarların köylülerinin de şehirliilerinin de anladıklarını, bu sayede yaşamla ilgili meselelerinde dilin sadeliği sayesinde rahatça konuşup anlaşabildiklerini ifade etmektedir¹⁰⁴.

Rusya Müslümanları din ve soy bakımından bir olmalarına rağmen yaşam tarzları, örfleri, dilleri ve lehçeleri birbirinden farklıydı. Bu nedenle onların birbirleriyle konuşmaları ve İslam adına kaynaşmaları çok zor bir meseleydi. Rusya Müslümanları arasında dil birliğinin olmaması sebebiyle Duma'da¹⁰⁵ bulunan Müslüman vekilleri de birbirleriyle Rusça konuşmak mecburiyetinde kalırlardı. Rusya Müslümanlarının dilleri belli bir usule ve kaideye dayanmamaktaydı. Cümleleri, terkipleri, izafetleri, atıfları, kelime akışı, imlası vs. düzgün olmayan,

¹⁰² Taceddin, a.g.m., s. 74.

¹⁰³ Ayaz, "Rusya Müslümanları I", s. 398.

¹⁰⁴ Kazanlı Ayaz, "Lisan Meselesi", *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 46, 9 Temmuz 1325/22 Temmuz 1909, s. 316-317.

¹⁰⁵ Rusya parlamentosuna verilen isimdir. Rusya'nın meşruti idaresi ve Duma ile ilgili Bkz. Ayna Askeroğlu, "Çarlık Rusya'sında Meşruti İdarenin Yapısı", *Tarih Okulu*, C. IV, S. 9, Ocak-Nisan 2011, s. 61-72.

okuması ve okutması zor olan eksik bir yazıları vardı. Kullandıkları yazıların bazıları *talik*, bazıları *sülüs*, bazıları ise *nesih* türünü andırırdı. Başta İsmail Gaspıralı olmak üzere dil meselesinin çözülmesi gerektiğini düşünen aydınlar ara sıra toplantılar düzenlediler. Bu toplantılarda söz konusu dil problemi hakkında fikirler ileri sürülmesine rağmen Rus hükümetinin katı tutumu sebebiyle konuyla ilgili herhangi bir netice alınmadı. Dil meselesinden hareketle Müslümanlar arasında dil birliğinin olmaması onların birlik ve beraberlik içerisinde yaşamalarını da engelleyen önemli bir sorundu¹⁰⁶.

Rusya Müslümanları arasında dil problemi olmakla birlikte Rus hükümetinin engellemeleri de göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husustur. Rus hükümetinin, Rusya Müslümanlarının dil alanında gelişmelerine engeller koyacağı aşikârdı. Rusya Müslümanlarının dili meselesi ile ilgili Duma'da görüşmeler yapıldı. Bu görüşmeler Rus olmayan mekteplerde öğretilen dillere dair gerçekleşti. Bununla birlikte İslam mekteplerinde derslerin hangi dil ile yapılacağı meselesi de görüşüldü. Bu görüşmeler neticesinde İslam mektepleri için o dönemde edebi ve ilmi bir değeri olmayan Tatar dili kabul edildi. Duma'da o dönemki İslam Partisi Reisi Hasmamedov Haydar Has Muhammed Efendi, İsmail Gaspıralı'nın dil meselesi ile ilgili görüşlerine uygun olarak İslam mektepleri için gelişmiş ve medeni bir dil olan Türk dilinin kabul edilmesini talep ettiyse de onun bu talebi siyasi sebeplerden dolayı reddedildi. Reddedilme sebebine bakıldığında Türk dilinin öğretilmesinden duyulan endişe karşımıza çıkmaktadır. Buna göre; Rus milliyetçileri Türk dilinin Rusya'da öğretilmesinin tehlikeli olduğunu düşünmekteydiler. Onları bu düşünceye iten sebep Rusya'da İslam birliği (Panislamizm) faaliyetlerinin artmasıydı. Onlar, Türk dilinin kabul edilmesi halinde bu gösterilerin daha da artacağından endişe etmekteydiler. Bazı Rus milliyetçileri İslam birliği tehlikesinden de açıkça bahsettiler. Bu sebeplerden dolayı Duma'da İslam mektepleri için Türk dili reddedilerek Tatar dili kabul edildi¹⁰⁷.

Sırat-ı Müstakim, Duma'nın Türk dilinin reddi ile ilgili kararını eleştirmektedir. Dergi, bütün memleketlerin milli meclislerinin insan hukukunu

¹⁰⁶ A. Sevindik, a.g.m., s. 300.

¹⁰⁷ YY, "Rusya'da Türkçe", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 70, 23 Kanun-ı Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 283.

korumaları ve toplumlarının saadetini sağlamaya gayret etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Dergi, Duma'nın görevlerinin neler olduğunu hatırlatmakta ve Türk dilinin öğretilmemesi ile ilgili verilen kararın hürriyete aykırı olduğunu ifade etmektedir¹⁰⁸.

Rus hükümeti, Türk dilinin Rusya Müslümanları arasında bir ilerlemeyi ortaya çıkarabileceğini düşünerek Türk dilinden daha alt bir seviyede olduğu ifade edilen Tatar lehçesinin kullanılmasını öngörmekteydi. Nitekim Tatar lehçesinin o dönemde Rusya Müslümanlarının gelişimine hizmet etmeyeceği *Sırat-ı Müstakim*'deki belgelerden anlaşılmaktadır. Kazanlı iki Tatar'ın Petersburg'da imparatorluk kütüphanesinde yetkili ve sansür heyetinden olan birini ziyaretlerindeki sohbetlerinden Tatar lehçesinin o dönemde ne seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Petersburg'da imparatorluk kütüphanesinde gerçekleşen bu ziyarette Tatar diliyle ilgili sohbet de mevcuttur. Ziyarete gelen kişiler sansür yetkilisine sansürün azaltılacağını duyduklarını, bunun Tatar lehçesinde gazete çıkarmalarına nasıl bir etkisinin olacağını sordular. Bu soruya cevap olarak sansür yetkilisi; "*Oo, Tatarca! Lakin Tatarca yok ki..*" cevabını verdi. Kazanlı Tatar kişiler; "*Nasıl, Tatarca yok mu? Biz kendi aramızda, evde, pazarda, daima Tatarca namını verdiğimiz bir lisanla tekellüm ediyoruz.*" tepkisini gösterdiler. Onların bu tepkisine sansür yetkilisi ise; "*Evet, öyle evde, pazarda adi şeyleri ifade edecek bir lehçe var. Lakin onunla ne edebi ne de ilmi bir eser yazılamaz.*"¹⁰⁹ karşılığını verdi. Sansür yetkilisinin Tatar lehçesi ile ilgili bu düşüncelerinden yola çıkarak Duma'nın, Rusya Müslümanlarını edebi ve ilmi bir değeri olmayan Tatar lehçesini konuşmaya mecbur bıraktıkları anlaşılmaktadır. Buradan da Rus hükümetinin, Müslümanları Tatar lehçesi konuşmaya mecbur ederek Rusya Müslümanlarının ilerlemesine engel olma eğiliminde olduğunu söylemek mümkündür.

Kazanlı Tatar kişiler, sansür yetkilisine Tatar lehçesini geliştirerek çeşitli yayımlar yapacaklarını ifade ettiler. Buna karşılık sansür yetkilisi, bunun gereksiz olduğunu ifade ederek gelişmiş bir dili kendilerine almalarını tavsiye etti. Sansür yetkilisinin belirttiğine göre; Tatar lehçesinde kitap ya da gazete yazılması, Rusların

¹⁰⁸ YY, "Rusya'da Türkçe", s. 283-284.

¹⁰⁹ L. A (Akçuraoğlu Yusuf), "Sansörle Mükâleme", (Âlem-i İslam: Rusya Müslümanları Hayatından), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 70, 23 Kanun-ı Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 284.

Tatarca bilmemesi dolayısıyla aleyhlerinde bir şeyler yazıldığı şüphesini uyandırabilirdi. Kazanlı Tatar kişiler ise; Rusya iç işleri bakanlığından birisinin Tatarların öteden beri devlete sadık bir halk olduklarını söylediğini hatırlatarak Tatarların vatandaşları olan halklara zarar verecek şeyler yapmayacaklarını ifade ettiler. Bununla birlikte Rus hâkimiyetinde bulunan Lehlilerin, Finlandiyalıların ve Ermenilerin kendi dillerinde konuştuklarını ve bunların kendilerine ait gazetelerinin ve dergilerinin olduğunu hatırlatarak aynı hakların kendilerine neden verilmediğini sordular. Sansür yetkilisi, bu itirazlara cevap olarak Lehçe ile ilgili; *“Fakat bir Leh lisanını anlıyoruz: Evde İslavca; mesela ben hiç Lehçe öğrenmediğim halde Lehçe yazılan yazıları okuyor ve anlıyorum; diğer Ruslar da öyle.”* cevabını verdi. Finlandiya diliyle ilgili ise; *“...o da garp lisanlarından...”* yani batı dillerinden olduğu için kendilerine sorun çıkarmadığını ifade etmektedir. Bunun üzerine Kazanlı Tatar kişiler, Finlandiyalıların dillerinin İslav, Cermen ve Latin dilleriyle hiçbir ilgisinin olmadığını ileri sürerek onların Ural kavmi olduklarını ve dillerinin de Tatarca’ya yakın olduğunu ifade ettiler. Bu kişiler daha sonra Sansür yetkilisine; *“Ermeniceyi de hiç öğrenmeden, okumadan her Rus anlayabilir mi?”*¹¹⁰ sorusunu sordular. Bu soruya cevap olarak:

*“Zaten benim fikrimce Ermeni gazetelerine müsaade olunmamalıydı. Ermenilerin fikri Maver-i Kafkas’ta bilcümle akvamı kendi idareleri altına almaktır; bu cihetle başka bir devletin idaresi altında bulunmayı istemiyorlar; ben bunu bir makale ile yazmış da idim. Buna Ermeniler o kadar kızmışlar ki bazıları hatta beni öldürecek bile olmuşlar! Lakin ben öyle kuru gürültüye pabuç bırakanlardan değilim.”*¹¹¹ ifadelerini dile getirdi.

Buradan anlaşılıyor ki Rus hükümeti sadece Türk diline değil Tatar lehçesine de karşıdır. Ama en azından Türk diline nazaran edebi ve ilmi değeri olmadığı belirtilen Tatar lehçesini Müslümanlara alternatif olarak gösterme eğilimindedir. Geçmişten beri uygulanan Ruslaştırma politikalarının bir gereği olarak anlamadıkları dil yerine Müslümanların Rusça konuşmalarını temin etmek ise Ruslar için en uygun olanıydı. Bunun için her türlü gayreti gösteren Rus yöneticiler, Müslümanları Rusça öğrenmeye teşvik ettiler.

¹¹⁰ L. A, a.g.m., s. 285.

¹¹¹ L. A, a.g.m., s. 285.

2. 1. İSMAİL GASPIRALI'NİN DİL FAALİYETLERİ

Rusya Müslümanlarının büyük bir kısmında dil probleminin çözüme kavuşturulması için ıslahat yapılması gerektiği fikri vardı. Bu ıslahat için sözü dinlenir birinin ortaya çıkması ve bu kişinin taraftarları vasıtasıyla ıslahat yapılması planlandı. Nitekim İsmail Gaspıralı ve 1883 yılında yayınına izin aldığı *Tercüman Gazetesi*, bahsi geçen ıslahata öncü oldu. İsmail Gaspıralı, gazetesinin ilk nüshasından itibaren çalışmalara başladı. “...Eğer biz böyle gidecek olursak Rusya'daki Türklerin istikbali karanlıktır...”¹¹² diyerek ıslahat yapılması gerektiğine dikkat çekti. İsmail Gaspıralı, söz konusu dil birliğinin sağlanmasının önemi ve gerekliliğini şöyle ifade etmekteydi:

*“Rusya'daki türlü namlarla yâd olunup esasen kardeş Türk olan akvam şimdiki ayrılıkta devam ederse etraflarını ihata etmiş İslavlık denizi dalgalarıyla aşına aşına yok olurlar, ayrılık bitirilmelidir. Bunun için her şeyden evvel dil birleştirilmelidir. Yalnız Rusya'daki değil, bütün dünyadaki Türklerin Arap ve Acemceden çalma lüzumsuz sözlerinden vazgeçmeli. Yalnız bir lisan-ı edebileri olmalı. O dil ile hepsi anlaşabilmeli.”*¹¹³

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere İsmail Gaspıralı, kardeş olan Türk unsurlarının birleşmesine dikkat çekmekte ve bu birleşmede en önemli hususun dil birliği olduğunu altını çizmektedir. Yine, bütün dünyadaki Türklerin dillerinde bulunan Arapça ve Farsça kelimelerin atılması gerektiğinin de altını çizen İsmail Gaspıralı, edebi dilin de tek bir dil olması ve o dille hepsinin anlaşabilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

İsmail Gaspıralı, dil meselesi ile ilgili yukarıda geçen hususlara dikkat çekmekle birlikte Rusçanın da mükemmel derecede öğrenilmesi gerektiğini düşünmekteydi. Çünkü Avrupa biliminden yararlanabilmek için Rusça önemli bir vasıtaydı. İsmail Gaspıralı, Rusçanın öğrenilmesiyle Rusya'nın siyasi ve ekonomik hayatına da dâhil olunacağına inanmaktaydı¹¹⁴.

3. RUSYA MÜSLÜMANLARININ NÜFUSU

Sırat-ı Müstakim'deki belgelere göre; XX. yüzyılın başlarında Rusya Müslümanlarının nüfusu tam anlamıyla belli değildir. Dergideki yazıların geneline

¹¹² Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyyelerine Dair I”, s. 202.

¹¹³ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyyelerine Dair I”, s. 202.

¹¹⁴ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyyelerine Dair I”, s. 203.

bakıldığında 18 milyon¹¹⁵, 20 milyon¹¹⁶, 25 milyon¹¹⁷, 30 milyon¹¹⁸, hatta 30 milyonu geçtiğini¹¹⁹ belirten ifadeler mevcuttur. Bu anlamda XX. yüzyılın başlarında Rusya’da yaşayan Müslümanların miktarını *Sırat-ı Müstakim*’e göre kesin olarak ifade etmemiz mümkün değildir.

Sırat-ı Müstakim’de Rusya Müslümanlarının nüfusu ile ilgili çeşitli istatistiki rakamlar verilmektedir. Buna göre; Rusya Müslümanlarının nüfusunun yaşadıkları bölgelere göre yüzdelik hesabından verilerek toplamda 25 milyon olduğu ifade edilmektedir. Bu yüzdelik oranlara bakıldığında; Astarhan vilayetinde %60, Kazan vilayetinde % 28, Orenburg’da %23, Samara’da %11, Kırım’da %13, Ufa vilayetinde %50, Bakü vilayetinde %82, Kotayis vilayetinde %11, Dağıstan’da %94, Kars vilayetinde %50, Tirskey vilayetinde %52, Kafkasya’da %34, Akmolinsky’de %64, Zakaspisky’de %88, Semerkand’da %78, Semirçinsky’de %90, Sirdarinsky’de %96, Uralsky’de %79, Fergansky’de %99 ve Rusya’nın Asya yakasında %90 Müslüman mevcuttu¹²⁰. Dergide, istatistik ilminin en çok yalan söyleyen ve yanıltan ilim olduğuna, siyasetin icabına göre istatistiki rakamların azaltılabileceği veya çoğaltılabileceğine vurgu yapılmaktadır. Rusya Müslümanlarının nüfusunun tarafsız tahminlere göre 20-25 milyon arasında olduğu; ancak resmi istatistiklere göre 1910 yılında Rusya Müslümanlarının miktarının 18.307.000 olarak açıklandığı ifade edilmektedir. Bu nüfusun 4. 350.000’i Rusya’nın Avrupa yakasında, 150.000’i Sibirya’da, 9.000.000’u Kırgızistan ve Türkistan’da, 4.000.000’u ise Kafkasya’da

¹¹⁵ YY, “Resmi İstatistike Nazaran; Rusya’da Müslümanların, Camilerin ve Mekteb-Medreselerin Miktarı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 144, 26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911, s. 224; YY, “Rusya ve Müslümanlar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 153, 27 Temmuz 1327/9 Ağustos 1911, s. 364.

¹¹⁶ Bkz. YY, “Rusya”, (Şuun-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 83, 24 Mart 1326/6 Nisan 1910, s. 96; YY, “Kazan’da Münteşir Beyanülhak Gazetesi Muallim Yetiştirmekten Bahisle Diyor ki: 1, (matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 86, 15 Nisan 1326/28 Nisan 1910, s. 143; YY, “Rusya Duma’sında Dağıstan ve Zakatal Mebusu Haydar Efendi Hazretlerinin Bilumum Rusya’da Eyyam-ı Hristiyanıyyenin Eyyam-ı Tatiliyye Addolunması Teklifine Karşı İbraz Eyledikleri Nutk-ı Mühimmin Ala Vechi’l-İhtisar Tercümesidir:”, (Elvah-ı İntibah), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, s. 232.

¹¹⁷ YY, “Rusya’da Bulunan Müslümanların Hesabı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.

¹¹⁸ YY, “Rusya İslamları”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 421; YY, “Rusya’da İslamlar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 97, 1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910, s. 332; YY, “Rusya’da Müsavat-ı Hukuk Var mıdır?”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 207; Nefer Ali, a.g.m., s. 92.

¹¹⁹ YY, “Petersburg Ahundu’nun Vefatı”, (Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 142, 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911, s. 191.

¹²⁰ YY, “Rusya’da Bulunan Müslümanların Hesabı”, s. 432.

bulunmaktaydı¹²¹. Rakamlar toplandığında 17.500.000 rakamı çıkmaktadır. Geriye kalan 807 bin nüfus ile ilgili bilgi mevcut değildir.

Resmi istatistiklerin verdiği rakama benzer nitelikte olarak Rusların *Novoye Vremya Gazetesi*, Rusya Müslümanlarının nüfusu ile ilgili 18 milyonluk bir rakam vermektedir¹²². Rakamların tümüne bakıldığında 18 ile 30 milyon arasında bir miktar söz konusudur. Buna göre Rusya’da yaşayan Müslümanların nüfusunun 18-30 milyon arasında olduğunu söyleyebiliriz.

Rusya Müslümanlarının nüfus artış oranı ile ilgili dergide istatistiki rakamlar bulunmamakla birlikte özellikle Kazaklar arasında nüfus artış oranının çok hızlı olduğu belirtilmektedir. O dönemdeki nüfusunun 8-10 milyon olduğu belirtilen Kazakların, erkeklerinin her sene 10 bin nüfusa 154, kadınlarının ise; yine 10 bin nüfusa 120 kişi arttığı belirtilmektedir. Bu rakamlar Rusların nüfus artış oranıyla karşılaştırılmaktadır. Buna göre; Ruslarda nüfus artışı 100 bin nüfusa 200 kişiydi. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda oransal olarak Kazakların nüfus artış hızı oldukça fazlaydı. Hatta çocuk yetiştirmek ve hasta tedavi etmek için gerekli vasıtalarla mahrum olmalarına rağmen Ruslara göre Kazaklarda nüfus artış hızı çok fazlaydı¹²³.

¹²¹ YY, “Resmi İstatistike Nazaran; Rusya’da Müslümanların, Camilerin ve Mekteb-Medreselerin Miktarı”, s. 224.

¹²² YY, “Rusya ve Müslümanlar”, s. 364.

¹²³ YY, “Kazaklar Artıyor”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 399-400.

İKİNCİ BÖLÜM

1905 RUS İHTİLALİ VE RUSYA MÜSLÜMANLARI

1. 1905 İHTİLALİNİ HAZIRLAYAN SEBEPLER

1905 İhtilali; Rusya’da halkın meydana getirdiği bir harekettir. Askerlerin ve memurların zorbalığından usanan halk, hukuklarını korumak amacıyla 1905 İhtilalini gerçekleştirdi. Tarihte önemli bir halk hareketi olan bu ihtilalde pek çok insan hayatını kaybetti¹²⁴. Bu ihtilal hareketinin altyapısı çok daha önceye dayanmaktadır. İhtilal Rusya’da yaşayan çeşitli milletler tarafından uzun bir zaman önce hazırlandı. II. Katerina döneminde (1762-1796), Rusya’nın idari yapısını meşrutiyete çevirmeye çalışan kuvvetler vardı. Rus çarları hürriyet konusunda ortak bir görüşe sahip değildiler. II. Katerina, I. Aleksandr ve II. Aleksandr gibi kişiler hürriyetperver görüşe sahiptiler. Buna karşılık I. Pavel, I. Nikola, III. Aleksandr gibi kişiler hürriyetperver görüşe karşıydılar¹²⁵. Rus çarlarının rejim yönünden ortak bir görüşe sahip olmamaları rejimin düzenli bir şekilde ilerlemesine de mani oldu¹²⁶. Bu görüş ayrılıklarına göre hürriyetperverlerin güçleri farklı zamanlara göre artma veya azalma eğilimindeydi.

1905 İhtilalinin temelleri 1853-1856 Kırım Savaşı’ndan sonraki süreçte yapılan reformlara ve bu reformlar sonucunda ortaya çıkan gelişmelere kadar gitmektedir¹²⁷. Bu anlamda ihtilalin ortaya çıkışının bir süreç olduğunu söylemek mümkündür. İhtilalden önceki dönemlerde ülkede özellikle ekonomik sorunların ön

¹²⁴ Kazanlı Ayaz, “Rusya Müslümanları V”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909, s. 61.

¹²⁵ Eşref Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, (Konferans), Mukarrir: Akçuraoğlu Yusuf Bey, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 40, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909, s. 214.

¹²⁶ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, s. 214-215.

¹²⁷ Kezban Acar, “1905 Rus Devriminin Genel Bir Değerlendirilmesi”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. XIII, S. 24, 2008/1, s. 80.

planda olduğu görülmektedir. 1903 senesinde Rusya'nın 3 milyar ruble altın borcu bulunmaktaydı. Bu borcun yıllık faiz tutarı 130 milyon rubleydi. O dönemlerde bir tarım ülkesi olan Rusya'da çiftçiler ve köylüler ekonomik zorluklarla mücadele etmekteydiler. Rus aydınları, ameleler arasında sosyalist fikirleri yaymaya başladılar. Ekonominin giderek kötüleşmesi bazı fabrika amelelerinin grevler yapmalarına sebep oldu. Demiryolu işçileri, hatta üniversite talebeleri de grevlere katıldılar. Kıtılıkların ortaya çıkması sebebiyle köylüler de ayaklanma girişimindeydiler. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Çar II. Nikola (1894-1917), baskıcı rejimini devam ettirmekteydi. II. Nikola sosyalistlere karşı mücadele verirken diğer taraftan da ülkedeki gayr-ı Ruslar (inarodis)¹²⁸ üzerindeki baskısını artırmaktaydı¹²⁹.

Ekonomik krizlerin yanı sıra 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda Rusların arka arkaya yenilgiler almaları halkın gözünde hükümetin itibarını iyice sarstı. Zaten kötü durumda olan ekonomi bu savaşların neticesinde iyice kötüleşti. Savaşın masrafları dış borçlarla giderilmeye çalışıldı. Birtakım yeni vergilerin konulmasıyla halk iyice fakirleşti. İşçilerin yevmiyelerinden sürekli kesintiler yapılması sebebiyle hükümete karşı olan memnuniyetsizlik giderek arttı. Bunca olumsuzluk sebebiyle hükümet aleyhinde hareketlenmeler baş göstermeye başladı. Özellikle sosyalistlerin terör hareketleri hükümeti iyice telaşa düşürdü. Çar II. Nikola, bu hareketlenmelere rağmen mutlak hâkimiyetinin devam edeceği yönünde bir ferman yayınlattı. Japonlarla yapılan savaş hükümetin itibarını sarsmakla birlikte yolsuzluklarını da ortaya çıkarttı. Yine mevcut idarenin değiştirilmesi gerektiği anlaşıldı. Ancak Çar II. Nikola var olan sistemi devam ettirmek amacındaydı. Buna bağlı olarak çarlık hükümeti ameleleri yanına çekmek için bazı girişimlerde bulundu. Bu anlamda Moskova Emniyet Teşkilatı Şefi Zubatov tarafından bir sistem geliştirildi. Zubatov,

¹²⁸ Ruslar, gayr-ı Rusları ifade etmek için "İnarodis" tabirini kullanmaktaydılar. Ruslar, kendi nazarlarında Rusya'da yaşayan milletleri büyük Rus kavmi ve "İnarodis" olarak ikiye ayırırlardı. Bu tabirin özellikle doğu halklarını ifade etmek için kullanıldığı da ifade edilmektedir. Bkz. A. İbrahim, "Rusya'da Terakki", s. 410; Troyskili Ahmed Taceddin, "Novoye Vremya ve Âlem-i İslam", (Âlem-i İslam), *Sirat-ı Müstakim*, C. III, S. 59, 8 Teşrin-i Evvel 1325/21 Ekim 1909, s. 109; Ildus Kuddüsulî Zahidullin, "İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırmırlı vd., Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 32. Bu tabir kaynakların genelinde "İnorodets" olarak geçmektedir. Bkz. Zahidullin, *a.g.m.*, s. 32; Kurat, *a.g.e.*, s. 381; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 167; Yine "İnorodtsı" şeklinde kullanımlar da mevcuttur. Bkz. Mustafa Tanrıverdi, "Kafkasya'da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)", *Vakaniivis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (Kafkasya Özel Sayısı)*, Yıl 2, s. 540. Biz çalışmanın tamamında inarodis yerine "gayr-ı Rus" tabirini kullanacağız.

¹²⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 393-396.

ameleleri hükümet tarafına çekmek için bir teşkilat kurdu. Bu teşkilat tarafından ameleler arasına ajanlar yerleştirildi. Bu ajanlar amelelerle ilgileceklerini ve onların durumlarını iyileştireceklerini beyan ederek Çar II. Nikola'nın kendileriyle ilgilendiği izlenimi vermeye çalıştılar. Kendilerinden beklenen şey ise grevlere ve taşkınlıklara katılmamalarıydı. Bu politikada kısmen de olsa başarı sağlandı. Buna rağmen hükümet ileride gerçekleşecek olan grevlerin önüne geçemedi¹³⁰.

1905 yılı başlarında grevler yeniden başladı. 8 Ocak 1905'te Petersburg'da 150 bin amele greve katıldı. Çar II. Nikola'ya verilmek üzere amelelerin kötü durumundan bahseden bir dilekçe hazırlandı. Bu dilekçeye sosyalistlerin etkisiyle siyasi talepler de eklendi. Bu dilekçede yeni kanunların hazırlanması için bir meclisin kurulması talep edildi. Daha sonra 22 Ocak 1905 Pazar günü ameleler *Kış Sarayı*'na doğru yürümeye başladılar. Gösterilere çoğunluğu kadın ve çocuk olmak üzere 140 bin kişi katıldı. Petersburg polisi gösteri yapılacağından 1 gün önce haberdar edildiği için gerekli tedbirler önceden alındı. Göstericilerin *Kış Sarayı*'na kadar sokulmaları üzerine polis, jandarma ve askerler göstericilere ateş açmak zorunda kaldılar. Açılan ateş sonucu 1000'den fazla amele hayatını kaybederken 2000'den fazla amele yaralandı. Diğer göstericiler de panik içinde oradan uzaklaştılar. Ölü ve yaralıların çokluğu sebebiyle ameleler tarafından bu gösterilere "*Kanlı Pazar*" ismi verildi. II. Nikola'nın, kendisinden ricada bulunmak üzere harekete geçen ameleleri bu şekilde dağıtması Rusya'da büyük bir etkiye sebep oldu. Ülkenin her tarafında grevler baş gösterdi. Hükümet bu grevleri engellemeye gayret etse de grevlerin önüne geçemedi. Ayrıca Şubat 1905'te Rus kuvvetlerinin *Mukden* yakınlarında Japonlara ağır bir şekilde mağlup olduğu haberinin gelmesi üzerine ülke genelindeki memnuniyetsizlik daha da arttı. Bunun üzerine hükümet mutlak rejimi yumuşatma kararı aldı. Buna bağlı olarak 1905 Şubat ayında bir "*Duma*" kurulması gündeme getirildi¹³¹.

14 Şubat 1905'te *Tsuşima* yakınlarında Japonlar tarafından Rus donanmasının imha edildiği haberi Rusya'daki kargaşalığı daha da arttırdı. Bu haber hükümetin otoritesinin iyice sarsılmasına sebep oldu. Halk nazarında hükümet rejimi artık değiştirilmeliydi. 1905 ilkbaharında Rusya'nın her yerinde yeniden grevler başladı. 1

¹³⁰ Kurat, *a.g.e.*, s. 397-399.

¹³¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 399-401.

Mayıs işçi bayramının kutlanması meselesi ameleler ile hükümetin arasını iyice açtı. Artık her yerde meşrutiyet talebi dillendirilmekteydi. Hatta Karadeniz donanmasına mensup “*Potemkin*” isimli bir harp gemisinde dahi hükümete karşı isyan çıktı. Bütün bu kargaşanın neticesi olarak hükümet Ağustos 1905’te Duma’nın açılacağını ilan etti. Ancak bu Duma, kanun çıkarma yetkisine sahip olmayacaktı. Halk ise kanun çıkaran bir Duma talep etmekteydi. Bu sıralarda Ağustos ayında *1904-1905 Rus-Japon Savaşı* da son buldu. Hükümet her şeyin normale dönmesini beklerken Rusya’nın her yerinde II. Nikola’nın mutlak monarşisine karşı ihtilal hareketi daha da kuvvetlenerek devam etti. Yine her yerde grevler ve gösteriler başladı. Hükümet Kazak kıtalarını göstericiler üzerine gönderdi. İşçilerle askerler arasında çarpışmalar meydana geldi. Buna rağmen ülkedeki grevlerin, gösterilerin önüne bir türlü geçilemedi. Demiryolu işçileri, fabrikalar vs. çalışmalarını durdurarak greve başladılar. Ülkedeki posta, telgraf, mektepler, hatta üniversiteler faaliyetlerini durdurdular. Yine devlet kurumları, haberleşme ve nakil vasıtaları da işlemez hale geldi. Askerlerle halk arasında bazı yerlerde çarpışmalar meydana geldi ve hayatını kaybedenler oldu. Rusya’nın her yerinde adeta ihtilal havası vardı. II. Nikola’nın baskıcı rejimi artık kaldırılmak isteniyordu¹³².

Neticede Çar II. Nikola halkı sakinleştirecek bir beyanname ilan etmeye mecbur kaldı. 30 Ekim 1905’te “*Oktober Manifestosu*” Çar II. Nikola tarafından ilan edildi. Buna göre; Rusya’da basın, birlik kurma, toplantı yapma, söz söyleme gibi konularda hürriyetin verileceği, aynı zamanda seçim haklarının genişletileceği bir Duma’nın kurulacağı sözü verildi. Bu manifesto halk tarafından büyük bir sevinçle karşılandı. Bununla birlikte bu manifestodan memnun olmayanlar da yok değildi. Bu manifestonun arkasından Rusya gerçek anlamda bir ihtilal havasını yaşamaktaydı. Manifestoya rağmen ileriki zamanlarda yine grevlerin gösterilerin yaşandığı görüldü. Bundaki amaç ise daha fazla hak elde etme arzusuydu¹³³. Verilen bütün haklara rağmen Japonya ile gerçekleşen savaşlardan sonra milletler arasında itibarını kaybeden Çar II. Nikola’nın iç idarede yönetimi millete bırakıyor gibi görüldüğü; ancak toparlandıktan sonra eski idaresine geri döndüğü ifade edilmekteydi¹³⁴.

¹³² Kurat, *a.g.e.*, s. 402-403.

¹³³ Kurat, *a.g.e.*, s. 405-406.

¹³⁴ Kara Bey, “Âlem-i İslam ve Rusya”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 100, 22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910, s. 377.

Görüldüğü üzere Rusya'da daha önceki senelerde hükümete karşı olan memnuniyetsizlik 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda Rusya'nın yenilgisi sonucu zirveye ulaşarak ülkede kargaşalığın artmasına sebep oldu. 1905 İhtilalini hazırlayan sebeplere bakıldığında özellikle halkın yaşadığı ekonomik sıkıntıların temel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Ekonomik olarak sıkıntı içinde olan halkın, çarın baskıcı rejiminden de bunalarak harekete geçmesinin sonucunda Rusya'da grevler, gösteriler ülkeyi kargaşalığa sürükledi. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın ekonomik külfetinin halka yeni vergilerle yansıtılması ve bunun neticesinde halkın fakirleşmesi 1904-1905 yıllarında yapılan grevlerin, gösterilerin ana sebebi oldu. Bu anlamda 1905 İhtilal hareketlerinin 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın neticesinde olduğunu kabul etmekle birlikte bu savaşın tek sebep olmadığına, hükümete karşı memnuniyetsizliğin çok daha önceye dayandığına şüphe yoktur. Halkın var olan memnuniyetsizliğinin bu savaşla zirveye ulaştığını, ihtilalin ortaya çıkmasında bu savaşın en zirvedeki basamak olduğunu söylemek mümkündür.

1. 1. 1904-1905 RUS-JAPON SAVAŞI

Rusya'nın Uzakdoğu politikaları çerçevesinde 1904- 1905 Rus-Japon Savaşı'nın ortaya çıkışından çok daha önce bölgede çeşitli faaliyetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. 1891-1904 yıllarında tamamlanan "Trans Sibirya" demiryolu hattı sayesinde Rusya, Uzakdoğu'da kendisine faaliyet alanı buldu. Japonya, Çin'i mağlup ederek Kore, Liaotung yarımadası ve Port Arthur'u ele geçirdi. Bu durumda Rusya; Almanya ve Fransa ile anlaşarak Port Arthur'un ve Kore'nin Japonya'ya bırakılmasına engel oldu. Rusya, Uzakdoğu politikaları çerçevesinde bölgeyi kendisine katma amacındaydı. Ruslar, 1896'da maliye bakanı Vitte'nin çabalarıyla Mançurya üzerinden Vladivostok limanına ulaşan "Doğu-Çin Demiryolu" hattını inşa etme ayrıcalığını elde ettiler. Ardından Port Arthur'u ve Liaotung'u işgal ederek Çin Denizi'ne kadar ulaştılar. Bu esnada Çin'in bazı limanları Avrupa devletleri tarafından ele geçirildi. Bu nedenle Çin'de Avrupalı devletlere karşı 1900 yılında "Boksör" (Büyük Yumruk) isyanı ortaya çıktı. Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin duruma müdahale etmesiyle Çin ağır şartlarla uzlaşmayı kabul etti. Bu durumda Mançurya, Port Arthur ve Liaotung yarımadası Rusların himayesine girdi. Ruslar, Kore'yi de ele geçirmeyi planladılar; ancak Japonların başarılı savunma yapımlarıyla bu durum engellendi. Japonlar, Rusların ilerleyişini durdurmak amacıyla savaş

hazırlığı yaptılar. Aynı zamanda da 1902 yılında İngiltere ile ittifak antlaşması imzaladılar. *Kore*'yi işgal etmekte ısrarcı olan Rusya'ya 1904 yılının başlarında Japonya savaşı ilan etti¹³⁵. Böylece 1904-1905 yılları arasında Rusya'yı derinden etkileyen Rus-Japon savaşı başlamış oldu.

Ruslar, Japonları “şapkalar atarak” ezeceklerini zannettiler. Ancak savaş sonucunda hiç beklemedikleri bir mağlubiyet ile karşı karşıya kaldılar. Japonlar ani baskınlar yaparak *Port Arthur*'daki Rus donanmasına darbe vurdular. Arkasından da *Kore*'ye asker çıkardılar. Yine *Mançurya*'ya da giren Japonlar, Rusları çok zor durumda bıraktılar. *Liaotung*'da 17-21 Ağustos tarihlerinde yapılan meydan muharebesini Japonlar kazanınca Ruslar kuzeye doğru çekilmek zorunda kaldılar. Daha sonra ise *Şahe*, *Mukden* ve *Kore*'de yapılan savaşları da yine Japonlar kazandı. 3 Ocak 1905'te *Port Arthur* kalesinin ele geçirilmesiyle Japonların eline binlerce Rus esiri ve çok sayıda ganimet geçti. Daha sonra *Port Arthur*'un kaybedilmesiyle ve Rusların Baltık Denizi'ndeki donanmalarınının 27 Mayıs 1905'te Japon amirali Togo tarafından imha edilmesiyle Ruslara ağır darbeler vuruldu. Bu olaylardan sonra ülke içinde kargaşanın, grevlerin, mitinglerin artması Çar II. Nikola'yı bir an önce savaşı bitirmeye sevk etti. Neticede dönemin ABD başkanı Theodore Roosevelt'in girişimleri sonucu Portsmouth şehrinde yapılan görüşmelerin ardından 23 Ağustos 1905'te iki devlet arasında barış imzalandı. Barış antlaşmasına göre; Ruslar, 1875'te ele geçirdikleri Sahalin Adası'nın yarısını Japonlara bırakacaklar, aynı zamanda *Mançurya*'yı boşaltacaklardı. *Port Arthur* limanı ve *Liaotung* yarımadası da Japonların elinde kalacaktı. Rusların kanlı savaşlar neticesindeki kaybı ölü, yaralı ve esir olmak üzere toplam 400 bin kişiydi¹³⁶.

Bu savaşlar sonucunda Japon donanması Rus donanmasından çok daha güçlü olduğunu kesin olarak gösterdi. Teçhizat bakımından her iki ülkenin kara orduları birbirlerine yakın düzeydeydi. Rus ordusu Japon ordusuna göre daha kalabalıktı. Ancak Rusların bu üstünlükleri Japonlara yenilmelerine engel olmadı. Rusların ilk yenilgilerinin sebebi savaş alanının uzak oluşundan dolayı bölgeye Rus birliklerinin takviyesi anlamında yaşanan zorluklardı. Ordunun askeri ve lojistik sevkiyatı henüz tamamlanmamış olan Sibirya demiryolundan sağlanmaktaydı. İlk yenilgilerden sonra

¹³⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 109-110.

¹³⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 389-390.

bahsi geçen bu yenilgiler giderildikten sonra gelen mağlubiyetleri George Vernadsky psikolojik olarak açıklamaktadır. Rus askerlerinin savaş meydanına şevk ve hevesle gitmedikleri, Rus halkının hükümete karşı hoşnutsuzluğunun orduya yansması gibi sebepleri öne sürmektedir. Yine Rus halkının bu savaşı istemediği ve nedenini de anlamadığı, buna karşılık Japon askerlerinin bu savaşın hayati bir önem taşıdığı farkında olarak savaştıkları noktalarına değinmektedir. Aynı zamanda Rus ordusunun düşük rütbeli subayların yönetiminde olmasını da yenilginin bir sebebi olarak görmektedir¹³⁷.

2. 1905 İHTİLALİNİN RUSYA MÜSLÜMANLARINA ETKİSİ

Rusya'nın Uzakdoğu'ya doğru gerçekleştirdiği yayılmacı politikanın 1904-1905 yıllarında hüsrana uğrayarak Rusya'nın Uzakdoğu'daki itibarını kaybetmesinin Rusya Müslümanlarına olumlu bir tesirde bulunacağı muhakkaktı. Bu anlamda Rus hükümetinin Japonlarla yaptığı savaşlarda güç kaybettiğini gören Müslümanlar, daha rahat hareket etme fırsatı buldular. Bununla birlikte Rus hükümetinin meşguliyeti de Rusya Müslümanları için bulunmaz bir fırsattı.

1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın kaybedilmesiyle hükümetin zor duruma düşmesinden istifade eden Rus halkı, hükümete yaptıkları baskıların sonucunda çeşitli haklar elde ettiler. Rus halkının harekete geçmesiyle 1905 İhtilali ortaya çıktı ve hükümet halka yönelik çeşitli hakları tanımak zorunda kaldı. Rus halkı gibi Rusya Müslümanları da boş durmadılar. Bu ortamda kendi sorunlarına dair görüşmelerde bulunarak çeşitli haklar elde etmek için çaba sarf ettiler. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı, Rus hükümeti açısından olumsuz sonuçları ortaya çıkarırken Rus halkı, Rusya Müslümanları ve Rusya'da yaşayan diğer milletler açısından olumlu gelişmelerin tetikçisi oldu. Rusya Müslümanları da bu ihtilal ortamında çeşitli faaliyette bulundular. Ancak onların bu hareketlenmelerinin İslam karşıtlarını rahatsız edeceği kesindi. Çar II. Nikola'nın izniyle açılan Duma'da Rusya Müslümanlarının hareketlerine karşı tedbirli olunması yönünde görüşler ileri sürülmekteydi. Bununla birlikte meşrutiyet ilan edilmiş olsa da Rusya Müslümanlarına uygulanan baskıların devam ettirilmesi yönünde teşvikler de söz konusuydu. Duma vekillerinden Kont Olsoviev, Rusya Müslümanlarına karşı tedbirli

¹³⁷ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 297.

olunması yönünde tavsiyelerde bulunmaktaydı. Rusya'nın Uzakdoğu politikasını da değerlendiren Olsoviev, Mançurya'da alınan kanlı mağlubiyetlerin milliyetçi ve Panslavist fırkalara ders olması gerektiğinin altını çizdi. Ancak buna rağmen bu fırkaların tarihten ders almadıklarına da vurgu yaptı. Olsoviev, ifadeleriyle 1904-1905 yılındaki olaylarla Rusya'nın zayıfladığını da ortaya koymaktaydı. Buna göre; Mançurya'da yapılan mücadelelerde Rusların uyuştüğunun ortaya çıktığını ve gençleşmiş olan Japonya'nın da karşılarında büyük bir kuvvet olmayı başardığını belirtmekteydi. Olsoviev, İslam âleminde de aynı değişmelerin ortaya çıktığından bahsetti. İran'da ve Osmanlı memleketlerinde fetih hareketlerinde bulunmanın Rusya'yı mahvolacak hale getiren 1904-1905 olaylarının tekrarına sebep olabileceğine değindi. Olsoviev, Rusya'nın 450 seneden beri İslam âlemine saldırdığını, günden güne gençleşmekte olan Osmanlı Devleti'nin aracılığıyla İslam ehlinin kendilerine saldıracağı zamanın yakın olduğuna dair kaygılarını da dile getirmekteydi. Rusya'da yaşayan Müslüman halkın yavaş yavaş uyanmaya başladığına da değinen Olsoviev, Rusların bundan sonra en akıllı politikasının; o güne kadar ele geçirilen yerleri muhafaza etmesi ve oralardaki tahkimatlarını çoğaltması olacağını düşünmekteydi¹³⁸.

Olsoviev'in bu tavsiyelerine ve uyarına rağmen ihtilal sonrasında ortaya çıkan hürriyet ortamında Rusya Müslümanları kendi problemlerini konuşmaya başladılar. İhtilal hareketi kuvvetlendikçe Rusya Müslümanlarının birlikteliği de arttı. Müslümanların taleplerine ait dilekçeler Rus hükümetine verilmeye başlandı ve eskiden beri sınırlanan haklar geri istendi. Bu haklar içerisinde Müslümanların en çok üzerinde durdukları konu diğer Rus vatandaşlarıyla eşit seviyeye getirilmeleri idi. Bu dilekçelerde Müslümanlar, II. Katerina döneminde (1762-1796) "vasi" ayrıcalıkları tanındığı halde, zamanla bu ayrıcalıkları kaybeden dini idarelerine eski ayrıcalıkların yeniden verilmesini talep ettiler. Bununla birlikte Müslüman oldukları halde Hristiyan sayılan dindaşlarının Müslüman olarak itibar görmelerini de istediler¹³⁹.

¹³⁸ YY, "Kont Olsoviev'in İfadatı", *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 71, 31 Kanun-ı Evvel 1325/13 Ocak 1910, s. 304.

¹³⁹ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II", s. 215.

Müslümanlar arasındaki bu hareketlenme ilerleyen süreçte bir siyaset haline geldi ve artarak devam etti. Gönderilen dilekçeler bakanlar tarafından dikkate alınmaya başlandı ve bazı talepler karşılandı. İhtilalin Rusya Müslümanlarına kazandırdığı en önemli katkılardan birisi, onları siyasi faaliyetlere dâhil etmesiydi. Rusya Müslümanları ihtilal ortamının sağladığı avantajla toplantılar düzenleyebildiler. Mayıs 1905'te Ufa'da düzenlenen toplantı buna örnektir. Yine Nijni Novgorod panayırında da kongreler düzenlendi. Rusya Müslümanları bu gibi kongreler düzenleyerek kendi sorunlarını konuşma ve bazı kararlar almaya muvaffak oldular¹⁴⁰.

1905 İhtilalinin Rusya Müslümanlarına en büyük katkılarından birisi hiç şüphesiz Duma'ya dâhil olmaları oldu. İhtilal havasının kuvvetlenmesiyle Rus Çarı II. Nikola tarafından bir Duma'nın açılacağı ilan edildi. Duma açıldıktan sonra Rusya Müslümanları da vekilleri aracılığıyla burada kendilerini temsil etme imkânı buldular. İhtilalin Rusya Müslümanlarına en büyük katkılarından birisi de siyasi parti kurabilme hakkının verilmesiydi. Müslümanlar Duma'ya vekillerini seçebilmek için de kongreler düzenlediler. Örneğin; Petersburg'da düzenlenen kongre bu amaca hizmet etmekteydi. Burada 72 maddeden oluşan parti nizamnamesi kaleme alındı. İhtilalin verdiği avantajla kongreler düzenleyen Müslümanlar; eğitim öğretim kurumlarının ıslahı, dini idarelerinin ıslahı gibi pek çok alanda görüşmelerde bulundular. Örneğin; her köyde iptidai bir mektep kurulması ve hepsinde genel bir program uygulanması düşünüldü¹⁴¹. Bu anlamda ihtilal ortamı Müslümanların bir araya gelerek her alanda gelişmeye yönelik fikir alışverişinde bulunmalarının da önünü açtı. İhtilal, Müslümanlara ait cemiyetlerin artmasına da vesile oldu. Örneğin; 1907 yılında Kazan, Bahçesaray, Taşkent gibi şehirlerde “*Muallimler Cemiyeti*” kuruldu. Yine Kazan'da bulunan Müslüman talebeler “*Medine Kazanlı Talebesi Cemiyeti*”ni kurdular¹⁴².

Sırat-ı Müstakim'de ihtilalin Tatarların hayatına olan etkisinden bahsedilmektedir. Buna göre; 1905 senesinde ortaya çıkan manifesto Tatarların siyasi hallerini değiştirdi. Onlara Rusların kölesi olmadıklarını, Rusya'da yaşayan

¹⁴⁰ Edip, “Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, s. 215.

¹⁴¹ Edip, “Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, s. 215-216.

¹⁴² YY, “Âlem-i İslam: Medine Kazanlı Talebesi'nin Mektubu”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 60, 15 Teşrin-i Evvel 1325/26 Ekim 1909, s. 128.

diğer halklarla aynı haklara sahip oldukları fikrini verdi. Bu manifesto Tatarların hayatını etkilemesi bakımından oldukça önemli oldu. Tatarlar, kendi hukuklarını muhafaza etmeleri için birlik olmaları gerektiğini anladılar ve eğer bunu gerçekleştiremezlerse bütün hukuklarını kaybedeceklerinin farkına vardılar. Manifestoda yer alan hürriyetin ilanı sayesinde Tatarlar kendi hareketlerini güçlendirdiler. Bununla birlikte Tatar halkına hürriyet fikri de anlatılmaya başlandı¹⁴³. 1905 İhtilali Tatarlar arasında önemli kıpırdanmaları meydana getirdi. İhtilal, Tatarlar arasında daha önce var olan *kadim-credit* ihtilafına da etki etti. Eskiye savunular kurumların ıslah edilmesinde geleneklere bağlı kalmayı tavsiye etmekteydiler. Yeniye savunular ise eski tarz usulü terk ederek kurumları yeni tarzda ıslah etmek fikrindeydiler. Bu ayırım zaman içerisinde halka da sirayet etti ve meseleyi daha da derinleştirerek halk arasında ayrışmalara sebep oldu. 1905 İhtilali Tatarlar arasındaki bu ihtilafta *kadim*'i savunuların güç kaybetmelerine sebep oldu. Bu olaydan sonra *credit* taraftarları halktan daha çok destek görmeye başladılar¹⁴⁴.

1905 İhtilalindeki kargaşalık ortamında Rusya'da yaşamını sürdüren bir Osmanlı vatandaşının dükkânının yağmalandığı anlaşılmaktadır. Bu kişi Tuhfetullah isimli bir esnaftır. Tuhfetullah'ın şikâyetlerini dile getirdiği yazısı kendisinin ricası üzerine *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlandı. Tuhfetullah bu yazısında özellikle Rusya'daki Osmanlı konsolosundan şikâyet etmektedir. Tuhfetullah, Rusya'da Rostov-Don şehrinde çoluk çocuk sahibi küçük bir esnaftır. Onun dükkânı 1905 İhtilali sırasında Ruslar tarafından yağmalandı. Bu yağma sırasında Tuhfetullah ile birlikte zarara uğrayan diğer devletlerin vatandaşları, kendi konsoloslarına başvurarak yağmalanan mallarının paralarını aldılar. Tuhfetullah'da aynı hamlede bulunup Osmanlı konsolosuna dilekçe gönderdi. Bu dilekçe konsolos aracılığıyla Petersburg'a gönderilmesine rağmen uzun zaman cevap alınamadı. Tuhfetullah, kendi konsolosunun ilgisiz oluşundan yakınmaktaydı. Onun menfaatperest, para düşkünü, Müslümanların itibarını zedeleyen vs. birisi olduğunu öne sürmekteydi.

¹⁴³ Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları V", s. 60-61.

¹⁴⁴ Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları IV", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 55, 10 Eylül 1325/23 Eylül 1909, s. 48.

Aynı zamanda yabancı ülkelerde yaşayan Müslümanları Osmanlı'ya karşı soğuttuğunu da iddia etmekteydi¹⁴⁵.

İhtilal sırasında Tuhfetullah gibi esnafların dükkânları yağmalansa da ihtilal Rus vatandaşlarıyla birlikte Rusya'da yaşayan Müslümanlara ve diğer gayr-ı Ruslara olumlu etkide bulundu. İhtilal, Rusya Müslümanlarının rahat hareket etmelerine vesile oldu. Ancak Rus hükümetinin kendisini toparlamasıyla verilen hakların bir kısmı geri alındı. Örneğin; Müslümanların vekil seçme hakları Kafkasya ve Kazan'da sınırlanırken Orta Asya'da tamamen kaldırıldı. Hukuk eşitliği ve siyasi hürriyet, Müslümanlar için boş laftan ibaret kaldı. Müslümanlara uygulanan baskılar ve aşağılamalar ilerleyen süreçte yeniden başladı¹⁴⁶. Ancak Müslümanlar, her şeye rağmen ihtilalle birlikte ortaya çıkan hürriyet ortamından bir süre de olsa istifade ettiler. Rus hükümetinin, belli bir süre de olsa zor duruma düşmesi, Müslümanları daha da cesaretlendirdi. Aynı zamanda Müslümanların bir araya gelerek haklarını korumaya dair görüşmelerde bulunmaları, Rusya Müslümanlarının bilinçlenmesi açısından oldukça önemli oldu. En önemlisi de ihtilal havasının verdiği avantajla hürriyetin tadını çıkaran Müslümanlar, takip edecekleri yolu artık daha iyi öğrendiler. Çünkü Rusya Müslümanları için artık ok yaydan çıkmıştı. Onların bundan sonraki gayeleri tam hürriyetin sağlanması için çalışmak olacaktı.

¹⁴⁵ Tuhfetullah, "Sırat-ı Müstakim İdarehanesine", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 118, 25 Teşrin-i Sani 1326/8 Aralık 1910, s. 236-237.

¹⁴⁶ YY, "Rusya'da Müsavat-ı Hukuk Var mıdır?", s. 207.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ SİYASİ, EKONOMİK, DİNİ, KÜLTÜREL VE SOSYAL FAALİYETLERİ

1. SİYASİ FAALİYETLER

Çarlık Rusya hükümetinin öteden beri uyguladığı baskıcı politikalarından dolayı Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerde bulunmaları yasaktı. Bu ortamda gerek Müslümanlar gerekse diğer gayr-ı Ruslar söz söyleme veya yönetimde yer alma hakkına sahip değillerdi. Ancak 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın Rusya açısından hezimetle sonuçlanması, ülke içinde var olan hoşnutsuzluğu daha da artırdı. Bu savaşın mali yükünün yeni vergilerle halka yansması halkın meydanlara çıkmasına sebebiyet verdi. Halkın harekete geçmesiyle 1905 İhtilali ortaya çıktı ve Çar II. Nikola halkın meclis oluşturulması talebini kabul etmek zorunda kaldı.

1905 İhtilalinin ortaya çıkması rejime muhalif olanlara ve Rusya'da yaşayan gayr-ı Ruslara gizli olarak yürüttükleri siyasi faaliyetlerini yasal çerçevede yürütme imkânı sağladı. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı henüz bitmeden Rusya'nın çeşitli şehirlerinde hürriyet ve eşitlik temelli olarak devleti yeniden şekillendirmek amacıyla gösteriler düzenlendi¹⁴⁷. Bu ortamda yıllardır Rus hükümetinin baskıcı rejimi altında ezilen Rusya Müslümanlarının da harekete geçecekleri muhakkaktı. Rusya Müslümanlarının 1905 öncesindeki faaliyetleri aralarındaki *kadim-credit* ihtilafı, dağınık yaşamaları, basının gelişmemiş olması vs. gibi sebeplerden dolayı ilerleme gösteremedi¹⁴⁸. Ancak ihtilal hareketiyle birlikte Rusya Müslümanlarında bir uyanma başladı. Çar II. Nikola'nın fermanından sonra Müslüman temsilcileri Rusya'nın başkenti Petersburg'a gelerek Müslümanların taleplerini yetkililere ilettiler.

¹⁴⁷ İsmail Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXII, Ankara 2006, s. 96.

¹⁴⁸ Devlet, *a.g.e.*, s. 118.

Müslümanlar arasındaki bu uyanışa; İsmail Gaspıralı, Abdürreşid İbrahim, Ali Merdan Topçubaşı, Akçuraoğlu Yusuf vs. gibi kişilerin önemli katkıları oldu¹⁴⁹.

1905'ten 1917 yılına kadar Rusya Müslümanları tarafından toplamda 5 tane kongre düzenledi. I. Kongre Ağustos 1905, II. Kongre Ocak 1906, III. Kongre Ağustos 1906, IV. Kongre Haziran 1914, V. Kongre ise Mayıs 1917¹⁵⁰ tarihlerinde gerçekleştirildi¹⁵¹. 1905 öncesindeki senelerde hükümetin baskıcı politikası sebebiyle Müslümanların siyasi kongre yapmaları ve hükümetten birtakım isteklerde bulunmaları mümkün değildi. Nitekim Müslümanların ilk gerçekleştirdikleri kongreye dahi bakıldığında bu zorluğu görmemiz mümkündür. Çar II. Nikola çeşitli haklar tanınmasına rağmen Müslümanların ilk kongresi bazı zorluklar aşarak gerçekleşti. Nijni Novgorod'da düzenlenmesi planlanan kongreye izin verilmedi. Bu sebeple I. Kongre, bir vapurda yapıldı. Her ne şekilde olursa olsun Müslümanlar Rusya'nın iç kargaşasından istifade ederek toplantılar düzenlediler ve sorunlarına dair dilekçeler hazırlayarak bu dilekçeleri hükümete arz ettiler. Müslümanlar verdikleri dilekçelerde genel olarak muhtariyet ve eşitlik gibi meselelere değindiler. Radikal isteklerde bulunmadılar. Nadir Devlet'in ifadesiyle bu dilekçeler; "...*masum dilekçelerden ileri gitmiyordu.*"¹⁵² Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri *Sırat-ı Müstakim*'e de konu oldu. Burada Müslümanların yaptıkları kongreler, kongrelerde görüşülen konular, Duma'daki faaliyetler ve Müslüman vekillerin Duma'daki konuşmalarına ait önemli detaylar yer almaktadır.

Dergide verilen bilgilere bakıldığında 1905 İhtilalinden sonra verilen hürriyete bağlı olarak Müslümanların kendi problemlerini konuşmaya başladıkları, aralarındaki birlikteliğin arttığı, hükümete dilekçeler vererek hak talebinde buldukları gibi faaliyetlerden bahsedilmektedir. Müslümanların bu faaliyetleri neticeye de ulaştı. Çünkü Rus hükümeti bu dilekçelere önem vermeye başladı ve birtakım taleplere müsaade etti. Müslümanlar arasındaki bu birliktelik ilerleyen süreçte siyasi faaliyetlerin de önünü açtı. Özellikle Tatarlar, verilen hakları yeterli görmediler. 1905 Mayıs'ında Ufa'da bir araya gelerek özellikle dini idarelerinin

¹⁴⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 120-122.

¹⁵⁰ Bütün Rusya Müslümanlarının ilk genel kongresi özelliği gösteren V. Kongre'nin tutanakları için Bkz. İhsan Ilgar, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

¹⁵¹ Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", s. 96-98.

¹⁵² Devlet, *a.g.e.*, s. 146.

ıslahına dair görüşmelerde bulundular. 1905 İhtilal hareketinin kuvvetlenmesiyle hükümet tarafından sınırlı “*Constitution*”¹⁵³a benzer bir kanunun ilan edileceği bildirildi. Rus hükümetinin bu hareketi Rusya’da yaşayan Müslümanlara daha da cesaret verdi. Buna bağlı olarak *Nijni Novgorod Panayırı*’nda bir araya gelen Müslümanlar, 15 Ağustos 1905’te¹⁵⁴ *I. Rusya Müslümanları Kongresi*’ni düzenlediler. O tarihlerde hürriyet tam anlamıyla mevcut olmadığı için Rus polisinin müdahalesi söz konusuydu. Bu nedenle Müslümanlar, I. Kongrelerini bir vapurda¹⁵⁵ yapmak zorunda kaldılar ve bu sebeple I. Kongreye “*su üzerinde içtima*” adını verdiler¹⁵⁶.

I. Kongrede Müslümanlar birkaç mesele hakkında kendi aralarında kararlar aldılar. Alınan kararlar şöyleydi:

“1. *Evvelen-Bi’l-cümle Rusya Müslümanları için dini, akli ve siyasi bir cemiyet tesis etmek.*

2. *O cemiyete Rusya Müslümanları İttifakı namı verilecektir. Cemiyetin maksadı Rusya tebaası Müslümanların hukuk-ı diniye ve siyasiye ve medeniyeden Ruslarla aynı dereceye haiz olmalarına çalışmak ve umur-ı ictimaiye ve medeniyede terakkileri için uğraşmaktır.*

3. *Rusya hükümetinin bir hükümet-i meşruta olması ve bi’l cümle Rus tebaasıyla beraber İslamların da hürriyet-i şahsiye ve mesken, hürriyet-i vicdaniye ve diniye, hürriyet-i kelam ve matbuat, hürriyet-i içtima ve cemiyet ve intihabatta umumî, doğru, müsavi, mahfi usul-i intihabın tesis ettirilmesi için çalışmak.*

4. *Umur-ı Maarif’te Rusya Müslümanlarının ha’iz-i muhtariyet olmaları, yani umur-ı maarifin idare-i ruhaniye altında bulunup doğrudan doğruya Rusya maaarif nezaretine tabi olmaması.*

5. *İntihabatta Müslümanlar da mebus seçtirebilmek için Rusya’daki siyasi fırkalardan programı Rusya Müslümanları ittifakı programına en yakın olan fırka ile uyuşmak.*

¹⁵³ Constitution: “*Anayasa*” demektir. Belgede “*Mahdud Constitution*” tabiri geçmekte olup “*Sınırlı Anayasa*” manasına gelmektedir. Bkz. Hamit Atalay, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, C. II, Ankara 1999, s. 756.

¹⁵⁴ Kaynakların genelinde bu tarih geçmekle birlikte Abdullah Battal Taymas, bu tarihi 28 Ağustos 1905 olarak vermektedir. Bkz. Taymas, *a.g.e.*, s. 176.

¹⁵⁵ Serge A. Zenkovsky, vapurun ismini “*G. Struve*” olarak vermektedir. Nadir Devlet’te ise geminin tam ismi “*Gustave Struve*” olarak verilmektedir. Kongreye katılanlar ilk olarak “*Germania*” otelinde buluştular ve toplantılarını burada yapmak istediler. Fakat Ruslara göre bu toplantı resmi bir toplantı değildi. Otel binasının müdürü, otelin bu amaçla kullanılmasını kabul etmedi. Bu nedenle Müslümanlar, toplantılarını adı geçen vapurda yapmak zorunda kaldılar. Müslümanların toplantı yapmalarına izin verilmemesinde en önemli kişinin Nijni Novgorod valisi olduğu anlaşılmaktadır. Vali, Nijni Novgorod’da başlayan ihtilalci hareketler sonucu ilan edilen sıkıyönetim sebebiyle burada toplantı yapılmasına izin vermedi. Bkz. Serge A. Zenkovsky, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 36; Devlet, *a.g.e.*, s. 130; Türkoğlu, “Müslüman Kongreleri”, s. 96.

¹⁵⁶ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, s. 215.

6. Lüzumuna göre muktezi meselelerin halli zımında Rusya Müslümanları ittifakının toplanıp meclis-i umumiler, yani kongreler yapması.¹⁵⁷

Görüldüğü gibi Rusya Müslümanları I. Kongrelerinde; siyasi meseleler, dini meseleler, eğitim meseleleri, hürriyet, eşitlik vs. gibi konuları görüştüler. Maddelerde özellikle dikkatimizi çeken bir cemiyetin kurulacağına bildirilmesiydi. Burada cemiyetten kasıt siyasi partidir. Bu parti ise 2. maddede belirtildiği üzere *Müslüman İttifakı* (*İttifak-ı Müslimin*) ismini alacaktır. 5. maddede *Müslüman İttifakı Partisi*'nin bir Rus partisinin programını kendisine alacağı ve o Rus partisiyle uyuşacağı belirtilmektedir. Bu Rus partisi ise *Kadetler*¹⁵⁸ ismiyle ön plana çıkan partidir.

II. Rusya Müslümanları Kongresi ise Ocak 1906'da Petersburg'da yapıldı. I. Kongre gibi II. Kongre de Rus hükümetinin izin vermemesi sebebiyle gizli yapıldı¹⁵⁹. II. Kongrede yukarıda bahsi geçen *Müslüman İttifakı Partisi*'nin nizamnamesi hazırlandı¹⁶⁰. Bu parti, açılması planlanan Rus Meclisi Duma'da Müslümanları temsil edecekti. II. Kongredeki görüşmeler sonucunda 72 maddeden oluşan parti nizamnamesi hazırlandı. *Müslüman İttifakı Partisi*'nin nizamnamesi bir dereceye kadar Rusların *Kadet Partisi*'nin nizamnamesine yakındı. I. Duma seçimlerinde iki parti birlikte hareket edeceklerdi. Neticede bu karar isabetli çıktı. Müslümanlar bu sayede 10 Mayıs 1906'da açılan I. Duma'da 25 vekille kendilerini temsil edebildiler¹⁶¹. *Tavrida Sarayı*'nda açılan I. Duma'ya toplamda 524 vekil seçildi. En güçlü parti *Kadet Partisi*'ydi. Müslümanların I. Duma'da ayrı bir fraksiyonları yoktu¹⁶². *Müslüman İttifakı Partisi* henüz teşkilatlanma sürecini tamamlayamadığı için Müslümanlar I. Duma'da tek parti olarak kendilerini temsil edemediler¹⁶³. Zaten *Müslüman İttifakı Partisi*'nin nizamnamesi hükümet tarafından kabul edilmediği için

¹⁵⁷ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II", s. 215.

¹⁵⁸ İsmi *Konstituyonalist Demokratlar*, *Anayasacı Demokratlar* veya *Meşrutiyetçi Demokratlar* olarak da geçmektedir. Rus partisi olmakla birlikte Duma'da Müslümanların haklarını korudu. Bundaki amaç Müslümanları yanına çekme düşüncesiydi. *Kadet Partisi*'nin programı, Duma'daki Müslüman Fraksiyonları tarafından da kabul edildi. Ayrıca *Kadet Partisi*, bazı Müslüman vekillerin üyeliğine de açıktı. Örneğin Rusya Müslümanlarının haklarını Duma'da korumaya gayret eden Sadri Maksudi, Duma'ya *Kadet Partisi*'nden üyeydi. *Kadet Partisi* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Ülkü Çalışkan, *Rusya İmparatorluğu'nda Anayasal Demokrat Partisi'nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

¹⁵⁹ Türkoğlu, "Müslüman Kongreleri", s. 96-98.

¹⁶⁰ Hakan Kırım, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 25.

¹⁶¹ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II", s. 215-216.

¹⁶² Kurat, *a.g.e.*, s. 411.

¹⁶³ Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012, s. 145.

bir parti olarak siyasi faaliyette bulunması söz konusu değildi¹⁶⁴. Ancak buna rağmen *Müslüman İttifakı Partisi* I. ve II. Duma'ya vekil seçimlerinde etkin faaliyet gösterdi¹⁶⁵. I. Duma'da hem Çar hükümetiyle partiler arasında hem de partilerin birbirleri arasında büyük görüş ayrılıkları mevcuttu. Örneğin *Kadetlerin* toprak reformu teklifine hem II. Nikola hem de hükümet şiddetle karşı çıktılar. Bu ortamda 10 Mayıs 1906'da açılan I. Duma, 8 Temmuz 1906'da Çar II. Nikola tarafından dağıtıldı¹⁶⁶.

I. Duma kısa sürmesine rağmen Müslümanların cesareti kırılmadı. II. Duma'dan önce 29 Ağustos-3 Eylül 1906 tarihleri arasında yine Nijni Novgorod'da Müslümanlar tarafından *III. Rusya Müslümanları Kongresi* düzenlendi. Bu kongrenin diğer iki kongreden farkı Rus hükümetinin izni dâhilinde yapılmasıydı¹⁶⁷. 700 kadar temsilci Nijni-Novgorod'daki bir kulüpte toplandılar. 5 gün boyunca süren görüşmeler sonunda, eski program geçici olarak kabul edilmekle birlikte medreselerin ve dini idarenin ıslahı meselelerinde de görüşmeler yapılarak önemli kararlar alındı. III. Kongrede Rusya Müslümanlarının dini idaresi ile ilgili de önemli bir karar alındı. Buna göre; mezhepler arasındaki farkların önemli olmadığı, bu farkların Rusya Müslümanlarının dini işleri için genel bir müessese kurulmasına engel oluşturmayacağı ifade edildi. Bu görüşü ileri süren kişi Ali Merdan Topçubaşı'ydı¹⁶⁸. III. Kongrede Müslümanlar arasında yeni bir siyasi grup ortaya çıktı. "*Tancılar*"¹⁶⁹ olarak bilinen bu grubun üyeleri daha çabuk ve daha büyük adımlar atma fikrindeydiler. *Sosyalistlik* fikrini kabul eden *Tancılar* 20-30 kişiden oluşmaktaydı. Bunların sayıları azdı; ancak eğitimli kişilerdi. Bunlar da siyasi parti kurdular ve II. Duma'da yer alacak olan beş veya altı vekil seçtirdiler. Kalanları ise *Müslüman İttifakı Partisi*'ne katıldılar. Bahsi geçen *Tancılar* arasında fikirlerini

¹⁶⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 415.

¹⁶⁵ Taymas, *a.g.e.*, s. 179.

¹⁶⁶ Devlet, *a.g.e.*, s. 146-148.

¹⁶⁷ Kırmımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, s. 25.

¹⁶⁸ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II", s. 216.

¹⁶⁹ Kaynaklarda "*Tancılar*" olarak da geçmektedir. İsimlerini, çıkardıkları *Tang Yıldızı Gazetesi*'nden aldılar. 1905 yılında Tatarların iktisadi ve siyasi haklarını korumak, bununla birlikte sosyal eşitliği sağlamak amacıyla Ayaz İshaki tarafından kurulan ve sosyalistliği savunan bir teşkilattir. Bunlar, *Müslüman İttifakı Partisi*'ne cephe aldılar. Rusya Müslümanlarının tek bir siyasi parti bayrağı altında birleşmelerinin imkânsızlığından bahsettiler. Bkz. Mustafa S. Kaçalın, "İDİLLİ, Muhammed Ayaz İshaki", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXI, Ankara 2000, s. 474; Taymas, *a.g.e.*, s. 178.

cesaretle yaydığı için kuzeydeki Bahr-i Ebyaz (Beyaz Deniz) sahillerine gönderilen Ayaz İshak'ın¹⁷⁰ ismi verilmektedir¹⁷¹.

20 Şubat 1907'de II. Duma faaliyete geçti. 3 Haziran 1907'ye kadar faaliyetlerini sürdüren II. Duma'da *Kadet Partisi* I. Duma'ya göre vekillerinin yarısını kaybederken *Oktobrist Partisi*, *Trudoviki*, *Es-Er* vs. gibi diğer Rus partileri I. Duma'ya göre vekil sayılarını arttırdılar¹⁷². II. Duma'ya Müslümanlardan ise 35 vekil seçildi. Akçuraoğlu Yusuf, Fatih Kerimi¹⁷³ ve I. Duma'da yer alan Ali Merdan Topçubaşı gibi kişilerin II. Duma'ya seçilmeleri Rus hükümeti tarafından engellendi. Ali Merdan Topçubaşı'yı bundan alıkoyan mesele *Viborg Beyannamesi*'ni imzalamasıydı¹⁷⁴. Bu beyanname bir protesto mahiyetindeydi. I. Duma'nın II. Nikola tarafından dağıtılmasından sonra 200 kadar vekil Finlandiya'nın Viborg şehrine giderek bu beyannameyi imzaladılar. Bunlar arasında 6 Müslüman vekil de vardı. Beyanname II. Nikola'nın yeni bir Duma açmaması halinde halkı vergi vermemek ve askere gitmemek gibi çeşitli protestolara davet etmekteydi. Bu vaziyet karşısında Rus hükümeti, 200 vekil hakkında takibat başlattı. Bunların Duma'ya seçilmeleri de yasaklandı¹⁷⁵. II. Duma'da kurulan *Müslüman Fraksiyonu*, *Kadet Partisi* ile birlikte hareket etti. II. Duma açıldıktan sonra 35 Müslüman vekilin hepsi *Müslüman Fraksiyonuna* katılmadı. 6 Müslüman vekil Rusların *Trudoviki Partisi*'nde bulundular ve burada kendi başlarına *Müslüman Hizmet Taifesi*¹⁷⁶ isimli grubu

¹⁷⁰ Bu kişinin tam ismi Muhammed Ayaz İshaki'dir. İdil-Ural Türklerinin milli uyanış ve kurtuluş mücadelesinin öncülerinden gazeteci ve yazardır. Bu kişi ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Kaçalin, a.g.m., s. 474-476.

¹⁷¹ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II", s. 216.

¹⁷² Kurat, a.g.e., s. 413.

¹⁷³ Tatar Türklerinden olan Fatih Kerimi (1870-1937); gazeteci, yazar ve naşirdir. *Bügülme* kazasına bağlı *Minglibay Köyü*'nde doğdu. İlk eğitimini köyün mollası olan babasından aldı. *Çistay* medresesinde 11 yıl eğitim gördü. 1890 yılında *Orenburg Müftülüğü*'nden icazetname alarak müderris oldu. İstanbul'da Ahmed Mithad Efendi'nin yardımıyla *Mekteb-i Mülkiyye* 'ye girdi. Pek çok ülkeyi gezen Fatih Kerimi, 1901 yılında Orenburg'da babası tarafından açılan matbaa ve kitabevinden sonra çalışmalarına bu alanda devam etti. 1902'de babasının vefatıyla bütün işler kendisi ve kardeşlerine kaldı. 1905 İhtilalindeki karışıklık döneminde, Tatar ve Başkırt halklarının çıkarlarına hizmet etti. Ramiyev kardeşlerin *Vakit Gazetesi*'ni kurup başyazarlığa Fatih Kerimi'yi getirmeleri, onun gazeteciliğinin başlangıcı oldu. 1917'de *Vakit*'ten ayrılarak *Yana Vakit* isimli gazeteyi yayınlamaya başladı. *İşçiler Dünyası* ve *Yol* gibi gazetelerin yayın kuruluşlarında da çalıştı. 1937 yılında Türkiye lehine casusluk yaptığı, Stalin'e suikast hazırlığında olduğu gibi iddialar öne sürülerek kurşuna dizilmesi kararlaştırıldı. Fatih Kerimi'nin pek çok alanda eserleri mevcuttur. Bkz. İsmail Türkoğlu, "Fatih Kerimi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 289-290.

¹⁷⁴ Devlet, a.g.e., s. 148-149.

¹⁷⁵ Kurat, a.g.e., s. 412.

¹⁷⁶ Zenkovsky bu grubun adını "*Müslüman Hazret Tayfası*" olarak vermektedir. Bkz. Zenkovsky, a.g.e., s. 46. Grubun başkanı Öğretmen Kelimullah Hasan isminde birisiydi. Diğer üyeler; naşir ve

kurdular. II. Duma'da Müslümanlar, ağırlıklı olarak toprak reformunun yapılmasını talep ettiler. Özellikle Müslümanların ellerinden alınan toprakların Rus muhacirlerine verilmesi şikâyet konusuydu. Toprak meselesinin dışında eşitlik prensibi, medeni ve siyasi haklar Müslümanların üzerinde durdukları konulardı. II. Duma'da Müslümanların bu şekilde ağırlıklarını hissettirmeleri, bununla birlikte sosyalistlerin faaliyetleri hükümetin endişelenmesine sebep oldu. Sosyalistler, *Kadetler* ve Müslümanlar birleştikleri takdirde hükümet zor duruma düşecekti. Bunun neticesinde ise hükümet bazı tavizler vermek zorunda kalacaktı. Bu ortamda II. Duma'da Çar II. Nikola tarafından 3 Haziran 1907 fermanıyla dağıtıldı. Böylece Rusya Müslümanlarının üzerinde durdukları meseleler de çözüme kavuşmadan kapandı¹⁷⁷.

1 Kasım 1907-9 Haziran 1912 yılları arasında faaliyet gösteren III. Duma'da seçim kanununda büyük değişiklikler oldu. III. Duma'da özellikle *Oktobrist Partisi*'nin ön plana çıktığı görülmektedir. *Kadetler*, *Trudovik Es-Er* vs. gibi partiler büyük oranda güç kaybettiler. Sağcıların büyük çoğunluğu oluşturduğu III. Duma'da *Müslüman Fraksiyonu*, II. Duma'da olduğu gibi yine *Kadetler* ile ittifak halindeydi¹⁷⁸. Ancak III. Duma'da Rusya Müslümanlarının seçim hakkı oldukça kısıtlandı. Rusya'nın batısında yaşayan Müslümanların seçim hakları kısıtlandı. Türkistan ve Kazak Müslümanları ise seçim hakkından tamamen mahrum edildiler. Bu şartlar altında III. Duma'ya Rusya Müslümanlarından sadece 10 vekil seçilebildi¹⁷⁹. Seçim hakkından mahrum edilme meselesi *Sırat-ı Müstakim*'e de konu oldu. Akçuraoğlu Yusuf'un verdiği bilgilere göre; I. Duma'dan sonra seçim usulü değiştirilmedi; ancak II. Duma'da seçim usulü Rus olmayan halklar aleyhine değiştirildi. Bu nedenle III. Duma'da sadece 10 Müslüman vekil yer aldı. Bunun asıl önemli sebebi ise seçim nizamnamesinin değiştirilmesiydi. Örneğin; Orta Asya halkına Duma'ya vekil gönderebilme hakkı verilmemekteydi¹⁸⁰. Yine Troyskili Ahmed Taceddin'in verdiği bilgilere göre; Sibirya, Maveraünnehir ve Türkistan Müslüman halkı, II. Duma'dan sonra seçme hakkından tümüyle mahrum bırakıldı. Bu halklar, idarecilerin zulmüne uğramakla birlikte adaletten ve hukuktan da

tarihçi Hadi Atlasi, Ahund Habiburrahman Mesudi, Kafkasyalı Zeynel, Abdullah Necmeddin ve tüccar Arif Badamşin'di. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s. 149.

¹⁷⁷ Devlet, *a.g.e.*, s. 149-150.

¹⁷⁸ Devlet, *a.g.e.*, s. 150-151.

¹⁷⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 419.

¹⁸⁰ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II", s. 217.

mahrumdular. Müslümanların, seçme hakkından mahrum bırakılmalarının haksız olduğunu belirten Ahmed Taceddin, Rusların bu ayrımcılığının sebebini Müslüman ve Türk olmalarına bağlamaktadır¹⁸¹. Vekil sayısının oldukça az olması III. Duma'da Müslümanların etkili bir faaliyet göstermelerini engelledi. *Oktobrist Partisi* gibi Rus partileri ise Müslümanlar üzerindeki baskıların artırılması yönünde sürekli söylemlerde bulundular. Müslümanlar ise yine toprak meselesi, muhacir meselesi, eğitim meselesi gibi konuları gündeme getirerek haklarını savunmaya çalıştılar. Ancak sayılarının az olması önemli bir sorundu. III. Duma döneminde Rusya Müslümanlarının çeşitli hakları kısıtlanarak baskılar arttırılmaya çalışıldı. Duma'da bulunan Müslüman vekiller kendilerini riske atmamak için 1912 yılında III. Duma'nın kapatılmasına kadar çok fazla seslerini çıkaramadılar. Neticede III. Duma da 9 Haziran 1912'de Çar II. Nikola tarafından dağıtıldı¹⁸².

IV. Duma için *Sırat-ı Müstakim*'in 77. sayısında seçim kanununun ıslah edilerek daha fazla Müslüman vekilin Duma'ya seçileceği müjdelenmekteydi¹⁸³. Ancak Rusya Müslümanları, IV. Duma'da da umduğunu bulamadılar. 15 Kasım 1912'de faaliyetlerine başlayan IV. Duma'nın seçimleri de çeşitli kısıtlamalarla gerçekleşti. 1917 yılına kadar devam eden IV. Duma'da Müslümanlar bu sefer 6 vekille temsil edilebildiler. IV. Duma'da da *Müslüman Fraksiyonu* kuruldu. Bunlar da daha öncekiler gibi *Kadetler* ile işbirliği yaptılar¹⁸⁴. Müslüman vekilleri yine Rusya Müslümanlarının medeni ve siyasi haklarını korumaya çalıştılar. Ancak sayılarının az olması yine onlar için önemli bir sorundu. Ancak buna rağmen IV. Duma döneminde *Müslüman Fraksiyonunun* 15-25 Haziran 1914 tarihinde Petersburg'da bir Müslüman toplantısını gerçekleştirmesi ve yine 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da Bütün Rusya Müslümanları Kurultayını toplaması önemli başarılar olarak gösterilmektedir¹⁸⁵.

1. 1. RUSYA DUMA 'SINDA MÜSLÜMAN VEKİLLERİN NUTUKLARI

10 Mayıs 1906'da açılan Duma'da Rusya Müslümanlarını; Kazan, Ufa, Vyatka, Orenburg, Karski, Terski, Bakü, Taşkent, Semerkant vs. gibi yerlerden gelen

¹⁸¹ Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya'da İslamiyet Âlemi", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 57, 24 Eylül 1325/7 Ekim 1909, s. 79.

¹⁸² Devlet, *a.g.e.*, s. 151-153.

¹⁸³ YY, "Şuun-ı İslamiyye", s. 400.

¹⁸⁴ Kurat, *a.g.e.*, s. 425.

¹⁸⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 154-155.

Müslüman vekilleri temsil ettiler. Bu vekiller arasında; Seyyid Gerey Alkin, Arif Badamşin, Feyzülakdes Minglibayef, Ebusuud Ahtemof, Kutluğ Muhammed Tefkilef, Selim Gerey Canturin, Şahhaydar Sırtlanof, Sahipzade Maksudof, Cemalettin Kuramşin. Vyatka'dan; Şemseddin Hüseyinof. Orenburg'dan; Muhammed Zakir Ramiyef, Şahşerif Metinof. Karski'den; Zekeriya Adjarski. Bakü'den; Abdürrahim Akbirdinof, İsmail Can Ziyadhanov, Ali Merdan Topçubaşı, Muhammed Tahir Aliyef, Esadullah Muradhanof, Sadri Maksudi, İsa Yenikeyef, Muhammed Tefkilef, Şakir Tukayef gibi isimler bulunmaktaydı.

Müslüman vekiller, Duma'da halklarının haklarını korumaya çalıştılar. *Sırat-ı Müstakim*'de Duma'da yer alan bütün vekillerin konuşmaları yer almamaktadır. Dergide, Rusların *Oktobrist Partisi* üyesi olup Müslümanların haklarını savunmaktan geri durmayan Müftüzade İsmail Mirza'nın dini serbestlik ve milli dile dair nutku dikkat çekicidir. Yine Duma'ya Rusların *Kadet Partisi*'yle giren Sadri Maksudi'nin Müslümanların haklarını savunan nutukları da dikkat çekicidir. Dağıstan ve Zakatal vekili Haydar Efendi'nin; Müslümanların çalışma saatlerinin, haftalık tatillerinin ve bayram tatillerinin düzenlenmesi ile ilgili nutku da dikkate değerdir.

1. 1. 1. Müftüzade İsmail Mirza'nın Nutku

Bir Kırım Tatar asilzadesi olan Müftüzade İsmail Mirza (1841-1916?) Kırım'ın itibarlı mirzalarından birisi olmakla birlikte aynı zamanda çarlık ordusundan emekli bir albaydı. Kırım'da ve Rusya'da büyük bir nüfuzu olan İsmail Mirza, çar ailesiyle dahi münasebetlerde bulunurdu. Onun en önemli özelliklerinden birisi de askeri tarihçi olmasıydı. Rus ordusundaki Kırım Tatar birliklerinin tarihçesini kaleme alan kişiydi. İsmail Mirza, Rusya Duma'sında milliyetçi *Oktobrist Partisi* üyesiydi. Buna rağmen Duma'da Müslümanları ilgilendiren meselelerde Müslüman vekilleriyle birlikte hareket etti¹⁸⁶. Kırım vakıfları meselesinde Müslümanlar lehine Duma'da çözüm aramaya çalışması bunu kanıtlamaktadır. Kırım vakıfları, *Vakıflar Komisyonu*'nun idaresindeydi. İsmail Mirza, vakıf idaresinin Kırım Tatarlarına bırakılmasını talep etti. Bu meselede olumlu sonuç alınamadıysa da bu meseleyi Duma'da gündeme getirmesi önemliydi. İsmail Mirza'nın Duma'da

¹⁸⁶ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 129-130.

yaptığı konuşmalar genel anlamda Rusya Müslümanlarının sorunlarıyla ilgiliydi¹⁸⁷. Bu, *Sırat-ı Müstakim*'de de açık bir şekilde görülmektedir.

İsmail Mirza, dini serbestlik meselesi ile ilgili Duma'da söz hakkı alarak düşüncelerini dile getirdi. Bu meselenin kendileri için önemli olduğunu belirterek Duma'da bulunanların dikkatli bir şekilde kendisini dinlemelerini rica etti. Söz konusu mesele ile ilgili İsmail Mirza; İdil (Volga) Nehri boyunca bulunan vilayetlerde birçok dönme halkın bulunduğunu, bunların geçmişte zorla Hristiyanlık dinine geçirildiklerini veya misyonerlerin çeşitli lütuflarıyla Hristiyan defterlerine kaydedildiklerini ifade etti. Bu halk için yapılan özel kiliselere, giren çıkan olmadığına da altını çizdi. İsmail Mirza'nın Duma'da ifade ettiğine göre; bu döndürülmüş halk, Hristiyan din adamlarına; tavuk, yumurta vs. gibi rüşvetler vererek İslam'ı gizli bir şekilde yaşamaktaydı. Halk bu nedenle vicdan azabı çekmekteydi. Çünkü Müslümanlar nazarında gizli iş yapmak ve hükümete karşı gelmek günah sayılmaktaydı. İsmail Mirza, bu sıkıntılardan dolayı dönmelerin birçoğunun memleketlerini terk etmeye mecbur kaldıklarının altını çizdi. Daha sonraları ise dini serbestliğin tanınmasıyla halkın canlandığına dikkat çekti¹⁸⁸. Duma'da, eskiden beri vatanları olan Rusya'yı sevdiklerini dile getiren İsmail Mirza, iyi günde de kötü günde de Rusya'nın yanında olduklarını, savaşlarda Ruslarla beraber kan döktüklerini ve can verdiklerini dile getirdi. Bununla birlikte devletin bütün masraflarında kendi hisselerine düşene katlandıklarının da altını çizerek birtakım hak ve hürmetleri hak ettiklerini belirtti. Artık kendilerine itibar edilmesini talep eden İsmail Mirza, kendilerini Rusya'nın üvey oğulları gibi görmemeleri konusunda Duma'da bulunanların dikkatini çekmeye çalıştı¹⁸⁹.

İsmail Mirza, din ve imanın hür olduğunu ifade ederek bu konudaki baskının zararlarından bahsetti. Daha önceleri Hristiyanlık dinine yapılan baskılardan dolayı Hristiyanlık dininin daha da kuvvetlendiğini ve yayıldığını belirtti. İsmail Mirza'nın, daha önceki Duma toplantılarından birinde Rus birisinin; *"biz galip ve hâkim milletiz mağlup ve mahkûm ile bir derece(de) olamayız, hukuk ve imtiyazımız daha ziyade*

¹⁸⁷ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 130-131.

¹⁸⁸ YY, "Elvah-ı İntibah: Rusya Duma'sında Kırım Mebusu Müftizade İsmail Mirza'nın Nutku I", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 45, 2 Temmuz 1325/15 Temmuz 1909, s. 295-296.

¹⁸⁹ YY, "Elvah-ı İntibah: Rusya Duma'sında Kırım Mebusu Müftizade İsmail Mirza'nın Nutku I", s. 296.

olacaktır” şeklindeki düşüncelerine karşılık verdiği görülmektedir. Buna göre; İsmail Mirza, zamanında kendi ecdadının Ruslara galip ve hâkim olduğunu; ancak onların dinlerine ve toplantı yapmalarına karışmadıklarını, onlardan sadece vergi aldıklarını belirtti¹⁹⁰. İsmail Mirza’nın Duma’da dini hoşgörüyü dair taleplerde bulunduğu açık bir şekilde görülmektedir.

İsmail Mirza’nın taleplerini Duma’da açık bir şekilde dile getirmesine; *“Haddini tecavüz ediyor! Bu ne çirkin sözler!”* gibi ifadelerle zaman zaman tepki gösterildi. İsmail Mirza, eskiden beri vatanları olan Rusya’yı sevdiklerini ifade ettiğinde Duma’dan birisi; *“ya istikbalde?”* tepkisini gösterdi. İsmail Mirza, geçmişte atalarının Rusların dinine ve toplantı yapmalarına karışmadığını ve onlardan sadece vergi aldıklarını ifade ettiğinde ise Duma’da; *“sizin böyle gevşek idareniz ve nabemahal adaletiniz sayesinde bizler galebe çalıp sizleri mahkûm ettik!”*¹⁹¹ sesleri yükseldi.

İsmail Mirza’nın Duma’da Müslümanların milli dillerine dair verdiği nutku da dikkat çekicidir. İsmail Mirza, Rusya’ya tabi olan milletlerden ilim yönünden en zayıf olanların Müslümanlar olduğunu, buna ise *Rus Maarif Nezareti*’nin sebep olduğunu dile getirdi. 1907 yılına kadar mektep ve medreselerde sadece dini ilimlerin öğretildiğini, kendi dillerinde zamanın ilimlerini öğrenmek için *Maarif Nezareti*’nden izin istenildiğinde ise bunun kabul edilmediğini belirtti. İsmail Mirza’nın ifadesine göre *Maarif Nezareti*; *“...dininizi okuyunuz, namaz dualarını öğreniniz sizlere bu kadarı yeter daha başka şeyler tahsil etmek ister iseniz Rusça okuyunuz, Rus mekteplerine giriniz...”* gibi tavsiyelerde bulunmaktaydı. İsmail Mirza, Rusça bilmeyen çocukları Rus mekteplerinde eğitmenin mümkün olmadığını dile getirdi. O, Duma’da Rus diline karşı olmadığını da belirtti. Ona göre; öz dilleri nasıl lazımsa Rus dili de lazımdır. Bunun için mektepler iyileştirilmelidir. Aynı zamanda mekteplerin programları da düzenlenmelidir. Mekteplerde kendi dillerinde her türlü ilmin okutulmasına izin verilmelidir. Ona göre; ilk olarak milli dilinde eğitim gören bir çocuk, ileri ilimlere ve Rusça okumaya heves edecektir. İsmail Mirza, *Maarif Nezareti*’nin kendilerini boğma politikasından vazgeçmesini talep

¹⁹⁰ YY, “Elvah-ı İntibah: Rusya Duma’sında Kırım Mebusu Müftizade İsmail Mirza’nın Nutku I”, s. 296.

¹⁹¹ YY, “Elvah-ı İntibah: Rusya Duma’sında Kırım Mebusu Müftizade İsmail Mirza’nın Nutku I”, s. 295-296.

etmekteydi. Tavsiyelerine devam eden İsmail Mirza, *Şehir ve Zemski* mekteplerinde ilk 3-4 senede öğretilen ilmin kendi dillerinde verilmesi, sadece son sınıflarda Rus diliyle eğitim verilmesini talep etti. Eğer böyle olursa çocukların hevesinin de artacağını düşünmekteydi. İsmail Mirza son olarak ise Duma'nın maarif encümeninin (eğitim komisyonu) Rus olmayan milletlerin milli dillerine karşı bir derece müsait bulunmak lüzumunu gösterdiğini, encümenin bu kararına Duma tarafından müsaade edilmesini ve devlet hazinesinden de mektebe yardım edilmesini talep etti¹⁹². Görüldüğü gibi İsmail Mirza, Duma'da çeşitli konulardan bahsederek Müslümanların haklarını savunmaya gayret etti. Duma'daki vekillerden zaman zaman tepkiler alsa da mücadelesine devam etti. Ancak Müslümanların, Duma'da çok az bir vekille temsil edilmeleri etkili bir siyasi faaliyet göstermelerini zorlaştırmaktaydı.

1. 1. 2. Sadri Maksudi (Arsal) Efendi'nin Nutku

1880-1957 yılları arasında yaşayan Sadri Maksudi Efendi¹⁹³, Kazan Türkleri arasından çıkan önemli bir siyasetçi ve ilim adamıdır. Kazan'da bulunan *Taşsu* civarında doğdu. İlk tahsiline Kazan'da başlayan Sadri Maksudi, daha sonraları Kırım'da ve Paris'te de eğitim aldı¹⁹⁴. 1906 yılında Paris'ten Rusya'ya döndüğünde pek çok değişikliklerle karşılaştı. 1905 İhtilalinden sonra meşrutiyet dönemi başladı ve millet meclisi görevini üstlenecek olan Duma da çalışmalarına başladı. 1905 İhtilalinden sonra ortaya çıkan hürriyet ortamında yukarıda da bahsedildiği gibi Rusya Müslümanları kendi sorunlarını konuşmak ve bazı kararlar almak amacıyla toplantılar ve kongreler düzenlediler. Sadri Maksudi, Rusya Müslümanlarının bu faaliyetleri sırasında Rusya'ya döndü. I. Duma'nın ömrünün kısa sürmesinin ardından II. Duma'ya *Kadet Partisi*'nden vekil seçildi. Bir Rus partisi olan *Kadet Partisi*, 1905 yılında kuruldu ve 1906 yılından itibaren liberal bir çizgiyi benimsedi. Meşrutiyet verilmekle birlikte Müslümanların kurdukları partiler ilk zamanlar seçime

¹⁹² YY, "Rusya Duma'sında Kırım Mebusu Mirza Müftizade'nin Lisan-ı Milliye Dair İrad Eylediği Nutuk Sureti", (Elvah-ı İntibah), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 84, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, C. IV, S. 84, s. 110.

¹⁹³ *Sırat-ı Müstakim*'de Sadreddin Maksud Efendi, Sadri Maksudi gibi isimlerle geçmekle birlikte, kaynakların genelinde Sadri Maksudi Arsal olarak anılmaktadır. Bkz. Gönül Pultar, "Dedem Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı*, S. LXXV, 2017, s. 43-74; Devlet, *a.g.e.*, s. 68.

¹⁹⁴ Turgut Akpınar, "ARSAL, Sadri Maksudi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. III, Ankara 1991, s. 396.

girememekteydi. Bu nedenle de Sadri Maksudi, *Kadet Partisi*'nden aday olmak zorunda kaldı¹⁹⁵. *Kadet Partisi*, Müslümanları kendi tarafına çekmek için programına Müslümanlar lehine bazı maddeler koydu¹⁹⁶.

II. Duma'nın kısa sürmesinin ardından Sadri Maksudi'nin de seçildiği III. Duma, 1907'den 1912 yılına kadar devam etti. Bu sürede Sadri Maksudi, Duma'da *Başkanlık Divanı* üyeliğinde de bulundu. Sadri Maksudi, Duma'da kendisini Rusya'daki bütün Müslümanların temsilcisi olarak gördü. Buna bağlı olarak da Müslümanların haklarını korumak amacıyla Duma kürsüsünde sık sık konuşmalar yaptı¹⁹⁷. Onun konuşmaları genel itibariyle Ruslaştırma aleyhine ve milli kültürü korumaya yönelikti¹⁹⁸.

Sadri Maksudi'nin Müslümanlar adına bu gibi olumlu faaliyetleri Rusları rahatsız etmekteydi. Buna bağlı olarak Sadri Maksudi'nin IV. Duma'ya seçilmesi engellendi. Duma'ya seçilmeyince ailesiyle birlikte yeniden Kazan'a döndü¹⁹⁹. 1917 ihtilalinden sonra Kazan'da kurulan muhtar Türk devletinin millet meclisi başkanı ve milli idare başkanı oldu. Rusya'da Bolşevizm'in hâkimiyet sağlaması üzerine Finlandiya ve Fransa'ya gitti. Sarbonne Üniversitesinde akademik faaliyetlerine devam etti. Fransa'da çeşitli akademik faaliyetlerinden sonra 1925 yılında Maarif Bakanı Hamdullah Suphi Tanrıöver tarafından Türkiye'ye davet edildi. *Ankara Adliye Hukuk Mektebi*'ne Profesör tayin edildi. Türkiye'de de önemli faaliyetlerde bulunan Sadri Maksudi, *Türk Tarih Kurumu*'nun kurulmasında önemli rol oynadı. Türkiye'de birkaç dönem milletvekilliği de yaptı. 1950'de Demokrat Parti'den Ankara milletvekili seçilmesi dikkat çekicidir. Tarih alanında da adından sıkça söz ettiren Sadri Maksudi, 20 Şubat 1957'de İstanbul'da vefat etti²⁰⁰.

İfadelerden de anlaşılacağı gibi Sadri Maksudi, hayatını siyasi ve akademik faaliyetleriyle geçirdi. Siyasi faaliyetleri içerisinde Rusya Müslümanlarının haklarını korumak adına özellikle Duma'da yaptığı konuşmalar dikkate değerdir. *Sırat-ı Müstakim*'de onun Duma'da yaptığı konuşmalara yer verilmektedir.

¹⁹⁵ Pultar, a.g.m., s. 4-5.

¹⁹⁶ Devlet, a.g.e., s. 145.

¹⁹⁷ Pultar, a.g.m., s. 5.

¹⁹⁸ Akpınar, a.g.m., s. 397.

¹⁹⁹ Pultar, a.g.m., s. 6.

²⁰⁰ Akpınar, a.g.m., s. 397.

Sadri Maksudi, Duma'da Rus hükümetinin Müslümanlara karşı olan politikasını eleştirdi. Konuşmasına başlamadan önce Rus hükümetinin Müslümanların sözlerine kulak asmadığını bildiği için susmasının da yerinde olacağını; ancak bunun nizamsızlığa rıza gösterir gibi anlaşılacağı ihtimaline karşı konuşmaya mecbur olduğunu ifade ederek sözlerine eleştirel bir şekilde başladı. Sadri Maksudi; mekteplerin kapatılması, muallimlerin ve imamların görevlerinden alınması gibi meseleler yerine hükümetin bu politikasına sebep olan halden bahsedeceğini ifade etti. Rusya'daki düzensizlikten dolayı halkın sorunlar yaşadığının da altını çizdi²⁰¹.

Sadri Maksudi, Duma'da özellikle Rus politikacı misyonerlerden olan rahatsızlığını dile getirdi. Bunların sadece dine davet etmekle kalmayıp kendilerini Ruslaştırmaya da çalıştıklarını belirtti. Bu anlamda özellikle misyonerler ve rahiplerden şikâyet etti. Misyonerliğe hizmet eden bazı kimselerin fikir ve istekleri üzerine okullarının kapatıldığını, basına da izin verilmediğini belirtti. 1905 İhtilalinden sonra dini hürriyet ve medeni eşitlik ilan edilmesine rağmen hükümetin misyonerlere ses çıkarmamasını eleştirdi. Onun Duma'da ifade ettiğine göre; hükümet Müslümanlara dair haberleri ruhbandan almaktaydı. Bu anlamda Kazan'ın Ruhban Mekteb-i Ali'si nazırı Aleksî tarafından Dâhiliye Nezareti'ne verilen takrire dikkat çekti. Söz konusu takrirden Aleksî; Rusya Müslümanlarının İslam birliği yolunda çalıştıklarını, mektepler açtıklarını, gazeteler ve jurnaller yayınladıklarını belirterek bunların hepsinin İslam birliğine hizmet ettiğini ifade etmekteydi. Sadri Maksudi, Aleksî'nin ifadelerine karşılık olarak İslam'ın temel amacının medenileşmek ve gelişmek olduğunu ileri sürdü. Bağdat ve Endülüslerin ilme olan hizmetlerini de hatırlatan Sadri Maksudi, Müslümanların asıl amacının medenileşmek ve yaşamlarını iyileştirmek olduğunu ifade etti. Buna dayanarak da Aleksî'nin İslamiyet'in kan dökmekten ve cihat etmekten ibaret olduğu görüşünü Duma'da eleştirdi. Aynı zamanda Aleksî'nin kendi dillerini ve hallerini bilmemesine rağmen Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bu raporu bir Fransız dergisinden aldığı noktasında da kendisine eleştiriler sarf etti. Onun eleştirilerinden Rusya Dâhiliye Nezareti de nasibini aldı. Rusya Dâhiliye Nezareti'nin kıyıdan köşeden topladığı

²⁰¹ YY, "Duma'da İslam Mebusu Sadreddin Maksud Efendi'nin Nutku", (Âlem-i İslam: Elvah-ı İntibah I), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 86, 15 Nisan 1326/28 Nisan 1910, s. 135.

haberler vasıtasıyla Müslümanlarla uğraşmaya çalıştığını belirtmekle birlikte hükümetin yeni bir politika oluşturmak için çalıştığını iddia etti. Bu politika ise; dini, milliyetten ayırma politikasıydı. Sadri Maksudi, bu düşünceye karşılık Müslümanların dininin ve milliyetinin bir olduğuna dikkat çekti. Dinlerinin milliyetlerinden, milliyetlerinin de dinlerinden ayrılmayacağına dikkat çekerek tek bir millet olduklarına vurgu yaptı. Müslüman milleti olarak milli dillerini, edebiyatlarını yükseltmek ve milliyetlerini korumak istediklerini belirtti. Hükümetin Müslümanlara çıkardığı engellerin sonuçsuz kalacağını, milliyetlerini ve dinlerini de ayıramayacaklarını cesaretle bir şekilde Duma'da dile getirdi ve “*Efendiler! Hülasa-i Kelam biz Rusya Müslümanları, millet sıfatıyla imrar-ı hayat edeceğiz, hür olarak hür Rusya’da yaşayacağız.*” sözleriyle konuşmasını sonlandırdı²⁰².

Sadri Maksudi'nin Duma'daki konuşmalarından birisi de *Mekatib-i İptidaiyye Kanunu* görüşmelerinde gerçekleşti. *Sirat-ı Müstakim*'in 115. sayısında bahsi geçen kanunun görüşmelerine Duma'da başlanıldığının haberi verildi. *Osmanicher Lloyd Gazetesi*'nin Petersburg muhabiri, Sadri Maksudi'nin bahsi geçen kanun hakkında Duma'da söylediklerini gazetesine bildirdi ve gazetede yayınlanmasını sağladı. *Sirat-ı Müstakim, Osmanicher Lloyd Gazetesi*'nde yer alan bu yazıyı tercüme ederek okuyucularıyla paylaştı. Bu alıntıya bakıldığında Sadri Maksudi'nin Müslümanlara yönelik Ruslaştırma politikasıyla alakalı önemli noktalara değindiği görülmektedir. Bu konuda Rus basınının yabancı devletlere hürriyeti tavsiye etmelerine karşılık Rus hükümetine Ruslaştırma politikasını önermelerindeki tutarsızlığı dile getirdi. Sadri Maksudi, Rusya Müslümanlarının her zaman Rus çarına sadık olduklarını hatırlattı. Müslümanların Ruslara iki buçuk asır hâkim olmalarına rağmen onların dinlerine, dillerine, kanunlarına, adetlerine vs. karışmadıklarını; ancak Rusların bu dönemleri; “*barbarların boyunduruğu altında geçen bir devir*” diye hatırladıklarının altını çizdi²⁰³.

Sadri Maksudi, Müslümanların istiklal fikrinde olmadıklarını beyan ederek; adetlerini, milliyetlerini, dinlerini korumak şartıyla ortak vatanda birlikte çalışmayı tercih edeceklerini ifade etti. Bu anlamda *Mekatib-i İptidaiyye Kanun Layihası* ile

²⁰² YY, “Duma’da İslam Mebusu Sadreddin Maksud Efendi’nin Nutku”, s. 135-136.

²⁰³ YY, “Rusya’da Sakin Müslüman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihadları”, (Şuun: Rusya), *Sirat-ı Müstakim*, 4 Teşrin-i Sani 1326/17 Kasım 1910, C. V, S. 115, s. 191.

ilgili Duma'da başlayan müzakerelerde layihanın Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına karşı olarak Ruslara sadık bir halk olmakla birlikte dinlerini de yaşayacaklarını belirtti ve “*Biz Müslüman doğduk... Müslüman yaşıyoruz. Vücudumuzda son bir nefes kalıncaya kadar Müslümanlığımızı muhafaza edeceğiz*”²⁰⁴ sözlerini ifade etti.

Sadri Maksudi, Duma'da Müslümanların haklarını savunan etkili konuşmalarından bir diğerinde ise Maarif Bakanının Vekili Alekseyev'in *Mekatib-i İptidaiyye* meselesindeki iddialarına cevap verdi. Alekseyev, Tatarların mektepler meselesinde siyasi emellerinin olduğunu ileri sürdü. Tatarların *Mekatib-i İptidaiyye*'de Arapçanın öğretilmesini istemelerinin İslam birliğini kolaylaştırmak, Osmanlı Türklerinin dilini öğrenmek istemelerinin ise Osmanlılarla birleşmek için olduğunu iddia etti. Sadri Maksudi, “...*Alekseyev zannediyor ki biz Müslümanlar, İttihad-ı İslam'a ve Pantürkizm'e hizmet için, bazı mutalebatta bulunuyormuşuz. Bu münasebetle ben bu iki mühim mesele hakkındaki fikrimi meydana koymak istiyorum...*” diyerek sözlerine başladı. Rusya Müslümanlarının, Kafkasya Dağları sakinlerinden az bir kısmı dışında hepsinin Türk neslinden geldiğini ve dillerinin de aynı dil olduğunu beyan ederek bundan *Pantürkizm* çıkarmanın doğru olmayacağını belirtti. İslam birliği iddiasında ise İslam dininin bütün Müslümanları zaten tevhit ettiğinin üzerinde durarak Alekseyev'i eleştirdi²⁰⁵. İfadelerden anlaşılacağı gibi *Mekatib-i İbtidaiyye Kanunu*'nun Ruslaştırma politikalarına karşılık Sadri Maksudi, Müslümanların haklarını Duma'da cesur bir şekilde savunmaya çalıştı.

Sadri Maksudi'nin Duma'da Müslüman Türkleri aşağılamaya çalışanlara da uygun cevaplar vermeye çalıştığı görülmektedir. Duma'da Rusya Müslümanlarının milli edebiyatlarının ve edebi dillerinin olup olmadığına dair duyulan tereddütlere Sadri Maksudi eleştirel bir şekilde cevap verdi. Türk-Tatar edebiyatının Rus edebiyatı gibi eski ve zengin bir edebiyat olduğunun altını çizdi. Son zamanlarda Türk-Tatar edebiyatının gelişiminin sekteye uğradığını; ancak eski abidelere sahip olan Türk edebiyatını inceleyen batı ulemasının bu eserleri incelerken hayretlere düştüğünü ifade etti. Sadri Maksudi, Duma'da Türk eserlerinden; Orhun abideleri ve

²⁰⁴ YY, “Rusya'da Sakin Müslüman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihadları”, s. 191.

²⁰⁵ YY, “Rusya Meclis-i Mebusan'ında Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksudi'nin Mühim Bir Nutku”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 121, 16 Kânunuevvel 1326/29 Aralık 1910, s. 288.

Kutadgu Bilig gibi eserleri örnek göstererek; “...bu gibi asar yetiştiren bir kavme milli edebiyatınız var mı? Edebi lisanınız var mı? Demek ne demektir? ...” diyerek tepkisini gösterdi²⁰⁶.

1. 1. 3. Haydar Efendi'nin Nutku

Rusya Duma'sında konuşulan önemli konulardan birisi de Müslümanların iş zamanının belirlenmesi, bayramların ve hafta tatilinin hangi gün olacağı meselesiydi. Söz konusu çalışma ve tatil zamanlarının Rusya Hristiyanlarına göre belirlenmesi ve bunun Müslümanları da kapsaması Rusya Müslümanlarının tepkisine neden oldu. Duma'da Müslüman vekilleri tarafından bu düzenlemeden duyulan rahatsızlık dile getirildi. Bilindiği gibi dinlerin ibadet ve bayram günleri birbirinden farklılık göstermektedir. İslamiyet'te Cuma olan dini gün, Hristiyanlıkta Pazar; Yahudilikte ise Cumartesi'dir. Bu dinlerin bayram günleri de birbirinden farklılık göstermektedir. Rus hükümetinin Hristiyanlığa göre yaptığı düzenlemeler ülkedeki herkesi kapsamaktaydı. Müslümanların ise buna tepki gösterecekleri muhakkaktı. Müslümanlar Duma'daki vekilleri aracılığıyla haklarını savunmaya çalıştılar. Bu meselelerin *Sırat-ı Müstakim*'e de yansıdığı görülmektedir.

Duma'nın Dağıstan ve Zakatal vekili Haydar Efendi, Rusya'da ticaretle uğraşanların günlük istirahatine dair kanun düzenlemesinden duyduğu rahatsızlığı Rusya Müslümanları adına Duma'da dile getirdi. Bahsi geçen kanun tasarısına göre Rusya Müslümanları günlük çalışma saatleri, bayram tatilleri ve haftalık tatillerinde ilgili kanun tasarısına uymak zorundaydılar. Bu kanun tasarısına göre tatil günleri Pazar günüydü. Bayram tatilleri de Hristiyanlara göre idi. Bu düzenleme hangi dine ve mezhebe bağlı olunursa olunsun herkesi kapsamaktaydı. Duma'da bu konuyla ilgili konuşma yapan Haydar Efendi, bu kanunun Rusya'da yaşayan bütün Müslümanların hukukuna aykırı olduğunu, hatta bunun bir zulüm olduğunu dile getirdi. Hristiyan bayramlarında Müslümanlara ticaret yaptırmamanın adaletsizlik olduğunu, diğer milletlerin ve Müslümanların dinlerine saygı gösterilmesi gerektiğini ifade etti. Haydar Efendi, Rusya'da Ruslardan sonra en büyük topluluğun Müslümanlar olduğunu belirterek Rus vatanına büyük hizmetleri olan Müslümanlara din ve vicdan özgürlüğünün verilmesi gerektiğine dikkat çekti. Aksi takdirde

²⁰⁶ YY, “Rusya Meclis-i Mebusan'ında Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksudi'nin Mühim Bir Nutku”, s. 288.

Müslümanlara Hristiyan bayramlarını kabul ettirmekle dostluğu bozacaklarını dile getirdi. Haydar Efendi, Müslüman yaşamının en önemli noktasının dinleri olduğunu, bu din sayesinde belalara tahammül ettiklerini, bu dinin korunması için birleştiklerini, bu sebeplerden dolayı Müslümanlara mülayim davranılması gerektiğini tavsiye etti. Haydar Efendi, Müslümanların kendi bayramlarında dinlenmesi, Hristiyan bayramlarında ise çalışmalarına müsaade edilmesini Duma'da Müslümanlar adına talep etti²⁰⁷.

Haydar Efendi, hafta tatilinin Müslümanlar için Pazar değil de Cuma günü olmasını talep etti. Müslümanların dininin, tarihinin ve adetlerinin böyle gerektirdiğinin altını çizdi. Bu kaidenin bozulmaya çalışılmasının ise haksızlık ve adaletsizlik olduğunu belirtti. Duma'da bu meseleler farklı zamanlarda gündeme geldi. Encümenin verdiği karara göre; normal günlerde çalışma süresi 12 saat olacaktı. Yerine göre bu süre 9 saate kadar indirilebilecekti. Aynı zamanda dinlenme ve yemek için de 2 saat süre verilecekti. Sokak ve meydanlarda gezenlerin ve alışveriş yapanların bu düzenlemeye tabi tutulmaları da uygun bulundu. Bununla birlikte Pazar günleri ve bayram zamanlarında alışverişin 5 saat olması kararlaştırıldı. Bu kararlara Ticaret Bakanı ve *Kadet Partisi* karşı çıktı. Duma'da başka bir toplantıda hafta tatili ve bayram tatili ile ilgili kanun düzenlemesi yeniden gündeme geldi. Daha önce Haydar Efendi'nin Müslümanlar adına yaptığı konuşmalara benzer konuşmaları Hacı Mehmed-zade Halil Bey, Sadri Maksudi ve İsa Mirza Yenikyef gibi diğer Müslüman vekilleri de yaptılar. Bu vekiller de Müslümanların kendi bayramlarında ve Cuma günleri tatil yapmaları konusunda taleplerini iletiler. Bu meseleler Duma'da aylarca konuşuldu. Duma'da meseleyle ilgili farklı görüşler mevcuttu. Mesela; en kalabalık kısmı oluşturan Duma'nın sağ tarafı sadece Pazar gününün tatil olmasını istemekteydi. Buna karşılık *Kadetler* Rus olmayan milletlere kendi istedikleri günlerde tatil verilmesini teklif etmekteydi. Duma'da meseleyle ilgili bir hayli sözlü çekişmelerden sonra her dinin kendi dini gününde dükkân kapaması yönünde *Kadetlerin* teklifi 101 oya karşılık 194 oyla reddedildi. Bu teklifin reddedilmesinin ardından Müslüman partisinden Ali Asgar Efendi şu sözleri söyleyerek Duma'yı terk etti:

²⁰⁷ YY, "Rusya Duması'nda Dağıstan ve Zakatal mebusu Haydar Efendi Hazretlerinin Bilumum Rusya'da Eyyam-ı Hristiyanıyyenin Eyyam-ı Tatiliyye Addolunması Teklifine Karşı İbraz Eyledikleri Nutk-ı Mühimmin Ala Vechi'l-İhtisar Tercümesidir: ", s. 231.

“...Müslümanların Pazar yerine Cuma ve Rus bayramları yerine kendi eyyam-ı mahsusalarında bayram ve istirahat etmeleri hususunda Müslüman fırkasının teklifini reddetmekle Duma'nın ekseriyeti Müslümanların milli ve dini haklarını nakz u tenkis eylemiştir. Binaenaleyh Müslümanların hakkında reva görülen bu gibi tecavüzata, cebr ü zulme âdem-i rıza olmak üzere Müslüman mebuslar meclisi terk ediyorlar...”²⁰⁸.

Ali Asgar Efendi'nin bu sözleri söyleyip Duma'yı terk edişinden sonra diğer Müslüman vekilleri de onu takip ederek meclisi terk ettiler²⁰⁹.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı gibi gerek İsmail Mirza olsun, gerek Sadri Maksudi olsun ve gerekse Haydar Efendi olsun Duma'da Müslümanların haklarını savunmak için ellerinden geleni yaptılar. Onların değindikleri konulara bakıldığında Rusya Müslümanlarının genel anlamda haksızlıklara uğradıkları görülmektedir. Bu haksızlıkları ortadan kaldırmak için ise Duma'da daha fazla vekile ihtiyaç vardı. Ancak metinden de anlaşıldığı gibi I. Duma'dan başlamak üzere IV. Duma'ya gelene kadar seçim kısıtlamalarına bağlı olarak Duma'daki Müslüman vekillerin sayısı azalma gösterdi. Müslümanların Duma'da işbirliği yaptıkları *Kadetlerin* de vekil sayısı azalması, onların da güç kaybetmelerine sebep oldu. Dolayısıyla bu şartlar altında Duma'daki Müslüman vekillerin belli haksızlıkları ortadan kaldırmaları oldukça zordu. Ancak Müslümanların baskılara ve haksızlıklara bağlı olarak çok uzun seneler susturulduklarını düşündüğümüzde Duma'da bu gibi haksızlıkları dile getirmeleri de onlar açısından çok önemli bir gelişmeydi.

2. EKONOMİK FAALİYETLER

Rusya Müslümanları Rusya'nın ekonomik yaşamı içinde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Bu nedenle Rusya Müslümanlarının ekonomik faaliyetleri içerisinde ticaret, sanayi, ziraat ve bankacılık girişimi ayrı başlıklar altında incelenecektir.

2. 1. TİCARET

Rusya Müslümanları arasında ticari faaliyetlerde özellikle Kazan Tatarlarına dikkat çekilmektedir. Kazan 1552'de IV. İvan (1547-1584) tarafından ele geçirildi. Ruslar için bundan sonraki en önemli mesele Kazan'ın Rus hâkimiyetinde

²⁰⁸ YY, “Rusya Duması'nda Dağıstan ve Zakatal mebusu Haydar Efendi Hazretlerinin Bilumum Rusya'da Eyyam-ı Hristiyanıyyenin Eyyam-ı Tatiliyye Addolunması Teklifine Karşı İbraz Eyledikleri Nutk-ı Mühimmin Ala Vechi'l-ih-tisar Tercümesidir:”, s. 232.

²⁰⁹ YY, “Rusya Duması'nda Dağıstan ve Zakatal mebusu Haydar Efendi Hazretlerinin Bilumum Rusya'da Eyyam-ı Hristiyanıyyenin Eyyam-ı Tatiliyye Addolunması Teklifine Karşı İbraz Eyledikleri Nutk-ı Mühimmin Ala Vechi'l-ih-tisar Tercümesidir:”, s. 232.

tutulabilmesiydi. Bu hâkimiyeti sağlayabilmek için Rusların girişimlerinden birisi Kazan'ın ticari etkinliğini Ruslara dâhil etme fikriydi²¹⁰. Çünkü Kazan ticari anlamda önemli bir merkezdi. Orta İdil (Volga) Nehri'nin emniyetli duruma gelişinden sonra Kazan şehri ticari olarak eski Bulgar ve Altın Orda'nın merkezi olan Saray'ın yerini aldı. Güvenliğin sağlanmasından sonra Kazan'a; Aşağı İdil (Volga), Azak ve Kırım'dan pek çok halk geldi. Türkistan, Sibiry, Kafkasya ve Rusya'dan da tüccarlar Kazan'a akın ettiler²¹¹. Kazan şehri, Asya ve Avrupa mallarının aktarılma ve değiştirilme yeriydi²¹². Kazan'ın İdil (Volga) Nehri boyunda kurulması, orayı önemli bir ticaret merkezi haline getirmekteydi. Burada Tacik, Ermeni, Gürcü, Sibir ve Rus tüccarları ticaret yapmaktaydılar. Bununla birlikte Kazan şehri, her yıl 24 Haziran'da başlayan ve birkaç hafta devam eden *Kazan Panayırı* gibi önemli bir ticaret hacmine de sahipti²¹³. Zenkovsky'nin belirttiğine göre; İdil (Volga)'deki Tatar tüccarları Orta Asya ve Sibiry gibi yerlerde ticareti kontrol etmekteydi²¹⁴. İdil (Volga) Tatarları ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*'de Akçuraoğlu Yusuf Bey bilgiler vermektedir. Ona göre bir zamanlar İdil (Volga) Tatarları; Orta Asya, Buhara ve Sibiry'ya kadar gitmekteydiler. Gittikleri yerlerdeki halkın genel olarak Türk olması onların ticari faaliyetlerini kolaylaştırmaktaydı. İdil (Volga) Tatarları aynı zamanda Rusya'nın Çin ile olan ticaretinde aracı rolünü üstlenmekteydiler²¹⁵.

Yukarıda da belirtildiği gibi Kazan'a Rus tüccarları da gelirdi. Kazan'a Avrupa mamullerini getiren Rus tüccarları, buradan da deri ve Türkistan dokumaları alıp götürürlerdi. Kazan'ın bu güçlü ticari durumu 1552'de Ruslar tarafından ele geçirilmeden önce bile Rusları rahatsız etmekteydi. Örneğin; Rus knezi III. Vasili (1505-1533), 1523 yılında Rus tüccarlarının *Kazan Panayırı*'na gitmelerini yasakladı. Çünkü bu panayır, Rusların *Nijni-Novgorod Panayırı*'nın yerini tutmaktaydı²¹⁶.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rusya'nın Orta Asya ile ticareti Müslümanların elindeydi. Rus hükümeti pek çok alanda olduğu gibi ticari alanda da Tatarları

²¹⁰ Akdes Nimet Kurat, "Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *DTCF Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 91.

²¹¹ Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 227-228.

²¹² Taymas, *a.g.e.*, s. 24.

²¹³ Kurat, "Kazan Hanlığı (1437-1556)", s. 241.

²¹⁴ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 16.

²¹⁵ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I", s. 202.

²¹⁶ Taymas, *a.g.e.*, s. 25.

sınırlamaktaydı. II. Katerina döneminde Tatarlara karşı uygulanan bir kısım sınırlamalar kaldırıldı. Tatarlar doğu ticaretinde yeniden hâkimiyeti sağladılar. Bundan sonraki süreçte Ruslar tarafından desteklenen Tatarlar, ticari alanda etkinliklerini daha da arttırdılar. Tatarların dil ve din olarak Orta Asyalılara yakın olmaları onların ticari sahada ilerlemelerine katkı sağladı. Müslümanların birbirlerine olan bağlılığından dolayı çeşitli yerlerdeki pazarlar, Hristiyan ve Yahudi tüccarlarına kapalıydı. Ancak Tatarların buradaki halklara olan dil ve din yakınlığı onlara serbestçe ticaret yapma şansı vermektedir. Müslümanların birbirlerine olan bağlılığı Rus işadamlarına Orta Asya ile ticaret yapma şansı vermemektedir. 1872’de Rus gözlemci olan Petrovsky, Buhara’da sadece 1 Rus tüccarı bulabildi. Rus tüccarları, Müslümanların birbirlerine olan bu bağlılığından dolayı Orta Asya ile olan ticaretlerini Tatar ortakları veya ajanları aracılığıyla yürütebildiler²¹⁷.

Orta Asya ile ticaretin büyümesi neticesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tatarların bölgedeki nüfuzu iyice arttı. Kazak steplerinde değiş tokuşa dayalı ticaret Tatar tüccarlarına büyük kârlar sağlamaktaydı. Tatarlar, Rusya’ya Orta Asya’dan çeşitli ürünler getirmekteydiler. Aynı şekilde Rusya’dan Orta Asya’ya da çeşitli ürünler götürmekteydiler. Bu şekilde oldukça zenginleşen Tatarlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında sadece Orta Asya’da değil aynı zamanda İdil (Volga) sahası, Urallar, Batı ve Doğu Sibiry gibi yerlerde ticarete söz sahibi oldular. Önemli Tatar firmalarına bakıldığında Hüseyinof Kardeşler, Yanişef gibi firmalar dikkat çekmektedir. Bu firmaların dışında Valeef ve Karamuşet gibi Tatar milyonerlerinin varlığından da bahsedilmektedir. Tatarlar, Uzakdoğu’da henüz Rus hâkimiyetinde olmayan yerler ile hatta Çin ile de ticaretlerini o dönemlerde geliştirdiler²¹⁸.

Rusya’nın doğusundaki Tatar ticareti, 1917 Bolşevik İhtilali’ne kadar yayılarak devam etti. Ancak XIX. yüzyılın son 25 yılından itibaren Rus rekabetinin artmasına bağlı olarak Tatarların ticareti gerilemeye başladı. Rusların Orta Asya’daki ticaretlerinde Tatarların aracılık rolünü üstlendiklerine yukarıda değinmiştik. Bölgede demiryolu ağının genişletilmesiyle Tatarların aracılığı azalmaya başladı. Pamuk ticaretinde Tatarlar zaman içerisinde Rusların sermayesinin küçük ortağı durumuna düştüler. Ruslar daha önce olduğu gibi Tatarların Orta Asya ile olan dil ve

²¹⁷ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 16-17.

²¹⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 17-18.

din bağımlı da etkili bir şekilde kullandılar. Bununla birlikte Tatarlara karşı ekonomik zorluklar da kendisini göstermeye başladı. Tatarların büyük şirketler kurmaları engellendi. İlerleyen dönemde Başbakan Stolipin²¹⁹ ve Maliye Bakanı Bark tarafından Tatarların hakları korunmaya çalışılsa da ekonomik olarak atılımlarını ilerleten Rusların, Tatar ticaretinin gerilemesine sebep olacağı muhakkaktı. Çünkü Tatarların etkili olduğu yerlerde Rusların da ticari faaliyet göstermeye başlaması Tatarları olumsuz etkilemekteydi²²⁰. Rusların ekonomik baskıları çerçevesinde Kazanlı Tatarların ticaret şirketleri kurmaları, Türkistan’da emlak sahibi olmaları vs. yasaklandı. Ancak bütün engellemelere rağmen Rusya içerisinde zamanla genel bir ekonomik gelişmenin başlaması Rusya Müslümanlarını da olumlu etkilemekteydi²²¹.

Sırat-ı Müstakim’de de özellikle Tatarların ekonomik faaliyetleri hakkında bilgiler verilmektedir. Akçuraoğlu Yusuf Bey, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonraki dönemlerde Rusya Müslümanlarının ticarete hangi konumda olduklarına dair bilgiler vermektedir. Buna göre o dönemdeki Rusya Müslümanlarında ticaret bir dereceye kadar gelişmişti. Ticaret eski usullere göre yapılmaktaydı²²². Akçuraoğlu Yusuf Bey’in Tatarların ticaretteki mevkileri ile ilgili verdiği bilgiler yukarıda verilen bilgileri destekler mahiyettedir. Özellikle Tatarların ticaretteki konumlarının ne kadar önemli olduğu *Sırat-ı Müstakim*’den de anlaşılmaktadır.

Rusya’nın her yerine dağılan Kazan Tatarları, Sibirya’nın en uzak şehirlerine kadar ticaretlerini genişlettiler. Bunlar Viladivostok, Mançurya, Doğu Türkistan, Baltık sahili bölgesi, Güney Rusya ve Türkistan’ın pek çok şehrinde ticarethaneler ve mağazalar açtılar. Kazan Tatarlarının ticarete çok ileri seviyede olmalarını Kazanlı

²¹⁹ Dönemin Rusya Başbakanıdır. 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’ndan sonra kargaşalık ortamına giren Rusya’yı yeniden yapılandırmak için Çar II. Nikola tarafından görevlendirildi. Reformcu özelliklere sahip olan Stolipin, I. Duma’nın son bulduğu gün olan 8 Temmuz 1906’da göreve getirildi. 1906-1911 yılları arasında Duma’ya damgasını vuran Stolipin, 1 Eylül 1911 tarihinde Kiev’de uğradığı suikastla öldürüldü. Bkz. Mustafa Tanrıverdi, “Rusya’da İhtilal Hareketleri Karşısında Başbakan P. A. Stolipin’in Politikaları (1906-1911)”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 25-27 Ekim 2017, s. 37. Stolipin ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*’de dünyanın en büyük müstebitlerinden olduğu, henüz 48 yaşındayken Rusya’nın bütün idaresini eline aldığı bilgisi verilmektedir. Duma’da vekillere bir hitapta bulunduğu zaman; “*Hükümetin fikri, yani benim fikrim böyledir*” dediği ve “*kendisini hükümet, hükümeti de ben*” şeklinde temsil ettiği belirtilmektedir. Yine sosyalistleri; “*size ben söz söylemeye tenezzül etmem, size karşı her zaman mitralyözlerim hazır*” sözleriyle tehdit ettiği ifade edilmektedir. Stolipin’in gayr-ı Ruslara karşı zıt olduğunun da altı çizilmektedir. Bkz. Abdürreşid İbrahim, “Stolipin Mezarda”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VII, S. 159, 8 Eylül 1327/21 Eylül 1911, s. 45.

²²⁰ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 19-20.

²²¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 396-397.

²²² Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I”, s. 202.

Ayaz şu şekilde izah etmektedir; “...şimdiki halde Rusya’nın hiçbir vilayetinde, hatta en küçük şehirlerinde bunların olmadığı, bunların tüccarlarının el sokmadığı bir ticaret kalmamıştır...”²²³

Kazan Tatarları iç Rusya dışında Çin, Finlandiya, İsveç, Norveç ve Osmanlı ile ticaret yaptılar. Kazanlı Ayaz, ticaret olarak çok geniş alanlara yayılmalarına ve çeşitli ırktan insanlarla ticari münasebette bulunmalarına rağmen Kazan tüccarlarının örf, adet ve geleneklerinden kopmamalarını takdir etmektedir. Ticarete etkili bir konumda olmakla birlikte Kazan Tatarlarının büyük bir kısmı tarımla uğraşmakta ve köylerde yaşamaktaydı. Bu köylü halk toprakta yetiştirdiği ürünlerini pazara götürerek satardı. Bu amaçla zirai üretimi geliştirebilmek için Alman malı yeni sapanlar kullanmaktaydılar. Tarımın gelişmesiyle ticaret de ilerlemekteydi²²⁴.

Şehir halkı genellikle büyük şehirlerde ve ticaret merkezlerinde yaşamaktaydı. En çok buldukları şehirler; Kazan, Orenburg, Astarhan ve Ufa şehirleriydi. Bu şehirlerde ticaret çok canlıydı. Bu şehirlerde yaşayan Tatarların geneli ticaretle uğraşmakla birlikte büyük bir kısmı da amelelikle yaşamını sürdürmekteydi. Tüccarlar kazançlarına göre büyük ve küçük tüccarlar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Büyük tüccarlar başka şehirlerde de mağazalar açarak ticaretlerini arttırmaya çalıştılar. Sibirya’nın deri, yağ, et ticareti ve bununla birlikte Rusya’nın sebze ticareti büyük oranda Tatarların elindeydi. Tatarlar, şehirlerde tuhafiyeye ve kumaş ticaretiyle de meşgul oldular. Tatarlar, ticaret yaptıkları halkın kim olduğuna bakmazlardı. Onlar için önemli olan ticaretti. Bu amaçla ticari rekabette mağlup olmamak için işlerini ilerletmeye, ticaret yaptıkları halkın dillerini, adetlerini öğrenmeye kendilerini mecbur hissederlerdi. Bu sebeple de çeşitli şehirlerde ticaret yapan Tatarlar, en eğitilmiş ve aydın sınıfı oluşturdular. Rus memleketini Çinlilerin çay ticaretine alıştıran ve Ruslara çay içmeyi öğreten de Tatarlardı. Türkistan ve Kırgız sahraları ile ticareti başlatanlar da yine onlardı²²⁵.

Tatar tüccarlarının en büyük kısmı orta halde bulunan tacirlerdi. Bu tacirler sermayelerinin çokluğu ile değil, gayretleri ile kar ederlerdi. Bunlar bakkal, fırın ve

²²³ Ayaz, “Rusya Müslümanları I”, s. 398-399.

²²⁴ Ayaz, “Rusya Müslümanları I”, s. 399.

²²⁵ Ayaz, “Rusya Müslümanları II”, s. 415-416.

çayhane işletmeciliğinde söz sahibiydiler. Aynı zamanda kumaş ticaretinde de önlendaydılar²²⁶.

Tatar kadınları da ticarete söz sahibiydi. Kadınlar paralarını genellikle gayr-i menkul'e (taşınamayan, sabit olan mallar) değışmeyi sevdiklerinden dolayı büyük ticaret işine girmezlerdi. Bununla birlikte küçük mağaza ve dükkânlara sahip olan kadınlar da az değildi. Kadınların bir kısmı şehirlerde ev hizmetçiliğı yaparak diğeri bir kısmı ise el sanatları ile geçimlerini sağlamaktaydı. Rusya'daki bütün Müslümanların kullandığı *Çitik* (çizme) ve *Kellepuş* (başörtüsü) Tatar kadınları tarafından yapılmaktaydı²²⁷.

Rusya Müslümanlarının et ticaretinde de önemli bir mevkide buldukları ifade edilmektedir. Rusya Müslümanları ve birçok yerde Ruslar, Müslüman kasaplarından et almaktaydılar. Sibiryadaki Müslüman zenginlerinin birçoğı et ticareti ile meşguldü. Bunlar Petersburg ve Moskova'ya senede yüzer vagon et gönderirlerdi. Bu anlamda Rusya Müslümanlarının et ticaretinde de söz sahibi oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Hristiyanların kestikleri hayvanların Müslümanlar tarafından yenilebileceğine dair bir görüşün ortaya atılması Müslümanları hem maddi hem de manevi olarak olumsuz etkiledi. Rusya'daki ulema tarafından Hristiyanların kestikleri hayvanların yenilip yenilemeyeceğine dair eskiden beri fetvalar verilmekteydi. Halkın uzun senelerden beri uyguladığı bir düzenin aksine bir görüşün ortaya çıkması halkın tepkilerine sebep oldu²²⁸.

Sırat-ı Müstakim'in *Beyanü'l-Hak Gazetesi*'nden yaptığı bir alıntıda o dönemde yaklaşık olarak 400 bin nüfusu bulunan Tambov vilayetinin Müslüman halkının ticari hayatıyla ilgili bilgiler verilmektedir. Buna göre buranın halkı uzun senelerden beri yaşadıkları bölgenin dışında ticaret yapmaktaydı. Sibiryanın en zengin şehirlerinden olan; Tomsk, Irkutsk ve Barnavul şehirlerine ilk ayak basanlar da bunlardı. Uzun yıllardan beri Rusya içinden Sibiryaya giden ticaret mallarına da yine bunlar aracı olmaktaydılar. İddiaya göre buranın halkı, cehaletleri sebebiyle bu avantajlarını kaybetti. Sibiryada uzun senelerden beri çalışmalarına rağmen mesken de dâhil olmak üzere hiçbir şeye sahip olamadılar. Bunun sebebine bakıldığında

²²⁶ Ayaz, "Rusya Müslümanları II", s. 416.

²²⁷ Ayaz, "Rusya Müslümanları II", s. 416.

²²⁸ Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya İslamları ve Üç Mesele", *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 33, 26 Mart 1325/8 Nisan 1909, s. 107.

ilginç bir düşünceyle karşılaşmaktayız. Buranın Müslüman halkı; “...*Burası bizim vatanımız değildir. Binaenaleyh mesken filan gibi şeylerin ne lüzumu var...*” gibi bir düşünceye sahipti. Buna karşılık Rusya’nın içinden gelen Müslümanlar ise bunlardan farklı düşüncelerinin neticesi olarak Sibiry’a da ticaret yaparak sermaye ve mesken de dâhil olmak üzere pek çok mala sahip oldular. Ahmed Toktabayef, cehaletin bunlara da bulaşmasından duyduğu endişesini dile getirmekteydi. Bununla birlikte Ahmed Toktabayef, bu Müslümanların bütün işlerini beceriksiz, iş bilmez ve boş harcama yapan kişilere teslim ederek tembelliğe çekilmelerinden endişe duymaktaydı²²⁹.

Rusya Müslümanlarının ticari faaliyetlerinde *Nijni-Novgorod Panayırı*²³⁰ çok önemli bir yer tutmaktaydı. Rusya’nın her tarafından toplanan yüz binlerce tüccar, Temmuz ve Ağustos aylarında kurulan bu panayırda ticaret yapmaktaydı. Burada toplanan tüccarların üçte birini Müslüman Türkler oluşturmaktaydı²³¹. Novgorod şehri Ruslar için ayrı bir öneme sahipti. Çünkü Rusların kurucusu olduğu ifade edilen Rurik, 862-864 yılları arasında İlmen Gölü kenarında “*Yeni Şehir*” anlamına gelen Novgorod’u kurdu. Burada ise Rus devletinin temelini attı²³². İdil (Volga)’in kuzey havzasında kurulan *Nijni-Novgorod Panayırı*’nda dünyanın en büyük pazarının kurulduğu ve bu pazara Rusya Müslümanlarının kalabalık bir nüfusla katılarak ticaret yaptıkları ifade edilmektedir. *Nijni-Novgorod Panayırı*’nın bazılarınca Arapların “*Suku’l-Ukaz*”²³³ına benzetildiği de ifade edilmektedir²³⁴. Novgorod şehri geçmiş dönemlerde büyük ticaret yolunun üzerinde bulunmakla birlikte İskandinavya

²²⁹ Ahmed Toktabayef, “Tabolsky Ahali-i Müslime’sinin Haline Bir Nazar”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 422.

²³⁰ Panayırın diğer ismi *Mekerce Yerminkesi*’dir. Rusya Müslümanlarının ticari faaliyetlerinde çok önemli bir yer tutan *Nijni-Novgorod Panayırı*, Kazan Hanlığının son zamanlarında Rusların Kazan ile ticari rekabeti sonucu kuruldu. Daha önceleri *Makaryev Manastırı* yanında yapılan panayır, sonradan Nijni-Novgorod’a taşındı. Bkz. Nadir Devlet, “1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları”, *Kafkasya’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Bakü-Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998, s. 183.

²³¹ YY, “Nijniy Panayırında Muntazam Vaaz”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, s. 128.

²³² Necip Fazıl Kısakürek, *Moskof*, Büyük Doğu Yayınları, 14. Basım, İstanbul 2016, s. 13.

²³³ Suku’l-Ukaz: İslamiyet öncesi dönemde 584 veya 585 yıllarında kurulan Mekke’nin en büyük panayırdır. Bu panayırda çadırlar kurulur ve ticaret yapılırdı. Panayıra binlerce insan gelir ve ticaret yapardı. Suku’l-Ukaz, Emevi karşıtı harici lideri Ebu Hamza Eş-Şari’nin 747’de Mekke’yi ele geçirmesinden sonra ortadan kaldırıldı. Suku’l-Ukaz hakkında detaylı bilgi için Bkz. Elnure Azizova, “Ukaz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXXII, Ankara 2012, s. 61-62.

²³⁴ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, s. 215.

ve Bizans ticaretinde de önemli bir rolü üstlendi²³⁵. Novgorod şehri, XX. yüzyılın başlarında da ticaretteki önemini devam ettirmekteydi.

Rusya Müslümanlarının ekonomik faaliyetleri hakkında bilgiler veren Akçuraoğlu Yusuf Bey, Müslümanların ekonomik gerilemesinin sebebini Çin ve Rusya arasındaki ticaretin günden güne azalmasına bağlamaktaydı. Buhara ve Kafkasya’da Avrupa malları yerli üretimi olumsuz etkiledi. Akçuraoğlu Yusuf Bey, bu gerilemenin sebebi olarak gelişme düşüncesinde geç kalınmasını göstermektedir. Avrupa’nın sanayisine, ekonomisine karşılık vermek için gelişme düşüncesinin yarım asır önce, yani 1840 veya 1850’lerde başlaması gerektiğini iddia etmekteydi²³⁶.

1 Kasım 1907’de Mısır’daki Continental Oteli’nde konuşma yapan İsmail Gaspıralı ise Müslümanların pek çok alanda gerilediklerine dikkat çekti. Ticaret ile ilgili konuşmasında verdiği bilgiler dikkate değerdir. Buna göre; Müslümanların sanayisi, ticareti ya bitmiş ya da bitmek üzeredir. Dünya Müslümanlarının 30 vapuru olan bir şirketi ve 5 milyon sermayeli bir bankası bile bulunmamaktadır. Avrupa ve Amerika’da Müslüman tacirleri bulunmamasına karşılık Müslüman memleketlerinde ticaret yabancıların elindedir. İsmail Gaspıralı, babalarından kalan toprakların bereketiyle bir şeyler ürettiklerini; ancak bu malların bir kısmını malları nakleden yabancı gemilere verdiklerini ifade etmektedir. O, “...yağmur yağar içeriz; yerden çıkar yeriz...” düşüncesiyle hayatın geçirilemeyeceğini düşünmektedir. Bu miskinliğin, hareketsizliğin ve uyuşukluğun Müslümanları bitireceğine inanmaktadır. O, İslamiyet’i gelişme ve medenileşme için bir kaynak olarak görmektedir. Ancak Müslümanların, dinin kanunlarında yer alan; “...cümleiniz çalışınız, cümleiniz okuyunuz, cümleiniz tedbir ve sınaat ile yaşayınız...” hükmünün tersine yaşadıklarını ifade etmektedir. İsmail Gaspıralı, İslam âlemindeki bu gerilemenin sebebini Amerika’nın keşfi ve makineli üretime geçilmesine bağlamaktadır. Amerika’nın keşfiyle deniz yollarından ticaret başladığı için İslam ülkeleri bundan olumsuz

²³⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 51.

²³⁶ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I”, s. 203-204.

etkilendiler. Yine makineli üretim de İslam ülkelerinin eski usul üretimini olumsuz etkiledi²³⁷.

2. 2. SANAYİ

Çar I. Petro döneminde (1696-1725), Rus sanayisi önemli bir gelişme gösterdi²³⁸. Bu ortamdan Müslümanlar da istifade ettiler. Rusya Müslümanları arasında ticarete olduğu gibi sanayide de yine Tatarlar öne çıktılar. XVIII. yüzyılda Kazan'da Müslümanlara ait sabun, mum, deri, kıtat (nankin) adı verilen kumaş ve şayak fabrikaları bulunmaktaydı²³⁹. 1781 yılında Kazan'da Tatarlara ait bir tane deri fabrikası varken 1800 yılında fabrika sayısı 10'a yükseldi. 1812 yılında Kazan'da bulunan ve bütün Rusya'nın deri imalatının yarısını karşılayan 18 adet deri imalathanesi Tatarlarındı. 1854'te Kazan eyaletinde bulunan 13 sabun imalathanesinin 10'u Tatarlarındı. 1812 yılında Kazan eyaletindeki bütün kumaş fabrikaları da yine Tatarlarındı. Rusya'da üretilen kumaşların neredeyse yarısı Tatarların fabrikalarında üretilmekteydi. Pamuklu imalatın %16'sı da Tatarlarındı²⁴⁰. 1812 yılında Kazan'da bulunan 10 büyük sanayi tesisinin 9'u yine Tatarlara aitti. 1890'da ise Kazan'daki bütün sanayinin üçte biri Tatarların elindeydi. Doğu Rusya dokuma ürünleri, deri ve sabun sanayileri, Urallar'da altın madeni ve orman işleri de Tatarların tekelindeydi²⁴¹. Türkistan da ise büyük fabrikalar mevcut değildi. Rus hükümeti bu bölgenin gelişmesini istememekteydi. Bununla birlikte burada imalathaneler yok da değildi. 1906-1908 yıllarında bu imalathanelerin sayısı 552'ydi. 1916 yılında ise bu rakam 706'ya yükseldi²⁴².

Sırat-ı Müstakim'e göre Rusya Müslümanlarındaki sanayi faaliyetlerine bakıldığında ise, Kazan'da deri fabrikaları ile sabun fabrikaları, Simbir vilayetinde ise çuha ve şayak fabrikaları mevcuttu. Akçuraoğlu Yusuf Bey'in belirttiğine göre Maveray-ı Kafkas ve Türkistan'da; el tezgâhları, ipek, çelik, kuyumculuk gibi sanayi dalları mevcuttu²⁴³.

²³⁷ İsmail Gaspirinski, "Umumi Mü'temer-i İslami Yani Müslümanlar Kongresi", (Âlem-i İslam'ı Uyandıracak Çareler), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 42, 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909, s. 249-250.

²³⁸ Kurat, *a.g.e.*, s. 283.

²³⁹ Taymas, *a.g.e.*, s. s. 114.

²⁴⁰ Devlet, *a.g.e.*, s. 14-15.

²⁴¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 18-19.

²⁴² Devlet, *a.g.e.*, s. 178-179.

²⁴³ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I", s. 202.

Sırat-ı Müstakim'in *Vakit Gazetesi*'nden verdiği habere göre Rusya Müslümanlarında son zamanlarda buharlı değirmen kullanımının bir hayli arttığı belirtilmektedir. Buharlı değirmenleri açanlara bakıldığında ise Trovski'de Yavuşef, Kazan'da Sabitef, Osa'da Mansurof, Çalli'de Halfin vs. isimleri dikkat çekmektedir²⁴⁴.

2. 3. ZİRAAT

Rusya'da çok eski zamanlardan beri en sıkıntılı meselelerden birisi arazi meselesiydi. XIII. ve XV. yüzyılda tarıma elverişli arazilerin bir kısmı knezlere ve boyarlara aitti²⁴⁵. Rus halkı ile birlikte Rusya'da yaşayan gayr-ı Ruslar arazi meselesinde ciddi problemlerle karşı karşıya kalmaktaydılar. Daha Moskof Hanedanı döneminde, topraklar sahiplerine sorulmadan istenilen kişilere verilmekteydi. Örneğin IV. İvan (1547-1584), Kazan yöresinde bulunan pek çok araziye Kazan başpiskoposuna bağışladı. Bu arazide tarıma elverişli tarlalar, ormanlar, çayırliklar, göller, kovanlıklar ve köyler bulunmaktaydı. Kazanlıların, İdil (Volga) ve Kama Nehri kıyılarında bulunan verimli arazileri, Rus din adamlarına verilmekteydi. Boş arazilerin en iyi olanları da Rus göçmenlerine ve yerlilerden Hristiyanlığı kabul edenlere verilmekteydi. Asıl toprak sahipleri ise kurak ve çorak arazilere kovulmaktaydılar²⁴⁶.

Müslümanlara ait olan araziler çok eski zamanlardan beri Rus çarları tarafından alıkonulmaktaydı. Aradan çok uzun zaman geçmesine rağmen Rus çarları bu politikayı değiştirmediler. *Sırat-ı Müstakim*'de Müslümanlara ait olan arazilere Rus hükümetinin göçmenleri yerleştirdiğine dair yazılar görmekteyiz. Mesela, derginin 105. sayısında Rus hükümetinin Orta Asya'da Müslüman unsurlarını azaltmak, onların topraklarını sınırlamak ve ekonomik faaliyetlerini kırmak amacıyla uzun yıllardan beri Orta Asya'ya Rus muhacirlerini sevk ettiği ifade edilmektedir. Bu durum kargaşalığa da sebep olmaktadır. Çünkü bu durumdan uzun süredir rahatsız olan ve olumsuz etkilenen Kırgız-Kazaklar; sopa, kılıç, tüfek vs. ellerine ne geçtiyse

²⁴⁴ YY, "Rusya", (Şuun-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 102, 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910, s. 419.

²⁴⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 91.

²⁴⁶ Taymas, *a.g.e.*, s. 45-46.

Rus muhacirlerine hücum ettiler. Neticede Semerkant'tan gelen bir Rus taburu, olaylara müdahale etmek zorunda kaldı²⁴⁷.

Müslüman arazilerine yerleştirilen muhacirlerden dolayı Rusya Müslümanları ekonomik zarara uğramaktaydı. Çünkü toprakları ellerinden alınmakla birlikte geçimlerini sağlayan tarımsal faaliyetlerine de bu şekilde darbe indirilmekteydi. Genel manada düşünüldüğünde arazi ve ziraat meselesi Rusya'nın uzun seneler en önemli problemlerinden birisiydi. Bu durum sadece Müslümanları değil Rusya'daki herkesi etkileyen ciddi bir problemdi. XVIII. yüzyılda asiller sınıfı olan Dvoryanlara (küçük asilzade, çiftlik sahipleri) pek çok haklar tanınmaktaydı. Çar I. Pavel döneminde (1796-1801), köylü halkın dvoryanların hizmetine verilmesiyle de toprak kölelerinin sayısı çoğaldı. 1858-1859 yılında 1.400 dvoryanın emrinde 3 milyon köylü, başka bir deyişle 3 milyon köle bulunmaktaydı. 1861 yılında köleliğin kaldırılmasıyla dvoryanlar topraklarını köylülere ve tüccarlara satmak zorunda kaldılar. 1905'ten sonra ise ellerindeki toprakların 1/3'ünü kaybettiler²⁴⁸. Devlet köylülerin toprak satın alabilmesi için bazı kanunlar çıkardı. 1882 yılında köylülerin toprak satın alabilmeleri için *Köylü Toprak Bankası* kuruldu. Aristokratların da toprak yatırımı yapabilmeleri için *Aristokrat Toprak Bankası* kuruldu. Devlet, her sınıftan halka imkân sağlamaya çalıştı. 1883-1914 yılları arasında 2 milyonu aşkın köylü yukarıda adı geçen banka sayesinde toprak sahibi oldu. Bununla birlikte devlet tarafından köylülerin toprak alımı ve satımı ile ilgili bazı kısıtlamaları içeren kanun da 1893 yılında yürürlüğe girdi²⁴⁹.

Görüldüğü gibi Rusya'daki arazi meselesi ile ilgili farklı dönemlerde kanunlarla iyileştirmeler düşünülmekle birlikte arazi meselesi yine devam etmekteydi. 1905 İhtilalinin patlak vermesinde toprak meselesi de önemli bir yer teşkil etti. Başbakan Stolipin (1906-1911) uzun senelerden beri devam eden, sosyal ve ekonomik problemlere sebep olan bu meseleyi çözmek için girişimlerde bulundu. 1861 yılında köleliğin kaldırılmasından sonra köylülere toprak sahibi olabilme ayrıcalığı verilmesine rağmen köylüler yeterli derecede toprak sahibi olamadı. Toprakların büyük bir bölümü *pomeşçik* adı verilen bir sınıfın elindeydi. Bu ise çoğu

²⁴⁷ YY, "Kırgız-Rus Kavgası", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.

²⁴⁸ Devlet, *a.g.e.*, s. 85-87.

²⁴⁹ Acar, *a.g.e.*, s. 305-306.

insanı rahatsız etmekteydi. 1861’de köleliğin kaldırılmasından sonra köylüler, *Mir* adı verilen cemiyetler kurdular. Köylülere ait araziler *Mir*’e üye olan köylülerin ortak malıydı. Köylüler bu arazilerinden dolayı hükümete karşı bazı mükellefiyetleri taşımaktaydılar. Köylüler arazilerinin hissesini satmak veya bir başkasına devretmek hakkına sahip değillerdi. Ziraat eski usullere göre yapılmaktaydı. Dağınık tarla sisteminden dolayı da köylerde mahsul az olmaktaydı. Bu şartlar altında köylüler sıkıntıdan kurtulamazlardı. Bu işe bir çözüm yolu arayan Stolipin, *Mir* cemiyetlerini kaldırma kararı aldı. Bu cemiyetler kaldırıldıktan sonra köylülere kendi hisselerine ait küçük bir çiftlik kurma hakkı verildi. Bununla her köylünün kendisine ait toprağı oldu. Köylüye arazi hissesini satarak başka bir yere gitme hakkı da verildi. Bununla ekonomisi yerinde olan köylüler hissesini satan köylülerden arazileri satın alarak kendilerine daha büyük çiftlikler kurmaya başladılar. Hisselerini satanlar ise Türkistan, Kazakistan vs. gibi yerlere göç etmeye başladılar. Rusya’da bundan sonra büyük bir göç hareketi başladı. Bu göç hareketinden dolayı Türklerin ellerindeki topraklar hükümet tarafından zorla alınmaya başladı. Zorla alınan bu topraklar Ruslara dağıtıldı. Stolipin’in arazi reformuyla bir de köylü bankası kuruldu. Buradan köylüler krediler alabilmekteydiler. Bütün bu çabalara rağmen bazı yolsuzlukların yapılması nedeniyle köylülerin bir kısmı eskisinden daha kötü duruma düştü. Bir kısım köylüler de köylü bankasından aldıkları kredileri ödeyemez hale gelince göçe mecbur kaldılar. 1911 yılında Stolipin’in ölümünden sonra Rus hükümeti, onun reformlarını gevşetmek durumunda kaldı. Arkasından yaşanan I. Dünya Savaşı, toprak meselesinin tamamen çözülmesinin önüne geçti²⁵⁰.

Sırat-ı Müstakim’de Rusya Müslümanlarının ziraatı ve toprak meselesi ile ilgili önemli bilgilere ulaşmaktayız. Rus halkının büyük bir kısmı ziraatçı olduğu için arazi meselesi Rusya’nın hayat meselesiydi. Rusya’nın 90 milyon halkının arazisi 130 bin zadedgân sınıfının arazisinden daha azdı. Bu haksızlık gündeme gelen konulardan birisi olmasına rağmen Rus hükümeti zadedgânları kırmak istemediği için onların haklarını koruma gayretindeydi. Rus hükümeti, bu davranışıyla ziraatçı köylüyü resmen ihtilalin kucağına attı. Aynı zamanda Rusya’da yer kavgalarını da körükledi. Tabi Rusya’da bulunan Müslüman halk da ziraatçı olduğu için Müslüman zadedgânlarıyla Müslüman ziraatçıları da menfaatleri gereği birbirlerinden ayrılmak

²⁵⁰ Kurat, *a.g.e.*, s. 420-421.

durumunda kaldılar. Müslüman amelelerinin, arkadaşları olan Rus ameleleri ile birlikte hareket etmeye başlayarak maaşlarının artırılmasına gayret etmeleri o zamana kadar milli hukuklarını birlikte korumaya çalışan Müslümanların, kendi içlerinde ayrışmalarına sebep oldu²⁵¹.

Troytskili Ahmed Taceddin, bir tren yolculuğu esnasında beraberinde bulunan bir Rus mühendisle çeşitli konularda sohbet etmekteydi. Ahmed Taceddin, Rus mühendise Rusya'daki Müslüman köylülerin halini sordu. Bu soruya trende bulunan bir Rus köylüsü atıldı ve Ural etrafında bulunan bir Müslüman köyünün, arazi tasarrufu ile ilgili bilgiler verdi. Buna göre; bahsi geçen yerdeki köylüler, kış mevsiminde arazilerini Ruslara kiraya vermekteydiler. Bu köylüler, iş vakti gelince ise kendi arazilerinde gündelikli amele olarak çalışmaktaydılar²⁵².

Sırat-ı Müstakim'in Kazan'da yayınlanan *Beyanü'l-Hak Gazetesi*'nden yaptığı alıntıya göre Türkistanlıların meyve yetiştirmede önemli bir rol üstlendikleri anlaşılmaktadır. 1909 yılında Taşkent şehrinden Rusya içlerine önceki senelere göre daha fazla meyve gönderileceği tahmin edilmekteydi. 1908 senesinde meyvelerin naklinde bazı yolsuzlukların yapıldığı, bunun 1909 senesinde tekrar etmemesi için gerekli tedbirlerin alındığı belirtilmekteydi. *Sırat-ı Müstakim*, *Beyanü'l-Hak*'tan yaptığı bu alıntıya kendi düşüncelerini de eklemektedir. Dergi, Taşkent'ten gönderilen bu meyvelerin Müslümanlara ulaşip ulaşmadığına dair kaygılarını dile getirmektedir. Dergi, bu meyvelerin *Türkistan Muhacirin Komisyonu* tarafından Rus muhacirlerine meşru olmayan yollarla verilmiş olabileceğini düşünerek Rus hükümetinin kendisinde bu hakkı nereden bulduğunu belirterek eleştirilerini ifade etmektedir²⁵³.

Rusya Müslümanlarının, zirai faaliyetlerini yaşanan haksızlıklar dışında kıtlıklar da olumsuz etkilemekteydi. 1911 senesinde Rusya'da, genellikle de Müslümanların yaşadığı doğu vilayetlerinde yağmur yağmaması nedeniyle kıtlık yaşandı. Bu kıtlık sebebiyle çeşitli yerlerde yağmur yağması için Müslümanlar

²⁵¹ Ayaz, "Rusya Müslümanları V", s. 61.

²⁵² Taceddin, "Rusya'da İslamiyet Âlemi", s. 78-79.

²⁵³ YY, "Âlem-i İslam", *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 60, 15 Teşrin-i Evvel 1325/28 Ekim 1909, s. 127.

istiska namazı kıldılar. Kazan'da ise hububat (tahıl) fiyatlarının artış gösterdiği belirtilmekteydi²⁵⁴.

Örneklerden yola çıkarak Rusya Müslümanları, ziraat olarak çeşitli faaliyetlerde bulunmakla birlikte özellikle toprak meselesinden ve hükümet baskısından dolayı mağdur durumdaydı. Buna bağlı olarak Müslümanların zirai faaliyetleri sınırlı kaldı.

2. 4. BANKACILIK GİRİŞİMİ

Rusya Müslümanlarının bankacılık girişiminde bulunmaları da dikkat çekicidir. Rus hükümetinin, banka kredilerini millileştirme atılımları ve Müslümanlara kredi verilmesinde zorluklar çıkarması, Müslümanlara uygulanan ekonomik baskıların neticesiydi. Özellikle banka kredilerini millileştirmeye yönelik atılımlar Rusya'da yaşayan gayr-ı Rusların ekonomik faaliyetlerini engelleme amacına hizmet edecekti. Bu ise Rusya Müslümanlarının kendilerine ait bir banka kurma düşüncesini daha da zorunlu hale getirmekteydi. Banka meselesi ile ilgili Kazan Tatarlarının basınında Müslümanların kendi bankalarını kurmaları gerektiği ile ilgili düşünceler de mevcuttu²⁵⁵. Derginin 101. sayısında Müslümanların çeşitli yerlerde şubeleri olan bir banka kuracaklarının haberi verildi. Buna göre; Duma'daki Müslüman vekili Ali Asgar Sırtlanof'un Petersburg'da bir İslam Bankası açacağı belirtilmekteydi. Bu bankanın ana merkezi Petersburg'da olmakla birlikte Moskova, Kazan, Orenburg, Taşkent, Buhara, Hive ve İrkutsk gibi yerlerde de şubeleri olacaktı²⁵⁶. Bu bankanın kurulup kurulmadığı ile ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir.

3. DİNİ FAALİYETLER

1552'de Kazan'ın ele geçirilmesinden başlamak üzere zaman içerisinde pek çok Müslüman unsurunu hâkimiyetine alan Rusya, 1555 yılında kitlesel Hristiyanlaştırma politikasına başladı. Bu ortamda Rusya Müslümanlarının dini faaliyetlerini serbest bir şekilde yerine getirmeleri beklenemezdi. Rus hükümeti, bir taraftan Müslümanların her türlü dini faaliyetini denetlerken diğer taraftan

²⁵⁴ YY, "Kahtlık", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 154, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 384.

²⁵⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 154-155.

²⁵⁶ YY, "Rusya", (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 397.

misyonerleri aracılığıyla Müslümanları Hristiyanlaştırma gayretindeydi. Bu Hristiyanlaştırma gayretlerini ise İslamiyet'teki tebliğ anlayışının tam aksine baskı ve zorlama yöntemine dayandırmaktaydı. Bu politika çerçevesinde Müslümanlara ait ibadethaneler ya kapatılmakta ya da yıkılıp yakılmaktaydı. Örneğin; 1742'de çıkarılan bir kanuna dayanılarak Kazan'da bulunan 536 caminin 418'i hükümet tarafından yıkıldı. Hristiyanlığı kabul etmeyen Müslümanlar hapis ve sürgün cezalarına maruz kaldılar. Hükümet Hristiyanlığı kabul eden Müslümanlara çeşitli haklar vererek din değiştirmeyi teşvik etti²⁵⁷. Hristiyanlığı kabul etmeyen Müslümanlarla ilgili hükümet tarafından emirnameler de çıkarıldı. Örneğin; Hristiyanlığı kabul etmeyen Tatarların, Kazan'da yaşamalarını yasaklayan bir emirname çıkarıldı. Bu emirname Müslümanlara karşı ılımlı bir politika başlatan II. Katerina tarafından kaldırıldı. II. Katerina, iç huzuru sağlamak için Müslümanlara hoşgörüyü emretti ve bazı haklar tanıdı. Bu haklardan birisi 1773'te Müslümanlara camiler ve mescitler yapmaları için izin verilmesiydi. II. Katerina'nın Müslümanlar için gerçekleştirdiği en önemli icraatı ise *Orenburg Dini İdaresi ve Şer'i Mahkemesi*'nin kurulması emrini vermesiydi²⁵⁸.

II. Katerina dönemindeki bu yumuşamaya rağmen Müslümanlar genel olarak Rus hükümeti tarafından dini baskı ve asimilasyona maruz kalmaya devam ettiler. Devam eden bu baskılardan bunalan Müslümanlar için 1905 İhtilalinden sonra verilen dini hürriyet çok önemliydi. İhtilalden sonra dini hürriyet ile ilgili vaatler yerine getirilmekle birlikte bunu düzenleyen kanunlar çıkarılmadı. 1908'de dini hürriyeti öngören kanun layihası Duma'dan geçmesine rağmen ayan meclisinden geçmedi. Ayan meclisi, layihayı araştırmak için bir komisyon kurdu. Bu komisyon konuyla ilgili toplantısını yaparken azadan bir papazın aşırı sinirlenmesiyle görüşmeler tatil edildi. Bahsi geçen papaz, sınırdan iskemlesini kırdı ve dini hürriyet aleyhinde çok fazla bağırıp çağırdı²⁵⁹. Bu nedenle komisyonun çalışması akamete uğradı ve layiha yasal hale dönüşmedi.

²⁵⁷ İsmail Türkoğlu, "Rusya (Ülkede İslamiyet)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXV, Ankara 2008, s. 265.

²⁵⁸ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 15.

²⁵⁹ YY, "Rusya'da Hürriyet-i Diniye Meselesi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 119, 3 Kanun-ı Evvel 1326/16 Aralık 1910, s. 255.

3. 1. CAMİLER

Sırat-ı Müstakim'den anlaşıldığı üzere Rusya Müslümanlarının bütün engellemelere rağmen dini müessese yapımını önemsedikleri görülmektedir. Tatarların dini hayatı ile ilgili dergide dikkat çekici bilgiler mevcuttur. Tatarların her köyünde bir cami, daha büyük köylerinde ise birkaç cami bulunmaktaydı. Tatar halkı; camilerin, imam ve müezzinlerin masraflarını kendileri karşılamaktaydı. Halk imamlarını kendileri seçmekteydi; ancak imam tayinini tasdik etme yetkisi Rus valilerine aitti²⁶⁰. Rusya'da bütün engellemelere rağmen camilerin sayısı arttı. Mesela, 1833'ten 1868'e kadar Kazan'da camilerin sayısı 688'den 729'a yükseldi²⁶¹. XX. yüzyılın başlarında Rusya'da bulunan camilerin sayısı tam olarak belli değilse de mescitlere ait 1910 yılı resmi istatistiklerine göre *Orenburg Mahkeme-i Şer'iyye*'sinin yönetiminde 6090, Maver-i Kafkas Sünnilerinin 878, Şiiilerinin 751, Türkistan'da 11.964, Türkistan'ın diğer taraflarında ise 363 mescidin olduğu ifade edilmektedir²⁶².

Cami inşasında esasen bir yerin Müslüman nüfusunun artışı göz önünde bulundurulurdu. Ancak hatıra olarak inşa edilen cami de vardı. Örneğin; Kazan ulemasından 3 kişi, Kuzey Rusya'da bulunan Vologda şehrine gönderildiler. Vologda'da oturan Müslümanlar, şehirlerine memur edilen âlimlerin ikametine hatıra olarak bir İslam Mahallesi kurulması ile birlikte bir de cami inşasına karar verdiler²⁶³. Müslümanlar dönemlik buldukları yerlerde ibadetlerini yerine getirmek için de cami inşa ettiler. Her sene Temmuz ve Ağustos aylarında ticaret için gittikleri *Nijni-Novgorod Panayırı* bölgesinde büyük bir cami bulunmaktaydı. Panayır zamanı geldiğinde bölgenin nüfusunun artmasına bağlı olarak Rusya Müslümanlarının büyük bir kısmının müftüsü konumunda olan Orenburg müftüsü bu caminin imamına yardım etmesi için 2 imam daha tayin ederdi. Bu şekilde ibadet konusunda kolaylık sağlanmaya çalışılıyordu. Burada bulunan camide Cuma namazından sonra çeşitli konularda vaazlar da verilmekteydi²⁶⁴. Rusya'nın önemli merkezlerinden birisi olan Kiev şehrinde de Müslüman nüfusun artmasına bağlı olarak cami inşasına

²⁶⁰ Ayaz, "Rusya Müslümanları I", s. 399.

²⁶¹ Devlet, *a.g.e.*, s. 17.

²⁶² YY, "Resmi İstatistike Nazaran; Rusya'da Müslümanların, Camilerin ve Mekteb-Medreselerin Miktarı", s. 224.

²⁶³ YY, "Rusya", S. 101, s. 397.

²⁶⁴ YY, "Nijniy Panayırında Muntazam Vaaz", s. 128.

başlanıldığı belirtilmekteydi²⁶⁵. *Sırat-ı Müstakim*'de detaylı olarak anlatılan ve varlığını günümüze kadar devam ettiren Petersburg Cami'sine ayrı bir parantez açmak gerekir düşüncesindeyiz.

3. 1. 1. Petersburg'da Cami İnşası

1703 yılında Çar I. Petro (1696-1725) tarafından inşa edilen Petersburg şehri²⁶⁶ Çarlık Rusya'nın başkentiydi. Petersburg şehrinin inşa edilmesinde Müslümanlar da etkin bir rol aldılar. I. Petro döneminde ele geçirilen yerlerdeki Müslüman halkın, Petersburg'a gelmesiyle şehirdeki Müslüman nüfusu arttı²⁶⁷. Petersburg'daki Müslüman nüfusun çoğalmasıyla şehirde camiye olan ihtiyaç daha belirgin oldu. Petersburg Camisi, 1913 yılında açılmakla birlikte şehirde daha önceki senelerde de cami açma girişimleri söz konusuydu. 1798 yılında beş yüz Müslüman askeri, Petersburg'da bir ibadethane yapılması için I. Pavel'e (1796-1801) müracaatta bulundular. Ancak bu müracaat kabul edilmedi. Bu nedenle şehir Müslümanları uzun seneler ibadetlerini ve bayramlarını kiraladıkları binalarda yerine getirdiler. 1861, 1867, 1881 yıllarında yapılan müracaatlar da yine kabul edilmedi. Nihayet 1904 yılında Buhara Emiri Abdülahad'ın Çar II. Nikola ile görüşmesinden sonra Petersburg Müslümanları için şehirde arsa tahsis edildi ve cami inşası için halktan para toplanılmaya başlandı. 1910 yılında temel atma töreni düzenlendi. Caminin açılışı ise 21 Şubat 1913 yılında gerçekleşti. Caminin mimarları N. Vasilyev, Fon Gogen ve S. Kreçinskiy isimli kişilerdi²⁶⁸.

Petersburg'da bir cami inşası için meydana getirilen komisyon azasından ve Rusya askeri zabitanından (subaylarından) Abdülaziz Efendi ile General Şeyh Ali caminin inşasına başlamak için Başbakan Stolipin²⁶⁹ ile görüştüler. Stolipin, cami inşasına müsaade edileceğini vadetti ve layiha II. Nikola tarafından da onaylandı. Daha önce Duma, bu caminin inşa edilmesine karşı çıkmaktaydı. Birçok kiliselerin kuleleri arasında şehrin güzel manzarasını bozacağı düşüncesiyle hükümetin buna

²⁶⁵ YY, "Rusya'nın Kiev Şehrinde Cami Tesisi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.

²⁶⁶ Kurat, *a.g.e.*, s. 276.

²⁶⁷ Anas B. Khalıdov, "The History of Islam in St Petersburg", *Religion, State and Society*, Vol 22, No 2, 1994, s. 245.

²⁶⁸ Alfina Sibgatullina, *Müslüman Şehir Petersburg, Tarihi Rehber (Musulmanskiy Peterburg, İstorçeskiy Putevoditel Jizn Musulman v Gorode na Neve i v Yego Okrestnostyah)*, History Critique, January 2017, s. 34.

²⁶⁹ Belgede Başvekil İstolipin olarak geçmektedir.

izin vermemesi talep edilmekteydi. Caminin inşa edilmemesi için itirazlar olsa da Başbakan Stolipin'den izin çıktığı için buna engel olmanın uygun olmayacağı düşünüldü ve yapılan itirazlar reddedildi. Arkasından cami inşa edileceği yerde bulunan binalar yıkıldı. Caminin inşası için lazım olacak malzemeler hazırlanmaya başlandı. Caminin resminin de yakında kartpostal şeklinde çıkarılacağı duyuruldu²⁷⁰.

Müslümanlar başkent Petersburg'un bir mahallesinde yaşamaktaydı ve sayıları 28 bini bulmaktaydı. Burada artist, yazar, tacir ve sanat erbabına mensup pek çok kişi bulunmaktaydı. Dolayısıyla bu kadar kalabalık bir cemaatin ibadethanesinin olmaması dikkat çekiciydi. Buhara Emiri, Petersburg'da cami inşasını kendisine bir vazife gibi görerek 1903 yılında gerekli olan arsayı 300 bin rubleye satın aldı ve buradaki Müslüman cemaatine hediye etti²⁷¹. Emir Abdülahad Han, caminin inşası için sadece arazi almakla yetinmedi. Aynı zamanda bu caminin inşa edilmesine 500 bin ruble yardımda bulundu²⁷². Caminin temel atma merasimi için ilk olarak Osmanlı padişahı V. Mehmed'in Petersburg'u ziyaretinin beklenmesi planlandı; ancak bunun gecikmeye sebep olacağı dikkate alınarak Buhara Emiri Abdülahad Han merasime davet edildi. Abdülahad Han'ın tahta çıkışının 25. senesine tesadüf eden 16 Şubat 1910 günü temel atma merasiminin yapılması kararlaştırıldı. Caminin temel atma merasiminin yapılacağı güne özel olarak caminin inşa edileceği yer güzel bir şekilde donatıldı. Birçok kişi törene davet edildi. Merasimde Abdülahad Han'ın dışında; Ufa ve Orenburg müftüleri, Petersburg İslam Cemaati Reisi Ataullah Bayezidi, Osmanlı sefiri Turhan Paşa ve sefarethane memuru, İran sefiri ve sefarethane memurları, Duma'daki İslam vekillerinin Reisi Has Mehmedov ve Petersburg kışlasındaki Müslüman subaylar hazır bulundular. Emir Abdülahad Han'ın gelişinin ardından Başmüftü Muhammedyar Sultanov tarafından bir dua okunduktan sonra Abdülahad Han ilk taşı, Ufa müftüsü ikinci taşı ve Osmanlı sefiri Turhan Paşa da üçüncü taşı koydular. Arkasından yine dualar edildikten sonra gelen misafirlere ikramlarda bulunuldu. Cami, 1911 yılında bitirilmek üzere Semerkant'taki cami örneğinde inşa edilecekti. Buna göre iki minareli ve kare şeklinde olacaktı. Cami, 3.000 kişi

²⁷⁰ YY, "Rusya", *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 51, 13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909, s. 400.

²⁷¹ YY, "Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 421.

²⁷² YY, "Buhara Ahvali (Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı)", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 314.

alabilecek şekilde inşa edilecek ve camide kadınlar için de ayrı bir bölüm olacaktı. Camiye bir müezzin ve iki de imam memur edilecekti²⁷³.

Caminin inşasına başlanmasının üzerinden 1 sene geçtikten sonra *Sırat-ı Müstakim*'de yer alan haberde caminin inşasının devam ettiği belirtildi. Derginin *Yıldız Gazetesi*'nden verdiği haberde ise cami binasının bir hayli ilerlediği, kış bastırmadan önce cami duvarlarının bitirileceği, gelecek sene ise caminin iç ve dış süsleriyle uğraşılacağı bildirilmekteydi. Başkent Petersburg'da inşa edilen bu caminin birkaç milyona mal olduğu ve Hicri 1330, yani 1912 senesinde yapımının tamamlanacağı belirtilmekteydi²⁷⁴. Caminin inşasının tam olarak hangi tarihte tamamlandığı bilinmemekle birlikte açılışı 1913 yılında gerçekleşti. Petersburg Camisi açıldıktan sonra Avrupa'nın en büyük camisi olma özelliğine sahip oldu²⁷⁵. Petersburg Cami, Osmanlı Devleti tarafından da önemsendi. Camiye serilmek üzere V. Mehmed tarafından gönderilen halının merasimle serildiği anlaşılmaktadır²⁷⁶.

3. 2. DİNİ İDARELER VE ŞER'İ MAHKEMELER

Rusya Müslümanlarının dini idareleri ve şer'î mahkemeleri ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*'de dikkat çekici bilgilere yer verilmektedir. 1783 yılında ele geçirilen Kırım'ın kendisine has bir dini idaresi vardı. Kırım'daki Müslümanlar bu dini idareye bağlıydılar. Doğal olarak mahkemeleri de buradaydı. Orta Asya Müslümanlarının şer'î mahkemeleri yoktu. Kafkasya'da ise Sünniler ve Şiiiler için ayrı ayrı şer'î mahkemeler mevcuttu²⁷⁷. II. Katerina döneminde (1762-1796), Rusya Müslümanlarına karşı başlatılan ılımlı politikanın gereği olarak *Orenburg Dini İdaresi ve Şer'î Mahkemesi* kuruldu. 1788 yılında kurulan bu dini idare ve şer'î mahkeme *Sırat-ı Müstakim*'de geniş bir şekilde ele alınmaktadır. Bu nedenle *Orenburg Dini İdaresi ve Şer'î Mahkemesine* ayrı bir parantez açmak yerinde olacaktır.

²⁷³ YY, "Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası", s. 421.

²⁷⁴ YY, "Petersburg Cami-i Kebiri", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, s. 128.

²⁷⁵ Türkoğlu, "Rusya (Ülkede İslamiyet)", s. 265.

²⁷⁶ BOA, HR. SYS, 2453/48.

²⁷⁷ YY, "Resmi İstatistike Nazaran; Rusya'da Müslümanların, Camilerin ve Mekteb-Medreselerin Miktarı", s. 224.

Rusçadaki ismi “*Orenburskoe Mogamedanskoe Duhovnoye Sohраниye*”²⁷⁸ olan ve günümüze kadar varlığını devam ettiren Orenburg dini idaresi ve şer’î mahkemesi, II. Katerina’nın iç güvenliği koruma amacının bir neticesidir²⁷⁹. Özellikle çiftlik sahipleri ve hükümet rejimine karşı olarak 1773-1775 yılları arasında ortaya çıkan *Pugaçev isyanı*²⁸⁰ II. Katerina’nın iç güvenliği koruma ihtiyacını ortaya çıkardı. Bu isyanda Ural-İdil (Volga)’deki Müslüman Türkler (Kazanlılar, Başkırtlar ve Kazaklar) II. Katerina yönetimine karşı isyan edenlere katıldılar. Bunların isyancılara katılmalarının sebebi daha önceki Rus çarları tarafından şiddetli baskılara uğramalarıydı. Bu isyanın 1775’te bastırılmasından sonra II. Katerina, Müslümanlar üzerindeki baskıcı politikayı yumuşatarak bazı düzenlemelere karar verdi. Bu düzenlemelerin en önemlilerinden birisi hiç şüphesiz *Orenburg Dini İdaresi ve Şer’î Mahkemesi*’nin kurulmasıydı²⁸¹.

II. Katerina, dini idarenin ve şer’î mahkemenin kurulması için Simbir Vilayeti Genel Valisi Baron Iglstrom ile görüştü. Vali, II. Katerina’nın bu düşüncesi doğrultusunda 22 Eylül 1788’de bahsi geçen dini idarenin ve şer’î mahkemenin kurulması için II. Katerina’ya bir layiha sundu. II. Katerina ise bu layihayı onaylayarak dini idarenin ve şer’î mahkemenin açılması için bir kararname çıkardı²⁸². II. Katerina, Baron Iglstrom’a gönderdiği emir şöyleydi:

“*General Iglstrom, sunmuş olduğunuz layihayı kabul ettim. Muhammed şeriatı ruhanileri ve mollaları bu Mahkeme-i Şer’îye’de imtihan olunarak her birileri hak ettikleri şer’î mansıplara (makamlara) vilayet valileri fermanı ile atanmalıdırlar. Bu işi fiiliyata geçirmek ve Ufa beldesinde kurmakla sizi görevlendirdim. Şöyle ki: Rusya ülkesinde bulunan bütün İslam uleması söz konusu mahkemenin yönetimi altında olacaksa da Tarviçeski oblastı (Kırım vilayeti) müstesna tutulacaktır. Zira orada ayrıca bir idare vardır. Vilayet memurları mollalara ferman verdikleri gibi ahlak ve sair durumlarına bakmada ve incelemede kusur etmeyeceklerdir. Bu dairenin başkanlığı, birinci ahund Muhammed Can Hüseyinof cenaplarına müftülük unvanı ile tevcih ve ikram edilerek beraberine Kazan ulemasından üç üye atanacaktır. Müftü hazretlerine yıllık 1500, üyelerin her birine 120 ruble maaş tahsis etmek hususunu size*

²⁷⁸ Seyfettin Erşahin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, *AÜİFD*, XXXV, 1996, s. 575.

²⁷⁹ Erşahin, a.g.m., s. 574.

²⁸⁰ II. Katerina rejimine karşı çıkan *Pugaçev İsyanı* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Puşkin, *Pugaçev İsyanının Tarihi*, Çev. Rana Çakıröz, MEB Basımevi, İstanbul 1949.

²⁸¹ Kurat, a.g.e., s. 304-305.

²⁸² Erşahin, a.g.m., s. 575-576.

*havale ettim. Bütün Müslümanlara ilan ediniz. St. Petersburg şehri. 22 Eylül 1788. Katerina*²⁸³

II. Katerina'nın bu emrinden anlaşıldığı üzere dini idarenin ve şer'î mahkemenin kurulması ile birlikte işleyiş esasları da ortaya konulmaktadır. Emirde görüldüğü üzere Kırım'da ayrıca bir idare olduğu için burası *Orenburg Dini İdaresi ve Mahkemesi*'nden ayrı tutuldu. Yine emirden anlaşıldığı üzere *Orenburg Dini İdaresinin* ilk müftüsü Muhammed Can Hüseyinof'tur. II. Katerina'dan talimat alan Baron Iglstrom, gerekli işlemleri yaparak *Orenburg Dini İdaresini ve Şer'î Mahkemesini* kurdu²⁸⁴. İlk müftü Muhammed Can Hüseyinof, 1824 yılına kadar müftülük görevinde bulundu. Müftüler Rus yönetimine bağlı kişilerden seçilmekteydi. Muhammed Can Hüseyinof'un müftülüğe seçilmesi Rusya'nın yayılmacı politikasına hizmet edecekti. Muhammed Can Hüseyinof, bozkır halklarının İslam dini aracılığıyla Rusya'ya bağlanması için çalıştı²⁸⁵. Anlaşıldığı üzere Rusların, müftüleri kendilerinin ataması boşuna değildir. Ruslar siyasi amaçlarına ulaşmak için pek çok faaliyet icra etmekle birlikte müftüleri de kendilerine yakın kişilerden seçerek amaçlarına ulaşmaya gayret ettiler. II. Katerina ve Baron Iglstrom'un işbirliği neticesinde kurulan dini idare ve şer'î mahkeme ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*'de önemli bilgiler mevcuttur. Dergide bu dini idare "*Orenburg Müftülüğü*" şeklinde de izah edilmektedir.

Karar yeri Ufa olan *Orenburg Müftülüğü*, Rusya Müslümanlarının genelinin (İdil Havzası, İç Rusya, Sibiry ve bir kısım Türkistan)²⁸⁶ dini idaresi ve şer'î mahkemesi görevini üstlenmekteydi²⁸⁷. Bu idare yönetiminde 6 bin yer ve 6 milyon Müslüman bulunmaktaydı. Buranın yönetiminde bulunmayan Müslümanlar da işlerini burada halletmeye çalışırlardı. *Orenburg Müftülüğü* Rusya'da yaşayan Müslümanların en büyük dini idaresiydi. Bu müftülük, Rusya Müslümanlarının dini idaresi ve şer'î mahkemesi görevini üstlenmekteydi²⁸⁸. Müftülüğe bağlı bu şer'î mahkeme pek çok yere nezaret etmekteydi. Mahkeme; nikâh, talak, miras vs. gibi

²⁸³ Erşahin, a.g.m., s. 575-576.

²⁸⁴ Erşahin, a.g.m., s. 576.

²⁸⁵ Bozkurt, a.g.e., s. 22.

²⁸⁶ *Orenburg Müftülüğü*'ne bağlı eyaletlerin listesi şöyledir: Kazan, Orenburg, Ufa, Samara, Simbir, Saratov, Penza, Perm, Tambov, Astarhan, Vyatka, Tobolsk ve Tomsk. Bkz. Devlet, a.g.e., s. 17.

²⁸⁷ YY, "Orenburg Müftüsünün, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyyesi Şenliği", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 319.

²⁸⁸ YY, "Orenburg Müftü-i Alisinin Yirmi Beşinci Sene-i Devriyye-i İftası", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 146, 2 Haziran 1327/15 Haziran 1911, s. 255-256.

meselerde şer'î muamelelerde bulunmaktaydı²⁸⁹. Bu müftülüğün II. Katerina döneminde (1762-1796), Müslümanları Rusya devletine ısındırmak için kurulduğu ve bu amaca hizmet ettiği ifade edilmektedir²⁹⁰. Mahkemenin reisi müftüydü. Aynı zamanda 3 kadı üyesi bulunmaktaydı. Bu idarenin hem Müslümanlara hem de Rus hükümetine faydalarının olduğu belirtilmektedir. Daha önceleri müftü ve kadıları Kazan vilayeti imamları seçerdi ve hükümet de bunu tasdik ederdi. Ancak daha sonraları seçim yerine direkt olarak hükümetin tayini usulü getirildi²⁹¹.

Sırat-ı Müstakim, Orenburg Müftülüğü ile ilgili *Novoye Vremya Gazetesi*'nin verdiği bilgilere atıf yapmaktadır. Aynı zamanda gazetenin *Orenburg Müftülüğü* ile ilgili iddialarına da yer vermektedir. *Novoye Vremya*'nın verdiği bilgilere göre *Orenburg Müftülüğü ve Şer'î Mahkemesi* Rusya Müslümanlarının manevi, fikri ve medeni hayatlarının merkezidir. Rusya Müslümanlarının imamları ve muallimleri bu merkezde sınava tabi tutularak vazifelerini burada kazanırlar. *Novoye Vremya*, burada yetişen imamların, muallimlerin ve mürşitlerin Müslüman halkın olduğu geniş Rusya'ya dağılarak Müslümanların birleşmesi (Panislamizm) ve bütün dünya Türklerinin birleşmesi (Pantürkizm) fikrine hizmet ettiklerini iddia etmektedir. Aynı zamanda henüz İslamiyet'i kabul etmemiş olan Putperest Türklerin de İslamiyet'e davet edildiği belirtilmektedir. *Novoye Vremya*'nın en dikkat çekici iddiası ise müftülüğün İstanbul'daki *Genç Türkler* ile münasebetinin olduğunu ileri sürmesidir²⁹².

Orenburg Müftülüğü'nün görevlerini toparlayacak olursak; imam ve müderrisliğe seçilecek olan kişileri şer'î ilimlerden imtihan etmek, imtihan edilen imamları idare etmek, imamları geçici veya tamamen görevinden almak, fetva vermek, imamların fetvalarını tasdik etmek, imamlara ait metruke defteri yayınlamak vs. gibi görevlerle yükümlüdür²⁹³.

Orenburg Müftülüğü'nün Rusya Duma'sındaki görüşmelere de konu olduğunu görmekteyiz. Duma'daki Müslüman vekillerinden Sadri Maksudi Efendi,

²⁸⁹ YY, "Orenburg Müftisinin, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyyesi Şenliği", s. 319.

²⁹⁰ Mustafa Naki, "Rusya'da Tazyık-ı İslam'a Lüzum Gösterenler", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 156, 18 Ağustos 1327/31 Ağustos 1911, s. 412.

²⁹¹ YY, "Orenburg Müftisinin, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyyesi Şenliği", s. 319.

²⁹² YY, "Müslümanlar ve Rusya", (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 301-302.

²⁹³ Erşahin, a.g.m., s. 577.

Duma'daki konuşmalarından birisinde bu müftülüğün II. Katerina döneminden kalma olduğunu ve içinde buldukları zamanda Müslümanların ihtiyaçlarına cevap veremediğini dile getirdi. Müftülüğün ıslah edilmesi ile ilgili Rusya Müslümanlarının taleplerinin 10 maddeden oluştuğunu ifade etti²⁹⁴. Bu talepler şöyledir:

1. Müftü, imam ve kadı dini vazifelere memur olurken hepsinin seçimle tayin edilmeleri,
2. Müftülerin, imamların ve kadıların diğer dinlerin dini görevlilerinin sahip oldukları muafiyetlerden ve imtiyazlardan faydalanmaları ve özellikle askerlik hizmetinden muaf tutulmaları,
3. Mektep ve medreselerin şer'î memurların yönetiminde bulunması,
4. Cami ve mescit inşası için gereken ruhsatın doğrudan doğruya hükümet tarafından verilmesi. İslam mabedi inşası mabet inşa edilecek yerin rahibinden ruhsat alınmasına bağlı olduğundan bu düzenlemenin kaldırılması,
5. Hristiyanların hayırlı işlerine ait olan akaratının faydalandığı imtiyazlardan İslam vakıflarının da faydalanması,
6. Türkistan'da, Kuzey Kafkasya'da, Kırgız eyaletinde müftülük teşkilatının yapılması,
7. İmam ve kadılar tarafından cemiyetler kurulması için bir nizamname hazırlanması,
8. Orenburg Mahkeme-i Şer'îyyesi tarafından vilayet merkezlerinde şube kurulmasına müsaade verilmesi,
9. Müftülük dairesinde mektep ve medrese işlerine bakılmasına ve özel bir şube açılmasına müsaade verilmesi,
10. Mahkeme-i Şer'iyye'nin masrafları için hazine ödeneğinin arttırılması²⁹⁵.

Orenburg Müftülüğü'nün ve Şer'î Mahkeme'nin ıslahı meselesine Duma'da dikkat çekilmesi Müslümanların haklarının savunulması noktasında oldukça önemlidir. 1905 İhtilalinden sonra seslerini daha çok duyurma imkânı elde eden Müslümanlar, işleyişi eskiden belirlenmiş olan müftülüklerinin yeni zamana göre yeniden düzenlenmesini vekilleri Sadri Maksudi Efendi'nin aracılığıyla talep ettiler.

²⁹⁴ YY, "Rusya İslamları", *Sırat-ı Müstakim*, C. VII, S. 182, 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912, s. 418.

²⁹⁵ YY, "Rusya İslamları", S. 182, s. 418.

Müslümanlar özellikle dini idarelerinin iyileştirilmesi, müftü ve kadıların belirli bir süre için Müslümanlar tarafından seçilmesini talep etmekteydiler²⁹⁶. Belirli süre için tabiri dikkat çekicidir. Çünkü müftüler Rus hükümeti tarafından ömürleri boyunca göreve atanırlardı. Müslümanlar tarafından hükümete gönderilen dilekçelerde müftülerin ve kadıların Müslüman halk tarafından seçilmesi konusu bakanlar kurulunda görüşüldü. Halk tarafından seçilmiş memurların onayına hükümete bağlı kalmak şartıyla izin verildi²⁹⁷. Bununla birlikte ihtilal havasının 1907'den sonra yavaş yavaş sönmeye başlaması ve Rus hükümetinin kendisini toparlaması nedeniyle Rusya Müslümanları amaçlarına ulaşamadılar. Hükümet ilerleyen süreçte Rusya Müslümanlarının taleplerini görmezlikten geldi. Rusya Müslümanlarının sosyal ve dini ihtiyaçları konusunda çözüm üretme yetkisi İçişleri Bakanlığı Din İşleri Müdürlüğü Yabancı Dinler Din İşleri birimine bırakıldı. Bu birim Müslüman müftülüklerinin sembolik birer yapı olarak kalmasından yana olduğu için çarlık tarafından Müslümanların istekleri doğrultusunda adımlar atılmadı²⁹⁸.

Dini idarede görev yapan müftülere bakıldığında ise; 1788 yılında kurulduğunda ilk müftü yukarıda da ifade edildiği gibi Muhammed Can Hüseyinof Efendi'ydi. İncelediğimiz dönemde ise müftülük görevini 1886 yılında Kazanlı meşhur misyoner İlminski'nin tavsiyesi ile III. Aleksandr (1881-1894) tarafından atanan Muhammedyar Sultanov icra etmekteydi. Muhammedyar Sultanov'un Müslüman eğitimi ve öğretimi almaksızın sırf Rus mekteplerinde okumuş eski bir Rus subayı (zabitani) olduğu, askerlikten istifa ettiği, sulh hâkimliği yaptığı belirtilmektedir²⁹⁹. Muhammedyar Sultanov, 1915 yılındaki vefatına kadar toplamda 29 sene müftülük görevinde bulundu. Kendisinden sonra ise Safa Bayezidov müftülüğe tayin edildi³⁰⁰.

Sırat-ı Müstakim'de yer aldığına göre; Muhammedyar Sultanov'un müftülükte bulunmasının 25. senesi münasebetiyle 31 Mayıs 1911'de bir tören düzenlendi. Rusya'nın çeşitli İslam şehirlerinden özel heyetler merasime katılmak üzere Ufa'ya geldiler. Fetva dairesine müftüyü tebrik etmek için gelen telgrafların

²⁹⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 179.

²⁹⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 177.

²⁹⁸ Alper Alp, "Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Akademik Bakış*, C. VII, S. 13, Kış 2013, s. 125.

²⁹⁹ YY, "Orenburg Müftisinin, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyyesi Şenliği", s. 319.

³⁰⁰ Devlet, *a.g.e.*, s. 160.

sayısı 1300'ü ve mektupların sayısının da 600'ü geçtiği ifade edilmektedir. Yine sayısı 1000'i geçen hediye de gönderildiği belirtilmektedir. Müslümanlara ait o gün çıkan gazeteler, nüshalarını müftüyü anmaya ayırdılar. Merasim genel bir ziyafetten sonra son buldu. Merasim gününün bir hatırası olarak da Muhammedyar Sultanov'un adına bir *darü'l-muallimin* açılmasına karar verildi³⁰¹. *Sırat-ı Müstakim*, müftünün 25 senelik görevinde dindaşlarına ne gibi iyi hizmetlerinin olduğunu Rusya'da yayınlanan Türkçe gazetelerde bulamadığının altını çizmektedir. Bununla birlikte 2 gazetede yer alan haberlere de yer vermektedir. *İdil Gazetesi*'nden verilen habere göre müftü farklı tarihlerde Rus hükümetinden büyük rütbelere beş altı nişan, birkaç altın ve gümüş madalyalar aldı. Yine *Vakit Gazetesi*'nden verilen haberde ise Muhammedyar Sultanov'un elli senelik memurluk hayatının yarısını sarıklı ve cübbeli geçirdiğinin, hizmetinin Müslümanlar için de Ruslar için de faydalı olduğunun üzerinde durmaktadır³⁰².

Muhammedyar Sultanov ile ilgili, *Sırat-ı Müstakim*'de "...Rusya Müslümanları yirmi beş sene hizmet etmiş müftilerine, sene-i devriyye şenliği yapmak hazırlığını görürken bile medhte pek semih davranmıyorlar, davranamıyorlar..."³⁰³ ifadeleri geçmektedir. Derginin 123. sayısında bu ifade geçerken başka sayılarda ise halkın Muhammedyar Sultanov'dan duyduğu memnuniyet dile getirilmektedir. Özellikle görevde bulunuşunun 25. senesini tebrik etmek amacıyla gönderilen tebrik nâmelerde Rusya Müslümanlarına yaptığı iyi hizmetlerden bahsedilmektedir. Bu tebrik nâmelerine bakıldığında Muhammedyar Sultanov'un Müslümanlarla ilgili; sosyal, askeri, ekonomik pek çok alanda düzenlemeler yaptığı görülmektedir.

Muhammedyar Sultanov'un fetva makamında bulunuşunun 25. senesini tebrik etmek amacıyla kendisine Kazan, Orenburg gibi yerlerden tebrik nâmeler gönderildi. Bu tebrik nâmelerinde müftüden duyulan memnuniyet ve yaptığı faaliyetler dile getirildi. Muhammedyar Sultanov, dini alanda önemli düzenlemeler yaptı. İdaresi altında bulunan şer'î mahkemenin ıslahı ile birlikte imam ve hatiplere her zaman nasihatlerde bulunarak onlara iyi ahlaklı olmayı, halka iyi muamele

³⁰¹ YY, "Orenburg Müfti-i Alisinin Yirmi Beşinci Sene-i Devriyye-i İftası", s. 254.

³⁰² YY, "Orenburg Müftisinin, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyyesi Şenliği", s. 319.

³⁰³ YY, "Orenburg Müftisinin, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyyesi Şenliği", s. 320.

etmeyi vs. ikaz etti. Büyük mescitlerin yapılmasına vesile oldu. Ulemanın askerlik hizmetine yeniden çağrılmasının muafını sağladı. Yine orduda askeri imamların bulunmasını sağladı. Eğitim öğretime de önem veren Muhammedyar Sultanov, halkı din ve ilim öğrenmeye yönlendirdi. Mektep ve medreseler yaptırdı. Görevde bulunduğu süre içerisinde eğitimi ve medeniyeti ilerletti. Buna bağlı olarak Rusya Müslümanlarında uyanmanın başlamasına vesile oldu. Sosyal alanda da düzenlemeler yapan Muhammedyar Sultanov, kıtlık zamanlarında fakir ve ihtiyacı olanlara devlet hazinesinden yardım çıkartılmasını sağladı. Mahalle idareleri ile birlikte aile ve miras meselelerini de düzene koydu³⁰⁴.

Muhammedyar Sultanov'un görevde bulunduğu süre içinde Müslümanları kendisinden memnun ettiği, devletin kanunlarına ve nizamlarına da uymaya çalıştığı, hükümet ile Müslüman halk arasında köprü görevi görerek halkın hükümete olan güvenini ve muhabbetini artırdığı, müftülükteki görevini hakkıyla yerine getirdiği, tarafsız olduğu, herhangi bir partiye taraftarlık yapmadığı gibi noktalar üzerinde durulmaktadır. Muhammedyar Sultanov'un Rusya Müslümanları yararına yaptığı faaliyetler tebrik nâmelerin her birinde benzer şekilde tekrarlanmaktadır. Tebrik nâmelerde Muhammedyar Sultanov'un görevde bulunuşunun 25. senesi tebrik edilirken başarı dileklerinde de bulunmaktadır. Yine müftünün adına hayırlı müesseseler yapılacağıın da haberi verilmektedir³⁰⁵.

3. 3. İSLAM ULEMASI

Sırat-ı Müstakim'e göre Rusya'daki İslam ulemasına bakıldığında İslam'a ve Müslümanlara karşı olanlar tarafından kandırılarak gelişmeye ve medeniyetçe ilerlemeye karşı olanlar ve bunların tam tersi ulemanın varlığını görüyoruz. İslam'a ve Müslümanlara karşı olanların özellikle Buhara uleması üzerinde etkinliği söz konusuydu. Buhara'da din adamları nüfuzluydu. Buhara'yı yönetenler de yenilikleri pek fazla desteklemediler³⁰⁶. Nadir Devlet'in ifadesiyle; "...*Buhara hanı ve yerli idareciler eski usuldeki medreselerde yetişmiş olup, her türlü yeniliğe karşı çıkıyorlardı...*"³⁰⁷ Buhara'da birçok cahilin liyakatsiz bir şekilde ulema unvanını taşıdığıın üzerinde durulmaktadır. Bu ulema, yasaklanan kötü halleri kendisine

³⁰⁴ YY, "Orenburg Müfti-i Alisinin Yirmi Beşinci Sene-i Devriyye-i İftası", s. 254-256.

³⁰⁵ YY, "Orenburg Müfti-i Alisinin Yirmi Beşinci Sene-i Devriyye-i İftası", s. 254-256.

³⁰⁶ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 74.

³⁰⁷ Devlet, *a.g.e.*, s. 183.

mubah görmekteydi. Şahsi menfaatlerine ters düşen hareketleri ise şeriata aykırı diyerek reddetmekteydi. Özellikle de mektepler konusunda çeşitli entrikalara inanarak *usul-ı cedit* tarzındaki mekteplerin kapatılması ile ilgili fetvalar verilmesi yenilik taraftarlarının tepkilerine sebep olmaktaydı³⁰⁸. Buhara’da eğitim kurumları üzerindeki *kadim-credit* ihtilafı zamanla adeta savaş şeklini aldı. Buradaki ihtilaflar, diğer Rus vilayetlerine nazaran daha etkiliydi. Burada *kadim* taraftarları ulema daha etkili olduğu için Buhara’da Tatar çocukları için ilk *usul-ı cedit* okulu ancak 1902 yılında Karimof isimli bir Tatar muallimi tarafından açılabilirdi. Birkaç ay sonra bu okul kapatılmasına rağmen 1907 yılında bir başka okul daha açıldı³⁰⁹. Buhara’da *usul-ı cedit* tarzındaki okullara sıcak bakılmamasında *kadim* taraftarı ulema etkiliydi. Buhara’daki ulemanın bazı kaygıları *usul-ı cedit* tarzındaki okullara sıcak bakılmasına engel olmaktaydı. Buradaki ulema, Osmanlı’da II. Abdülhamit’i tahttan indirenlerin *usul-ı cedit* tarzındaki mekteplerden çıkanlar olduğunu öne sürerek kendi emirlerinin de aynı duruma düşmesinden endişe duymaktaydılar. Buhara uleması bu endişeden dolayı mekteplerin İslam şeriatına aykırı olduklarını iddia etmekteydi³¹⁰.

Buhara uleması, İslam’a karşı olanların oyunlarına gelerek fetvalar vermekteydi. Geçmiş dönemlerde Buhara; ilmiyle, medeniyetiyle adından sıkça söz ettiren bir yerdi. Daha sonraki dönemlerde ulemanın mekteplerin kapatılmasına fetva vermesi, kendilerinden şüphe duyulmasına sebebiyet verdi. Çünkü geçmiş dönemlerde gelişme taraftarı olan ulemanın aksine yeni ulemanın mekteplerin kapatılmasına dair fetva vermeleri gelişme taraftarı olan ulemanın halefleri olduklarına dair şüphe uyandırdı. Buhara ulemasının bu icraatlarından gazeteler vasıtasıyla haberdar olan İslam âlemi, Buhara ulemasını bu konuda uyarmaktaydı³¹¹.

Buhara uleması, zaman içinde İslam’a ve Müslümanlara karşı olanlar tarafından aldatıldığını anladı ve medreselerin kapatılmasına yönelik fetvayı geri aldı. Bundan sonra yeni mekteplerin açılmasına fetva vermekle birlikte mekteplerin

³⁰⁸ M. S. Buhari, “Buhara’da Şeriat Namına İrtikab Olunan Cinayat”, (Âlem-i İslam), *Sirat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 221.

³⁰⁹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 74.

³¹⁰ Buhari, *a.g.m.*, s. 221-222.

³¹¹ Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara’da İntibah”, *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 209-210.

açılmasına mani olmaya çalışanlara da engel olundu³¹². Burada altını çizmemiz gereken en önemli nokta ulemanın kolay bir şekilde aldatılabilmesidir. İslam'a ve Müslümanlara karşı olanların ulemayı kolayca yanlarına çekebilmeleri dikkat çekicidir.

Rusya, Kırım'ı 1783'te istila ettiği zamanlarda mahalli halka verdiği imtiyazla orada bulunan mevcut ulemaya ruhban hukukunu tanıdı. Bu ulemanın nesli de Rusya kanunları gereğince imtiyazdan istifade ettiklerinden Rusya'da ulema sınıfı imtiyazlı ve imtiyazsız olarak ikiye ayrıldı. İmtiyazlı sınıftan vergi alınmazdı. Kendileri ve aileleri asker olmazdı. İskân bedeli ödemezlerdi. Kamçı ve değnek cezası da almazlardı. Bunlar ayrıcalık gibi görünmesine rağmen aslında öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Kamçı ve değnek cezasının artık o dönemde kalmadığı için bunun bir ayrıcalık olmadığı altı çizilmektedir. Bununla birlikte vergi ve askerlik meselesinin bütün Rus halkı için zaten geçerli olduğu belirtilmektedir. İmtiyazlı ulemanın çocukları; cami, evkaf vs. gibi hizmetlerin kendilerine verileceğini bildiklerinden dolayı ilim öğrenmeden makam sahibi olurlardı. Diğer taraftan hiçbir dünya menfaati elde edemeyen, kendi gayretleriyle bir yere gelen, İslam âleminin iftihar ettiği ulema vardı. Şüphesiz ki bu haller İslam ilmini geriletmekteydi. Ulemanın bu şekilde ikiye bölünmesi birlik ve beraberliği zedelemekle kalmadı. Aynı zamanda Kırım halkını cahillığe de sürükledi³¹³. Rus hükümeti Kırım'ı ele geçirdikten sonra buranın yerli halkına çeşitli imtiyazlar tanımakla halkı çarlık hükümetine ısındırmak amacındaydı. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi değnek cezası gibi cezalar Rusya'da zaten kalmamıştı. Yine vergi ve askerlik meselesi de ayrıcalık olarak görünmemekteydi. Kırım halkının bunlardan haberdar olmaması bunların ayrıcalık gibi görünmesinde etkili olmuş olabilir. Yine Rusların, ulemaları imtiyazlı ve imtiyazsız olarak ikiye ayırmaları ileriki dönemde ayrılıkların ortaya çıkmasına sebebiyet verdi.

Yukarıdaki örneklerden yola çıkarak ulemanın kolayca kandırılabilirdiği, gelişmelere karşı oldukları ve pek çok şeyden habersiz oldukları anlaşılmaktadır. O dönemde genel manada ulemanın durumu böyle olsa da *Sırat-ı Müstakim*'deki

³¹² Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, "Buhara'da Tekrar Mektep Kavgası", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 297-298.

³¹³ YY, "Şuun-ı İslamiyye", s. 401.

haberlerden anlaşıldığı üzere Rusya Müslümanlarında gelişmeyi, medeniyetçe ilerlemeyi destekleyen ulema da mevcuttu. *Sırat-ı Müstakim*'in Bakü'de çıkarılan *Sada Gazetesi*'nden yaptığı alıntı buna örnek verilebilir. Bu alıntıda Bakü'de bulunan Molla Ataullah Seyfeddinof'un cemaate yaptığı etkili bir konuşmadan bahsedilmektedir. Bu kişi, cemaate verdiği hutbesini *Kur'an-ı Kerim* ayetleriyle daha da etkili bir hale getirmeye çalıştı. Hutbesinde kendisini *Kur'an-ı Kerim*'e tabi sayanlara; okumanın, eğitim almanın, ilim öğrenmenin farz olduğunu hatırlatarak kendisini dinleyenleri bu konularda teşvik etmeye çalıştı. Molla Ataullah Seyfeddinof, *Hucurat Suresi*'nin 10. ayetini³¹⁴ hatırlatarak Müslümanların kardeş olduklarını, birlik içerisinde gelişmeye hizmet etmeleri gerektiğini ifade etti. Yine *Enbiya Suresi*'nin 105. ayetine³¹⁵ dayanarak dünyaya varis ve sahip olunması gerektiğini belirtti. Bunun için de salahiyyetli ve kabiliyyetli olunması gerektiğinin altını çizdi. Molla Ataullah Seyfeddinof, tüm bunlardan Müslümanların uzak olduklarını belirtmekteydi. Müslümanların bir şeye sahip olmadıkları, esarete olduklarını vs. öne sürerek kendilerini salih kullardan saymamaları gerektiğini ifade etti. Müslümanların cehaletleri ve birbirlerine düşman olmalarının bir neticesi olarak İslam diyarlarını berbat ettiklerini ve medeniyete sahip olmadıklarını belirterek *"binaenaleyh biz salihun değiliz. Ehl-i isyanız, ehl-i tuğyan ve ehl-i hüsrânız"*³¹⁶ düşüncesini dile getirdi. Molla Ataullah Seyfeddinof, cemaate verdiği vaazını şu cümleleriyle sonlandırmaktadır:

*"İmdi ey Müslüman kardeşler! Özümüze farz olan uhuvveti anlayıp, ittifak ve ittihad gelip birbirimizi kardeş bilelim.. Ortalıktan nifak ve şikakı, husumet ve adaveti ber-taraf edip umumen bir habl-i hidayete bağlanarak ulum ve maarife, medeniyet ve terakkiyata kademran olmakla hakiki Müslüman zümresine dahil olalım.. Ve illa bütün şuun ve hareketimiz böyle giderse bizim için varlık da heyhat, hayat da heyhat!!!"*³¹⁷

Ulemanın durumu mektep ve medreselerin durumuna göre de değişebilmekteydi. Ulemalar mektep ve medreselerde yetiştiklerinden dolayı mekteplerin gelişmiş veya gelişmemiş olması ulemanın durumunu doğrudan etkilemekteydi. Bu nedenle tek sorunun ulema daymış gibi algılanmasının da uygun

³¹⁴ "Mü'minler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin." Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Hucurat suresi, Ayet 10.

³¹⁵ "Andolsun, Zikir'den (Tevrat'tan) sonra Zebur'da da, "Yere muhakkak benim iyi kullarım varis olacaktır" diye yazmıştık." Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Enbiya Suresi, Ayet 105.

³¹⁶ S. A. İbrahimov, "Ulema-yı İslam Böyle Olmalı", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/11 Kasım 1909, s. 157.

³¹⁷ S. A. İbrahimov, a.g.m., s. 157.

olmayacağıının altı çizilmektedir. Rusya Müslümanlarının 1900'lerdeki haline bakıldığında halkın fakir olması ve zenginlerin yardımsever olmaması sebebiyle mektep ve medreseler cahilliğe ve ahlaksızlığa düştüler. İşte ulemalar bu halde olan mektep ve medreselerde yetişmekteydi. 1910'lu yıllarda ise talebeler yeni tarzdaki okullarda yetiştikleri için hayat görüşleri buna göre şekillendi. Dolayısıyla ulemanın şekillenmesinde yetiştikleri eğitim öğretim kurumunun niteliği de oldukça önemliydi³¹⁸.

Troytskili Ahmed Taceddin, “*reisler*” diye isimlendirdiği ulemanın sadece dini eğitim almasına karşıdır. Onun düşüncesine göre ulema siyasi yeteneğe de sahip olmalıdır. Çünkü halk, ulemanın ortaya attığı fikirleri doğru veya yanlış kendilerine göre yorumlamaktadır. Yanlış olan fikirlerden dolayı halk arasında dedikodular ortaya çıkmaktadır. Ahmed Taceddin, bu dedikodulardan dolayı ortaya çıkabilecek zararları yine ulemanın engelleyebileceğine inanmaktadır. Ahmed Taceddin, ulemanın eğitim öğretim gördükleri kurumların yetersizliğine de dikkat çekmektedir³¹⁹.

Rusya Müslümanlarında hem ulema olup hem de farklı alanlarda kendisini geliştirenler de vardı. *Sırat-ı Müstakim*'de Petersburg'da ikamet eden Müslüman cemaatinin ahundu, yani baş imamı molla ve müderris Ataullah Bayezidof'un vefat haberi verilmektedir. Aynı zamanda bu kişinin kısa biyografisinden de bahsedilmektedir. Kasım (Han-Kirman) şehrinin yakınında bulunan bir köyde doğan Bayezidof'un, Kasım ve Kaşgar medreselerinde okuduktan sonra Petersburg'a geldiği, burada elli sene kadar imamlık, baş imamlık, resmi dairelerde tercümanlık ve *Elsine-i Şarkiyye* mektebinde muallimlik yaptığı ifade edilmektedir. Bayezidof, Ernest Renan'ın risalesine karşılık olarak İslam'ın eğitime ve gelişmeye engel olmadığını ispat etmek amacıyla bir risale yazdı³²⁰. Petersburg'da bir cami yapılması

³¹⁸ Haribin Muhabir-i Mahsusu, “Uzaktan Bir Kardeş Sesi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 391-392.

³¹⁹ Troytskili Ahmed Taceddin, “Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 74, 21 Kanun-ı Sani 1325/3 Şubat 1910, s. 346-347.

³²⁰ Ataullah Bayezidof'un bahsi geçen reddiyesi ile ilgili Bkz. Ramazan Yıldırım, “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof'un Renan'a Reddiyesi”, *Türk Dünyasını Aydınlatanlar; Mehmet Akif Ersoy ve Abdullah Tukay Uluslararası Sempozyumu*, Kazan, Rusya, 12-18 Mayıs 2014, s. 260-270.

fikrini ilk olarak Beyazidof ortaya attı. Rusya’da Müslümanların gazete yayınlamasına müsaade alındıktan sonra *Nur* isminde bir gazete yayınladı³²¹.

Rus ordusunda askerlik görevinde bulunan Nefer Ali ise *Sırat-ı Müstakim*’e gönderdiği mektubunda Petersburg imamı Ataullah Bayezidof’u eleştirmektedir. Buna göre Nefer Ali, Ataullah Bayezidof’un *Kur’an-ı Kerim*’i Rusçaya çevirdiğini belirterek bunun yanlışlığından bahsetmektedir. Nefer Ali, Ataullah Bayezidof’un 30-35 kişilik bir mecliste yaptığı konuşmaya yer vermektedir. Onun söylediği sözleri aynen aktardığını belirten Nefer Ali şunları ifade etmektedir:

“...ne kadar Muhammed aleyhisselamı medh ederseniz, o şimdi çürümüş gitmiş fakat İsa aleyhisselam bugün serbest rahatça gökyüzünde uçuyor, Allah o kadar adildir ki onun nokta-i nazarında ne İslam, ne Yahudi, ne Hristiyan hiçbir farkları yoktur. Binaenaleyh hangi dinde kalırsa ehemmiyetsizdir...”³²²

Nefer Ali, Ataullah Beyzidof’un Müslümanlar aleyhinde hafiyelik yaptığını ve *Novoye Vremya*’nın teveccühünü kazandığını belirtmekteydi. Dergideki örneklerden de anlaşıldığı üzere Rusya’daki ulema farklı özellikler göstermekteydi. Ulemanın görüşleri yaşadıkları çevreye ve yetiştikleri eğitim öğretim kurumlarına göre değişebilmekteydi.

4. EĞİTİM ÖĞRETİM FAALİYETLERİ

Rusya Müslümanları, *usul-ı cedit* tarzı eğitim öğretim kurumları açılmadan önce Buhara ve Meşhed merkezli olmak üzere eğitim öğretimlerini sürdürmekteydiler. Ancak buralar dünyadaki ilmi gelişmelerden habersizdiler. Buna bağlı olarak eğitim öğretim kurumları da eski tarzda devam etmekteydi. Dolayısıyla buralardan Rusya Müslümanlarına eski tarzdaki eğitim öğretim usulleri aktarılmaktaydı³²³. 1905 İhtilalinden önceki senelerde Müslümanların sınırlı haklara sahip olmaları ve uygulanan baskıcı politikalar, onların bir araya gelerek kendi problemleri hakkında kararlar almalarını engellemekteydi. Onların bir araya gelerek belli kararlar alabilmeleri mümkün olsa bile hükümetin baskıcı bir politika takip etmesi ve Müslümanları bazı haklardan mahrum etmesi eğitim öğretim ile ilgili kararlar alınmasına ve bu kararların uygulanmasına imkân tanımadı. Ancak 1905

³²¹ YY, “Petersburg Ahundu’nun Vefatı”, s. 191.

³²² Nefer Ali, a.g.m., s. 94-95.

³²³ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyyelerine Dair I”, s. 202.

İhtilalinden sonra Rusya’da kısa süreli bir hürriyet ortamının doğması, Rusya Müslümanlarının bir araya gelerek kendi problemleri hakkında konuşmalarına vesile oldu.

4. 1. 1905 İHTİLALİNİN EĞİTİM ÖĞRETİMİN GELİŞİMİNE ETKİSİ

1905 İhtilalinin Rusya Müslümanlarına eğitim öğretim alanındaki tesiri büyük oldu. İhtilalden sonra ortaya çıkan hürriyet ortamında uzun senelerden beri her türlü eğitim öğretim hakkından mahrum edilen ve Ruslaştırma politikalarına maruz kalan Rusya Müslümanları, bu alanda geliştirmek için girişimlerde bulundular. Nitekim *Sırat-ı Müstakim*’deki belgelerde de hürriyetin ilanından sonra her vilayette eğitim hevesinin arttığı ve talebelerin çoğaldığı belirtilmektedir³²⁴. İhtilalden sonra verilen hürriyet, pek çok alanda olduğu gibi eğitim öğretim alanında da Müslümanların kıpırdanmalarının önünü açtı.

1905 İhtilalinin sağladığı avantajla bir araya gelen Müslümanlar, kongreler düzenleyerek eğitim öğretim ile ilgili çeşitli kararlar aldılar. 15 Ağustos 1905’te Nijni-Novgorod’da düzenledikleri *I. Rusya Müslümanları Kongresi*’nde eğitim öğretim ile ilgili; “*Umur-ı Maarif’te Rusya Müslümanlarının haiz-i muhtariyet olmaları, yani umur-ı maarif’in idare-i ruhaniye altında bulunup doğrudan doğruya Rusya maarif nezaretine tabi olmaması*”³²⁵ kararı alındı. Maddeden anlaşıldığı gibi Rusya Müslümanları, eğitim öğretim işlerini kendi yönetimlerine alma gayretindeydiler.

Nijni-Novgorod’da düzenlenen bir diğer kongrede medreselerin ıslahı ile ilgili görüşmeler yapıldı. Bu görüşmelerde her karyede mekteb-i iptidai kurulması, Müslüman mekteplerinin hepsinde genel bir program uygulamak için Kazan, Taşkent, Bahçesaray gibi o dönemin büyük şehirlerinde 1907 Mayıs’ından itibaren *Muallimler Cemiyeti*’nin kurulması, muallimler hazırlamak için de yine Kazan, Bakü, Bahçesaray gibi şehirlerde *darü’l-muallimat* kurulması hedeflenmekteydi. Bakü ve Bahçesaray’da bu maddenin uygulandığı ifade edilmektedir. Yine medreselerin her birinde dini ilimlerin dışında maarif-i umumiye (genel eğitim) derslerinin de okutulması hedeflendi. Bu maddenin de Rus hükümeti ve *usul-ı kadim*

³²⁴ YY, “Rusya”, (Şuun-ı İslamiye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 84, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, s. 111.

³²⁵ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, s. 215.

tarafklararının ıkarıdıkları zorluklara rağmen birkaç yerde uygulandığına işaret edilmektedir. Yukarıda alınan bu kararların dışında İsmail Gaspıralı; mümkünse *iptidai* mekteplerden, mümkün değilse *rüşti* mekteplerden başlayarak bütün Rusya Müslümanları tarafından anlaşılabilen Türk edebi dilinin öğretilmesine zen gösterilmesini teklif etti³²⁶.

1905 İhtilali, Rusya Müslümanlarının ilmi cemiyetler kurmalarının da önünü açtı. *Medine Kazanlı Talebesi Cemiyeti* mensuplarının *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdikleri mektup bunu kanıtlamaktadır. Bu mektupta cemiyet mensuplarının belirttiğine göre *Medine Kazanlı Talebesi Cemiyeti*, meşrutiyetin ilan edilmesinden istifade edilerek kuruldu. 9 şubat 1909'da kurulan bu cemiyette 5-6 tane harem-i nebevi müderrisi ders vermekteydi. Bunlar cemiyetin kararıyla seçilen kişilerdi. Bu müderrisler, usul ve tertip dairesinde; Arap edebiyatı, nahiv, aruz, fıkıh, hadis ve tefsir derslerini verdiler. Bu cemiyette adı geçen derslerde sınav usulü uygulanmaktaydı. Gönderilen mektupta gelecekte programların daha da iyileştirileceği belirtilmekle birlikte cemiyete yardımların da beklendiği ve cemiyetin nizamnamesinin mektupla beraber gönderildiği ifade edilmektedir. *Sırat-ı Müstakim*'de yer aldığına göre *Vakit Gazetesi*, cemiyetin kurucularını tebrik ederek başarı dileklerinde bulunmakta ve cemiyete maddi manevi yardımları tavsiye etmektedir. Aynı şekilde *Sırat-ı Müstakim* de cemiyetin kurucularını tebrik ederek başarı dileklerinde bulunmakta ve cemiyete yardım çağrısı yapmaktadır. Dergi, Rusya'nın hâkimiyetinde olan Kazanlı talebelerin, bütün zorluklara rağmen böyle bir gayret içinde olmalarına rağmen Osmanlı medrese talebelerinin tembel oluşundan da yakınmaktaydı³²⁷.

1905 İhtilalinin kendilerine sağladığı avantajın farkında olan Rusya Müslümanları, bu avantajı kaybetmemek için çalışmak zorundaydılar. Onlar, bu ihtilal sayesinde kazandıkları hürriyet ve hukuku koruyabilmeleri için ekonomik gten ziyade ilmi alanlarda kuvvetli olmaları gerektiğini düşünmekteydiler. Bunun zerine eğitim ğretim usulü meselesi yeniden ele alındı. Yeniliği savunan *cedit* taraftarları yeniden ilim tahsiline sarıldılar. Ancak karşılarında gelenekçiliği savunan *kadim* taraftarlarını buldular. Bunlar arasındaki ihtilaflar pek çok alanda olduğu gibi

³²⁶ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II", s. 216.

³²⁷ YY, "lem-i İşlam: Medine Kazanlı Talebesi'nin Mektubu", s.128.

eğitim ğretim alanında da kendisini göstermekteydi. Nihayet İsmail Gaspıralı, gelişmeye mani olmaya çalışanlara, yani *kadim* taraftarlarına bunun böyle olmadığını ispat etmeye çalıştı. İslam âleminin her tarafında bu hastalığın olmasından dolayı ulemayı ve fikir ehlini toplayıp fetva isteme fikrindeydi. Bu fetva isteme düşüncesi nedeniyle “*Umumi Mtemer-i İslami*” yani bir Müslüman kongresinin düzenlenmesini dřnmekteydi³²⁸.

1905 İhtilaline kadar her türlü baskıya maruz kalan ve hükümet tarafından eğitim ğretim haklarından mahrum edilen Rusya Müslümanları, ihtilalin sağladığı hürriyet ortamında eğitim öğretimle ilgili önemli kararlar alma imknına sahip oldular. Ancak bu kararları uygulayabilmek için nc kişilere ihtiyaç vardı. Bu nc kişilerden en önemlisi hiç şüphesiz İsmail Gaspıralı’ydı.

4. 2. İSMAİL GASPIRALI’NIN EĞİTİM ÖĞRETİME KATKILARI

İsmail Gaspıralı’nın Rusya Müslümanlarına eğitim ğretim alanında kazandırdığı yenilikler oldukça önemlidir. İsmail Gaspıralı, eğitimde yeniliği savunan *usul-ı cedit* (*yeni metot*) fikriyle ön plana ıktı. *Usul-ı cedit* düşüncesi esasen eğitim ğretim olmakla birlikte hayatın her alanında yenileşmeyi öngören bir düşüncedir. *Usul-ı cedit*; mektep ve medreseleri ıslah etmek, İslam’ı korumak şartıyla Avrupalılaşmak, Müslümanların birleşmesi için her şeyden önce dili birleştirmek, erkeklerin olduğu kadar kızların da eğitimine önem vermek, Avrupa ilminden faydalanmak için Rusçayı da öğrenmek gibi eğitim ve öğretimin geliştirilmesi ve Batılılaştırılması ile ilgili düşüncelerdir. Onun yenileşme atılımları *Tercüman Gazetesi*’nin çıkarılmasına, yani 1883 yılına kadar uzanır. *Tercüman*, İsmail Gaspıralı’nın eğitim öğretimin modernleştirilmesi ile ilgili görüş ve düşüncelerini yaymasında önemli bir vasıtaydı. Çünkü İsmail Gaspıralı, gazetesinin ilk sayılarından itibaren mektep ve medreselerin ıslah edilmesi meselesini gündeme getirdi. Kızların da eğitimine dikkat çekti. Onun düşüncesinde kızların eğitimi erkeklerin eğitiminden geride kalırsa cemiyet devam edemez görüşü hkimdi³²⁹.

İsmail Gaspıralı’nın ğretim tekniği ile ilgili ortaya attığı *usul-ı savtiyye* görüşü de önem arz etmektedir. İsmail Gaspıralı’nın tanıttığı bu usul *fonetik usul*

³²⁸ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, s. 217.

³²⁹ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyelerine Dair I”, s. 202.

olarak da bilinmektedir. Bu usulde daha önceki gibi talebelere Arap harfleri bir anda tanıtılmak yerine ilk derste 5 harf, sonraki derslerde ise 1 veya 2 harf öğretilmekteydi. Her harfin karşılığı olan sesler ve kelimelerdeki kullanışları da gösterilmekteydi³³⁰. İsmail Gaspıralı'nın *usul-ı cedit* tarzında açtığı *Sıbyan Mektebi*'nde uygulanan *usul-ı savtiyye* sayesinde yeni talebeler kırk, elli gün içinde okuyup yazmaya başladılar. Ders usulünün yenilenmesi bu mektepten her tarafa yayılma gösterdi. Rusya ve Asya'nın birçok vilayetinden muallimler Bahçesaray'a gelip *usul-ı savtiye*'yi öğrenir ve geri giderlerdi. Böylece bu kişiler, kolay öğrenme usulünü en uzak yerlere de taşımış olurlardı. Bu sayede *usul-ı savtiyye*'yi uygulayan mekteplerin sayısı arttı³³¹. Öğretim tekniği *usul-ı savtiyye*'ye dayanan *usul-ı cedit* tarzındaki mekteplerde okutulmak için *Hace-i Sıbyan* isimli temel ders kitabını da İsmail Gaspıralı hazırladı³³². Onun *usul-ı cedit* ve *usul-ı savtiyye* usullerindeki amaçlarından birisi de baskılardan ve zorbalıklardan ruhsuz kalan Rusya Müslümanlarına yeni bir hayat vermek ve onları saadete ulaştırmaktı³³³.

Eğitimin modernleşmesi için çaba sarf eden İsmail Gaspıralı, karşısında gelenekçi bir yapıya sahip ve eğitimin modernleşmesine karşı çıkan *usul-ı kadim* (*eski metot*) taraftarlarını buldu. Onlar, İsmail Gaspıralı'nın ortaya attığı *usul-ı cedit* düşüncesine karşı çıktılar. *Usul-ı kadim*'i destekleyenler; kesinlikle Avrupalılaşmamak, yaşam tarzlarını babalarından gördükleri gibi korumak, mekteplerde daha önce okutulanları öğrenmek; coğrafya, matematik, tarih gibi gereksiz dersleri okutmamak, Türkçeyi okutmamak, bunun yerine elifba ve Arapçayı okutmak, mektep ve medreselerde kızları okutmamak gibi düşüncelere sahiptiler. Bununla birlikte Rusçanın da okutulmasına kesinlikle karşı olan *kadim* taraftarları, Rus mekteplerinde okumayı da büyük bir günah kabul ettiler. Kızların okutulmaması meselesinde ise onların çocukken din ve ibadetle ilgili bilgileri öğrenmeleri savunuldu. Din ve ibadetin dışındaki bilgileri kocalarından öğrenmeleri gerektiği görüşü hâkimdi³³⁴. Görüldüğü üzere İsmail Gaspıralı, eğitim öğretimin

³³⁰ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 53-54.

³³¹ Gaspıralı, a.g.m., s. 248.

³³² Hakan Kırımlı, "Gaspıralı, İsmail Bey", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XIII, Ankara 1996, s. 394.

³³³ Troytskili Ahmed Taceddin, "Zavallı Buhara", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 64, 12 Teşrinisani 1325/25 Kasım 1909, s. 187.

³³⁴ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I", s. 202-203.

modernleşmesi için sadece Rus hükümetiyle değil *kadim* taraftarlarıyla da mücadele etmek durumundaydı.

İsmail Gaspıralı, edebi dilin esaslarını da ortaya koydu. İlim ve fen öğrenilmesi, ilmi ve edebi kitapların tercüme edilmesi ve hayırlı cemiyetler kurulması yönünde de tavsiyeler verdi. Yukarıda da belirtildiği gibi 1905 İhtilalinden sonra verilen hürriyete bağlı olarak Müslümanlar kongreler yaptılar ve belli kararlar aldılar. Bu kararlardan en önemlileri eğitim öğretim ile ilgili olanlarıydı. Bu toplantıların düzenlenmesinde İsmail Gaspıralı ve gazetesi *Tercüman*'ın rolü büyüktü. Eğitim öğretim ile ilgili alınan kararlarda da yine onun düşünceleri ve gazetesi aktif rol oynadı. İsmail Gaspıralı, eğitim öğretim meselesinde her şeyiyle öncü oldu. Onun ailesi de kendisini eğitim öğretim faaliyetlerine adadı. 3 kız kardeşi muallimeydi. İsmail Gaspıralı'nın kendisine ait elektrikli bir matbaası vardı. Burada gazetesinin dışında ilmi kitaplar, ders kitapları ve *Kur'an-ı Kerim* basmaktaydı³³⁵. Onun Rusya Müslümanları nezdinde önemli girişimlerde bulunarak öncü rol oynaması kimi Rusları rahatsız etmekte ve kendisine haksız eleştiriler yapılmaktaydı. Örneğin Kazanlı iki Tatarın Petersburg'da sansür yetkilisiyle yaptıkları sohbet bu anlamda dikkat çekicidir. Sansür yetkilisi, İsmail Gaspıralı'nın İslam hakkında bir şey bilmediğini, Arapçayı ve Türkçeyi de bilmediğini iddia etti. Sansür yetkilisi, aynı zamanda İslam ulehasının onun cehaletine bakmadan sözlerine kulak asmalarını da şaşkınlıkla karşılamaktaydı. Onun bu iddialarını ve sözlerini Kazanlı Tatar kişiler kabul etmediler. Onun; milletin büyük bir adamı olduğunu, Tatarlara ve Ruslara birçok hizmetleri olduğunu dile getirdiler³³⁶. Gerçekten de İsmail Gaspıralı, o dönemki Rusya Müslümanlarının büyük bir adamıydı. O, fikirleriyle ve atılımlarıyla milletine önemli hizmetlerde bulunmuş ender simalardan birisiydi.

İsmail Gaspıralı, dindaşlarının eğitim öğretim olarak gelişmesini isteyen ve bu konuda elinden gelen atılımları gösteren birisiydi. O, var olan sorunları dile getirerek ne gibi çalışmalar yapılması gerektiği ile ilgili dindaşlarına her zaman yol gösterdi. 1 Kasım 1907 tarihinde Kahire'de bulunan Continental Oteli'nde 500 - 600 kadar devlet adamı, yazar, edip, eşraf vs. önünde yaptığı konuşma bu anlamda önemlidir. Onun konuşma yaptığı salonda Mısır'ın bütün gazeteleri ve Avrupa'nın

³³⁵ Gaspıralı, a.g.m., s. 248.

³³⁶ L. A., a.g.m., s. 287.

bazı gazetecileri hazır bulundular. İsmail Gaspıralı, bu kongrede genel itibariyle dünyadaki Müslümanların sorunlarından bahsederek çözüme dair fikirler öne sürdü. Rusya Müslümanlarının ekonomik, ticari, hukuki, eğitim öğretim vs. sorunlarından bahsetti³³⁷. Dünyadaki Müslümanlarda bir düşüş olduğundan, mektep ve medreselerin harap ve faydasız bir halde olduklarından, dinin mukaddes kanunlarında “...cümleiniz çalışınız, cümleiniz okuyunuz...” hükmü geçmesine rağmen Müslümanların bunun tam tersi yaşamalarından şikâyetçiydi. Bu nedenle de Müslümanların bütün sorunlarından bahsedecek genel bir kongre düzenlenmesini teklif etti. Bu kongrenin Kahire veya İstanbul’da düzenlenmesini de teklif eden İsmail Gaspıralı, düzenlenecek kongrenin siyasi maddelerden bahsetmemesi, ilmi ve medeni konulardan bahsetmesi gerektiği düşüncesindeydi³³⁸.

Anlaşıldığı üzere İsmail Gaspıralı, eğitim öğretim konusunda Rusya Müslümanları nezdinde öncü rol oynayan önemli bir fikir adamıydı. Onun ortaya attığı *usul-ı cedit* ve *usul-ı savtiyye* pek çok yerde uygulama alanı buldu ve bu usuller Müslümanların eğitim öğretim kurumlarının gelişimine önemli katkılarda bulundu. Onun eğitim öğretimle ilgili fikirleri ve düşünceleri zaman içerisinde yaygınlık kazandı. Şehirlerde ve köylerde, *usul-ı cedit* tarzındaki kız ve erkek mektepleri giderek arttı. Bu tarzda eğitim öğretimi kabul etmeyen kurumların sayısı günden güne azaldı. Kazan, Astarhan, Ufa, Orenburg, Troyski, Perm, Osa, Yakaterinburg gibi şehirler çevre köyleriyle birlikte Sibiryâ çevresinde bulunan; Petropavl, Omsky, Tomsky, Irkutsky, Simipolat, Zaisan gibi şehirlerde de *usul-ı cedit* tarzında kız ve erkek mektepleri açıldı³³⁹. İsmail Gaspıralı’nın düşüncelerine paralel olarak zaman içerisinde kızların da eğitimi önemsenmeye başladı. *Sırat-ı Müstakim*’in *Beyanü’l-Hak Gazetesi*’nden verdiği habere göre; Troyski şehrinde ve Orenburg vilayetine bağlı Oriski şehirlerinde kız mektepleri açıldı³⁴⁰. Nitekim ilerleyen süreçte *usul-ı cedit* tarzındaki eğitim öğretim kurumlarının daha da artmasıyla İsmail Gaspıralı amaçlarında başarıya ulaşmış oldu. Rusya Müslümanları da onun atılımlarıyla eğitim öğretim kurumlarını modernleştirmiş oldular.

³³⁷ Gaspıralı, a.g.m., s. 248-249.

³³⁸ Gaspıralı, a.g.m., s. 249-250.

³³⁹ Züfer Kasımi Permlı, “Rusya’daki İslamların Terakkiyat-ı Diniyye ve Milliyye Hizmetleri”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/11 Ocak 1910, s. 157-158.

³⁴⁰ YY, “Başlık Yok”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 222-223.

4. 3. BUHARA'DA EĞİTİM ÖĞRETİM

Buharalılar, İslam dinini kabul ettikleri hicri ikinci asrın başlangıcından³⁴¹ sekizinci asrın sonuna kadar geçen zamanda ilme büyük hizmetler ettiler. Muhammed Bin İsmail, Ebu Nasr Farabi, Şeyh Reis, Ömer Nesefi ve Ali Pezdevi gibi sadece İslamiyet'in değil bütün insanlığın iftihar ettiği kişiler Buhara'da yetiştiler. Sibiryalı Alimcan El-İdrisi; Buharalıların, Arap dilinin kaidelerine ve Arap edebiyatına Araplardan daha fazla hizmet ettiklerini iddia etmektedir. İslam'ın kurallarının ve metodunun toplanmasına ve telifine de hizmet ettiler. Avrupa dillerine tercüme edilen ve selamet rehberi olarak kabul edilen sosyal ve ahlaki felsefeye dair eserlerin önemli bir kısmını da Buharalılar ortaya çıkardılar. Hatta Buhara, geçmişte tıp ve nücûm (astroloji) ilimlerinde de çağdaşı olan devletlerden çok daha ilerideydi. El-İdrisi buna Emir Timur'un torunu Mirza Uluğ Bey tarafından Semerkant şehrinde yapılan yeryüzünün ilk rasathanesini delil göstermektedir. Buhara'nın büyük bir ilim merkezi olmasına rağmen zamanla bu özelliğini kaybettiğinin üzerinde durulmaktadır³⁴².

El-İdrisi'nin verdiği bilgiye göre Buhara Hanlığının merkezi olan Buhara şehrinde 300 mekteb-i iptidai ve 200 kadar medrese bulunmaktaydı. El-İdrisi, orada tahsil derecelerinin “*iptidai, rüşti, idadi ve ali*” gibi kısımlara ayrılmadığını, sadece “*iptidai ve ali*” kısmına ayrıldığını, yani mektep ve medreselere ayrıldığını belirtmektedir. El-İdrisi Buhara mektep ve medreseleri ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Buna göre; mekteplerde tahsil süresi aşağı yukarı 7 seneydi. Bu 7 sene içerisinde bir çocuk Farsça okuyup yazabilmeyi öğrenmekteydi. Yine dini ilimler adına taharet, salat, zekât ve savmın (oruç) ahkâmını kısaca açıklayan “*Çehar Kitab*” isimli Farsça risale okutulmaktaydı. El-İdrisi'nin belirttiğine göre; çocuğun ahlakını düzeltmekten ziyade tam aksine bozan, konusu aşk ve muhabbet olan *Divan-ı Hafız* da okutulan kitaplar arasındaydı. Bunların dışında mekteplerde tecvid³⁴³, matematik,

³⁴¹ Buhara şehri 674 yılında Muaviye'nin Horasan valisi Ubeydullah Bin Ziyad tarafından fethedildi. Ancak şehir zaman zaman Müslümanların kontrolünden çıktı. Emevi komutanı ve Horasan valisi Kuteybe Bin Müslim'in 706-709 yıllarındaki seferleri sonucu Buhara halkının ve Türk müttefiklerinin direnişi kırıldı ve şehre Arap garnizonu yerleştirildi. Bkz. Ramazan Şeşen, “Buhara”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VI, Ankara 1992, s. 363.

³⁴² Sibiryalı Alimcan El-İdrisi, “Buhara'da Tahsil”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 59, 8 Teşrin-i Evvel 1325/21 Ekim 1909, s. 111.

³⁴³ *Kur'an-ı Kerim*'i belli kurallara göre, doğru bir biçimde okumayı öğreten bilimdir.

coğrafya ve tarih dersleri okutulmamaktaydı. El-İdrisi'nin tabiriyle; "...bunların namlarını bilen mektep hocalarına bile nadiren tesadüf olunmaktadır..."³⁴⁴

El-İdrisi bahsi geçen 7 seneden sonra bir sonraki tahsil için müracaat edilecek yerin tahsil süresi 19 sene olan medreseler olduğunu ifade etmektedir³⁴⁵. Buradaki dersler aşağıdaki gibiydi:

"Birinci sene: Evvel-i İlm, Bedan, İkinci sene: Muazzi, Zincani, Üçüncü sene: Kaftiye, Dördüncü sene: Molla Camiinden merfuat bahsi, Beşinci sene: Mecrurat, Altıncı sene: Mansubat, Yedinci Sene: Mebniyyat, Sekizinci sene: Evvelinden isim bahsi, Dokuzuncu sene: Şemsiyyeden ilim bahsi, Onuncu sene: Akaiden hamd bahsi, On birinci sene: Ve ba'de fa'lem cümlesi, On ikinci sene: Semva cümlesi, On üçüncü sene: Hakayıku'l-eşya-i sabite, On dördüncü sene: Tehzibden tekrar hamd bahsi, On Beşinci sene: İlmin tarif ve taksimi, On altıncı sene: Hikmetü'l-ayn'dan "El-Hikmetü İstikmalü'n-nefs" cümlesi, On Yedinci sene: El-Vüعودu Bedihi cümlesi, On Sekizinci sene: Molla Celal'den "Ya men veffekna" cümlesi, On dokuzuncu sene (ستفتقر امتى ... الخ) hadis-i şerifi, sonra da Sahihü'l-Buhari'nin evvelinden (بالتيات إنما الأعمال) hadisi ile Tefsir-i Kadi'nin ahirinden muavvizeteyn tefsiri okunup ahz-i icazet ve müderris olduktan sonra ayn-ı cümleleri tedris."³⁴⁶

El-İdrisi Molla Camii ile birlikte okunan haşiyelerin de aşağıdaki gibi olduğunu ifade etmektedir:

"Abdülğafur, İsamüddin, Mevlevi Şerif, Mevlevi İsmetullah, Ahun Şeyh, Abdülhakim, Şemsiyye ile Şerh, Mir Seyyid, Abdülhakim, Kul Ahmed, Mevlevi İsamüddin, Mevlevi Ahmed, Akayidle, Şerh-i Hayali, Mevlevi Hasan, Mevlevi Ahmed, Mevlevi Abdülhakim, İsamüddin, Mevlevi Kasım, Tehzib ile Şerh-i Mirza Zahid, Kadi, Mevlevi Cemal, Mevlevi Celal, Han Molla, Ahund Şeyh, Ahund Kilan, Hikmetü'l-ayn ile Şerh, Mir Seyyid, Mevlevi Hasan, Mirza Can, Ahund Kilan, Ahund Şeyh, Mevlevi Abdülhakim, Şirvani, Molla Celal ile Şerh, Hankahi, Tetimme, Tekmile, Mevlevi Şerif-i Kadim, Mevlevi Şerif-i Cedit, Ahund Şeyh, Gelenbevi'den ibarettir."³⁴⁷ El-İdrisi, bunların hatırladıkları olduğunu ifade etmektedir.

Bir senenin tahsil süresinin 6 aydan ibaret olduğunu belirten El-İdrisi, her sene sıraladığı kitapların metinlerinden sadece bir cümlesinin okunduğunu ifade etmektedir. El-İdrisi, Buhara'da resmi olarak öğrenim gören bir kişinin aldığı ilimlerin yukarıda saydığı ve safsata olarak gördüğü şeylerden ibaret olduğunu belirtmektedir. Bunun dışında bu derslerle uğraşmayıp kişisel olarak çalışan

³⁴⁴ İdrisi, a.g.m., s. 111.

³⁴⁵ İdrisi, a.g.m., s. 111.

³⁴⁶ İdrisi, a.g.m., s. 111-112.

³⁴⁷ İdrisi, a.g.m., s. 112.

birisinin; sarf, nahiv, aruz ve belagat, fıkıh, tefsir, hadis ve feraiz tahsil ettiğine değinmekte ve bunlarda da pozitif ilimlerin olmadığına işaret etmektedir³⁴⁸.

El-İdrisi'nin belirttiğine göre bu safsatalar büyük medreselerde öğretilmekteydi. Bunları öğreten müderrislere de 400 kuruştan başlayıp 60 bin kuruşa kadar senelik ücret verilmekteydi. Bu ücretler ise vakıftan sağlanmaktaydı. El-İdrisi, vaktiyle ticarethanelerin sahipleri tarafından mektep ve medreselerin menfaatine vakfedildiği için ufacık Buhara'nın evkafının Osmanlı vakıflarına emsal teşkil ettiğini iddia etmektedir. El-İdrisi, bu durumun ortadan kalkmasına Buhara'daki bütün Müslümanların üzüleceğini; ancak işin sadece üzülmekle bitmeyeceğini dile getirmekte ve bu durumun çaresine bakılması gerektiğini dile getirmekteydi. Dünyada halledilmeyecek hiçbir fenalığın olmadığı fikrini de dile getiren El-İdrisi, Osmanlı uleması ve fuzelasının hizmet ve gayretleriyle Buhara ulemasından Müftü Muhammed Razık, Müftü İkrâm ve Müftü Dost Muhammed gibi kişilerin derslerdeki öğretim usulünü ıslah etme gayretinde bulunmalarıyla ve ileri atılımlarla bu olumsuzlukların ortadan kaldırılabilmesine işaret etmektedir³⁴⁹.

Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü de, El-İdrisi gibi Buhara'nın belli dönemlerde önemli bir ilim merkezi olduğuna dikkat çekmektedir. Buna göre Buhara medreselerinde vaktiyle ilahiyat, tıp, felsefe, riyaziyat (matematik) ve çeşitli ilimler okutulmaktaydı. Kelam ilmi de oldukça ileri seviyedeydi. Buharalılar Rusya Müslümanlarını İslami konularda eğittiler. Adetleri ve merasimleriyle de Rusya Müslümanlarını kendilerine hayran bıraktılar. Rusya Müslümanlarını manevi yönden de eğittiler. Rusların her türlü hilelerini ve misyonerlik faaliyetlerini neticesiz bırakanlar da Buhara'da eğitim görenlerdi³⁵⁰.

Buhara'da din adamlarının nüfuzu çok fazlaydı. Buhara emirleri de yeni düşüncelere fazla açık değillerdi. Bu nedenle *usul-ı cedit*'in Buhara'da derhal etkili olması söz konusu değildi. Ancak zaman içerisinde yayılma göstereceği muhakkaktı. 1912 yılında burjuvazi baskısı ve Rus müdahalesinden çekinen Emir Alim Han, *usul-ı cedit* tarzında okulların açılmasını emretti³⁵¹. Bu ise yukarıda bahsedildiği gibi *usul-*

³⁴⁸ İdrisi, a.g.m., s. 112.

³⁴⁹ İdrisi, a.g.m., s. 112.

³⁵⁰ Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, "Buhara'ya Dair III", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, s. 229.

³⁵¹ Zenkovsky, a.g.e., s. 74-75.

ı cedit'in zaman içerisinde Buhara'da yayılacağını göstermekteydi. Esas itibariyle Emir Alim Hanın *usul-ı cedit*'e sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü I. Dünya Savaşı arifesinde Rusya'nın batı sınırında siyasi durumun gerginleşmesini fırsat bilen Emir Alim Han, din adamlarının ricasını geri çevirmeyerek *usul-ı cedit* okullarının kapatılmasını emretti³⁵². *Sırat-ı Müstakim*'de görüldüğü üzere Emir Alim Han, din adamlarının etkisinde bulunmaktaydı. 1911'de tahta çıktıktan sonra talebelerin dersleriyle ilgili düzenlemeler yaptı. Buhara'daki bütün müftülere gönderdiği fermanla talebelerin derslerinde bulunan lüzumsuz haşiyelerin atılmasını emretti. Ona göre her sene eğitimini tamamlayan talebelerin arasından hakkıyla âlim olanların sayısının beşi geçmemesinin ve şer'î meselelerin hakkıyla öğrenilememesinin sebebi gereksiz haşiyelerdi. Emir Alim Han, lüzumsuz gördüğü haşiyelerin okutturulmasını kaldırttı. Bununla birlikte hadis ve tefsir derslerinin resmi dersler olarak okutturulmasını emretti. Uzun süredir medreselerin ıslah edilmesini bekleyen talebelerin, bu emirden oldukça memnun olduklarına ve Alim Han'a dua ettiklerine dikkat çekilmektedir. Emir Alim Hanın bu emirinden sonra pek çok medreselerde gereksiz görülen kitap ve haşiyeler kaldırıldı³⁵³. Emir Alim Han, Buhara'da dört veya beş yerde mükemmel mekteplerin tesis edilmesi ve bu mekteplerde tahsil görenlerin muallim tayin edilmesine dair bir irade de çıkarttı³⁵⁴.

Buhara'da eski tarz eğitim öğretim usulünü savunanlar ile birlikte yeni tarz eğitim öğretim usulünü savunan görüşler de zaman içerisinde ortaya çıktı. Buhara'daki eğitim öğretim sisteminin yenilenmesi ve pozitif bilimlere önem verilmesi düşüncesi özellikle Buhara'da eğitim öğretim görenler arasında ortaya çıktı. XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Müslümanlar tarafından bilginin kaynağı olarak görülen İslam merkezleri ilim alanında meydana gelen gelişmelerden habersizdiler. Buhara medreselerinde yetişmiş Abdünnasır Kursavi ve Şeyh Şehabeddin El-Mercani gibi dönemin tanınmış âlimleri, eski usuldeki bu medreselerde reformların yapılması ve pozitif bilimlere önem verilmesi düşüncelerini daha Emir Abdülahad döneminde (1885-1911) yaymaya başladılar³⁵⁵.

³⁵² Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 76.

³⁵³ YY, "Medreselerin Islahı Hakkında Emir'in Fermanı", (Şuun: Buhara), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 16.

³⁵⁴ YY, "Yeni Emir'in Islahat Eserleri", (Şuun: Buhara), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 16.

³⁵⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 222.

Ancak bu bir başlangıç olmakla birlikte daha kapsamlı olan en ciddi atılım İsmail Gaspıralı tarafından gerçekleştirildi. Daha önce de belirtildiği gibi onun ortaya koyduğu *usul-ı cedit* özellikle eğitim öğretimde ciddi yenileşmeleri öngörmekteydi.

Müslümanlar arasındaki *kadim-cedit* ihtilafı Buhara’da da kendisini göstermekteydi. Eğitim öğretimin öneminden bahseden *usul-ı cedit*’in ortaya çıkışından sonra *usul-ı cedit* tarzında birçok iptidai mektepler açıldı. Medreselerin ıslah edilmesi de talep edilmekteydi. Medreselerde medeni ilimlerin öğretilmesi fikri hâkimdi. Bu fikirlerle *usul-ı kadim* taraftarlarına karşı bir kuvvet oluşturulmak isteniyordu³⁵⁶. Ancak bu o kadar da kolay değildi. Çünkü Buhara üzerinde menfaatleri olanlar, medeniyetin Buhara’ya girişine engel olma gayretindeydiler. Yeni mekteplerin aleyhinde isyanların ortaya çıkması Buhara’nın gelişimine engel olmaktaydı. Buhara’daki ihtilaflar, zaman içinde daha da derinleşti ve Buhara’yı içinden çıkılmaz bir hale getirdi. Bir zamanlar İslamiyet’e, insaniyete, ilme ve medeniyete önemli hizmetlerde bulunan Buhara, içeriden ve dışarıdan sıkıntılara ve felaketlere maruz kaldı. Kendi içlerindeki ihtilaflar, intikam hırsı, birlikten uzak olma, kişisel rekabet, taassup, fitne, *Sünnilik-Şiilik* ihtilafı vs. Buhara’nın geleceğini ve istikbalini tehlikeye düşürdü. Bazı yerlerde zulmün ve keyfi kanunların uygulanması doğrudan doğruya Rus idaresinin tercih edilmeye başlamasına hatta açkıktan Rus idaresinin istenilmesine sebep oldu³⁵⁷. Nitekim bütün bu olumsuzluklar içerisinde bir süre daha varlığını devam ettiren Buhara Hanlığı, Emir Alim Hanın tahtından uzaklaştırılmasıyla 6 Ekim 1920’de ortadan kaldırıldı³⁵⁸.

4. 4. TATARLARDA EĞİTİM ÖĞRETİM

Sırat-ı Müstakim’deki belgelerde özellikle Kazan Tatarlarının eğitim öğretim hayatıyla ilgili Kazanlı Ayaz’ın verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Buna göre Kazan Tatarlarının her bir köyünde bir mektep, daha büyük köylerinde ise birkaç mektep bulunmaktaydı. Rus hükümeti tarafından ekonomik destek sağlanmadığı için mekteplerin ve muallimlerin masrafları halk tarafından karşılanmaktaydı. Mekteplerin *Rus Maarif Nezareti*’ne tabi olmasına bağlı olarak mektep açmak çok güçtü. Buna rağmen Müslümanlar bu meseleye boykot göstererek *Rus Maarif*

³⁵⁶ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I”, s. 203.

³⁵⁷ Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Buhara Ahvaline Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 125, 13 Kanun-ı Sani 1326/26 Ocak 1911, s. 345-346.

³⁵⁸ Şeşen, a.g.m., s. 367.

Nezareti'ne danışmaksızın 10-15 sene içerisinde köy ve şehirlerde *usul-i savtiyye* mektepleri, yani okuma-yazma mektepleri açtılar. Her köyde bir ya da iki erkek mektebi olduğu gibi kızlar için de ayrı mektepler bulunmaktaydı. Mektepler daha önceki dönemlerde ıslah edilmediği için yaşlılardan okuma-yazma bilen oldukça azdı. Mekteplerin sayısı çoğaldıkça ilmi seviye arttı ve yeni yetişen genç nesil okuma ve yazmayı rahatlıkla öğrenebildi. Bununla birlikte din, matematik, coğrafya ve tarih gibi alanlarda bilgi seviyesi de arttı. Bu ilimlerden kadınlar ve kızlar da istifade ettiler³⁵⁹.

Talebelere bakıldığında bunlar için Kazanlı Ayaz; *"bunlar bizim hayatımızın en ruhlu, en nazik, en asabi hem de en tenkitçi ve en faal kısmıdır"* sözlerini ifade etmektedir. Talebeler medreselerde tahsil gördüler. Kendilerine yeni ilimler öğretildiğinden dolayı medreselerin ıslah edilmesi meselesine ilk olarak bu talebeler değindiler³⁶⁰. Kazanlı Ayaz, medreselerin ıslahı meselesinde talebelerin önemini şu ifadeleriyle dile getirmektedir:

*"...medreselerin ıslahı ihtiyacını en evvel bunlar mevzu-i bahs ettiler. Bağurdılar: mekteplerimizin ağlanacak hallerini, edebiyatımızın berbatlığını en evvel bunlar gördüler. Bunun için bunlar söz ile iş ile çalıştılar, kendilerinin ahval-i hususiyelerini, medreseleri ıslah ile meşgul oldular. Sonra da bütün milletin umur-ı ilmiyesini ıslah etmeye başladılar ve bütün tebeddülümüzde büyük bir rol oynadılar..."*³⁶¹

Bu talebelerin dışında küçük bir *entelijans*³⁶² sınıfı vardı. Bunlar da Rus mekteplerinde eğitim gören; muallimler, avukatlar, doktorlar ve muharrirlerdi. Bunlar Avrupa yaşayış tarzına yol gösterdiler. Bu kişiler, çeşitli engellere maruz kalsalar da samimi oldukları zaman içerisinde halk tarafından anlaşıldı. Bu sayede bu kişilerin medeni hareketlerine halk da yardım etmeye başladı ve medeniyete doğru ilerleyiş bu sayede daha da kolaylaştı. Medeniyetin ilerlemesi adına büyük mücadele veren bu aydınların sayesinde edebiyat ve tiyatro da ortaya çıktı. Yine mektepler de ıslah edilmeye başlandı. Hayatın bütün çehresi tenkit edilmeye başlanarak yeni

³⁵⁹ Ayaz, "Rusya Müslümanları I", s. 399.

³⁶⁰ Ayaz, "Rusya Müslümanları II", s. 416.

³⁶¹ Ayaz, "Rusya Müslümanları II", s. 416.

³⁶² Sözlük manası olarak; *zekâ, akıl, feraset* anlamına gelmektedir. Bkz. Mehmet Doğan, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara 2003, s. 390.

hayatın temelleri atıldı. Kısaca bu kişilerin sayesinde Avrupa medeniyetiyle tanışıldı ve halk Avrupa tarzı eğitim öğretimi istemeye başladı³⁶³.

Kazanlı Ayaz, medreselerden çıkanlarla ilgili dikkat çekici bilgiler vermektedir. Kazan Tatarlarında medrese ve mektep diye iki kısım bulunmaktaydı. Medreselerin programı ve ders kitapları Buhara'dan alındığı için Kazan Tatarlarının eğitim öğretimi Buhara'daki eğitim öğretime benzemektedir. Medreselerde; müderris, imam ve müezzin yetişmesine rağmen İslami ilimler oldukça azdı. Bu nedenle bu medreselerden çıkanlar; dini hakikatleri, Hadis'i ve tefsiri bilmemektedirler. Buna rağmen bu kişiler, kendilerini âlim sayarlar ve en küçük meselelerde bile günlerce konuşurlardı. Bu kişiler ömürlerini Yunan felsefesi ve mantık ile geçirdiler ve sözlü tartışmalara oldukça önem verdiler. İşte bu sebeple bunlar küçük meselelerde büyük tartışmalar çıkarırlar ve meselenin özünü anlamadan, düşünmeden saatlerce konuşurlardı. Bu bilgisizlikleri dolayısıyla da verdikleri vaazlardan halk fayda görmezdi³⁶⁴.

Bu olumsuzluklar içerisinde medreselerin ıslah edilmesi gerekmektedir. Medreselerin programı ve tertibatı halkın ihtiyaçlarına cevap veremediğinden ve buralardan çıkan; imam, müezzin ve müderrisler vazifelerini yerine getiremediğinden dolayı medreselerin bu şekilde kalması imkânsızdı. Ya dersler ya da derslerin öğretim usulü değiştirilmeliydi. Derslerin öğretim usulü üzerinde yapılmak istenen düzenlemelere, bununla birlikte matematik, coğrafya ve tarih gibi ilimleri ilave etme teşebbüsüne eski imamlar ve müderrisler karşı çıktılar. Çünkü bunlar eski usule alışkinlardı. Dolayısıyla yeni usule uyum sağlamada zorluk çekebilirlerdi. Bu nedenle imamlar ve müderrisler düzenleme konusundaki atılımlara karşı çıktılar, hatta ıslah taraftarlarını kâfir ilan ettiler. Bu karşı çıkmalara rağmen ıslahatın gerekliliği açık bir şekilde ortaya olduğu için ıslahat çalışmalarına başlandı. Yeni muallimler yetiştirildi. Aynı zamanda yeni programlı medreseler de kuruldu. Eski medreselerin ıslah edilmeyenleri rağbetten düşüldü. Sonunda medrese meselesine son vermek ve medreseleri tamamen ıslah etmek için 1906 senesinde Kazan medreselerinin 3 binden fazla öğrencisi greve başladı. Bunlar medreselerin ıslahı için

³⁶³ Ayaz, "Rusya Müslümanları II", s. 416.

³⁶⁴ Kazanlı Ayaz, "Rusya Müslümanları III", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 53, 27 Ağustos 1325/9 Eylül 1909, s. 14-15.

müdrislerden isteklerde bulundular. Buna göre medreselerde yeni ilimlerin öğretilmesi, medreselerin içerisinde sağlık (hıfz-ı sıhhat) kurallarına uyulması ve medreselerin üst sınıf talebelerin seçtiği kişiler tarafından yönetilmesi talep edilmekteydi. Talebelerin bu isteklerini kabul edebilmek ıslahat karşıtı müdrisler için oldukça güçtü. Aynı zamanda yeni muallimlerin getirilmesi ve medreselerin ıslah edilmesi için gerekli ekonomik güç de yoktu. Bu sebeple bu istekler kabul edilemedi. Doğal olarak hazırlanan yeni program da uygulanamadı. İstekleri yerine getirilemeyen talebeler, eski usul medreselerini bırakıp ıslah edilen yeni medreselere gittiler. Aynı zamanda Rusya'daki eğitim öğretim kurumları ile birlikte İstanbul'daki eğitim öğretim kurumları tercih edilmeye başladı. Bu hareketin neticesinde pek çok medrese, talebesinden yoksun kaldı. Medreselerin ıslah edilmesini engelleyen en önemli faktör ıslahat karşıtlarıydı. İslahat için yeterli ekonomik gücün olmaması da önemli bir faktördü. Rus hükümetinin Müslüman mektep ve medreselerine para ödeneği yapmaması önemli bir sorundu. Müslümanlar, mektep ve medreselerinin masraflarını kendileri karşılamak için plan yaptılar. Ancak Rus hükümeti buna da engel olmaktaydı. Rus hükümeti, aynı zamanda ıslah taraftarı müdrisleri sürgüne yolladığı için medreseler ıslah edilememekteydi. Ancak bütün engellemelere rağmen medreselerin ıslahı meselesi büyük oranda çözüme kavuştu. Yeni muallimler istihdam edilmeye ve yeni ilimler öğretilmeye başlandı³⁶⁵.

Kazan Tatarlarının mektepleri de medreseleri gibi eğitim öğretim açısından iyi seviyede değildi. Her köy ve mahallede mektep binaları bulunmasına rağmen ve talebeler üç dört sene bu mekteplere devam etmelerine rağmen mekteplerden öğrendikleri bilgiler oldukça azdı. Bunların okuma-yazma bilenleri %10'u geçmemekteydi. Bunun sebebi de eğitimin usulüydü. Mekteplerin idaresi imamlara aitti; ancak hem öğretim hem de idare işleri o mekteplerdeki muallimlere havale edilmekteydi. Muallimlerin belli bir maaşları yoktu. Talebelerin getirdikleri paralarla yetinmekteydiler. Bu mekteplere iyi eğitim almış muallimlerden ziyade biraz okuma bilen muallimler getirilmekteydi. Örneğin savaşta eli ayağı kopmuş, biraz okuma bilen bir asker bu mekteplere muallim olabilmekteydi. Bu muallimlerin usulü de dövmeye dayalıydı. Bu sebeple bunların talebelere bilgi öğretmeleri çok zordu³⁶⁶.

³⁶⁵ Ayaz, "Rusya Müslümanları III", s. 15.

³⁶⁶ Ayaz, "Rusya Müslümanları III", s. 15-16.

Mekteplerde talebelere harfleri öğretmeksizin ezbere dayalı bir usulün takip edilmesi, talebelerin uzun yıllar okumayı öğrenememelerine sebep olmaktadır. Bu nedenle mekteplerin de ıslah edilmeye ihtiyacı vardı. Sonuçta bu usul terk edilerek *usul-i savtiyye* kabul edildi. Bu usul sayesinde talebeler 1 ayda okumaya ve yazmaya başlayabildiler. Mektepler *kadim* taraftarları muallimlerin elinden alındı. Yerlerine eğitilmiş ve öğretmeyi bilen muallimler getirildi. Muallimlere maaş da bağlandı. Mekteplerin hepsinde *usul-i savtiyye* kabul edilmekle birlikte mekteplerin seviyeleri de aynı değildi. Mektepler derece derecedeydi. Bazı mekteplerin öğretim usulü ıslah edilmesine rağmen donanımlı muallimlerin olmaması gelişimlerini yavaşlattı³⁶⁷.

Eğitim ve öğretim alanında gerekli ıslahatlar yapılarak gelişme sağlanmaya çalışılsa da başka bir devletin hâkimiyeti altında bulunmak en önemli sorundu. Çünkü Tatarların gelişmeye yönelik hareketleri, Rus hükümetinin engelleriyle karşılaşmaktaydı. Eğitim öğretim yöntemini geliştirmek için öncelikle muallimlere ihtiyaç vardı. Muallimler ve muallimeler yetiştirmek için de *darü'l-muallimin* ve *darü'l-muallimat* kurulması gerekmekteydi. Rus hükümeti, Tatarların eğitim öğretim kurumları açmalarına destek vermediği gibi, bu gibi teşebbüslere ruhsat da vermedi. Ruhsatsız açılan eğitim öğretim kurumları da polis zoruyla kapatıldı. Hükümet, yerli tasdikname olmadan muallimlere ruhsat vermeyeceğini de ilan etti. Bu hükmün uygulanmaya konulmasının neticesinde mektepler kapatılmaya, muallimler hapse atılmaya ve sürgün edilmeye maruz kaldılar³⁶⁸. Ancak Rus hükümeti tarafından baskıya uğramaları, ıslahat konusunda Tatarları durdurmadı. Mektep ve medreseler için çeşitli faaliyetlerde bulunuldu. Bu anlamda Tatar dilinde ilmi kitaplar meydana getirildi. Pek çok ilim dalında önemli çalışmalar meydana getirilerek talebelerin bilgi seviyeleri arttırılmaya çalışıldı. Bu şekildeki ıslahat çalışmaları sayesinde Tatarlar kim olduklarını, medeniyetin ne olduğunu, ıslahat için nelerin yapılması gerektiğini anlayabildiler. Bu bilinçlenmeyle birlikte çeşitli yayınları meydana getirmeyi başarabildiler³⁶⁹.

Anlaşıldığı üzere Kazan Tatarlarında yeni usuldeki eğitim öğretim kurumları zaman içerisinde yayılma gösterdi. Mektep ve medreselere Rus hükümeti ekonomik

³⁶⁷ Ayaz, "Rusya Müslümanları III", s. 16.

³⁶⁸ Ayaz, "Rusya Müslümanları III", s. 16.

³⁶⁹ Ayaz, "Rusya Müslümanları IV", s. 47-48.

destek vermediği için eğitim öğretim kurumları daha yavaş ilerleme gösterdi. Rus hükümeti, Müslümanlardan da vergi almasına rağmen Müslüman eğitim öğretim kurumlarına maddi destek vermemektedir. Bununla birlikte açılması planlanan eğitim öğretim kurumlarına da engel olmaktadır.

İdil (Volga) havzasında bulunan Vyatka eyaletindeki Bubi Köyü'nde bulunduğu ifade edilen *Bubi Medresesi* ile ilgili verilen bilgiler de dikkatimizi çekmektedir. İdil (Volga) havzasındaki Tatarlara ait olduğu ifade edilen bu medresede medeni usulde öğretim gerçekleştirildi. Kış zamanı derslerini veren bu medrese, yaz olunca *darü'l-muallimin* ve *darü'l-muallimat* halini alırdı. *Bubi Medresesi*'nin müderrisleri Rusya'nın her tarafından gelen muallim ve muallimelere ders usullerini öğretirlerdi. Medresenin yaşlılara özel olmak üzere yaz ve kış devam eden dersleri de mevcuttu. İleri seviyede eğitim ve öğretimini sürdüren bu medrese 1911 yılında Rus zabıtalardan tarafından kapatıldı³⁷⁰. Araştırmalarımıza göre bu medrese Rusya Müslümanlarının en önemli medreselerinden birisiydi. Kaynaklarda *İş Bubi Medresesi* olarak da geçmektedir. Kuruluşu 1785 yılına kadar götürülmektedir³⁷¹. *Bubi Medresesi*, Rusya'nın en iyi *cedit* medresesi olma özelliği göstermekteydi. Bubi kardeşler tarafından kurulan bu medresede Fransızca dersi de verilmekteydi. Bu onu diğer medreselerden üstün kılmaktaydı. Medresenin laik bir çizgiye sahip olması ile birlikte sorunları kavrama kabiliyeti, medreseyi Rus polislerinin denetimi için hedef haline getirdi. Yine diğer medreselerden farklı olarak *Bubi Medresesi*'nin tamamen dini özelliğe sahip olmayarak gelenekten kopması, Tatar Müslümanlarının muhafazakâr kesiminin, yani *kadim* taraftarlarının tepkisine sebep oldu. Bu ise medreseyi kapatmak isteyen Rus yetkilileriyle eski usulü savunan *kadim* taraftarlarını medreseye karşı işbirliği yapmaya yöneltti. Neticede Rusya'da çok önemli bir konumda olan bu medrese, 30 Ocak 1911 gecesinde emniyet yetkililerinin eşlik ettiği 160 atlı polis tarafından sarılarak aramalara maruz kaldı. Rus polisleri, medresenin arşivlerine el koydu ve medreseyi kapattı. Öğrencilerden bazıları hapsedildi. Muallimlerden 10'u İslam birliği düşüncesini yaydıkları

³⁷⁰ YY, "Büyük Bir Medresenin Kapatılıp Müderrislerinin Tevkifi", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat-ı Sani 1326/2 Mart 1911, s. 432.

³⁷¹ Rafilya Gimazova, "1895 Yılına Kadar "İş Bubi" Medresesinin Gelişimi Tarihi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, C. II, Haziran 2005, s. 52-54.

gerekçesiyle tutuklandılar³⁷². Medresenin kapatılmasında *kadim* taraftarlarının da rolünün olması dikkat çekicidir. Bu anlamda Müslümanlar sadece hükümetin engelleriyle değil birbirlerinin engellerine de uğramaktaydılar.

4. 5. TABOLSKY HALKINDA EĞİTİM ÖĞRETİM

Rusya Müslümanlarının genel bir eğitim programı bulunmamaktaydı. Eğitim öğretim anlayışı her yerde farklılık göstermekteydi. Buna en güzel örnek Tabolsky Müslüman halkının eğitim öğretime bakış açısıydı. İncelediğimiz belgede Tabolsky Müslüman halkının eğitimin önemini takdir edemediklerinin üzerinde durulmaktadır. Buna göre köylerde medreselere ender rastlanılmaktaydı. Çocukların mekteplere gitmeleri ergenlik yaşını geçtikten sonraydı. Bu durum oradaki halkın hayat anlayışına göre çocuklarına merhamet etmelerinden ileri gelmekteydi. Onların düşüncesine göre çocuğu küçük yaşta mektebe göndermek zulümdü. Mektebin kapıları kışın yarısı geçtikten sonra açılmaktaydı. Çocuğu eğitmek eline cüz'i şerif vererek "*haydi mektebe!*" demekten ibaretti. Buralarda sayısı az olmakla birlikte okumaya hevesli talebeler de vardı; ancak bu talebeleri yetiştirecek sayıda mektep ve medrese bulunmamaktaydı. Şehir dışında veya Rusya dışında okumaları için de ekonomik destek lazımdı. Bu öğrencilere yardımda bulunan kişiler de çok azdı. Bu sebeplerden dolayı talebeler, kendi çabalarıyla para kazanıp eğitim öğretim hayatlarını sürdürmekteydiler³⁷³.

4. 6. UFA MEKTEP VE MEDRESELERİ

Ufa'daki mektep ve medreseler ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*'in 62. sayısında Züfer Kasımî Permlî önemli bilgiler vermektedir. Toplamda 70.000 nüfusa sahip olan Ufa'da 20.000 Müslüman yaşamaktaydı³⁷⁴. Ufa'da 5 tane cami vardı. Bu camilerde dini ilimlere vakıf imamlar bulunmaktaydı. Bu imamlar, Cuma namazından önce cemaate bir saat vaaz verirlerdi. İmamlar, bu vaazlarında Müslümanları İslam milletinin gelişmesine hizmet etmeye teşvik ederlerdi. Bunun dışında camilerin çevresinde bulunan mektep ve medreseleri idare ederler, muallimler atarlar ve aynı zamanda ders de verirlerdi. Ufa'da *Medrese-i Aliyye-i*

³⁷² Azade Ayşe Rorlich, *Volga Tatarları*, Çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 202-205.

³⁷³ Toktabayef, a.g.m., s. 421-422.

³⁷⁴ Permlî, a.g.m., s. 157-158.

Diniyye adında büyük bir medrese bulunmaktaydı. Hâlihazırda bulunan medreselerden mezun olan talebeler, bu medreseye girmek için sınava tabi tutulurlardı. Sınavı geçerlerse bu medreseye kaydedilirlerdi. Bu medresede ilim öğrendikten sonra bugünkü ifadeyle diploma alırlardı. *Medrese-i Aliyye-i Diniyye*'de Semerkant ve Taşkent'ten gelen talebeler de bulunmaktaydı. Bu medrese, İstanbul'da bulunan *darü'l-muallimin* binası mimarisinde 3 veya 4 sene kullanılmaya uygun 3 katlı olarak inşa edildi. Yardımsever Müslümanların katkısıyla yapılan bu medresede ders verenlerin bazıları Mısır ve Beyrut'ta; bazıları ise İstanbul'da eğitim almış kişilerdi. Mısır ve Beyrut'ta eğitim alan kişilere örnek olarak belgede Ziyaeddin El-Kemali, Zekeriyya Bahaeddin, Hatemullah Fazlı Efendi gibi kişilerin ismi verilmektedir. İstanbul'da eğitim görenlere örnek olarak ise Abdullah Şinasi Efendi'nin ismi verilmektedir. Medresede görev yapan müderrislerin aylık maaşları bazılarının 1000 kuruş, bazılarının ise 1.300 kuruştur. Bu maaşlar genellikle Sadreddin Neziri Efendi tarafından ödenmekteydi. Bu *Medrese-i Aliyye-i Diniyye*'nin düzen ve ders programı açısından Rusya'da bulunan bütün mektep ve medreselerden daha üstün olduğu belirtilmekteydi. Bu medrese, zamana uygun dindar âlim ve müderrisler yetiştirerek Rusya içinde yaşayan Müslümanlara; medeni, milli, dini ve ahlaki hizmet etmeyi amaçlamaktaydı. Medreseye gelen bir kısım talebeler yatılıydı. Bunların yeme içmeleri, uyumaları ve kalkmaları belli saatlere göreydi. Talebelerin namaz kılmaları için büyük bir salonları da vardı. Namaz vakti gelince bütün talebeler cemaatle birlikte namazlarını kılarlardı³⁷⁵.

4. 7. OSMANLI MEKTEPLERİNE RAĞBET

Rusya Müslümanları gözünde Osmanlı Devleti bir kurtarıcı olarak görülmekteydi. Osmanlı mektepleri, Rusya Müslümanlarının rağbet ettiği en önemli yerlerdi. Troytskili Ahmed Taceddin bu meseleyle ilgili olarak; “...*memalik-i Osmaniyye*'de olan mekteblerin lüzumu derecesinde ıslahını bir Osmanlı'dan ziyade arzu ederiz. Bizleri, biz felek-zede millet-i mahkumeyi saha-i selamet ve saadete çıkaracak ancak Osmanlı karındaşlarımız olabilir...” sözleriyle Osmanlı mekteplerinin ıslahının kendilerine de faydasından bahsetmekteydi. Aynı zamanda Osmanlıların saadetinin kendi saadetleri olduğu, Osmanlı'da gerekli ıslahatların yapılmasını bir Osmanlı vatandaşı kadar istediklerini, Osmanlı'nın varlığının kendi

³⁷⁵ Permlı, a.g.m., s. 158-159.

varlıkları, Osmanlının mahvolmasının kendilerinin de mahvolacağı anlamına geldiğini de ifade etmekteydi. Troytskili Ahmed Taceddin, eğitimlerine ve gelişmelerine Osmanlıların katkı sağlayacağından emindi. Çünkü Osmanlılarla aralarında dini ve ırki ortaklık söz konusuydu³⁷⁶. Bu örnekten yola çıkarak Osmanlıların daha önceki dönemlerde olduğu gibi XX. yüzyılın başlarında da Müslümanlar tarafından bir kurtarıcı olarak görüldüğüne şahit olmaktadır. Osmanlı mekteplerinin Müslümanlar tarafından önemsenerek bir kurtuluş yeri olarak görülmeleri altı çizilmesi gereken önemli bir husustur. Nitekim bu durum Osmanlı arşiv kayıtlarında da kendisini göstermektedir. II. Abdülhamit dönemine ait 1908 tarihli belgede Dağıstan, Kırım, Kazan ve Kafkasya Müslüman halkının memleketlerindeki eğitim öğretim kurumlarında ders verebilmek için İstanbul'da bulunan *darü'l-fünun* ve *darü'l-muallimin*'e kabul edilmek için dilekçe verdikleri ve kabul edildikleri görülmektedir³⁷⁷.

Rusya'daki Müslüman eğitim öğretim kurumlarına nazaran çok daha önce yenileşmeye başlayan Osmanlı eğitim öğretim kurumları, Rusya Müslümanları için sığınacak ve örnek alınacak yerler olarak zaman içinde önem kazandı. Özellikle Rusya'dan gelen talebeler için Osmanlı eğitim öğretim kurumları tercih edildi. Rusyalı talebelerin Osmanlı eğitim öğretim kurumlarını tercih etmelerinde bazı önemli kişilerin öncü oldukları görülmektedir. Bunlardan birisi Rusya Müslümanlarının büyük âlimlerinden Şeyh Şehabeddin El-Mercani³⁷⁸dir. El-Mercani, Buhara'da eğitim öğretim gördüğü için oradaki eğitimin seviyesini iyi bilmekteydi. Ayrıca İstanbul ve Hicaz gibi yerlerde incelemelerde bulunan El-Mercani, mekteplerin geliştirilmesi için Buhara yerine İstanbul yolunun tutulmasını

³⁷⁶ Taceddin, "Rusya İslamları", s. 75.

³⁷⁷ BOA, Y. A. RES, 154/59.

³⁷⁸ Şeyh Şehabeddin El-Mercani (1818-1889): Kazanlı Tarihçi ve ıslahatçı din âlimidir. Semerkant ve Buhara gibi yerlerde tahsil gördü. Çalışkanlığı ve ilmi sayesinde ulemanın ve dini otoritenin takdirini kazandı. 1849'da Kazan'a döndü. Burada imamlık ve müderrislik hizmetlerinde bulundu. Aynı zamanda Ahundluk ve muhtesip görevlerinde de bulundu. El-Mercani için Kazan bir medrese ve talebeler için de bir yurt inşa edildi. Medresenin adı *Mercani Medresesi* veya *Medrese-i Aliyye* olarak anılmaktaydı. 1881'de talebe kabul etmeye başlayan bu medrese, o dönemde Kazan'ın en iyi medresesiydi. 1880 yılında hac ziyaretine çıkan El-Mercani, bir süre İstanbul'da kaldı. Burada dönemin şeyhülislamı Ahmed Esad Efendi, Adliye Nazırı Ahmed Cevdet Paşa ve Hariciye Nazırı Asım Paşa ile görüştü. Bazı kitaplarını *Bayezid Kütüphanesi*'ne bağışladı. El-Mercani, 22 yıllık hizmetinde 100'e yakın talebe yetiştirdi. 24 eser kaleme aldı. Tatarlara tarih şuru aşıladı. Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi *usul-ı cedid* görüşüne de önemli hizmetlerde bulundu. Bkz. Ahmet Kanlıdere, "Mercani", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIX, Ankara 2004, s. 169-172; Devlet, *a.g.e.*, s. 19-20.

tavsiye etti. İsmail Gaspıralı, *Tercüman Gazetesi* aracılığıyla *usul-ı cedit* fikrini yayarken diğer taraftan El-Mercani'nin etrafındaki ulemalar da eğitim öğretim alınması için İstanbul ve Mısır'ı tavsiye ettiler. Buralara gidip gelenler de bu fikri kuvvetlendirdiler. Buhara ve Semerkant şehirleri, Avrupa'daki gelişmelerden habersiz oldukları için Rusya Müslümanları buralardan yeni fikirler alamazlardı. İstanbul ve Mısır ise Avrupa'dan haberdar oldukları için buraların eğitim öğretim usulleri ve kurumları yeniydi. Dolayısıyla *usul-ı cedit* düşüncesinde olanlar için buralara uyulması doğru bir tercihti. Nitekim öyle de oldu. Rusya Müslümanlarında yeni fikirlerin ortaya çıkmasında Osmanlı mektep ve medreseleriyle birlikte camilerinin de önemli etkisi oldu. Osmanlı kurumları, gelişimde Rusya Müslümanlarınca örnek alınmaya başlandı. Böylelikle Buhara, Meşhed, Semerkant vs. gibi yerlerin eğitim öğretimdeki önemleri azalmaya başladı. Artık ilmin kaynağı İstanbul ve Mısır olarak görülmeye başladı³⁷⁹.

Rusyalı Müslüman talebeler kendilerine sığınılacak yer olarak artık Osmanlı mekteplerini görmekteydiler. Buhara'nın hurafelerle dolu olduğunu ve Rusya'daki mekteplerin kendilerine yaramayacağını gören bu talebeler için Osmanlı mektepleri alternatif yerlerin başında gelmeye başladı. Osmanlı talebeleriyle Rusya'dan gelen Müslüman talebeler mektep sıralarında kardeşçe anlaştılar. Rusya Müslümanları için Osmanlı Devleti umut vadetmekteydi. Çünkü Osmanlı Devleti, Rusya Müslümanlarının istikballerini sağlamaları için yardım vaadinde bulunmaktaydı³⁸⁰. Rusya'dan gelen Müslüman talebeler özellikle İstanbul'a geldiler. Burada dayanışma içerisine giren bu talebeler "*Rusya İslam Talebesi*" isimli bir cemiyet dâhi kurdular. Bu cemiyetin kurulma nedenlerinden birisi, talebelerin tahsil hayatlarını düzenlemektir. Talebeler, ciddiyetle ilmi faaliyetlerde bulundular. Bu talebeler İstanbul Vefa'daki kulüplerinde; tefsir, hadis, tarih vs. öğrenmek için mütehassıs kişilere başvurular. Yine her Cuma günü umumi bir konferans verilmesini kararlaştırdılar. İlk konferans dönemin ünlü seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından İslam ahlakı ve terbiyesi üzerine verildi. Kulübün Şehzade Abdurrahim

³⁷⁹ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I", s. 203.

³⁸⁰ Troytskili Ahmed Taceddin, "Tashih-i Efkâr: Orenburg'da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 220-221.

Efendi³⁸¹ tarafından ziyaret edilmesinden ve onun: “*Ni’me’l-vesile siz talebe kardeşlerimle mülakata geldim*” tarzındaki samimi sözlerinden talebelerin son derece memnun olduklarına dikkat çekilmektedir³⁸².

İstanbul’da eğitim öğretim gören Rusyalı Müslüman talebelere Rusya’dan çağrı yapıldığı da görülmektedir. Osmanlı mektepleri daha erken tarihlerde yenileşmeye başladıkları için Rusya Müslümanlarına örnek teşkil etmekteydi. Kırım’daki medreselerin Osmanlıdaki modernleşmeye paralel olarak ıslah edilmesi ile ilgili çağrılar bunu kanıtlamaktadır. Kırım’a bağlı Bahçesaray’dan Arif ve Mehmed Abdülgani isimli talebeler, *Sırat-ı Müstakim*’e gönderdikleri mektubun dergide yayınlanmasını rica ettiler. Amaç İstanbul’da bulunan 50 kadar Kırım talebesine seslerini duyurmaktı. Bu kişiler, Kırım’da bulunan medreselerinin yeni usule göre ıslah edilmesi için İstanbul’da bulunan Kırım talebelerine yardım çağrısında bulundular. Bu talebelerin gönderdikleri mektupta verdikleri bilgilere göre o dönemlerde İslam hilafetinin merkezi olan İstanbul’da hürriyetin ilanından beri Müslümanlarda bir gelişme hissi uyandı. Mektep ve medreselerin ıslahına girişildi. Kırım Müslümanları da bu anlamda faaliyet göstermeye başladılar. *Usul-ı cedit*’e uygun mektepler açmayı, cemiyetler kurmayı, kütüphaneler ve kıraathaneler açmayı hedeflediler. Bu atılımlarla birlikte Kırım’da medreseler ilgisiz durumdaydı. Kimse medreselerle ilgilenmemekteydi. Bu nedenle mektepler gibi medreselerin de düzene alınması gerekmektedir. Kırım medreseleri hakkında bu bilgilere yer veren Arif ve Mehmed Abdülgani isimli talebeler, İstanbul’da bulunan Kırım talebelerine medreselere sahip çıkmaları için çağrıda bulundular. Özellikle de yaz tatillerinde Kırım’a dönmelerini ve İstanbul’da uygulanan yeni usulün Kırım’da da uygulanmasına öncü olmalarını istediler³⁸³.

Görüldüğü gibi Osmanlı eğitim öğretim kurumları, Rusyalı Müslüman talebeleri tarafından tercih edilen yerlerin başında gelmekteydi. Osmanlı mekteplerinin batı tarzında çağdaş eğitim öğretim kurumlarına sahip olması, Rusyalı

³⁸¹ Tam adı Abdürrahim Hayri Efendi’dir. II. Abdülhamit’in oğludur. 1894’te *Yıldız Sarayı*’nda doğdu. 1952’de Paris’te vefat etti. Bkz. Yılmaz Öztuna, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Neşriyatı no: 148, İstanbul 2008, s. 236.

³⁸² YY, “Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti Kulübünde Bir Konferans”, (Şuun: Devlet-i Osmaniyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 438.

³⁸³ Arif ve Mehmet Abdülgani, “Bahçesaray’da Medreseler”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 94, 10 Haziran 1326/23 Haziran 1910, s. 283.

Müslüman talebeleri Osmanlıya, özellikle de İstanbul'a yönlendirdi. Daha önceki senelerde Buhara, Meşhed, Semerkant gibi yerlerin artık tercih edilmemesi İstanbul gibi yerleri eğitim öğretim alınabilecek alternatif yerler haline getirdi ve buralara olan rağbeti arttırdı.

4. 8. DUMA'DA MÜSLÜMANLARIN EĞİTİMİ ÖĞRETİMİYLE İLGİLİ MÜZAKERELER

Rusya Müslümanlarının eğitimi ve öğretimi ile ilgili Rusya Duma'sında Müslüman vekillerin faaliyetleri de dikkat çekicidir. Rusya'da iptidai mektepler hakkında düzenlenen kanunun bazı maddeleri Duma'da bulunan Müslüman vekillerin dikkatini çekmekteydi. Bu vekiller toplanarak adı geçen kanunun birkaç maddesini kendi görüş ve fikirlerine göre değiştirmek istediler. Değiştirilmek istenen maddelere bakıldığında ilk olarak; *“Rus olmayan aileler çocuklarının Rusçayı bilmemelerine nazaran ibtidai mektebin birinci ve ikinci senelerinde Rus lisanıyla beraber mensup oldukları kavmin lisanında tederrüs etmeleri caizdir. Mamefih daha ilk seneden itibaren Rusça talim edilir.”*³⁸⁴ maddesini görmekteyiz. Maddeden anlaşılacağı gibi Rusya devletinin kanununda Rus olmayan ailelerin çocukları, Rusçayı bilmemeleri halinde iptidai mektebin birinci ve ikinci sınıflarında Rusça ile birlikte kendi dillerinde ders almaya kanunen mecbur tutulmaktaydılar.

Duma'daki Müslüman vekiller, yukarıda geçen maddeyi şu şekilde değiştirmek istediler: *“Müslüman çocukları cemi-i ulumda kendi kavimlerinin lisanıyla tederrüs ederler. Bu çocuklar Rus lisanının taallümüne ancak ibtidai mektebin üçüncü senesinde başlayabilirler.”* Görüldüğü üzere Müslüman Vekiller, Müslüman çocukların ilk olarak kendi dillerinde eğitilmeleri gerektiğinin altını çizmekle birlikte Rusça öğrenmeye de iptidai mektebin üçüncü sınıfında başlamalarını uygun görmekteydiler. Ancak Duma'nın eğitim komisyonu tarafından bu düzeltme talebi reddedildi³⁸⁵.

Müslüman Vekillerin düzeltilmesini istedikleri diğer madde şöyleydi:

“Mekatib-i İbtidaiyede tedrisat-ı diniye için hazine-i devletten tahsis olunan para, yalnız Hristiyan dininin talimine mahsustur. Din-i Mesih ile

³⁸⁴ YY, “Rusya'da Mekatib-i İbtidaiyede Lisan-ı Umumi”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 70, 23 Kanun-ı Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 283.

³⁸⁵ YY, “Rusya'da Mekatib-i İbtidaiyede Lisan-ı Umumi”, s. 283.

mütedeyyin olmayanlara gelince: Bunlar tedrisat-ı diniye mesarifini kendileri eda etmek ve Rusya hükümetinden hiçbir şey almamak şartıyla mekteplerde kendi dinlerini taallüm edebilirler.”³⁸⁶

Müslüman iptidai mektepleri devletin ekonomik yardımlarından bu madde ile mahrum bırakıldılar. Maddeden anlaşıldığı üzere dini dersler için devlet hazinesinden harcanacak olan para sadece Hristiyan olanlara mahsus olacaktı. Hristiyan olmayanlar ise bütün masraflarını kendileri karşılayacaktı. Bununla birlikte Rus hükümetinden bir şey beklememek şartıyla mekteplerde dini eğitimin serbestliği tanınmaktaydı. Müslüman vekiller, bu maddeyi de “...Her yerde etfal-i Müslimin için tedrisat-ı diniye mecburidir...” şeklinde değiştirmek istediler. Yani Müslüman çocukları için her yerde dini derslerin mecburi olmasına dair maddenin değiştirilmesini talep ettiler. Ancak bu değiştirme talebi de Duma'nın eğitim komisyonu tarafından reddedildi³⁸⁷.

Duma'daki Müslüman vekillerin sonuca ulaşmayan bir diğer talebi ise şöyleydi: “...Müslümanların sakın oldukları mahallelerde çocukların kendi lisanlarını ve dinlerini birlikte talim etmeleri mecburidir...” Yani Müslümanların oturdukları yerlerde çocukların kendi dillerini ve dinlerini birlikte öğrenmelerini tavsiye eden bir talepti. Ancak diğer taleplerde olduğu gibi bu talep de eğitim komisyonu tarafından kabul edilmedi. *Sırat-ı Müstakim*'de bu taleplerin Duma'da eğitim komisyonu tarafından kabul edilememesinde özellikle *Oktobrist Partisi*'nin muhalefetinin etkisinden bahsedilmektedir³⁸⁸. Bu anlamda Duma'da eğitim öğretim ile ilgili meselelerde Müslüman vekilleri çeşitli girişimlerde bulunmuş olsalar da amaçlarına ulaşamadılar. Müslüman vekillerin taleplerine bakıldığında özellikle dini ve milli taleplerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu anlamda farklı bir ülkenin hâkimiyeti altında yaşıyor olsalar da Rusya Müslümanlarında dini ve milli duyguların ön planda oluşu dikkat çekicidir. Nitekim ileride bahsedileceği üzere Rusya Müslümanlarının dini ve milli hislerini çiğneyerek onları Ruslaştırmaya çalışan mekatib-i iptidaiyye kanun layihasına bütün Rusya Müslümanlarının yoğun tepki göstermeleri ve Duma'yı bu layiha hakkında değişiklik yapmaya mecbur bırakmaları, Rusya Müslümanlarında dini ve milli hislerin ne derecede olduğunu anlamamız açısından önemlidir.

³⁸⁶ YY, “Rusya’da Mekatib-i İbtidaiyyede Lisan-ı Umumi”, s. 283.

³⁸⁷ YY, “Rusya’da Mekatib-i İbtidaiyyede Lisan-ı Umumi”, s. 283.

³⁸⁸ YY, “Rusya’da Mekatib-i İbtidaiyyede Lisan-ı Umumi”, s. 283.

Rusya'nın her yerinde hükümet tarafından sadece Müslümanlara özel olmak üzere mekatib-i iptidaiyyeler açıldı. Bu mektepler Rusların misyonerlik amaçlarına hizmet etmekteydi. Bu mektepler, Müslümanların dini ve milli hislerine zarar verdiği için Müslüman aileler çocuklarını bu mekteplere göndermezlerdi. Müslüman aileler, teşkilatı mekatib-i iptidaiyye'den daha kötü durumda olan sıbyan mekteplerini tercih ettiler. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi dini ve milli hisler onlar için oldukça önemliydi. Zaman içerisinde yeni usuldeki milli mekteb-i iptidailer meydana getirildikten sonra mahalli Rus mekteplerinin etkisi Müslümanlar nezdinde daha da azaldı. Resmi istatistiklere göre Semerkant eyaletinde bulunan birkaç mahalli Rus mektebinden sadece 4 Müslüman talebe şahadetname aldı. *Usul-ı cedit* tarzındaki milli mekteplerin her birisinde 100-200 talebe eğitim öğretim ile meşguldü. Bu farkı gören Türkistan Genel Valisi, mahalli Rus mekteplerine Müslüman talebelerin devam etmelerinin çaresini aramak amacıyla bir komisyon kurdu. Türkistan'ın Ruslaştırılması için gayret eden Misyoner Ostroumov'da³⁸⁹ bu komisyonun azalarından birisiydi. Komisyon birkaç kez yaptığı görüşmelerin sonucunda mahalli Rus mekteplerine özel muallimler yetiştirmek için *darü'l-muallimin* kurulmasına karar verdi. Bununla birlikte tahsil dili Rusça kalmak şartıyla halk tarafından Rusçanın önemi anlaşılınca kadar bazı ilmi bilgiler yerli lehçe ile talim edilebilir kararı alındı. Mahalli Rus mektepleri Müslüman talebelerine özel olduğu halde bahsi geçen kararların alındığı komisyon görüşmelerine hiçbir yerli Müslüman davet edilmedi³⁹⁰.

Rus hükümeti, Müslüman Türk tebaasının din ve milliyetini ortadan kaldırmak için mekatib-i iptidaiyye teşkilatını hazırlamaktaydı. Bu anlamda Rus hükümetinin hazırladığı kanun layihası 15 Teşrinievvel 1326/10 Kasım 1910'da Duma'da müzakere edildi. Kanun layihası, Rusya'daki Müslümanların milli hayatlarını tehdit etmekteydi. Bahsi geçen layihada; açılacak olan mekatib-i iptidaiyye'nin ders dilinin Rusça olacağı, muallim ve muallimelerin mutlaka

³⁸⁹ Bu isim belgede *Astromov* şeklinde geçmekle birlikte kaynakların genelinde Ostroumov olarak geçmektedir. Rus çarlığının sömürge yönetiminde ön plana çıkan Ostroumov, Rus olmayanların asimile edilmesini savunan önemli propagandacılarından birisiydi. Bkz. İsmail Türkoğlu, "Rusya (Rusya'da İslam Araştırmaları)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXV, Ankara 2008, s. 268.

³⁹⁰ YY, "Türkistan'da Rus Mektepleri", (Şuun: Türkistan), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 109, 23 Eylül 1326/6 Ekim 1910, s. 86.

Hristiyanlığın Ortodoks mezhebinden olacağı, eğitim ve öğretimin amacının şakirtleri Rus milliyeti ruhunda büyötmeye hizmet edeceği gibi prensipler yer aldı. Bu kanun layihasına karşı Rusya Müslömanları kendilerini müdafaa etmek için hazırlandılar. Buradaki amaç milli mekatib-i ibtidaiyye'yi ve milli dili korumaktı. Yine Orenburg'da aralarında 2 vekil ve birçok ulemanın bulunduğu 3 bin kişilik bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Kazan vekili Sadri Maksudi'nin geniş nutkunda ortaya koyduğu esaslar üzerinde üç saat süren görüşmelerden sonra bazı kararlar alındı³⁹¹. Bu kararlar şöyledir:

*"1) Yeni vaz olunacak Mekatib-i İbtidaiyye Kanunu'nun mekatib-i hususiyye'ye dair kavaidi bizim dini ve milli mekteplerimize teşmil olunması; 2) Evlad-ı İslam'dan şakirdi bulunan bil-cümle mekatib-i resmiyye'de dinimiz ve dilimiz mutlaka okutulsun; 3) Mekatib-i mezkure'de Rus lisanından maada derslerin cümlesi talebenin milli diliyle tedris olunsun; 4) Müslöman şakirtlerinin ta'lim-i dinisine, ta'lim-i lisan-ı millisinetarbiye-i ahlakiyye ve diniyyesine müteallik, din ve lisan-ı milli mualliminin tayini, mektep meclisine aza tayini, okutulacak kütüb-ü İslamiyye'nin intihab ve tasdiki gibi mesail, idare-i ruhaniyye-i İslamiyyelerle bi'l-müzakere takarrür ettirilmek suretiyle halledilsin."*³⁹²

Alınan bu kararlardan Müslömanların tamamen milli ve dini haklarını korumaya çalıştıkları görölmektedir. Rusya Müslömanları 4 maddeden oluşan bu kararlarını, Duma'da mekatib-i iptidaiyye komisyonu reisiyle birlikte Petersburg'un itibarlı gazetelerine gönderdiler³⁹³.

Adı geçen kanun layihası ile ilgili olarak Duma'da Sadri Maksudi ve Kazan vekili İsa Yenikey gibi kişiler konuşma yaptılar. Sadri Maksudi, adı geçen kanun layihasının Ruslaştırma çabasına hizmet ettiğini belirtti. Bu konuda Rus basınının yabancı devletlere hürriyeti tavsiye etmelerine karşılık Rus hükümetine Ruslaştırma politikasını önermelerindeki tutarsızlığı da dile getirdi³⁹⁴. İsa Yenikey ise konuşmasına Rusların meşhur bir devlet adamının; "...siyasi kavgalarda zaten insaf unutulur, eğer mevzuu mektep meselesi olur ise kavga büsbütün zalimane olur..." sözlerini hatırlatarak başladı. Yeni kanun layihasının milliyetlerine, tarihi geleneklerine, dinlerine hıyanet etmeyi emrettiğinin altını çizdi. Bu kanunun

³⁹¹ YY, "Musibet-i Milliye", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 114, 28 Teşrin-i Evvel 1326/10 Kasım 1910, s. 162-163.

³⁹² YY, "Musibet-i Milliye", s. 163.

³⁹³ YY, "Musibet-i Milliye", s. 163.

³⁹⁴ YY, "Rusya'da Sakin Müslöman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihadları", s. 191.

uygulamaya girmesinin ve Ruslaştırma politikasının devleti zarara uğratacağı ve Rusya'nın vahdetini tehlikeye düşüreceği noktaları üzerinde durdu³⁹⁵.

Sırat-ı Müstakim'in mekatib-i ibtidaiyye kanununun Müslümanlara ne gibi zararlarının olacağını daha iyi açıklayabilmek için *Vakit Gazetesi*'nden alıntılar yaptığını görmekteyiz. Bu alıntılarda *Vakit*, Müslüman çocuklarının bu mekteplerde dinsiz, ana dilsiz, milli ruhsuz bırakılacaklarına dair kaygılarını dile getirmekteydi. Gazete, Duma'nın geneli tarafından alınan bu kararın değiştirilmesi için Müslümanların çalışmaları ve birlik içinde menfaatlerini korumalarını tavsiye etmekteydi³⁹⁶. Rusya Müslümanları, bu meseleden olumsuz etkileneceklerini bildikleri için Duma'daki partilerini kuvvetlendirmek için elbirliğiyle çalıştılar. Birtakım kişiler, Müslüman partisi mensuplarıyla görüşmek için Duma'nın bulunduğu başkent Petersburg'a gittiler. Yine İdil (Volga) Havzası, Sibiryaya eyaletleri, Türkistan ve Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde yaşayan Müslümanlar aldıkları kararları içeren mazbata ve telgraflarını Duma'ya gönderdiler³⁹⁷. Adı geçen mekatib-i iptidaiyye kanununa karşı Rusya Müslümanları adeta seferber oldu. Duma'da bulunan Müslüman vekiller meclisteki konuşmalarıyla, Müslüman halk ise büyük mitingleriyle haklarını aradılar. Bununla birlikte kabine reisine, Duma reisine ve mektepler komisyonu reisine telgraflar ve dilekçeler gönderdiler. Rusya'nın her tarafından gelen bu itirazlar neticesinde Duma da bu meseleyi dikkate almak mecburiyetinde kaldı. Meseleyle ilgili *Sırat-ı Müstakim*, Petersburg'un itibarlı gazetelerinden *Reç*³⁹⁸'in haberine yer vermektedir. Buna göre; Duma'da çoğunluğu oluşturan milliyetçi *Oktobristler*, talebesinin geneli Müslüman olan mekteplerde talebelerin 4 sene kendi diliyle, yani Türkçe ile ders görmelerine izin verilmesi yönünde kanunun değiştirilmesine lüzum gördüler³⁹⁹. Görüldüğü gibi Rusya Müslümanlarının yoğun gayretleri ve itirazları bahsi geçen kanunun değiştirilmesi

³⁹⁵ YY, "Rusya'da Sakin Müslüman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihadları", s. 191-192.

³⁹⁶ YY, "Musibet-i Milliye", s. 163.

³⁹⁷ YY, "Rusya'da Sakin Müslüman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihadları", s. 192.

³⁹⁸ *Sırat-ı Müstakim*'de bu isimle geçmekle birlikte tespitlerimize göre adı geçen gazete "*Rech*" isimli gazetedir. Petersburg'da 1906 yılından 1917 Ekim devrimine kadar yayın hayatını sürdüren gazete, *Anayasal Demokrat Partisi*, yani *Kadet Partisi*'nin fikir yayınıydı. *Rech Gazetesi*, 1917 Ekim devriminden sonra Bolşevikler tarafından kapatıldı. Bkz. V. I. Lenin, *Collected Works*, Translated: Bernard Isaacs, Joe Finerberg, Progress Publishers Moscow, Volume 20, December 1913-August 1914, s. 572.

³⁹⁹ YY, "Rusya Müslümanlarının Muhafaza-i Milliyet Cihadları ve Rusların Buna Mukabelesi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 209.

fikrini ortaya çıkardı. Bu ise Rusya Müslümanlarının başarıya ulaştıklarının göstergesiydi.

Sırat-ı Müstakim'de yer aldığına göre Rusya Müslümanlarının dinlerine ve milliyetlerine saldıran mekatib-i iptidaiyye kanununa gösterdikleri tepkiyi bir Rus gazetesi yorumlamaktadır. Buna göre Rus gazetesi, hafta tatili meselesinde olduğu gibi Müslümanların Duma'da kendilerini ilgilendiren müzakerelere karıştıklarını belirtmekteydi. Hafta tatilinin Pazar günü olması kanununun müzakereye konulmasını Kazan, Orenburg, Ufa, Troyski gibi şehirlerin Müslüman halkı protesto etmişti. Rus gazetesi, Duma'da mekteplerle ilgili tartışmalara da Müslümanların yoğun bir şekilde dâhil olmalarından yola çıkarak Rusya'nın en canlı unsurunun Müslümanlar olduğunu ifade etmekteydi. Gazete, Rusya'nın yeni idare tarzından sonra Müslümanların tembel hayatının değiştiğini, büyük faaliyetlere giriştiklerini ve birbirleriyle birleşmeye çalıştıklarını belirtmekteydi. Aynı zamanda Müslümanların bu faaliyetlerine en çok hizmet eden unsurun, mükemmel diye nitelediği gazetelerinin olduğunu da altını çizmekteydi⁴⁰⁰.

Nihayet mecliste uzun süren görüşmelerden sonra bahsi geçen mekatib-i iptidaiyye derslerinden bahseden kanun layihası Rusya Duma'sı tarafından bazı değişikliklere tabi tutularak kabul edildi. Değişikliklerin yapılmasında Duma'daki Müslüman vekillerinin ve Rusya Müslümanlarının yoğun itirazları etkili oldu. Meselenin ortaya çıkışından beri milli ve dini kaidelerini savunmada sonuna kadar direnen Rusya Müslümanları, çabalarının karşılığını bu şekilde almış oldular. Bunda hiç şüphesiz Duma'daki Müslüman vekillerinin yaptığı etkili konuşmaların da etkisi büyüktü. Uzun süren meclis görüşmelerinde Müslüman vekiller, hukuklarını ciddi bir şekilde savundular ve kanun layihasını Müslümanlar lehine kabul ettirdiler⁴⁰¹.

Önemli düzenlemelerden geçen mekatib-i iptidaiyye kanun layihasında şu düzenlemeler yer aldı:

"...Mekatib-i İbtidaiyye'nin 4 senelik müddet-i tahsiliyyesinde lisan-ı tedris, ana dili, yani biz Müslümanlar için Türk-Tatar dili olacaktır. eğitim süresinde ders dili olarak Türk-Tatar dili kabul edildi. Eğer mekatib meclisi

⁴⁰⁰ YY, "Rusya Müslümanlarının Muhafaza-i Milliyet Cihadları ve Rusların Buna Mukabelesi", s. 209.

⁴⁰¹ YY, "Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun Layihası", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 304.

(her sancakta bir mekatib-i ibtidaiyye meclisi teşkil olunması mukteza-yı kanundur) müsaade edecek olursa dört seneden fazla müddet-i tahsiliyyesi olan mekatib-i ibtidaiyyede bile lisan-ı milli, lisan-ı mahsus olarak tedris edilebilecektir. Sırf dini itibar olunan mekatib-i ibtidaiyye ve taliyye ve idadiyye kanun-ı mebhustan hariç kalmıştır. Asıl işbu mekatib-i diniyye ki Rus Müslümanlarının mekatib-i milliyyesini teşkil eder”⁴⁰².

Düzenlemelere bakıldığında dil ile ilgili olanlar dikkat çekmektedir. Bahsi geçen kanunda nihayet Müslümanların istediği değişiklikler yapılmış oldu. Ancak onları bu konuda daha da zorlayacak başka bir mesele daha vardı. Meclis tarafından düzenlenen bu kanunun önce ayan meclisinden, daha sonra ise Çar II. Nikola'nın onayından geçmesi gerekiyordu. Düzenlenen kanun çarın tasdik etmesiyle yürürlüğe girebilecekti⁴⁰³. *Sırat-ı Müstakim* 'de Çar II. Nikola'nın tasdiki ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Rusya Müslümanlarının dini ve milli hislerine saldıran böyle bir meselede birlik içinde hareket etmeleri ve Duma'yı belli düzenlemeler yapmaya zorlamaları altı çizilmesi gereken önemli bir husustur.

5. BASIN VE YAYIN FAALİYETLERİ

Matbuat; Arapça matbu kelimesinin çoğuludur. Basılıp yayınlanan her türlü ürünü ifade eder; ancak daha çok süreli yayınlar, gazeteler ve dergiler için kullanılan bir tabirdir⁴⁰⁴. Troytskili Ahmed Taceddin, matbuatı kendi düşüncelerine göre ifade etmektedir. Ona göre matbuat; bir milletin adeta savcısıdır. İnsan hukukunu zorbalardan elinden alarak sahibine teslim eder. Milletin rehberidir. Doğru yol üzerinde yürür. Milletini saadete ve refaha ulaştırır. İnsan hukukunun yegâne koruyucusudur. İnsan hukuku, ortalıkta sivri kalemlerle yazılan matbuat varken her türlü saldırıdan korunmaktadır. Matbuat, bir cismin birbirinden ayrılan parçalarını tek bir kütle haline getirir. Batı'da yaşayan birisi, Doğu'da yaşayan kardeşini matbuat sayesinde bulabilir⁴⁰⁵.

Rusya Müslümanlarının basın yayın faaliyetleri Rusya'nın hâkimiyetinde bulunmaları dolayısıyla sınırlı bir şekilde devam etti. 1905 İhtilali, Rusya Müslümanları için basın yayın alanında da bir dönüm noktası oldu. İhtilal, pek çok alanda olduğu gibi basın yayın alanında da olumlu gelişmelerin tetikçisi oldu.

⁴⁰² YY, “Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun Layihası”, s. 304.

⁴⁰³ YY, “Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun Layihası”, s. 304.

⁴⁰⁴ Erol Ayyıldız, “Matbuat”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 119.

⁴⁰⁵ Troytskili Ahmed Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti I”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 61, 22 Teşrin-i Evvel 1325/4 Kasım 1909, s. 142.

5. 1. 1905 İHTİLALİNİN BASIN YAYIN FAALİYETLERİNE ETKİSİ

Rusya Müslümanlarında basın yayın faaliyetlerinin 1905 öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılması gerektiği kanaatindeyiz. 1905 öncesinde her türlü basın ve yayın faaliyetlerinde baskıya uğrayan ve sınırlanan Müslümanlar, 1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyetiyle birlikte pek çok gazete, dergi, kitap vs. yayınladılar. İhtilalden sonra verilen basın yayın hürriyetine kadar Rusya Müslümanları bu alanda sınırlı bir şekilde ilerleyebildiler⁴⁰⁶. Rusya Müslümanlarında basın yayın faaliyetlerinde geç kalınmasında Rus hükümeti tarafından Türkçe yayınlara zorluk çıkarılması, yani Müslümanların bu alanda baskılara uğramaları yatmaktaydı⁴⁰⁷.

1905-1907 yılları arasında Rusya Müslümanlarında büyük bir yayın patlaması oldu. Basın yayın hürriyeti sayesinde pek çok gazete, dergi, kitap vs. basıldı. Rusya Müslümanları arasında Tatarca, Azerice, Kazakça, Özbekçe vs. lehçelerinde yayınlar yapıldı. Basın yayın faaliyetlerinde özellikle Tatarlar ve Azeriler ön plandaydı. İlerleyen süreçte ihtilal havası son bulmasına rağmen Rusya Müslümanlarının yayın hayatında bir gerileme olmadı. Rus hükümetinin sansürüne rağmen kitap yayınlarının sayısı da arttı⁴⁰⁸. Çünkü 1905 İhtilalinden sonra Rusya Müslümanları için artık ok yaydan çıkmıştı. Çok uzun seneler hükümet tarafından baskıya uğrayan Müslümanlar, artık basının ve yayın faaliyetlerinin önemini daha iyi kavradılar. Bu ayrıcalığı korumak için de ellerinden geleni yapmaktan çekinmediler. *Sırat-ı Müstakim*, Rusya Müslümanlarının basın yayın alanındaki faaliyetleri ile ilgili önemli bilgileri içermektedir. Belgelere bakıldığında 1905 İhtilalinin Müslümanlara sağladığı avantajlar, kitap yayınları, yeni açılan gazeteler vs. ile ilgili ayrıntılı bilgilere ulaşılmaktadır.

Rusya Müslümanları, *Kazanskie İzvestiya (Kazan Haberleri)* isimli yarı Türkçe yarı Rusça bir gazete yayınlamak için teşebbüste bulundular. Bu ilk teşebbüse resmi makamlarca izin verilmedi. Aynı şekilde *Bahrü'l-Ahbar*, *Yıldız*, *Tanğ Yıldızı* gibi gazete yayınlama teşebbüslerine de izin verilmedi⁴⁰⁹. 1870 yılında

⁴⁰⁶ Devlet, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁴⁰⁷ Devlet, *a.g.e.*, s. 53.

⁴⁰⁸ Devlet, *a.g.e.*, s. 209.

⁴⁰⁹ Nadir Devlet, "İsmail Gaspıralı ve Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Mart 1996, s. 405.

Bakü’de Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından Kafkasya Müslümanlarının haklarını koruyan *Kaspi* isiminde bir gazete yayınlandı. Ancak Rusların Türkçe yayınlara zorluk çıkarması sebebiyle bu gazete Rusça çıkarıldı. 1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyetine kadar Rusya’da Türkçe yayınlanan gazete ve dergilerin sayısı sadece 11’di. Nadir Devlet’in Aleksandre Bennigsen ve C. L. Quelquejay’ın *La Presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920* eserinden aktardığına göre; Rusya’da Müslümanlar tarafından yayınlanan ilk Türkçe gazete *Türkistan Vilayetin’inin Geziti Gazetesi* (1870-1917)’dir⁴¹⁰. Bu gazetenin Türkistan’da yayınlanan ilk Türkçe gazete olduğu, Türkistan Genel Valisi Kaufmann’ın emriyle Rus idaresinin devam etmesi için 1870 yılında yayınlandığı bilgisi verilmektedir⁴¹¹. Bununla birlikte Rus hâkimiyetindeki topraklarda çıkarılan ilk Türkçe gazete olarak 1875 yılında Melekzade Hasan Bey Zerdabi tarafından Bakü’de çıkarılan *Ekinci Gazetesi*⁴¹²’nin ismi verilmektedir. *Ekinci Gazetesi*, 2 haftalık olarak yayınlanmaktaydı. Kullandığı sade dil daha sonra yayınlanan Azeri gazeteleri tarafından da örnek alındı⁴¹³. *Ekinci Gazetesi*, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rus hükümeti tarafından kapatıldı⁴¹⁴. 1879-1884 yılları arasında Tiflis’te edebi ve dini olmak üzere haftalık yayınlanan *Ziya Dergisi*, Celalettin ve Hacı Said Ünsizade kardeşler tarafından çıkarıldı. 1883’te de diğer Türk topluluklarının katılımıyla *Keşkül* çıkarıldı. *Keşkül*, Celalettin ve Hacı Said Ünsizade kardeşlerin Osmanlı’ya sürülmelerine kadar toplamda 5 sene yayın hayatına devam etti⁴¹⁵. 1880 yılında Tiflis’te Azerice yayınlanan *Ziya-i Kafkasi Dergisi*, Omsk’ta Kazakça yayınlanan *Dala Vilayetin’inin Geziti*, 1883-1918 yılları arasında İsmail Gaspıralı’nın *Tercüman Gazetesi*, 1902-1908 yılları arasında Abdürreşid İbrahim tarafından Petersburg’da Tatarca yayınlanan *Mir’at (Ayna) Dergisi*, Ali Merdan Topçubaşı

⁴¹⁰ Devlet, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁴¹¹ Alim Kahraman, “Matbuat (Türk Edebiyatı)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 125.

⁴¹² *Ekinci Gazetesi* ile ilgili Bkz. Aynur Askerova, *Ekinci Gazetesi ve Rusya Müslümanları’nın Fikir Hayatındaki Rolü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2000.

⁴¹³ Bkz. Mehmet İsmayıl, “XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XIX, Ankara 2002, s. 287-296; Haluk Ölçekçi, “Rusya’daki Türklerin Milli Uyanışı ile Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki”, *TURAN-SAM: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, C. X, S. 37, Kış 2018, s. 76; Kahraman, *a.g.m.*, s. 124.

⁴¹⁴ Devlet, *a.g.e.*, s. 54.

⁴¹⁵ Kahraman, *a.g.m.*, s. 124.

tarafından 1904'te Bakü'de Azerice *Hayat Gazetesi*, 1903-1904⁴¹⁶ yılları arasında Tiflis'te Mehmet Ağa Şahtahtinski⁴¹⁷ tarafından Azerice *Şark-i Rus Gazetesi*, 1904-1914 yılları arasında ise Petersburg'da Tatarca Petersburg müftüsü Bayezidov tarafından *Nur Gazetesi* yayımlandı⁴¹⁸. Bu gazeteler ve dergiler 1905 İhtilalinden önce Rusya'da Türkçe yayın yapan kuruluşlardı. Bu yayınlar arasında Türkçe ve Rusça yayınlanan İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman Gazetesi*'ne ayrı bir parantez açmamız yerinde olacaktır.

5. 2. TERCÜMAN GAZETESİ

Adını Şinasi Efendi'nin (1826-1871) *Tercüman-ı Ahval Gazetesi*'nden alan⁴¹⁹ *Tercüman*, 22 Nisan 1883'te Kırım'ın Bahçesaray şehrinde yayın hayatına başladı. Gazetenin Rusça adı "*Perevodçik*"tir. İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'ın yayımına izin alabilmek için bir hayli çaba sarf etti. Toplamda 4 kez Rusya'nın başkenti Petersburg'a giderek yayım izni istedi. İlk müracaatını 1879 yılında yapan İsmail Gaspıralı, Kırım'ın II. Katerina döneminde (1762-1796) ele geçirilmesinin 100. senesi olan 1883'te gazetesine yayım izni alabildi⁴²⁰. *Tercüman*'a yayım izni verilmesinin yerli Müslümanların sempatisini kazanmak gayesiyle izah

⁴¹⁶ Azerice yayımlanan *Şark-i Rus Gazetesi*'nin yayına girmesi ile ilgili incelediğimiz belgede Kazanlı Ayaz tarafından 1905 tarihi verilmesine rağmen kaynakların genelinde bu tarih 1903 olarak verilmektedir. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s. 54; İsmail Türkoğlu, "Tuhfetullin, Kamil Mutî", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXXI, Ankara 2012, s. 355. Adı geçen gazete, Trans-Kafkasya Müslümanlarının ilk günlük gazetesi olma özelliği göstermektedir. 1903-1905 yılları arasında yayım hayatını sürdüren gazete, toplamda 392 sayı yayınladı. Bkz. Tadeusz Swietochowski, "1920 Öncesinde Rus Azerbaycan'ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası", Çev. Saadetin Gömeç, *Ethnic and Racial Studies*, 14/1, London 1991, s. 179; Selçuk Türkyılmaz, *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. XIV.

⁴¹⁷ Bu isim kaynaklara göre farklılık göstermektedir. İncelediğimiz belgede ve Nadir Devlet'te bu kişinin ismi Mehmed Ağa Şahtahtinski olarak geçmektedir. Bkz. Ayaz, "Rusya Müslümanları V", s. 61; Devlet, *a.g.e.*, s. 54. Ancak bu kişinin ismi kaynakların genelinde Mehmed Ağa Şahtahtlı veya Mehmed Ağa Şahtahtlı olarak geçmektedir. Bkz. Yaşar Karayev-Yavuz Akpınar, "Mehmedkuluzade, Celil", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 543; Türkyılmaz, *a.g.t.*, s. II. Başka bir kaynakta ise bu isim İsmail Şahtaktinski olarak verilmektedir. Bkz. Swietochowski, *a.g.m.*, s. 179. Mehmed Ağa Şahtahtinski 1846 Şahtahtı-Nahcivan doğumludur. Dil alanında kendisini oldukça geliştiren Mehmed Ağa Şahtahtinski, Almanya ve Fransa gibi ülkelerde eğitim gördü. 1915-1916 yılları arasında Rusya Dış İşleri Bakanlığının Doğu şubesi başkanlığını yapan Şahtahtinski, Sovyetlerin hâkimiyeti altında Bakü Devlet Üniversitesi'nin ilk Azerbaycanlı Profesörü unvanıyla dersler verdi. 1922 yılında emekli oldu. 1931 yılında Bakü'de vefat etti. Bkz. Türkyılmaz, *a.g.t.*, s. XXIX-XXX.

⁴¹⁸ Devlet, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁴¹⁹ Devlet, *a.g.e.*, s. 26.

⁴²⁰ Yavuz Akpınar, "Tercüman", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXX, Ankara 2011, s. 492.

edilebileceğinin üzerinde durulmaktadır⁴²¹. *Tercüman*; iç ve dış haberler, eğitim ve edebiyat ile ilgili yazılar yayınladı. 1886 yılında amacını açıklayan gazete, Rusya'daki Müslümanların maddi ve manevi faydasını gözettiğini belirtti. Gazetenin Rusça kısmını kaldırmak isteyen İsmail Gaspıralı, Rus hükümetinden çekinmekteydi. Nihayet 1907 yılında bunu gerçekleştiren İsmail Gaspıralı, gerekli gördüğünde Rusça kısımlara da gazetesinde yer verdi⁴²². Gazete, 1883'ten 1903 yılına kadar haftada 1 kez, 1903-1912 yılları arasında haftada bazen 2, bazen 3 kez, Eylül 1912'den sonra ise günlük yayınlandı. 1918 yılına kadar yayın hayatına devam eden *Tercüman Gazetesi*, Kahire'den Kaşgar'a, Kazan'dan Bombay'a ve İstanbul'a kadar geniş bir coğrafyada okuyucularıyla buluşmaktaydı⁴²³.

İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'ı devam ettirebilmek için çarlık rejimine karşı ılımlı olmak ve aynı zamanda sansür kuruluyla da iyi geçinmek zorundaydı. Aksi takdirde gazetesi kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi. Tüm bu sebeplerden dolayı İsmail Gaspıralı, uzun seneler fikirlerini yumuşak ve örtülü bir şekilde ifade etti. Çünkü gazetesi ancak bu şekilde uzun ömürlü olabilirdi⁴²⁴. Fikirlerini kapalı bir şekilde ifade eden İsmail Gaspıralı, politik düşüncelerini de Rus hükümetiyle çatışmaya girmeden ifade ediyordu⁴²⁵. *Tercüman*, İsmail Gaspıralı'nın bazı amaçlarına da önemli derecede hizmet etti. Özellikle "*dilde, fikirde ve işte birlik*" ideolojisini yaymak için *Tercüman* önemli bir araçtı. Yine eğitimde *usul-ı cedit, usul-ı savtiyye* gibi yeniliklerin yayılmasında da *Tercüman* önemli bir işlev gördü. O, *Tercüman* aracılığıyla Rusya Müslümanlarını uyandırma ve çağdaş dünya medeniyetiyle tanıştırma amacı güdüyordu⁴²⁶.

İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'ı 24 Eylül 1914'teki ölümüne kadar kendisi yönetti. Kendisinden sonra oğlu Rıfat gazetenin sahibi oldu. Hasan Sabri Ayvazof ise gazetenin başyazarlığını yaptı ve bu görevi 23 Şubat 1918'e kadar sürdürdü. 1918'in Ağustos ayında ise Beyaz Rusların lideri Denikin'in Kırım'ı ele geçirmesiyle *Tercüman*'ın matbaasına el konuldu⁴²⁷.

⁴²¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 66.

⁴²² Y. Akpınar, *a.g.m.*, s. 492.

⁴²³ Devlet, *a.g.e.*, s. 26.

⁴²⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 67-68.

⁴²⁵ Devlet, *a.g.e.*, s. 28.

⁴²⁶ Y. Akpınar, *a.g.m.*, s. 494.

⁴²⁷ Y. Akpınar, *a.g.m.*, s. 492.

Sırat-ı Müstakim'de İsmail Gaspıralı ve *Tercüman* ile ilgili dikkat çekici bilgiler mevcuttur. Buna göre İsmail Gaspıralı, ilk tahsilini milli mektepte gördükten sonra Rus *Mekteb-i Harbiyye*'sine kaydoldu. Bahçesaray'da belediye reisliği yaptı ve şehrin imarına çalıştı. Bu imarı gerçekleştirirken İslami mekteplerin kötü halini gördü; ancak resmi hizmette bulunduğu için bu mekteplere müdahale edemedi. Avrupa ve Orta Asya'yı gezen İsmail Gaspıralı, resmi hizmetten ayrıldıktan sonra yazarlığa başladı. *Tercüman*'ın yayımına 3 sene süren resmi muameleden sonra izin alabildi ve 300-400 müşteri ile yayına başladı. Elde ettiği paraları da gazetesinin yayımına harcadı ve gazetesini yavaş yavaş her yerde tanıttı. Gazetesinin Türkçe yayınlanan kısmının ifade usulü sade ve anlaşılırdı. *Tercüman*, 1895-1896 yıllarında İstanbul'a 15-16 bin adet gönderilmekteydi. İsmail Gaspıralı'nın Kazanlı itibarlı bir aileye mensup olan eşi Zehra Hanım'ın da *Tercüman*'a katkılarının çok olduğu ifade edilmektedir⁴²⁸. Rusya Müslümanlarına büyük hizmetleri olduğu ifade edilen *Tercüman*'ın Rusya Müslümanlarına üstatlık ve rehberlik yaptığının altı çizilmektedir. Rusya Müslümanlarının hepsinin *Tercüman*'ın öğrencisi olduğu, aynı zamanda Rusya'da yayınlanan Türkçe gazetelerin de *Tercüman*'ın evladı olduğu ifade edilmektedir⁴²⁹. Kazanlı Ayaz, Rusya Müslümanlarının lehçelerinin farklı olmasına bağlı olarak *Tercüman*'ı herkesin okuyamadığını ifade etmekteydi⁴³⁰. Kaynaklara bakıldığında ise İsmail Gaspıralı'nın Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesine ait kelimeleri yan yana kullandığı, açık bir anlatımı ve kısa cümleleri kullandığı ifade edilmektedir. Yani dil konusunda bilinçli bir tavır sergilediği belirtilmektedir⁴³¹. Zaten İsmail Gaspıralı'nın en önemli amaçlarından birisi dil birliğini sağlamaktır. *Dilde, fikirde ve işte* birlik görüşünü savunan İsmail Gaspıralı, bütün Türklerin ortak bir dil ve lehçe kullanmasından yanaydı. Bu amaçla Türkçeden mümkün olduğu kadar yabancı kelimeleri çıkarmak ve Osmanlıca'yı, farklı lehçelerle konuşan Rusya Müslümanlarının arasında yaygın hale getirmek amacındaydı⁴³².

⁴²⁸ Gaspıralı, a.g.m., s. 248.

⁴²⁹ YY, "Şayan-ı Teellüm ve Teessür Bir Haber: Tercüman Durdu", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 159.

⁴³⁰ Ayaz, "Rusya Müslümanları V", s. 61.

⁴³¹ Y. Akpınar, a.g.m., s. 493. *Tercüman Gazetesi*'nin dil özellikleri ile ilgili Bkz. Timur Kocaoğlu, "Tercüman Gazetesi'nin Dili ve Coğrafyası", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı vd., Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 215-225.

⁴³² Devlet, a.g.e., s. 27-28.

Sırat-ı Müstakim'in 140. sayısında *Tercüman*'ın geçici olarak yayın hayatına son verdiğinin haberi verildi. Dergide görüldüğü üzere İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'ın yayınına ara verme sebebini okuyucularına açıklamaktadır. Buna göre İsmail Gaspıralı, 1883'te *Tercüman*'ın 1. sayısını çıkardığından beri durmadan, usanmadan, yoldan çıkmadan 30 sene boyunca çalıştığını; ancak artık yorulduğunu ifade etmekteydi. Doktorların istirahat etmesi yönündeki tavsiyelerine uyan İsmail Gaspıralı, *Tercüman*'ın da kendisiyle birlikte istirahat edeceğini okuyucularına duyurdu. Gazetesinin durmasından dolayı ise okuyucularına; "...mazur görünüz, ayıp buyurmayınız..." ricasında bulundu. İsmail Gaspıralı, kendi oğluna ait olan *Zaman* isimli yeni bir gazetenin yayına gireceğini müjdeledi ve *Tercüman* gibi bu gazetenin de kabul edilmesini okuyucularından rica etti. İsmail Gaspıralı, istirahatteki vaktini ise Ruslar ve Müslümanlar arasında ortaya çıkan yeni fikirleri, meslekleri vs. öğrenmekle ve bunlar hakkında düşünerek fikirler öne sürmekle geçireceğini ifade etti⁴³³.

Tercüman'ın geçici olarak yayınına son vermesi ve *Zaman Gazetesi* ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*'in yorumları dikkate değerdir. Dergi, *Tercüman*'ın geçici olarak yayınına son vermesinden duyduğu üzüntüyü ve yayına girecek olan *Zaman Gazetesi* hakkındaki düşüncelerini şöyle ifade etmektedir:

"Otuz sene mütemadi hizmetten sonra İsmail babamızın istirahate hakikaten hakkı vardır, bunu teslim ve itiraf ederiz. Bununla beraber, gönül isterdi ki *Tercüman* tercüman-ı ruh ve emeli olduğu milleti gibi ebedi kalsın. *Tercüman*'ın manevi oğlu *Zaman*'a: Hoş geldin, safa geldin, baban kadar milletine hadim ve nafi ol! Diyoruz; ve bu duamızın indallah makbul olmasını istiyoruz. Ve aynı zamanda *Tercüman*'ın istirahati yaza mahsus bir tatilden ibaret olmasına da duacıyız. *Tercüman*'ın durmasından mütevellid teessürümüze, gelecek son bahardan itibaren tekrar intişarını görmek ümidi, evet ancak bu ümid, tesliyet-bahş olmaktadır..."⁴³⁴

5. 3. KAZAN VE ASTARHAN'DA BASIN YAYIN

1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyetiyle birlikte Tatarlarda basın yayın faaliyetleri hızla gelişmeye başladı. Troytskili Ahmed Taceddin, ihtilalden sonra Rusya'nın herhangi bir yerinde yayınlanan gazeteleri okumaya başlayıp Rusya hakkındaki düşüncelerini özgür bir şekilde ifade etmeye

⁴³³ YY, "Şayan-ı Teellüm ve Teessür Bir Haber: *Tercüman* Durdu", s. 159.

⁴³⁴ YY, "Şayan-ı Teellüm ve Teessür Bir Haber: *Tercüman* Durdu", s. 160.

başladıklarını belirtmektedir⁴³⁵. *Sırat-ı Müstakim*'in 78. sayısında belirtildiğine göre 1905 İhtilalinden sonra Kazan ve Astarhan'da yayın faaliyetleri büyük bir yükselişe geçti. Verilen bilgiye göre buralarda yayınlanan başlıca gazeteler *Pelenemuk* ve *Şişarım* gazeteleriydi. Aynı zamanda kitap yayınında da artış oldu⁴³⁶. Derginin 120. sayısında daha önce Rus hükümeti tarafından kapatılan bir gazetenin yeniden yayınlanma izni aldığı haberi verilmektedir. Bu gazete, Astarhan'da yayınlanan *Bürhan-ı Terakki* isimli gazetedir⁴³⁷. 1906-1911 yılları arasında haftalık yayınlanan bu gazetenin müdürlüğünü Mustafa Lütfi Şirvanski yaptı. Edebi, siyasi, içtimai bir özellik gösteren bu gazete, 146 sayı yayınladı⁴³⁸. Yine Astarhan'da Eylesün Efendi tarafından Kırgız-Kazak Türkçesiyle *Kazakistan* isminde bir gazete yayınlanmaya başladı. *Sırat-ı Müstakim*; “*Bu Türk-Müslüman kardeşimizin matbuat âlemine doğması kutluğ ve mübarek olsun! Çok yaşasın!*” sözleriyle yeni çıkan bu gazeteyi tebrik etti⁴³⁹.

Sırat-ı Müstakim'de Rusya'da Müslümanların çıkardığı gazetelerin yaptıkları değişikliklerle ilgili haberler de mevcuttur. 1906'dan beri Kazan'da yayın hayatını sürdüren *Beyanü'l-Hak Gazetesi*, 1911 yılına kadar haftada 3 sayı yayınlanırken artık her gün yayınlanacağını haberi verildi⁴⁴⁰.

Sırat-ı Müstakim, *Beyanü'l-Hak*'ı şu sözleriyle tebrik etmektedir:

“*Bu kere idarehanemize gelen altıncı sene-i Rumiyyesinin birinci nüshasından, anladık ki bundan böyle Beyanü'l-Hak refikimiz her gün çıkacaktır. Refikimizin tevsi-i neşriyatından pek memnun olduk kemal-i hulus ile tebrik ederiz. Milletdaşlarına daima müfid olmak ve gittikçe daire-i hizmeti genişletmek üzere devam ve terakkisini Cenab-ı Hak'dan niyaz ediyoruz.*”⁴⁴¹

Rusya Müslümanları arasında farklı lehçelerin konuşulması Müslümanların herhangi bir yerde yaptıkları yayınların diğer Müslümanlar arasında okunamamasına

⁴³⁵ Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti I”, s. 142.

⁴³⁶ YY, “Rusya İslamları”, S. 78, s. 421.

⁴³⁷ YY, “Bir Müslüman Gazetesinin Tekrar İntişarı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 120, 9 Kanun-ı Evvel 1326/22 Aralık 1910, s. 271.

⁴³⁸ İrfan Murat Yıldırım, “Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/2, 2013, s. 155. *Bürhan-ı Terakki Gazetesi* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Selçuk Altuntaş, *Bürhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

⁴³⁹ YY, “Kazakça Yeni Bir Gazete”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 139, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 144.

⁴⁴⁰ YY, “Müslüman Matbuatı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 160.

⁴⁴¹ YY, “Müslüman Matbuatı”, s. 160.

sebeup olmaktadır. Örneğın Mehmet Ağa Şahtahtinski'nin *Şark-i Rus Gazetesi*'nin Azeri Türk lehçesiyle yazılması gazetesinin Tatarlar arasında ilgi görmemesine sebeup oldu. Bu sebeuple Tatarlar kendi lehçelerinde yayın yapma düşüncesindeydiler. Bu anlamda ilk atılım 1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyetiyle gerçekleşti. Kazanlı Ayaz, hürriyetin ilanından sonra ilk düşüncelerinin kendi lehçelerinde bir gazete çıkarmak olduğunu ifade etmektedir. O sıralarda Tatar toplumundaki *kadim-cedit* ihtilafı basında da yaşanmaktaydı. Bu nedenle *kadimcilerin* ve *ceditçilerin* yayınları kendilerine has bir özellik taşımaktaydı⁴⁴².

5. 4. UFA'DA BASIN YAYIN

Rusya Müslümanları için önemli yayın merkezlerinden birisi olan Ufa şehri, Türkistan Türklerinde basın yayın faaliyetlerinin gelişmesinde önemli bir role sahipti⁴⁴³. *Sırat-ı Müstakim*'de Rusya Müslümanlarının dini idaresinin merkezi Ufa'da yeni bir risalenin çıkarıldığıının haberi verilmektedir. *Malumat Mecellesi*'nin hükümet tarafından tatil edilmesinden sonra İmam Lokman Hekim Efendi başkanlığında *Malumat-ı Cedide* isimli yeni bir risalenin çıkarılmasına müsaade alındı⁴⁴⁴.

Ufa'da özellikle matbaacılık ön plandaydı. Rusya Müslümanlarının matbaayı kullanmaya başladıkları yerlerden birisi Ufa'ydı⁴⁴⁵. *Sırat-ı Müstakim*'de yer aldığına göre Kırgız-Kazakların göçebeleri arasında yazısız bir edebiyat vardı. Manzum destanlar, mensur hikâyeler, kahraman hikâyeleri vs. bunlardan bazılarıydı. Dergi, Kazaklar arasında yazılı edebiyatın görülmeye başladığını belirtmektedir. *Sırat-ı Müstakim*, Kazakça bir gazete ve iki risalenin yayınlandığını *Vakit Gazetesi*'nden haber vermektedir. Bu risalelerden Ömer Efendi'ye ait olan *Urnik*, itikat ve ahlakla ilgili mensur bir eserdi. Diğer risale ise Müştak Efendi'ye ait olan *Tomaç*'tı. Her iki risalenin de Ufa'da bulunan şark matbaasında basıldığı ifade edilmektedir⁴⁴⁶.

⁴⁴² Ayaz, "Rusya Müslümanları V", s. 61.

⁴⁴³ Ebubekir Güngör, "Kırgız Matbuatının Ortaya Çıkmasında Ceditçiliğın Rolü", *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. V, S. 3, 2016, s. 391.

⁴⁴⁴ YY, "Yeni Bir Müslüman Mecellesi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326-1327/30 Mart 1910-1911, s. 64.

⁴⁴⁵ Güngör, a.g.m., s. 394.

⁴⁴⁶ YY, "Kazak Edebiyatı", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 144, 26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911, s. 223-224.

5. 5. PETERSBURG'DA BASIN YAYIN

Rusya'nın o dönemdeki başkenti olan Petersburg'da Müslümanların basını ve yayını ile ilgili özellikle dönemin ünlü seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi'nin faaliyetleri dikkate değerdir. Abdürreşid İbrahim Efendi⁴⁴⁷, 1897 yılında İstanbul'dan başlamak üzere 3 yıl süren bir seyahate çıktı. Birtakım ülkeleri gezdikten sonra 1900 yılında Sibiryadaki memleketi Tara'ya döndü⁴⁴⁸. Rusya'ya döndükten sonra Petersburg'da yayın faaliyetlerine başladı. Öncelikle *Mir'at*⁴⁴⁹ isimindeki mecmuayı çıkardı. Bu mecmuada Rusya Müslümanlarını ikaz edecek yayınlar yaptı. Fakat bir süre sonra yayına devam edemeyeceğini anlayınca yeniden İstanbul'a dönmek

⁴⁴⁷ *Sırat-ı Müstakim*'de Abdürreşid İbrahim Efendi ile ilgili bir konferansta Mahmud Esad Efendi tarafından verilen bilgilere ulaşmaktayız. Buna göre Abdürreşid İbrahim Efendi, Sibiryanın *Tara* beldesindedir. İlk eğitimini kendi memleketinde aldı. Şer'î ilimleri öğrenmek için Hicaz'a gitti. Burada tefsir ve hadis ilimlerini öğrendi. Daha sonra İstanbul'a geldi. Burada fazilet sahibi birinden öğrenim gördü. Daha sonra kendi memleketine döndü ve dersler verdi. İlerleyen süreçte Rusya'nın siyasi karışıklığından dolayı yeniden İstanbul'a geldi. Burada *Çolpan Yıldızı (Sabah Yıldızı)* isimli siyasi risaleyi bastırdı. Bu risaleyi Rusya'ya gönderdi. Mahmud Esad Efendi, Abdürreşid İbrahim Efendi'nin Yıldız hükümetiyle, yani II. Abdülhamit hükümetiyle ters düştüğünü ve bu nedenle baskıya uğradığını ifade etmektedir. İddiaya göre Yıldız hükümeti, Abdürreşid İbrahim Efendi'yi iyi fikirler yaymadığı gerekçesiyle Rus hükümetine teslim etti ve kendisinin ortadan kaldırılmasını istedi. Bundan sonra Abdürreşid İbrahim Efendi, Odessa'ya gönderildi ve *Divan-ı Harb-i Örfi*'ye teslim edildi. Mahmud Esad Efendi, Allah'ın bir hikmetiyle Abdürreşid İbrahim Efendi'nin oradan kurtulduğunu ifade etmektedir. Daha sonraki süreçte Abdürreşid İbrahim Efendi, 1905 İhtilalinden sonra ortamın müsait olmasıyla Rusya'ya döndü ve yayın faaliyetlerine başladı. Müslümanların birleşmesi ile ilgili yayınlar yaptı. Şiileri ve Sünnileri birliğe davet etti. Takip edilmemek için bir vapurda cemiyet kurdu ve burada Müslümanlara okuma yazma öğretti. Aynı zamanda Müslümanları aydınlatmak için çalıştı. Rusya'da ihtilalin zayıflamasının ardından Rusya'yı terk etti. Bu sefer İstanbul'a değil Uzakdoğu'ya gitti. Abdürreşid İbrahim, Uzakdoğu seyahatinde gördüğü Japonya ile Rusya'yı karşılaştırdı. Japonların çok çalışkan olduğuna değinerek ülkelerini kuvvetli hale getirdiklerinin üzerinde durdu. *1904-1905 Port Arthur Savaşı*'nda Japonların beden kuvveti ve ilmi kuvvetleri sayesinde galip geldiklerinin üzerinde durdu. Rusya'nın ise büyük bir hükümetinin olduğunu; ancak halkının cahil, rüşvetin ve zulmün ön planda olmasından dolayı Rusya'nın geleceğini karanlık görmekteydi. Bkz. Mahmud Esad, "Mahmud Esad Efendi'nin Nutku (Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında)", (Konferans), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 82, 17 Mart 1326/30 Mart 1910, s. 66-67; Abdürreşid İbrahim, "Şarkın İntibah ve İstiklali Hakkında I", (Altıncı Konferans), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, s. 227. Abdürreşid İbrahim Efendi'nin *Sırat-ı Müstakim*'de 1. ciltten 7. cilde kadar pek çok yazısı yer almaktadır. Özellikle Uzakdoğu seyahatinde gördüğü Japonya, Çin, Hindistan gibi ülkeler hakkında ve buraların Müslümanları hakkında verdiği bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Bununla birlikte *Devr-i Âlem, Âlem-i İslam* konulu yazıları, konferans metinleri ve Osmanlı Devleti hakkındaki yazıları da önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti ile ilgili yazılarını derginin özellikle 7. cildinde görüyoruz.

⁴⁴⁸ Mustafa Uzun, "Abdürreşid İbrahim", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. I, Ankara 1988, s. 295.

⁴⁴⁹ "*Ayna*" manasına gelen *Mir'at*; Osmanlıca ve Tatarca yayınlandı. 1902 yılında Rusya Müslümanlarının haklarını savunmak için Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından çıkarıldı. *Mir'at*, Abdürreşid İbrahim Efendi'nin Rusya'da çıkardığı ilk süreli yayınıydı. Aynı zamanda *usul- cedid*'e karşı olanlarla mücadelesinde fikirlerini beyan ettiği dergisiydi. Bkz. Taymas, *a.g.e.*, s. 168; Uzun, *a.g.m.*, s. 296.

zorunda kaldı⁴⁵⁰. 1905 İhtilalinden sonra Rusya'ya meşrutiyetin gelmesiyle birlikte Abdürreşid İbrahim Efendi, İstanbul'dan Petersburg'a gelerek yayın hayatına yeniden başladı. Türkçe *Ülfet*⁴⁵¹, Arapça *Tilmiz*⁴⁵² isimlerinde iki gazete çıkardı. Özellikle *Ülfet Gazetesi*, Müslümanları birlik ve beraberliğe davet etmek amacıyla çıkarıldı⁴⁵³.

Sırat-ı Müstakim'de belirtildiğine göre Petersburg'da Rus diliyle Müslüman menfaatlerine hizmet edecek bir gazetenin çıkarılması planlandı. Hukukçu Şah Ahmedov'un, gazetenin ekonomisi için bir şirket kurmaya teşebbüs ettiği ve bu şirketin hisse senetlerinin özellikle İdil (Volga) havzasında, Orta Asya'da, Kafkasya'da ve Sibiry'a'da bulunan Müslümanlara satılacağı belirtilmekteydi⁴⁵⁴.

5. 6. BAKÜ'DE BASIN YAYIN

1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyetiyle birlikte Azerbaycan'da büyük bir yayın patlaması oldu. Verilen hürriyetle birlikte pek çok kitap, gazete, dergi vs. yayınlandı⁴⁵⁵. Zenkovsky'nin ifadesiyle; "...yeni Bakü basını kabiliyetlerle dolmuştu ve 1905 den 1908'e kadar olan liberal devre esnasında Azerbaycan basını mantar gibi çıkmıştı..."⁴⁵⁶ 1905-1917 yılları arasında Azeriler tarafından 60'dan fazla gazete ve dergi yayın hayatına girdi⁴⁵⁷. Bu gazete ve dergiler; ekonomik sıkıntılar, yeterli sayıda okuyucunun olmaması ve Rus sansürü sebebiyle kapandılar veya kapatıldılar⁴⁵⁸. Azerilerin basın yayın faaliyetlerinde özellikle Bakü şehri önde gelmekteydi. Bakü'deki basın yayın faaliyetlerinin gelişmesi, *Sırat-ı*

⁴⁵⁰ Esad, a.g.m., s. 67.

⁴⁵¹ *Ülfet Gazetesi*, 15 Aralık 1905'te Petersburg'da yayın hayatına başladı. 9 Haziran 1907'de Rus hükümeti tarafından kapatılan *Ülfet Gazetesi*, dini meselelere ağırlık verdi. Bu sebeple özellikle medrese talebeleri arasında okuyucu buldu. Gazete, Rusya Müslümanlarının 1905 İhtilalinden sonra düzenlemeye başladıkları kongreler hakkında önemli bilgileri ihtiva etmektedir. Gazetenin önde gelen yazarlarından birisi Musa Carullah Bigiyef'ti. Bkz. Uzun, a.g.m., s. 296. *Ülfet Gazetesi* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Hasan Demiroğlu, *Ülfet Gazetesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

⁴⁵² 1906 yılında Petersburg'da Arapça yayınlanmaya başlayan *Tilmiz Gazetesi*, Rusya Müslümanlarının dinlerini, kültürlerini ve maneviyatlarını korumaları için bir uyarı niteliğinde çıkarıldı. Tilmiz Gazetesi de Rus hükümeti tarafından 1907 yılında kapatıldı. Bkz. Uzun, a.g.m., s. 296.

⁴⁵³ Esad, a.g.m., s. 67.

⁴⁵⁴ YY, "Matbuat-ı İslamiyye'nin Kuvvetlendirilmesine Çalışılıyor", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 120, 9 Kanun-ı Evvel 1326/22 Aralık 1910, s. 271.

⁴⁵⁵ Devlet, a.g.e., s. 241.

⁴⁵⁶ Zenkovsky, a.g.e., s. 84.

⁴⁵⁷ Devlet, a.g.e., s. 245.

⁴⁵⁸ Zenkovsky, a.g.e., s. 84.

Müstakim'in haberlerine de yansdı. Bakü'de Ali Hanif, *Doğru Söz* isimli gazetesinin yayınına izin aldı⁴⁵⁹. Bakü'de Türk ediplerinden olan Ahmed Kemal Bey tarafından *Yeni Füyüzat* isimli edebi ve siyasi içerikli bir dergi çıkarıldı. Dilde İstanbul lehçesini kullanan dergi, *Tercüman Gazetesi* gibi İslam birliğinden ve Türk dilinin birleşmesinden yanaydı⁴⁶⁰. Ancak bu dergi, İslam birliğini savunması sebebiyle Rus hükümeti tarafından kapatıldı⁴⁶¹. Azeriler arasında Rusça gazete yayınlama teşebbüsü de söz konusuydu. Bakü'de Oruc Oruczade'nin, Rusça *Vostok* (Şark) isimli bir gazete çıkarmak için imtiyaz talep ettiği anlaşılmaktadır⁴⁶².

Sırat-ı Müstakim'in 123. sayısında Müslümanlara hizmet için Bakü'de yeni yayınlanmaya başlayan *Necat Gazetesi*'nden bahsedilmektedir. *Sırat-ı Müstakim*, bu gazetenin takip ettiği usulü okuyucularına aktarabilmek için ilk makalesini aynen aktarmaktadır. *Necat Gazetesi*, ilk makalesinde Müslüman gazetesinde nelerin yer alması gerektiğine dair fikirlerini ortaya koydu. Gazete, Müslüman âlemindeki genel sıkıntılardan bahsetmekle birlikte aynı zamanda bu sıkıntıların sebeplerine de değinmektedir. Dil ve Edebiyatın öneminden bahseden gazete, dilini ve edebiyatını koruyan milletlerin daima yükseleceğini ifade etmektedir. Şive ve imla farklılıklarının sakıncalarından bahseden *Necat Gazetesi*, Kafkas ve Azerbaycan Türklerinin kullandığı dilin ve imlanın ilim ve fen yapmaya, eğitim ve öğretime uygun olmadığını düşünmekteydi. Doğu Kafkasya'da yazılan bir kitabın veya makalenin Batı Kafkasya'da okunamadığına, her muallimin ve müellifin farklı imlasının olması nedeniyle mektebe gelen çocukların zorlandıklarına dikkat çekilmektedir. Gazete; dil, edebiyat ve imla konularında gerekli ıslahatı yapabilmek için çaba sarf edeceğini ve milli terbiyeye uygun faaliyet sürdüreceğini belirtti. *Necat Gazetesi*, ilk makalesinin sonunda İslam âlemine dair bilgiler vereceğini de haber verdi⁴⁶³.

⁴⁵⁹ YY, "Yine Bir Refik Daha", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, s. 128.

⁴⁶⁰ YY, "Yeni Füyüzat", (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 119, 3 Kanun-ı Evvel 1326/16 Aralık 1910, s. 254.

⁴⁶¹ Devlet, *a.g.e.*, s. 244-245.

⁴⁶² YY, "Matbuat-ı İslamiyye'nin Kuvvetlendirilmesine Çalışılıyor", s. 271.

⁴⁶³ YY, "Necat Refik-ı Muhteremimizin Meslek Makalesi", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 316-317.

5. 7. KİTAP BASIMI

Rus hükümetinin gazete, dergi vs. gibi yayımlar üzerindeki baskısı kitap basımında da kendisini göstermekteydi. Rusya Müslümanlarının kitap yayınlamalarında Rus hükümetinin sınırlamaları mevcuttu. Bu nedenle Müslümanlar, uzun seneler kitap basımında da geri kaldılar. Rusya Müslümanları arasında kitap basımı için atılımlar var olmakla birlikte Rus hükümeti tarafından sınırlamalar mevcuttu. Özellikle dini kitapların basılmasına çok uzun seneler izin verilmedi. Mesela Tatarlar, dini kitaplarının basılmasına ancak II. Katerina döneminde izin alabildiler⁴⁶⁴. Bu anlamda gazete, dergi vs. gibi yayımlar üzerindeki sınırlamalar ve baskılar kitap basımında da kendisini göstermekteydi. Rus hükümeti, basın yayın faaliyetleri üzerindeki baskısını 22 Nisan 1828’de yürürlüğe koyduğu sansür uygulaması ile daha da etkili hale getirdi⁴⁶⁵.

Sırat-ı Müstakim’de Rusya Müslümanlarının kitap basımı ile ilgili çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Dergi, Rusya Müslümanlarından bir kısım yazarın kitaplarını konu edinmektedir. Bu yazarlardan birisi M. Çağatay’dır. M. Çağatay, İslamiyet’i ve Hz. Muhammed’i aşağılayan *İsabet* isimli bir eseri kaleme aldı. Eser, Rusya Müslümanları arasında infiale neden oldu. M. Çağatay bu kitabı, Doktor Abdullah Cevdet’in İslam düşmanı olan Doktor Dozy’dan⁴⁶⁶ çevirdiği *Tarih-i İslamiyet* isimli eserin derlemesi olarak kaleme aldı⁴⁶⁷. M. Çağatay, *İsabet* isimli eserini meydana getirirken içi hurafe bilgilerle dolu olduğu belirtilen *Altıparmak* isimli bir kitabı da kullandı⁴⁶⁸.

⁴⁶⁴ Zenkovsky, a.g.e., s. 22.

⁴⁶⁵ Acar, a.g.e., s. 224.

⁴⁶⁶ Tam ismi Reinhart Pieter Anne Dozy’dır. 1820 Leiden doğumlu Hollandalı şarkiyatçıdır. 1837 yılında girdiği *Leiden Üniversitesi*’nde çeşitli alanlarda başarılı oldu. Uzun yıllar bu üniversitede görev yapan Dozy; Fransızca, İngilizce, Almanca, İtalyanca ve Portekizce gibi Avrupa dillerine hâkimdi. Pek çok eser de kaleme alan Dozy, 1863’te kaleme aldığı “*Essai sur l’Histoire de l’Islamisme (571-1863)*” isimli eserinde İslamiyet’i ve Hz. Muhammed’i aşağılaması sebebiyle Müslümanlar tarafından yoğun tepki aldı. 1854 yılında Profesör unvanını alan Dozy, 1883 yılında doğduğu şehir olan Leiden’de vefat etti. Dozy’nin yukarıda geçen eserini 1908’de Mısır’da “*Tarih-i İslamiyet*” ismiyle tercüme eden Abdullah Cevdet’te Dozy gibi yoğun tepkiler aldı. Dozy ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Özdemir, “DOZY, Reinhart Pieter Anne”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IX, 1994, s. 513-514.

⁴⁶⁷ YY, “İsabet Namıyla Rusya’da Din-i İslam Aleyhinde Neşrolunan Bir Eser Muharririnin İtiraf-ı Kusur ve Tevbesi”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 80, 4 Mart 1325 (1326 ?)/17 Mart 1909, s. 39.

⁴⁶⁸ Taceddin, “Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III”, s. 350.

Basının uzun süren çabalarıyla M. Çağatay'ın bu kitabının özelliği ortaya konuldu. Orenburg müftüsünün M. Çağatay'a bu kitabın kaynağının ne olduğunu ve hangi amaçla bu kitabı yazdığını sormasının ardından M. Çağatay, müftüye aşağıda geçen özrünü takdim etti:

“Benim tarafımdan yazılan İsalet nam kitabın birçok cihetten hata ve galat ve efkâr-ı umumîye için zararlı olduğu tezahür etti. Pek çok Müslümanlar bu kitabın münderecatıyla rencide-hatır oldular. Binaenaleyh ben bu kitabı yazıp neşrettiğime bütün mevcudiyetimle teessüf ederek kemal-i ihlas ile tevbe eyliyorum; bütün hatiat ve hilaf-ı edeb sözlerimi geri alıyorum. Kitapçının elinde kalan nüshaları da kendi hesabıma alıp mahvedeceğim ve evvelce neşrolunacağını beyan ettiğim diğer kısımlarını da yaktım. Elinde İsalet nüshaları bulunan zevattan, din-i celil-i İslam hürmetine, onları mahvetmelerini veya aldıkları fiat ile li-ecli'l-ihrak bana iade etmelerini rica ederim. Bu cür'et ve küstahlığımdan dolayı kemal-i tevazu ve hulus-i kalb ile mağfiret-i sübhaniyye'ye iltica eder ve Müslüman kardeşlerimin de afv-ı taksiratım hususunda duada bulunmalarını istirham ederim...”⁴⁶⁹.

Bu ifadelerden M. Çağatay'ın pişmanlığını çok açık bir şekilde görmekteyiz. *Sırat-ı Müstakim* de Bakara suresinin 222. ayetine⁴⁷⁰ dayanarak Allah'ın tövbe edenleri sevdiğini ve tövbe etmesi vesilesiyle bu kişinin söylediklerinin de itibara alınmamasını Rusya Müslümanlarından rica etti⁴⁷¹.

Bahsi geçen Abdullah Cevdet'e ait *Tarih-i İslamiyet* isimli eser İslam düşmanı R. Dozy'nin “*Essai Sur l'histoire De l'Islamisme*” isimli eserinin tercümesidir⁴⁷². Mehmed Akif'in ifadelerine göre Abdullah Cevdet, Doktor R. Dozy'nin eserini sadece tercüme etmekle kalmadı, kendi düşüncelerini de *Tarih-i İslamiyet* 'te dile getirdi⁴⁷³. R. Dozy, kitabında İslamiyet ve Hz. Muhammed hakkında aslı olmayan iddialarda bulunarak İslamiyet'e ve Hz. Muhammed'e saldırmaktaydı. Onun, İslam'a ve İslam peygamberine bu şekilde hakaret eden kitabının, Abdullah Cevdet tarafından tercüme edilmesi büyük tepkilere sebep oldu. Bu tepkileri, *Sırat-ı Müstakim*'de de görmekteyiz. Ödemişli M. Refik ismindeki yazar, İslam'a yapılan bu

⁴⁶⁹ YY, “İsalet Namıyla Rusya'da Din-i İslam Aleyhinde Neşrolunan Bir Eser Muharririnin İtiraf-ı Kusur ve Tevbesi”, s. 39-40.

⁴⁷⁰ Sana kadınların ay halini sorarlar. De ki; “*O bir ezadır (rahatsızlıktır). Ay halinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever.*” Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Bakara Suresi, Ayet 222.

⁴⁷¹ YY, “İsalet Namıyla Rusya'da Din-i İslam Aleyhinde Neşrolunan Bir Eser Muharririnin İtiraf-ı Kusur ve Tevbesi”, s. 40.

⁴⁷² M. Şükrü Hanioğlu, “Abdullah Cevdet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. I, Ankara 1988, s. 91.

⁴⁷³ Mehmed Akif, “Ebuzziya Tevfik Efendi'ye”, (Açık Mektup), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 410.

saldırlara karşı İslam ulemasının ve yazarlarının sessiz kalmamaları gerektiğini tavsiye etti. Mekteb-i Tıbbiye'den M. Nuri Dücani'de *Tarih-i İslamiyet*'e karşı reddiyeler yazılması hususunda yazarların dikkatini çekmeye çalıştı. Yine Troytskili Ahmed Taceddin ve Mehmed Fahreddin gibi yazarların eleştirileri yazıları da *Sırat-ı Müstakim*'de yer almaktadır. Dergide bu konuyla ilgili yazılar incelendiğinde daha çok Abdullah Cevdet'i ve *Tarih-i İslamiyet*'i eleştiren reddiye yazıları dikkat çekmektedir. Buna karşın dergide Abdullah Cevdet'i ve eserini savunan bir yazı da mevcuttur. *Tasvir-i Efkâr*'ın sahibi Ebuzziya Tevfik Efendi'nin Abdullah Cevdet'i ve eserini savunduğu ve övdüğü görülmektedir. Onun bu tavrına ise Mehmed Akif karşı çıktı. Mehmed Akif, hem Abdullah Cevdet'i hem de onu savunan Ebuzziya Tevfik Efendi'yi *Sırat-ı Müstakim*'de yer alan yazısında eleştirdi. Abdullah Cevdet'e ve eserine en fazla eleştiri Manastırlı İsmail Hakkı tarafından yapıldı. Manastırlı İsmail Hakkı'nın, "*Tarih-i İslamiyet Nam-ı Müstearıyla Doktor Dozy'nin Türkçe'ye Mütercem Risalesine Karşı Reddiye*" başlığıyla kaleme aldığı yazı dizisi derginin 72. sayısından itibaren yayınlandı. Bu yazı dizisi derginin; 85, 93, 94, 96, 104, 106, 107, 109 ve 110. sayıları hariç olmak üzere 111. sayıya kadar devam etmektedir.

Yine eski diplomatlardan olduğu belirtilen Musa Bigiyef'in⁴⁷⁴ bastırdığı bir kitabındaki düşünceleri Troytskili Ahmed Taceddin'in eleştirilerine sebep oldu. Bigiyef; Allah'ın bütün kullarının ister Müslüman, ister Hıristiyan, isterse Mecusi olsun, mahşer gününde hepsinin Allah tarafından affedilerek cehennemden kurtulacaklarını iddia etmekteydi. Musa Bigiyef'in, bu iddialarını ayet ve hadislerle ispat edeceğini de söylediği ifade edilmektedir. Ahmed Taceddin, her şeyin bir amaca hizmet etmesinden yola çıkarak Musa Bigiyef'in bu iddiasının hangi amaca yönelik olduğunu sorgulamaktaydı. Bunun bozuk bir eğitimin doğal neticesi olduğu kanısına varan Ahmed Taceddin, bu iddialarda başka bir amaç aramanın boş olduğunu düşünmekteydi⁴⁷⁵.

⁴⁷⁴ Kaynakların genelinde Musa Carullah Bigi olarak geçmektedir. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s. 129; Taymas, *a.g.e.*, s. 210. Bununla birlikte Musa Carullah Bigiyef şeklinde kullanımlar da mevcuttur. Musa Bigiyef ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Hamdi Mert, "Musa Carullah Bigiyef-Hayati, Mücadelesi, Fikirleri", *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 1999, s. 125-141; Ahmet Kanlıdere, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayati-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.

⁴⁷⁵ Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III", s. 349.

Araştırmalarımıza göre 1875-1949 yılları arasında yaşayan Musa Bigiyef, Doğu'da ve Batı'da tanınan bir din adamıydı⁴⁷⁶. Onun Ahmed Taceddin'in eleştirilerine sebep olan düşüncelerinin temelinde diğer dinlere saygılı olma görüşünün etkili olduğu anlaşılmaktadır. Dinler tarihi araştırmalarının öneminden bahseden Musa Bigiyef, dinlerden bahsederken birine hak, diğerine batıl demenin yanlışlığından bahsetti. O, dinlerin hepsine saygı gösterilmesinden yanaydı. Musa Bigiyef, Mustafa Sabri ile birlikte kaleme aldığı *Rahmet-i İlahiyye Bürhanları*⁴⁷⁷ isimli eserinde, Allah'ın mağfiretinin herkesi kapsayacağını iddia etti ve bu görüşünden dolayı eleştirildi⁴⁷⁸. Bahsi geçen bu eser, *Sırat-ı Müstakim*'de zikredilmemektedir. Ancak Ahmed Taceddin'in bahsi geçen bu eseri eleştirdiğini düşünmekteyiz.

Sırat-ı Müstakim'in 105. sayısında *Tercüman Gazetesi*'nden verilen bir haberde yine Musa Bigiyef'in Kazan'da *Kavaid-i Fıkhiyye*⁴⁷⁹ isimli büyük bir kitap bastırmakta olduğunun haberi verilmektedir. İslam hukuku ile ilgili olan kitabın, 500 sayfadan oluşacağı belirtildi⁴⁸⁰.

Rusya Müslümanları arasında yukarıda da bahsedildiği gibi karşı çıkılan kitapların yanında, Osmanlı padişahının bile takdirini kazanan kitaplar da basıldı. *Sırat-ı Müstakim*'in *Malumat Gazetesi*'nden verdiği haberde V. Mehmed'in, Hasan Ata Bin Molla Mehmed El-Abeşi'ye *Tarih-i Kavm-i Türki* eserine mükâfat olmak üzere çok değerli bir tespih ve altın bir saat gönderdiği belirtilmektedir. Hediye, sahibine ulaştırılmak üzere Osmanlı Sefiri Turhan Paşa'ya gönderildi. Sefarethaneden bir memurun Orenburg müftüsüne gönderdiği hediye buradan da sahibine ulaştırıldı. Hediyelerin özelliklerine de dikkat çekilmektedir. Tespihe bakıldığında; başından yukarısına kadar altın bir kamçı, ucunda ise altından üç

⁴⁷⁶ Taymas, *a.g.e.*, s. 210.

⁴⁷⁷ Adı geçen kitap ile ilgili Bkz. Mustafa Sabri-Musa Carullah, *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiyye Bürhanları*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.

⁴⁷⁸ Ahmet Kanlıdere, "Musa Carullah", *DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, C. XXXI, Ankara 2006, s. 215.

⁴⁷⁹ Musa Bigiyef'in bu eseri, 201 maddeden oluşan fikhî kurallar listesidir. 1910 yılında Kazan'da yayınlanan bu eser, yine Musa Bigiyef'e ait olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Şer'îyye* isimli hukuk kitabına giriş olarak kaleme alındı. Bkz. Kanlıdere, "Musa Carullah", s. 215. *Kavaid-i Fıkhiyye* ile ilgili Bkz. Musa Carullah Bigiyef, *Kavaid-i Fıkhiyye İslam Hukukun Genel İlkeleri*, Ankara Okulu Yayınları, İstanbul 2018.

⁴⁸⁰ YY, "Hukuk-ı İslamiyye'yi Cami Kavaid-i Fıkhiyye", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.

mercan ile kıymetli bir topu bulunmaktaydı. Saate bakıldığında ise; işaretlerinin açık ve Arap rakamlarıyla olduğunun, altından kordonlarının ve kibleyi gösteren bir pusulasının olduğundan bahsedilmektedir. Osmanlı sultanları tarafından bizzat kullanılan saatleri hediye etmek eski bir adet olmakla birlikte hediyeenin en kıymetlisi sayılmaktaydı. Sultan V Mehmed'in kendi memleketindeki eserlerin dışında, başka memleketlerdeki eserleri de takdir etmesi ve hediyeler göndermesi oldukça önemli görülmekteydi. Bu hediyelerin aynı zamanda Rusya'daki bütün İslam uleması ve İslam halkının iftiharını olduğunun da altı çizilmekteydi⁴⁸¹.

6. RUSYA MÜSLÜMANLARINDA SOSYAL HAYAT

Komşu toplulukların birbirlerini sosyal ve kültürel olarak etkilemeleri tarih boyunca görülen bir gerçektir. Bu anlamda Rusya Müslümanlarının gerek Rusların gerekse Rusya'da yaşayan diğer toplulukların etkisi altında kalması kaçınılmazdı. Bu etkileşime bağlı olarak Rusya Müslümanlarının dillerinde, kültürlerinde, yaşam tarzlarında vs. değişimler meydana geldi. Farklı topluluklarla etkileşim sonucu aslen Türk olan ve dilleri Türkçe olan Rusya Müslümanlarının; dillerinde, lehçelerinde farklılıklar oluştu⁴⁸². *Sırat-ı Müstakim*'de sadece Tatarların sosyal hayatı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bu nedenle bu kısım sadece Tatarların sosyal hayatıyla sınırlı tutuldu. Tatarların sosyal hayatıyla ilgili özellikle Kazanlı Ayaz ve dönemin ünlü seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından verilen bilgileri görüyoruz. Bunun dışında Rusya Müslümanlarının giyimi ile ilgili kısa bir bilgiye de yer verilmektedir.

6. 1. TATARLARDA SOSYAL HAYAT

İdil (Volga) Nehri, Kazan ve Astarhan'da yoğun olarak yaşayan Tatarlar, köylerde genel olarak Ruslardan ayrı yaşamaktaydılar. Ruslarla Tatarların karışık olduğu köyler oldukça azdı. Her köy kendi başına yaşamakta ve idari işlerini de kendileri yürütmekteydi. Köylüler köy polisleri tayinini kendileri yaparlardı. Her köyün idaresi "*İhtiyar Cemiyeti*" ne aitti. Köylerin erkekleri, arazileri ortak kullanırlardı. Vergiler halkın durumuna göre alınmasına rağmen fakirlerin vergilerini çoğu zaman zenginler verirdi. Daha sonraki dönemlerde özellikle meşrutiyetin ilanından sonra yapılan düzenlemelerle vergi tahsilatı her şahsın kendi borcu

⁴⁸¹ YY, "Hedeya'yı Seniyye ve Rusya Müslümanları", (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 84, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, s. 112.

⁴⁸² Ayaz, "Rusya Müslümanları I", s. 398.

sayılmaya başladı. Bu düzenlemeler Duma'da ayan meclisinden geçirildikten sonra çar tarafından da onaylandı ve kanun hükmünü aldı. Bu düzenlemeler sayesinde köylerde karışıklık çıkma ihtimali de son buldu⁴⁸³.

6. 1. 1. Aile Hayatı

Tatar aile hayatında köylüler ile şehirliler arasında büyük bir fark yoktu. Aile hayatına önem veren Tatar erkekleri, eş ve çocuklarına düşkünlerdi. Aile bireyleri hep birlikte yemeklerini yer ve çaylarını içerlerdi. Tarlalara ve bahçelere de birlikte giderler ve dönerlerdi. Misafirperverliğe çok önem veren Tatar halkı, kış zamanlarında birbirlerine misafir olur ve hep birlikte çaylarını içerlerdi⁴⁸⁴.

İslami kaidelere uygun bir şekilde yaşamaya çalışan Tatar halkında, namus meselesi oldukça önemliydi. Bu sebeple namus meselesi cezasız kalmazdı. Namusunu kirleten kızlar erkeksiz kalmaya mecbur bırakılırlardı⁴⁸⁵.

6. 1. 2. Tatar Kadınları

Tatar kadınlarının toplumdaki sosyal statüleri oldukça iyiydi. Tatar kadınları ekonomik özgürlüğe sahiptiler. Bu kadınların birçoğu ticaret yaparak geçimlerini sağlamaktaydı. Köylerde ve şehirlerde çalışan Tatar kadınları da mevcuttu. Bunların yaptığı bazı ürünler bütün Rusya'ya dağılırdı. Tatar kadınları, İslam hukukunun kendilerine sağladığı haklardan yararlanırlardı⁴⁸⁶.

6. 1. 3. Rus Halkıyla Tatarların İlişkisi

Dönemin ünlü seyyahı Abdürreşid İbrahim Efendi Tatar ve Rus halkının ilişkisine dair verdiği bilgiler dikkat çekicidir. Abdürreşid İbrahim Efendi, Tatar ve Rus köylerinin birbirlerine yakın olmalarına rağmen iki unsurun aralarında din adına herhangi bir sorunun yaşanmadığını, yaşanma ihtimalinin de olmadığını ifade etmektedir. Rusya'da 1905 İhtilalinden sonra bütün Rusya halkına bir uyanmanın gelmesine bağlı olarak Rus hükümeti, tedbir almak için düşünmeye başladı. Buna bağlı olarak kendi rahatı pahasına halkı birbirine düşürmeye çalıştı. Abdürreşid İbrahim Efendi, geçmiş zamanlarda Rus hükümetinin *Kur'an-ı Kerim*'den bazı

⁴⁸³ Ayaz, "Rusya Müslümanları I", s. 399.

⁴⁸⁴ Ayaz, "Rusya Müslümanları I", s. 399.

⁴⁸⁵ Ayaz, "Rusya Müslümanları I", s. 399.

⁴⁸⁶ Ayaz, "Rusya Müslümanları II", s. 416.

sureleri çıkarmaya girişmesiyle Tatar halkının Rusya'dan göç etmeye başladıklarını ve bu durumdan rahatsız olan Rus halkının da Tatar halkıyla birlikte göç etmeye başladıklarını belirtmektedir. İfadelere göre Ruslar, 300 yıl beraber yaşadıkları Tatarları bırakmak istemedikleri için göç etmekteydiler. Hatta Ruslar, hükümetten göç için izin dahi istediler. Abdürreşid İbrahim Efendi, köylüler arasındaki muhabbetin oldukça iyi olduğuna, iki unsurun kardeş gibi geçindiklerine dikkat çekmektedir. Bunu gören Rus hükümetinin ise Müslüman halk ile Hristiyan halk arasına fitneler sokmaya çalıştığını belirtmektedir. Abdürreşid İbrahim Efendi, hükümetin karışmaması halinde halk arasında Müslüman, Hristiyan, Yahudi gibi bir ayrımın olmadığını, halkın birbiriyle barışık bir halde yaşadığını ifade etmektedir. İfadelerde gördüğümüz en ilginç noktalardan birisi, hem Müslüman hem de Rus halkının hükümetten memnun olmadıklarının belirtilmesidir. Abdürreşid İbrahim Efendi, Rus hükümetinin Müslümanlar ile Hristiyanlar arasına fitneler sokmaya gayret ettiğini dile getirmektedir. Halkın ise bu gibi fitne çıkaranları def etmesi gerektiğine işaret etmektedir⁴⁸⁷.

6. 2. GİYİM

Sırat-ı Müstakim'deki belgelerde Rusya Müslümanlarının giyimi hakkında çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak derginin 104. sayısında Rusya Müslümanları arasında yaz aylarında fes kullanımının giderek arttığı belirtilmektedir. Bununla birlikte Rusya Müslümanlarının başlarına taktıkları asıl serpuşları ise *kalpak*'tı⁴⁸⁸.

7. HAYIRSEVERLİK VE YARDIMLAŞMA FAALİYETLERİ

Rus hükümeti tarafından baskılara uğrayan ve sınırlamalara tabi tutulan Rusya Müslümanları, İslam'ın emirlerine uygun olarak aralarında yardımlaşlırdı. Rusya Müslümanları arasında *kadim-cedit*, *Sünni-Şii* gibi ihtilaflar toplum içerisindeki yardımlaşmaya mani bir durum teşkil etmezdi.

Rus hükümeti, Müslüman halkından da vergi almasına rağmen Müslümanların mektep ve medreselerine herhangi bir ekonomik destek vermemekteydi. Hükümet, Rus vatandaşlarına tanıdığı hak ve hürriyeti

⁴⁸⁷ Abdürreşid İbrahim, “Şarkın İntibah ve İstiklali Hakkında II”, (Âlem-i İslam: Altıncı Konferans), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 93, 3 Haziran 1326/16 Haziran 1910, s. 266.

⁴⁸⁸ YY, “Rusya”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 104, 19 Ağustos 1326/1 Eylül 1910, s. 460.

Müslümanlara tanımamaktaydı⁴⁸⁹. Bu nedenle 1905 İhtilalinden sonra ortaya çıkan hürriyet ortamında Müslümanlar, hükümete gönderdikleri dilekçelerde Ruslara tanınan her türlü hak ve hürriyetin kendilerine de verilmesini talep ettiler⁴⁹⁰. Müslüman mektep ve medreselerine devlet tarafından ödenek yapılmadığı için buraların masrafları Müslüman zenginleri tarafından karşılandı. Eğitim ve öğretim kurumlarının inşası ile birlikte muallim ve müderrislerin aldıkları maaşlar da hayırsever Müslümanlar tarafından ödenmekteydi⁴⁹¹. *Sırat-ı Müstakim*'in belgelerinde hayırseverlik ve yardımlaşma faaliyetlerinin özellikle eğitim öğretim alanında kendisini gösterdiği görülmektedir.

Ufa'da *Medrese-i Aliyye-i Diniyye* adında büyük bir medresenin açılmasına Ufa şehrinin itibarlı tüccarı ve aydını olan Sadreddin Neziri Efendi'nin yardımları önemli katkı sağladı. Bu kişi, her sene bu medreseye binlerce ruble masraf yapmaktaydı. Ayrıca *Medrese-i Aliyye-i Diniyye*'nin başmüdürlüğü görevini de üstlenmekteydi. Yine Selim Giray Canturiye ve Sofiya Bike Canturina'nın da *Medrese-i Aliyye-i Diniyye*'nin bina inşasına önemli katkıları oldu. Medresenin kurulmasına bu kişilerin dışında yardım edenlerin de olduğu belirtilmektedir⁴⁹².

Kadı Mehmet Efendi ve oğlu Mekarim Efendi, milletin eğitim ve öğretimi hususunda pek çok hizmetleri olan kişilerdi. Onların yaptırdıkları medreselerden pek çok talebe istifade etmekteydi. Ancak bu kişilerin vefatından sonra bu medreseler ekonomik sebeplerden dolayı kapanacak seviyeye geldiler. Kadı Mehmet Efendi'nin ikinci oğlu Mealim Efendi, babasının ve kardeşinin yoğun emekler vererek yaptırdıkları medreselerin heba olmasının önüne geçmek için halkın görüşlerini almak üzere bir toplantı düzenledi. Bu toplantıda medreselerin ıslah edilmesi için halkın görüşleri alındı. Bu toplantıdan son derece memnun olan halk, Mealim Efendi'ye teşekkür etmekle birlikte ellerinden gelen yardımları yapacaklarına dair söz verdiler. İlerleyen süreçte sözünü tutan halk, aralarında paralar toplayarak eski medreseleri tamir ettirdiler. Bununla birlikte yeni medreseler de inşa ettirdiler⁴⁹³.

⁴⁸⁹ YY, “Bizim Hisselerimiz Nereye Gidiyor”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 223.

⁴⁹⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 179.

⁴⁹¹ Permlı, *a.g.m.*, s. 157-158.

⁴⁹² Permlı, *a.g.m.*, s. 158-159.

⁴⁹³ YY, “Kırgızlarda Medrese Bina Etmek”, s. 223.

1908 yılında Kazan’da vefat eden “Müslüman milyoneri” Ahmed Bay Hüseyinof isimli bir hayırsever, Müslüman gençlerinin okutulması için dönemin miktarıyla yarım milyon ruble vasiyet etti. *Sırat-ı Müstakim*’in *Vakit Gazetesi*’nden alıntılıdığına göre söz konusu vasiyetin, Ahmed Bay Hüseyinof vakfının mütevellileri tarafından yerine getirilmeye başlandığı belirtilmekteydi. 1910 yılı vakıf parası gelirinin bir kısmı, Rusya’nın *darü’l-fünun*, *darü’l-muallimin*, *idadi* ve *sanayi* mekteplerinde eğitim gören 17 genç ile birlikte seyahat edecek olan 2 kişiye verildi⁴⁹⁴.

Ahmed Bay Hüseyinof’un hayırsever faaliyetlerinin sonuçsuz kalmadığı anlaşılmaktadır. Onun yaptığı bu hayırlardan fayda görenler, kendisine dua ettiler. Ahmed Bay Hüseyinof’un vefat günü münasebetiyle yapımına yardım ettiği medresede kendisine dualar edildi. Bu dua merasiminde memleketin bütün ayanı ve eşrafı ile birlikte Müslüman medreselerinin denetiminden sorumlu üst düzey hükümet memurları da hazır bulundular. Dua meclisinde bulunanların hepsine Ahmed Bay Hüseyinof’un biyografisinden bahseden Kadı Rızaeddin’in bir eseri hediye edildi⁴⁹⁵.

Ahmed Bay Hüseyinof’un kardeşi Mahmud Bay Hüseyinof’un da aynı şekilde hayırsever olduğu anlaşılmaktadır. *Sırat-ı Müstakim*’in yine *Vakit*’den alıntılıdığı habere göre Mahmud Bay Hüseyinof, bir malikânesini Orenburg ve Kargalı mektep ve medreseleri faydasına olmak üzere vakfetti. Yine kuyu, köprü vs. yapımına da belli bir miktar para yardımında bulundu⁴⁹⁶. *Sırat-ı Müstakim*’in 105. sayısında ise Mahmud Bay Hüseyinof’un öldüğünün haberi verildi. Bu kişinin kardeşleriyle birlikte beş parasız ticarete başladığı, daha sonraları ise büyük paralar kazandığı ifade edilmektedir⁴⁹⁷.

⁴⁹⁴ YY, “Rusya”, S. 101, s. 397.

⁴⁹⁵ YY, “Kadirşinashık”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 320.

⁴⁹⁶ YY, “Rusyalı Müslüman Kardeşlerimizde Himmet”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.

⁴⁹⁷ YY, “Bir Büyük Müslümanın Vefatı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.

Bakü zenginlerinden Murtaza Muhtarov isimli hayırsever, *Necat*⁴⁹⁸ isimli İslam cemiyetine bir matbaa hediye etti⁴⁹⁹. Yine Moskova’da yaşayan Müslüman zenginlerinden Salih Bay Yezin vefat ettikten sonra 2 Milyon ruble servetinden 80 bin rublesinin hayırlı işler için harcanmasını vasiyet etti⁵⁰⁰. Rusya Müslümanları arasında hayırsever zengin adamların dışında, hayırsever Müslüman kadınlarına da dikkat çekilmektedir. Ufa’nın “*Müslüman Hanımlar Cemiyeti*” reisesi Meryem Hanımefendi, adı geçen cemiyete büyük bir konak hediye etti⁵⁰¹.

Sırat-ı Müstakim’de Buhara Hanı Abdülahad Bahadır Han’ın⁵⁰² hayırseverliğine de dikkat çekilmektedir. Buhara Emiri Abdülahad Han, Asya’nın en büyük zenginlerinden birisiydi. Buhara ticaretinin büyük bir kısmını elinde bulundurmakla birlikte servetinden din kardeşlerini faydalandırırdı. Emir, Petersburg’da inşa edilen caminin arazisini satın aldığı gibi inşasına da önemli katkılarda bulundu. Hicaz demiryolu yapımına da yardım eden Abdülahad Han, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı’nda dâhi Rus donanmasına yardımda bulundu⁵⁰³. *Sırat-ı Müstakim*’de onun yardımseverliğinden bahsedilmekle birlikte gereksiz harcamalarından dolayı eleştirildiğine de şahit olmaktayız. Derginin Orenburg’da yayınlanan *Vakit Gazetesi*’nden alıntılıdığına göre Abdülahad Han, Kafkasya’da

⁴⁹⁸ Hayır cemiyeti olarak kuruldu. Bu cemiyet yoksul çocukları korumak ve geniş halk kitlesi arasında eğitimi yaymak amacına hizmet etmekteydi. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s. 246.

⁴⁹⁹ YY, “Hamiyet”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 320.

⁵⁰⁰ YY, “Hayır-hah ve Hamiyetli Bir Müslümanın Vefatı”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 129, 10 Şubat-ı Sani 1326/23 Şubat 1911, s. 416.

⁵⁰¹ YY, “Müslüman Kadınlarında Himmet”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326-1327/30 Mart 1910-1911, s. 64.

⁵⁰² Emir Abdülahad Han ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*’de önemli bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Mangıt sülalesinden olan Abdülahad Han, 1859 yılında doğdu. Babası Emir Muzaffereddin’den sonra 1885 yılında Çar III. Aleksandr’in tasdiğiyle Buhara emiri oldu. Babası Muzaffereddin döneminde Rus hâkimiyeti kabul edildi ve Buhara yarı bağımsız bir halde varlığını devam ettirdi. Bu nedenle Abdülahad Han, bağımsız bir hükümdar değildi. Rus himayesini ortadan kaldırmak için de bir çabası olmadı. Rusya’nın telkinleriyle Buhara’da birtakım düzenlemeler yaptı. Onun döneminde Buhara ticareti bir hayli ilerledi. Petersburg camisinin yapılmasına önemli katkılar sağlayan Emir Abdülahad Han, 1910 yıllarında Sivastopol’da yapımı devam eden caminin inşasında gösterdikleri çalışmalarından dolayı Sivastopol vekillerini ve cemaatini tebrik etti. *Sırat-ı Müstakim*’de iyi ve kötü yönleriyle ele alınan Emir Abdülahad Han, 23 Kânunuevvel 1326/5 Ocak 1911 Perşembe günü vefat etti. Hanın vefatından sonra İstanbul’da bulunan bütün Buharalılar, Sultanahmet civarında bulunan Buhara tekkesinde toplanarak Buhara ulema ve vüzerasına taziye mesajıyla birlikte mülk ve vatanın korunmasını talep eden telgraflar gönderdiler. Emir vefatının İstanbul gazetelerinde *Sabah Gazetesi* dışında üç satırlık yazıyla geçiştirilmesi eleştirilere sebep oldu. Bkz. YY, “Buhara Ahvali (Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı)”, s. 314-315; YY, “Buhara Emiri ve Sivastopol Cemaat-i İslamiyyesi”, (Şuun-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, 22 Nisan 1326/5 Mayıs 1910, C. IV, S. 87, s. 158-159.

⁵⁰³ YY, “Buhara Ahvali (Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı)”, s. 314.

bulunan “*Jilznavodski*” kasabasında kendisine yeni bir saray yaptırdı. Bu sarayın fevkalade süslediği, hatta bazı kapılarının altından halkalarının olduğu belirtilmektedir. Abdülahad Han, Kırım’da oturduğundan dolayı bu saray boş bir halde durmaktaydı. Konuyla ilgili *Sırat-ı Müstakim*’in yorumu ise dikkat çekicidir. Dergi, Buhara’da ekonominin, eğitimin vs. kötü olmasından yola çıkarak fakir halkın alın teriyle kazandığı paraları yabancı bir memlekette saray yaptırarak harcayan Abdülahad Hanı eleştirmektedir⁵⁰⁴.

Emir Abdülahad’dan sonra Buhara tahtına oturan oğlu Emir Alim Hanın⁵⁰⁵ da hayırsever bir han olduğu görülmektedir. Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü’nün belirttiğine göre Emir Alim Han, Buhara’da saraylardan birisinin düzenli bir mektebe çevrilmesi emrini verdi. Bu mektepte yatılı eğitim öğretim görececek olan fakir çocuklarının masrafları hükümet tarafından karşılanacaktı⁵⁰⁶.

7. 1. YARDIMLAŞMA CEMİYETLERİ

Hayırsever zenginlerin muhtaç olan insanlara şahsi yardımlarının dışında cemiyetler vasıtasıyla da yardımlaşmanın sağlandığı görülmektedir. *Sırat-ı Müstakim*’in yine *Vakit*’ten yaptığı alıntıda, Turgay vilayetinin Kostanay şehrinde

⁵⁰⁴ YY, “Buhara Emirinin Yeni Sarayı”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 60, 15 Teşrin-i Evvel 1325/28 Ekim 1909, s. 127.

⁵⁰⁵ Emir Alim Han ile ilgili de *Sırat-ı Müstakim*’de önemli bilgiler bulunmaktadır. Emir Alim Han, babası Abdülahad Hanın 1911 yılının başlarındaki vefatından sonra Buhara tahtına oturdu. Buhara’nın zor zamanlarında bir kurtarıcı olarak görülen Emir Alim Han, Petersburg *darü’l-fünun*’unda eğitim gördü. Aydın fikirli olduğu belirtilen Emir Alim Hanın, gelişme ve yenilik taraftarı olduğu ifade edildi. Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü’nün belirttiğine göre Emir Alim Han, Buhara’nın tükendiği, milletin gaflet içinde olduğu bir zamanda Buhara tahtına oturdu. Tahta çıktıktan sonra ıslahat beyanamesi yayınlayan Emir Alim Han, Buhara’da; ticari, hukuki, askeri, idari vs. pek çok alanda yenilik yapacağını ilan etti. Onun yaptığı düzenlemelerden en çok dikkatimizi çeken nikâh ve evlilik törenleri ile ilgili düzenlemedir. Buhara düğünlerinde her gelen misafire hediye vermek adetti. Şöhret düşkünlerinin düğün masrafları oldukça fazlaydı. Düğün masraflarından dolayı iflas edenler de vardı. Bazı insanlar düğün masraflarından ürktükleri için çocuklarını eşsiz bırakmak zorunda kalırdı. Sünnet olacak çocuklar da sünnetsiz kalırlardı. Emir Alim Han, bahsi geçen düğün masraflarının kısılması emrini verdi. *Sırat-ı Müstakim*’deki belgelerde genel olarak Emir Alim Hanın Buhara’nın çok zor bir zamanında Buhara tahtına çıktığı ve yapacağı ıslahatlarla Buhara’yı toparlayacağına inanılmaktaydı. Onun tahta çıkışından sonra, Buhara’nın ilhakını isteyen Rus gazetelerinin sessiz kalmaya başladıklarının altı çizilmektedir. Bkz. Hüsnü, “Buhara Ahvaline Dair”, s. 346; Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Âlem-i İslam’ın Karn-ı Mes’udu Buharilerin Devr-i Cedidi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, 20 Kanun-ı Sani 1326/2 Şubat 1911, s. 362-363; Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, “Asr-ı Hazırda İslamlar IV (Buhara)”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s. 78-79. YY, “Buhara’da Devr-i Cedid ve Merasim-i Culusiyye”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, 20 Kanun-ı Sani 1326/2 Şubat 1911, s. 367; YY, “Han-ı Nevcah’ın Teşebbüs-ı İslahiyyesi”, (Şuun: Buhara), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326-1327/30 Mart 1910-1911, s. 64; YY, “Yeni Emir’in İslahat Eserleri”, s. 16.

⁵⁰⁶ Hüsnü, “Âlem-i İslam’ın Karn-ı Mes’udu Buharilerin Devr-i Cedidi”, s. 363.

“Müslüman Cemiyet-i Hayriyyesi” açılması için ruhsat alındığı ifade edilmektedir. Dergi, cemiyetin açılmasına vesile olan Müslüman halkı ve zenginleri tebrik ederek cemiyetin devamını dilemektedir. Rusya Müslümanları arasında böyle cemiyetlerin günden güne arttığının da altını çizen dergi, yardıma muhtaç olan insanların böyle cemiyetler vasıtasıyla yardım gördüklerinin altını çizmektedir⁵⁰⁷.

Sırat-ı Müstakim, yukarıda geçen cemiyetin dışında *Troyski Cemiyet-i Hayriyye-i İslamiye*’sinden bahsetmektedir. Dergi, bu cemiyetin 1900 yılına doğru hayırsever zenginler tarafından yaptırıldığını ve benzeri görülmeyen hizmetlerde bulunduğunu ifade etmektedir. Verilen bilgilere göre Rusya’da 1907 senesinde görülen kolerada yüzüstü kalan birçok Müslüman yetimine bu cemiyet yardım etti. Bu cemiyet, aynı zamanda *darü’l-eytam* kurarak birçok zavallı insanı felaketten kurtardı. *Sırat-ı Müstakim*’in ifadesiyle bu cemiyet; “...Rusları bile hayrette bırakacak bir eser-i faaliyet gösterdi...” Yine derginin verdiği bilgilere göre hayır yapmalarını teşvik etmek amacıyla imamlar, camilerde halka seslendiler. Halk da bu konuda üzerine düşen görevi yerine getirdi. Cemiyet, felakete uğrayan insanları sadece yedirip içirmek ve konaklamakla kalmadı. Onların eğitimine de önem verdi. Başlarına bir muallim ve muallime tayin ederek düzenli bir şekilde eğitim öğretim görmelerini de sağladı⁵⁰⁸.

Troyski Cemiyet-i Hayriyye-i İslamiye’sinin bütün bu hayırsever faaliyetlerine rağmen araya nifakların sokulmasıyla halk bu cemiyetten soğutuldu. Cemiyetin kurucularına kâfir damgası vuruldu. Yardıma teşvik eden hatipler kürsülerden zorla indirildiler. Cemiyetin hayırsever faaliyetleri, birtakım kişiler tarafından engellenmeye çalışıldı. Bu meseleyle ilgili *Sırat-ı Müstakim*, *Troyski Cemiyet-i Hayriyye-i İslamiye*’nin başına gelen aldatmalara karşı Kostanay şehrinin halkını dikkatli olmaya, milli menfaatleri için çalışmaya ve cemiyetlerini aralıksız olarak geliştirmeye davet etti⁵⁰⁹.

Kasım (Han-Kirman)⁵¹⁰ şehrinde ise uzun süredir bir İslam Cemiyet-i Hayriyye’si devam etmekteydi. 1910’da ise daha geniş çaplı bir programla

⁵⁰⁷ YY, “Başlık yok”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 222.

⁵⁰⁸ YY, “Başlık yok“, s. 222.

⁵⁰⁹ YY, “Başlık yok“, s. 222-223.

⁵¹⁰ Belgede *Han-Kerman* olarak geçmektedir. Ancak kaynaklarda genel olarak *Kasım (Han-Kirman)* şeklinde tabir edilmektedir. *Kasım (Han-Kirman)* şehri ile ilgili açıklama için sayfa 9’a bakınız.

Terakkiyyun-ı İslam Cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin nizamnamesini İsmail Gaspiralı hazırladı. Kasım *Cemiyet-i Hayriyye*'sinin 52 fahri ve 105 hakiki azası mevcut olmakla birlikte 1909'un başlarında 13.400 ruble sermayesi ve senelik 1738 ruble geliri bulunmaktaydı. Yine, cemiyetin fukaraya 908 ruble vermekle birlikte muhafaza sandığına da 300 ruble verdiği ve 1910 başındaki sermayesinin de 13.930 ruble olduğu ifade edilmektedir. Cemiyet, eğitim öğretim faaliyeti için kütüphane ve kıraathaneyi destekleyerek devam etmeleri yönünde hizmet etti. Cemiyetin kütüphanesinde 650 cilt İslami kitap ile birlikte 175 cilt Rus kitapları bulunmaktaydı. Kıraathaneye; *Tercüman*, *Vakit*, *Yıldız*, *Beyanü'l-Hak*, *Şura*, *İktisad*, *Sırat-ı Müstakim*, *Türk Derneği Mecmuası*, *Russkoe Slovo*, *Iskra*, *Niva*, *Rozanski Vestnik* gibi gazete ve mecmualar da hediye gelmekteydi⁵¹¹.

Yine Orenburg'da Müslüman talebelerine maddi ve manevi yardımlar yapmak amacıyla bir cemiyet kuruldu. Cemiyetin nizamnamesinin onaylanmak üzere Rus hükümetine takdim edildiği belirtilmektedir⁵¹².

Rusya'daki Müslüman köylerinin birçoğunda da borç ve yardımlaşma cemiyetleri bulunmaktaydı. Bu cemiyetlerin sermayeleri azdı; ancak işlevleri çoktu. *Sırat-ı Müstakim*, *Tercüman Gazetesi*'nden yaptığı alıntıda *Kutlunit* isimli bir köyde bulunan *Müslüman Ufak Borç Cemiyeti* hakkında bilgiler vermektedir. Buna göre adı geçen cemiyet, tarımı geliştirebilmek için devlet bankasına kredi açtırdı. Bu cemiyetin, devlet bankasında dönemin miktarıyla 25 bin rublesinin olduğu ifade edilmektedir⁵¹³.

Sırat-ı Müstakim'deki bu örneklerden de anlaşılacağı gibi Rusya Müslümanlarında hayırseverlik ve yardımlaşma ekonomik zorluklara rağmen devam etmekteydi. Çeşitli kurumlarına hükümetten ekonomik destek alamayan Rusya Müslümanları, aralarında topladıkları paralarla yardımlaşmak durumundaydılar. Cemiyetler vasıtasıyla yardımlaşmanın kurumsallaşması da Rusya Müslümanlarının yardımlaşmaya ve hayırseverliğe verdikleri önemi göstermektedir.

⁵¹¹ YY, "Rusya", S. 84, s. 111.

⁵¹² YY, "Rusya", S. 101, s. 397.

⁵¹³ YY, "Rusya Müslümanlarında Faaliyet-i İktisadiyye", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 115, 4 Teşrin-i Sani 1326/17 Kasım 1910, s. 192.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARINA YÖNELİK BASKILAR

1. SİYASİ VE HUKUKİ BASKILAR

Rus hükümeti tarafından her anlamda baskılara maruz kalan Rusya Müslümanları, siyasi ve hukuki pek çok haktan mahrumdular. Rus hükümeti, Müslümanları Hristiyanlarla aynı haklara sahip olmayan ikinci sınıf unsur olarak görmekteydi. Müslümanlara bazı hakları vermek için din değiştirme şartı koşan Rus hükümeti, dinini değiştirenlere diğer Rus vatandaşlarıyla aynı statüde bulunma hakkı vermektedir⁵¹⁴. Bu anlamda çok uzun seneler Müslüman Türklerin hâkimiyetinde baskılara ve zorlamalara maruz kalmadan yaşayan Rusların, hâkimiyeti altına aldığı Müslüman Türklere aynı muamelede bulunmadıkları görülmektedir.

1905 İhtilalinden sonra Rus hükümetinin zor duruma düşmesi, siyasi ve hukuki hakların talep edilmesi anlamında Rusya Müslümanlarına yardım etti. Rusya Müslümanları, uzun senelerden beri sınırlanan haklarını dilekçeler haline getirerek hükümetten talep ettiler. Rus hükümetine; Kazan, Ufa, Kafkasya, Tiflis, Bakü, Kırım, Orenburg, Orsk, Bügülme vs. gibi pek çok yerden dilekçeler gönderildi. Dilekçelerdeki taleplere bakıldığında Rus halkıyla Müslümanlar arasındaki siyasi ve hukuki eşitsizlik kendisini açık bir şekilde göstermektedir. Örneğin Kazan Müslümanlarının taleplerine bakıldığında; müftü ve kadı seçimlerinin halk tarafından yapılması, Müslüman haklarını kısıtlayan yasaların kaldırılması, Müslümanlara Duma'da temsil hakkının verilmesi ve eşit vatandaşlık talep edilmekteydi⁵¹⁵. Ufa Müslümanlarının taleplerine bakıldığında; Orenburg müftüsünün ömür boyu seçilmesi; ancak hakkında şikâyetler gelmesi halinde değiştirilebilmesi, Cuma ve bayram günlerinde Müslümanların ticaret yapmamaları ve mahkemeye

⁵¹⁴ Bennigsen vd., *a.g.e.*, s. 46-47.

⁵¹⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 151.

çağrılmamaları, Duma'ya Müslümanlardan vekil seçilmesi vs. talep edilmekteydi⁵¹⁶. Yine Erivan Müslümanlarının taleplerine bakıldığında; Müslümanların Rusya tebaasındaki diğer halklarla eşit haklara sahip olmaları, müftü ve kadıların yerli Müslümanlar tarafından seçilmesi, din adamlarının halk tarafından seçilip müftü tarafından onaylanması, yüksek tahsil gören Müslüman çocuklarına devlet memurluğu ve muallimlik hakkının verilmesi vs. talep edilmekteydi⁵¹⁷. Dilekçelerdeki taleplere genel olarak bakıldığında Rusya Müslümanlarının talepleri hemen hemen benzer niteliktedir. Özellikle de siyasi ve hukuki hak talepleri dikkat çekmektedir. 12 Aralık 1904 tarihinde Çar II. Nikola'nın, Ruslarla gayr-ı Rusların haklarını eşit seviyeye getiren fermanından sonra Çar II. Nikola, Başbakan ve İçişleri Bakanına ülkenin farklı yerlerindeki Müslümanlardan toplamda 500'den fazla dilekçe gönderildi. Bu dilekçelerde genel olarak Rusya Müslümanlarının Rus halkıyla eşit haklara sahip olmaları, Petersburg'da açılacak olan millet meclisinde, yani Duma'da Müslümanlar tarafından seçilmiş vekillerin yer almasının gerekliliği, Müslümanların dini idaresinin iyileştirilmesi, müftü ve kadıların süreli olarak Müslümanlar tarafından seçilmesi vs. gibi haklar talep edilmekteydi⁵¹⁸.

Rus hükümeti, zor bir dönemden geçtiği için bahsi geçen dilekçelere olumlu yanıt verdi ve bazı taleplere müsaade etti⁵¹⁹. Ancak bu durum serbestlik yılları olan 1905-1907 yılları arasında geçerli olacaktı⁵²⁰. İhtilal havasının son bulması ve çar hükümetinin kendisini toparlamasıyla verilen haklar geri alındı ve baskılar yeniden devam etti. Hukuki eşitlik, siyasi hürriyet sözde kaldı. Hükümet aynı zamanda Müslümanları tahkir etmeye de başladı⁵²¹. Dolayısıyla verilen haklar kâğıt üzerinde kaldı. *Sırat-ı Müstakim*'deki yazılar da verilen hakların kâğıt üzerinde kaldığını göstermektedir.

Rusya Müslümanları hakkında önemli bilgiler veren Troytskili Ahmed Taceddin, bir Rus mühendisiyle yaptığı seyahatteki sohbetini makalesinde anlatmaktadır. Bu sohbette Ahmed Taceddin, Rus mühendise Rusya Müslümanlarının siyasette hangi mevkide olduklarını sordu. Rus mühendisin

⁵¹⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 154.

⁵¹⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 157.

⁵¹⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 179.

⁵¹⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 176-179.

⁵²⁰ Devlet, *a.g.e.*, s. 260.

⁵²¹ YY, "Rusya'da Müsavat-ı Hukuk Var mıdır?", s. 207.

düşüncesi ise ilginçti. Ticaret ve ziraatın gelişmesiyle siyasetin de gelişeceğini düşünen Rus mühendise göre; Duma'da, 30 milyon nüfuslu bir milletin sadece 10 vekille⁵²² temsil edilmesi siyasette hangi mevkide olduklarını göstermesi için yeterli bir veriydi. Ahmed Taceddin, Rus mühendise; Rusya Müslümanlarının Rusya'nın her türlü acısını paylaştığını, devlete asker ve vergi verdiğini, buna karşılık olarak da nüfuslarına uygun olarak Duma'da temsil edilmeleri gerektiğini belirtmekteydi. Ahmed Taceddin'in Duma'da bütün Müslümanların yeterince temsil edilmemesine; "...demek bu zavalluların hukuku büsbütün ayaklar altına alınmış..."⁵²³ tepkisi de dikkat çekicidir.

Ahmed Taceddin'in verdiği bilgilere göre; Sibirya'nın, Maverünnehir'in ve Türkistan'ın Müslüman halkı, II. Duma (20 Şubat-3 Haziran 1907)'dan sonra seçme hakkından tümüyle mahrum bırakıldı. Bu halklar idarecilerin zulmüne uğramakla birlikte adaletten ve hukuktan da mahrumdular. Müslümanların, seçme hakkından mahrum bırakılmalarının haksız olduğunu belirten Ahmed Taceddin, Rusların bu ayrımcılığının sebebini Müslüman ve Türk olmalarına bağlamaktadır. Rusya Müslümanlarına seçme hakkının verilmesi gerektiğinin altını çizen Ahmed Taceddin, Maverünnehir'in cahil kalmasında Rusların etkisinin olduğuna dikkat çekmektedir. Ona göre bir millet başka bir milletin hâkimiyetine girdikten sonra nasıl ki vergi ödemek zorundaysa hâkim devlet de buna karşılık o milletin hayatını korumak durumundadır. Ahmed Taceddin, Rus hükümetinin Maverünnehir'e olan ilgisizliğinden de yakınmaktadır⁵²⁴.

Sırat-ı Müstakim'in *Vakit Gazetesi*'nden yaptığı alıntı, Müslümanların uğradıkları haksızlıkları ve eşitsizliği anlamamız açısından oldukça dikkat çekicidir. Buna göre; Rusya Müslümanları hükümete sadık, Rus halkıyla iyi geçinen, kanunlara karşı gelmeyen bir durumdaydılar. Müslümanlar, dini hisleriyle oynayan misyonerlere bile kötü davranmamaktaydılar. Buna rağmen Rus hükümetinin Müslümanlara kötü muamelesi söz konusuydu. Müslümanlar aynı zamanda çeşitli haksızlıklara ve eşitsizliklere de boyun eğmekteydiler. Buna göre Türkistan ve Kırgızistan Müslümanlarının Duma'ya vekil seçme hakkından mahrum olmaları,

⁵²² Müslümanlar III. Duma'da 10 vekille temsil edildiler. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s. 151.

⁵²³ Taceddin, "Rusya'da İslamiyet Âlemi", s. 79.

⁵²⁴ Taceddin, "Rusya'da İslamiyet Âlemi", s. 79.

Müslüman arazilerinin Rus muhacirleriyle doldurulması ve yerli halkın geçimine hiç kulak asılmaması, *darü'l-muallimin* ve *darü'l-muallimat* açılmasına müsaade edilmemesi, belediye meclislerine aza seçiminin sınırlanması, devlet hazinesinden Müslümanlara para verilmemesi gibi haksız muameleler söz konusuydu. Müslümanlar, bütün bunlara rağmen sabır ve sükûnet göstererek haklarını barışçıl yollarla aramaktaydılar⁵²⁵.

Rusya Müslümanları veraset hukukunda İslam hükümlerini uygulamaktaydılar. Rusya'da veraset meselesi ile ilgili henüz tasarıda olan yeni veraset kanununun Müslümanları da kapsamından duyulan kaygı dile getirilmekteydi. *Sırat-ı Müstakim*'in belirttiğine göre *Tercüman Gazetesi*, Rusya'da henüz tasarıda olan yeni veraset kanununda kadınlar ile erkeklerin eşit veraset hakkına sahip olacaklarını yazmaktaydı. Söz konusu kanuna ise Müslümanların da tabi olup olmayacakları sorgulandı. Çünkü eski kanuna göre Müslümanlar, İslam'ın şer'î hükümlerini uygulamaktaydılar. Müslümanların veraset hukuku kaynağının *Kur'an-ı Kerim*'in emirleri olduğuna dikkat çeken *Tercüman*, bu önemli meseleye Duma'daki Müslüman vekillerin ve cemaatin iş bilenlerinin kulak vermeleri gerektiğini tavsiye etti⁵²⁶. *Kur'an-ı Kerim*'e bakıldığında miras meselesi ile ilgili *Nisa Suresi*'nde pek çok ayeti görüyoruz. Kadın ve erkeklerin miras paylaşımı ile ilgili özellikle 11. Ayet şöyledir:

“Allah, size, çocuklarınızın alacağı miras hakkında, erkeğe iki dişinin payı kadarını emreder. Çocuklar sadece ikiden fazla kız iseler, ölenin geriye bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer kız bir ise mirasın yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, geriye bıraktığı maldan, ana babasından her birinin altında bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da yalnız ana babası ona varis oluyorsa, anasına üçte bir düşer. Eğer kardeşleri varsa, anasının hissesi altında birdir. Bu paylaşırma, ölenin yapacağı vasiyetten ya da borcundan sonradır. Babalarınız ve oğullarınızdan, hangisinin size daha faydalı olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından farz kılınmıştır. Şüphesiz Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁵²⁷

Ayette görüldüğü üzere miras taksiminde İslamiyet erkeklere daha fazla oran vermektedir. Dolayısıyla çıkarılacak kanunun Müslümanların inançlarına ters düşmemesi Müslümanlar açısından oldukça önemliydi.

⁵²⁵ YY, “Rusya’da Müsavat-ı Hukuk Var mıdır?”, s. 207.

⁵²⁶ YY, “Rusya’da Yeni Veraset Kanunu Layihası”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, s. 230.

⁵²⁷ *Kur'an-ı Kerim*, Nisa Suresi, Ayet 11.

Rus hükümeti, Müslümanların dini ve bayram günlerinde tatil yapmalarına da engel olmaktaydı. Kafkasya'dan gelen gazetelerin haberine yer veren *Sırat-ı Müstakim*, Kafkasya halkının heyecanda olduğunu belirtmektedir. Bu heyecanın sebebi hafta tatili meselesiydi. Müslümanlar, hafta tatilinin kendileri için Cuma günü olmasını talep etmekteydiler. Ancak Rus hükümeti, Müslümanları da kapsayan Pazar tatili meselesinde ısrarcıydı. Bu konuda da sıkı emirler vermekteydi. Bu nedenle Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde Müslümanlar tarafından toplantılar yapıldı. Rus hükümetinin bu kararı halk tarafından protesto edildi ve bu karara uyulmayacağı dile getirildi⁵²⁸. Müslümanlar, dini günleri olan Cuma gününün kendilerine tatil günü olarak verilmesini Rus hükümetinden talep etmekteydiler. Ancak Rus hükümeti, bu talebe olumlu yaklaşmamaktaydı. Rusya Müslümanlarının dilekçeler hazırlayarak hükümete arz ettikleri hukuki taleplerden birisi de Cuma tatili meselesiydi. Cuma günleri ve bayram günleri Müslüman pazarlarında ticaret yapılmaması, Müslümanların Cuma günleri mahkemeye çağırılmamaları ve memurların Cuma günü tatil yapmaları hukuki olarak talep edilmekteydi⁵²⁹.

Rusya Müslümanlarının şikâyet konularından birisi de, devlet memurlarından özellikle Rus olmayanların haksız yere işten çıkarılmalarıydı. *Sırat-ı Müstakim*, Tatar gazetelerinde gördüğü bir haberi vererek bu eşitsizliğe değinmekteydi. Buna göre Rus Demiryolları Nezareti'nin, Rus olmayan memurları işlerinden çıkardığı belirtilmekteydi⁵³⁰.

Rusya Müslümanlarının mülk edinme haklarında ve mahkeme süreçlerinde de Rus hükümetinin hukuki olmayan uygulamaları söz konusuydu. Rus hükümeti tarafından düzenlenen bir nizamnamedeki maddeye göre Türkistan'da Rusya'nın diğer yerlerinden gelen Müslümanların, mülk edinme haklarının olmadığı belirtilmekteydi. Bu maddeden sadece Müslümanlar ve Yahudiler sorumlu tutuldular. Adı geçen nizamnamenin bir diğer maddesinde de Türkistan'da bulunan Müslümanların kendi aralarındaki meselelerin kadılar mahkemesinde halledileceği; buna karşılık Türkistanlı bir Müslüman ile Rusya'nın diğer vilayetlerinden olan bir

⁵²⁸ YY, "Müslümanları İşgal Eden Mesail", (Şuun: Kafkasya), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 397.

⁵²⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 154.

⁵³⁰ YY, "Demiryollar Nezaretinde Tasfiye", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 113, 21 Teşrin-i Evvel 1326/3 Kasım 1910, s. 161.

Müslümanın arasındaki meselenin ise Rusya mahkemeleri tarafından halledileceği belirtilmekteydi⁵³¹.

Rus hükümetinin Müslüman ve Rus askerlerine de aynı muamelede bulunmadığı anlaşılmaktadır. Rus ordusunda askerlik yapan Nefer Ali'nin *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdiği mektup, Rus ve Müslüman askerler arasındaki eşitsizliği gözler önüne sermekteydi. Nefer Ali'nin belirttiğine göre Hristiyan askerlere tanınan dini haklar, Müslüman askerlere tanınmamaktaydı. Daima serbest olan Hristiyan askerler, kışlada istedikleri zaman dua ederlerdi. Müslüman askerler ise bir araya geldiklerinde bundan şüphelenilerek dağıtılırlardı⁵³².

2. EKONOMİK BASKILAR

Bir ülkede yaşayabilmenin en önemli unsurlarından birisi hiç şüphesiz ekonomik faaliyetlerdir. *Sırat-ı Müstakim*'de yer alan belgelerden anlaşıldığı üzere Rus hükümetinin Müslümanlara baskı uyguladığı alanlardan bir diğeri de Müslümanların ekonomik faaliyetleriydi. Müslümanların gelişmelerini istemeyen Rus hükümetinin, hâkimiyetinde bulunan Müslümanlara ekonomik baskılar uygulayacakları da muhakkaktı. Nitekim refah seviyesinin ilerlemesi pek çok meselenin de çözümünü beraberinde getireceği için bu durum Rus hükümetinin işine gelmezdi. Bu nedenle Rusya Müslümanları ekonomik olarak baskılara uğradılar. Örneğin; Tatarların ticari şirketler kurmalarına zorluklar çıkarılmakla birlikte Türkistan ve Bozkır eyaletlerinde emlak sahibi olmaları hükümet tarafından yasaklandı⁵³³.

Daha önce de ifade edildiği gibi Rusya Müslümanları arasında özellikle Tatar tüccarları ön plandaydı. Bu nedenle en çok Tatar tüccarları baskılara ve sınırlamalara uğradılar. II. Katerina döneminde (1762-1796) Müslümanlara karşı başlatılan ılımlı politikanın gereği olarak Tatarlara karşı uygulanan sınırlamalar kaldırıldı. Bu sınırlamalar kaldırıldıktan sonra Tatarlar, doğu ticaretinde hâkim duruma geçtiler⁵³⁴. 1905 İhtilalinden sonra hak taleplerine dair dilekçelerini hükümete gönderen Müslümanlar, dilekçelerde arazi meselesinden de bahsettiler. O dönemde Rusya

⁵³¹ YY, "Rusya İslamları Tazyik Ediyor", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 431.

⁵³² Nefer Ali, a.g.m., s. 92-93.

⁵³³ Devlet, a.g.e., s. 94.

⁵³⁴ Zenkovsky, a.g.e., s. 16.

halkının büyük bir kısmı tarım ile geçimini sağladığı için toprak meselesi oldukça önemliydi. Rusya Müslümanları, hükümete gönderdikleri dilekçelerde arazi ve muhacir meselesinden de şikâyet ettiler. Çünkü Rus hükümeti, Müslümanların topraklarına el koyup bu topraklara Rus muhacirlerini yerleştirmektedir. Bu nedenle Rusya Müslümanları ekonomik olarak zarara uğramaktaydı. Örneğin Ufa Müslümanlarının gönderdiği dilekçede toprak meselesinin çözülmesi talep edilmekteydi⁵³⁵. Erivan Müslümanları, ihtiyacı olanlara devlet topraklarından pay verilmesini talep etmekteydi⁵³⁶. İnguş Müslümanları, devlet tarafından el konulan topraklarını geri istemekteydiler⁵³⁷. Yine Kırgız-Kazaklar, muhacir meselesinden kaynaklanan toprak meselesinin çözümünü talep etmekteydiler. Rus Kazakları ve göçmen köylülere, Kırgız bozkırlarından arazi verilmesi sebebiyle Kırgız-Kazaklara sürülerini otlatmak çok az yer kalmaktaydı. Bu nedenle göçmen köylülerin oraya gönderilmemesi talep edilmekteydi⁵³⁸. Müslümanların bu dilekçeleri hükümete gönderebilmeleri bile kısa süreli hürriyetin bir neticesiydi. Bu hak talepleri bir sonuca ulaşamadı ve haksız uygulamalar devam etti.

Bahsi geçen Rus muhacirleriyle Müslümanlar arasında toprak meselesinden dolayı kargaşalık çıkmaktaydı. Rus hükümeti, Orta Asya'daki Müslümanları azaltmak, onların topraklarını sınırlamak ve ekonomik faaliyetlerini kırmak amacıyla uzun yıllardan beri Orta Asya'ya Rus muhacirlerini sevk etmekteydi. Bu durumdan uzun süredir rahatsız olan ve olumsuz etkilenen Kırgız-Kazaklar; sopa, kılıç, tüfek vs. ellerine ne geçtiyse Rus muhacirlerine hücum ettiler. Neticede Semerkant'tan gelen bir Rus taburu, olaylara müdahale etmek zorunda kaldı⁵³⁹.

Türkistan'da ortaya çıkan “*Muhacirin Komisyonu*” Müslümanların zorlu uğraşlarla hazırladıkları yerlerini Rus muhacirlerine vermekteydi⁵⁴⁰. Hahollar⁵⁴¹ adı verilen yarı medeni bir kabilenin, Müslümanların arazilerine yerleştirilmesi de ekonomik baskıya örnektir. *Sırat-ı Müstakim*'de belirtildiğine göre Türkistan'da

⁵³⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 154.

⁵³⁶ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 157.

⁵³⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 158.

⁵³⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 174.

⁵³⁹ YY, “Kırgız-Rus Kavgası”, s. 16.

⁵⁴⁰ Taceddin, “Rusya'da İslamiyet Âlemi”, s. 80.

⁵⁴¹ *Sırat-ı Müstakim*'de “*Hahol*” olarak geçen ismin aslı “*Khakhol*”dur. Rusların Ukraynalıları küçümsemek için kullandıkları ifadedir. Ukraynalılar da aynı şekilde Rusları küçümsemek için “*Katsap*” ifadesini kullanırlar. Bkz. <http://culturewhiz.org/articles/people-ukraine> (24.09.2018).

bulunan Yarkent Sancağına Haholların yerleştirilmeye başlanmasına bağlı olarak 300 ailelik bir köy kuruldu. Hahollar ile ilgili dergide verilen bilgilere bakıldığında bunlar, Rusya'nın Avrupa yakasının güney ve batı taraflarında yaşamaktaydılar. Haholların arazileri; işsiz, zevk ve eğlence hayatı yaşayan Grandüklerin ve Bayarların (emlak sahipleri) elindeydi. Zaman içerisinde Hahollar, bu durumdan şikâyet etmeye ve Grandüklerin çiftliklerine girmeye başladılar. Haholların ellerine geçirdikleri Grandükleri öldürmeye başlamaları, Rus hükümetini tedbir almaya mecbur bıraktı. Hahollar, Rus halkı nazarında mukaddes bir kabileydi. Bundan dolayı Rus hükümeti tarafından Haholların cezalandırılmaları, Rus halkının galeyana gelmesine sebep olabilirdi. Rus hükümeti, Grandüklere de müdahale etmeyi istememekteydi. Bu durumda Rus hükümeti, Müslüman halkının topraklarına göz dikti. Yerli Müslümanların topraklarına el konulmasına Rus kamuoyundan bir tepki gelme ihtimali de çok zayıftı. Rus hükümeti, yerli Müslümanları kendi idaresine aldığı zaman onların; dinlerine, arazilerine dokunmayacağını şart koşmasına rağmen, “*hüküm galip gelenindir*” anlayışıyla Sibiryâ, İştîp ve Maveraünnehir taraflarında oturan Müslümanların arazilerine yüz binlerce Hahol ailesini yerleştirdi⁵⁴².

Sırat-ı Müstakim'de, Hahol meselesinden Müslümanların ders çıkarmaları gerektiği ifade edilmektedir. “*Âlem-i İslam*” isimli makalede; bu haksızlıklardan ibret alınması, cehaletin son bulması, eğitimin ıslah edilmesi, *kadim-cedit* ihtilafının son bulması ve ulemanın Müslümanların saadetini hazırlayacak sebepleri hazırlaması gibi tavsiyelerde bulunmaktadır⁵⁴³.

Yine *Sırat-ı Müstakim* 'de belirtildiğine göre Rus muhacirleri, Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerlere göç ettirilmekteydiler. Rakamlara bakıldığında Sibiryâ'ya 232 bin; Ufa, Orenburg, Turgay ve Türkistan taraflarına da 58 binin üzerinde Rus muhaciri, Çelabinski'den göç ettirildi⁵⁴⁴.

Rusya Müslümanları vergi adaletsizliğinden dolayı da ekonomik zarara uğramaktaydılar. Rusya Müslümanları, hükümete verdikleri vergilerle ekonomik olarak zarara uğramakla birlikte verdikleri verginin karşılığını da alamamaktaydılar.

⁵⁴² YY, “*Âlem-i İslam*”, s. 127-128.

⁵⁴³ YY, “*Âlem-i İslam*”, s. 128.

⁵⁴⁴ YY, “Rusya”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 439.

Mahalli idare özelliği gösteren Zemstevalar⁵⁴⁵ (Daire-i Ziraiyye), halka çeşitli hizmetler vermekteydi. Ruslarla birlikte Müslümanlar da buraya vergilerini verirdi. Ancak Müslümanlar verdikleri vergilerin karşılığını alamadıkları için ekonomik zarara uğramaktaydı. Rus Maarif Nezareti'nin bu konudaki düşüncesi ise çok netti. Rus Maarif Nezareti'nin Müslümanların eğitimi ile ilgili beyanatı *Kamskarovajski* isimli bir gazetede yer aldı. Kazan'da yayınlanan *Beyanü'l-Hak Gazetesi*, bu gazetede geçen beyanatı tercüme etti. *Sırat-ı Müstakim*'in önemli yazarlarından Troytskili Ahmed Taceddin ise bu tercümeyle gözden geçirerek *Sırat-ı Müstakim* okuyucularına aktardı. Burada Rus Maarif Nezareti'nin ve Zemstevalar'ın Müslüman mektep ve medreselerine para vermeyeceği şöyle beyan edilmekteydi: “...bunların mektep ve medreselerine para tahsis etmek fikrinden pek uzağız. Zaten bu hususta Zemstevalar ile bir fikirdeyiz. Zemstevalar (Daire-i Ziraiyye) para vermek taraftarı değildir...”⁵⁴⁶

Zemstevalar'a ayrılan paralar kilise mekteplerine verilmesine karşılık Müslümanların mekteplerine buralardan ödenek yapılmamaktaydı. *Sırat-ı Müstakim*'in başka bir sayısında verilen bilgilere göre Rus Maarif Nezareti, bu konudaki eşitsizliği açık bir şekilde şöyle beyan etmekteydi:

“Sizler pek geride kalarak maarif hususunda Hristiyanlarla bir derecede bulunmadığınızdan daire-i ziraiyye'den para alıp mekteplerinize, medreselerinize sarfa ehil değilsiniz, zaten böyle bir şey ahali-i Müslime'nin daire-i ziraiyye'ye fena göz ile bakmalarını da müeddi olacağı cihetle hükümet asayiş-i memlekete taalluk eder ahvalde etraflı düşünmeye mecburdur.”⁵⁴⁷

Rus hükümeti, Müslüman mektep ve medreselerine çoğunlukla ödenek ayırmadığı gibi Müslümanların kendi paralarıyla açtıkları mektepleri de zorla

⁵⁴⁵ Kaynaklarda genel olarak “*Zemstvo*” şeklinde geçmektedir. II. Aleksandr'ın (1855-1881) Rusya'nın iç idaresinde yapılan düzenlemelerin neticesinde 1864'te pek çok vilayette köylülerin yararına olmak üzere *Zemstvo*'lar kuruldu. Başlangıçta 34 yerel yönetimde faaliyete geçirilmekle birlikte; Türkistan, Sibiry, Kafkasya, Polonya, Baltık eyaletleri, Batı Rusya eyaletleri ve Kosak bölgelerinde faaliyete geçirilmedi. 1864'teki bir yasayla Zemstevalara yerel bölgeleri dâhilindeki kamu, eğitim, sağlık ve hayır kurumlarını, bununla birlikte yolları, yangın sigortalarını, yerel yaşama ve ekonomiye ilişkin tüm sorunları denetleme yetkisi verildi. Rusya'da kırsal nüfusa pek çok hizmet Zemstevalar sayesinde götürüldü. Sarfiyatlarının büyük bölümü eğitim ve sağlık hizmetlerine gitmekteydi. Mahalli bir idare organı olarak kurulan *Zemstvo*'larda çiftlik sahipleri (dvoryanlar) ve servet sahipleri en önemli mevkileri işgal etmekteydiler. *Zemstvo*'lar; idari kararlar çıkarma, vergi toplama ve borç alıp verme gibi yetkilere de sahipti. Teknik bir kadro da bulundurlardı. Bkz. Vernadsky, *a.g.e.*, s. 307-309; Kurat, *a.g.e.*, 360; Devlet, *a.g.e.*, s. 83.

⁵⁴⁶ Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti I”, s. 143.

⁵⁴⁷ YY, “Bizim Hisselerimiz Nereye Gidiyor”, s. 223.

kapatılmaktaydı⁵⁴⁸. Nadir de olsa Rus hükümetinin bazı medreselere bir miktar para verildiği de görülmekteydi. Ancak buralarda da keyfi uygulamalar söz konusuydu. *Orenburg Belediyesi Maliye Komisyonu*, 1911 yılındaki toplantısında o zamana kadar Orenburg İslam medreselerine verilen 2.500 rubleyi o sene, yani 1911 yılında vermeme kararı aldı. Sebep olarak; “İslamların medreseleri dinidir, eğer ilm ü fen tahsil etmek isterlerse Rus mekteplerine girip okuyabilirler” fikri ileri sürüldü⁵⁴⁹. Rus hükümeti, Müslüman mektep ve medreselerinin masraflarını karşılamadığı için buraların masrafları hayırsever Müslüman zenginlerine düşmekteydi. Ayrıca halkın da ekonomik destekleri söz konusuydu⁵⁵⁰.

Rusya Müslümanlarının ekonomik atılımları Rus gazetelerini de rahatsız etmekteydi. Örneğin Rusya’da bir İslam bankası kurulacağı haberinin verilmesi üzerine Rus gazeteleri aleyhte atıp tutmaya başladılar. Müslümanların haklarını korumayı her zaman kendisine vazife bilen *Tercüman Gazetesi*, Rus gazetelerine şu sözleri sarf etti:

“Efendiler! Bu yazdıklarınız nedir? Patriotizm⁵⁵¹ mi? Yoksa Alkolizm mi? Mektep ıslahından hoşlanmıyorsunuz, gazete neşr ediliyor, beğenmiyorsunuz; mekatib-i i’dadıye ve Darü’l-Fünun’a girenlerimizi şüphe tahtında bulunduruyorsunuz, milli edebiyatımızı muzır görüyorsunuz; iktisadi teşebbüslerimizi karalamak istiyorsunuz... Azıcık olsun ayıptan haberiniz yok mu?”⁵⁵²

Görüldüğü üzere, Rusya’da Müslümanlar ile Hristiyanlar ekonomik olarak eşit haklara sahip değildiler. 1905 İhtilalinden sonra kongreler düzenleyen Müslümanlar, Rus vatandaşlarıyla eşit seviyeye gelmek için mücadelelerini arttırarak sürdürdüler⁵⁵³. Ancak yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi Rus hükümetinin ekonomik baskıları genel olarak devam ettirildi.

⁵⁴⁸ Kara Bey, “Âlem-i İslam ve Rusya”, s. 378.

⁵⁴⁹ YY, “Orenburg Müslüman Medresesine Bu Sene Akçe Verilmiyor”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.

⁵⁵⁰ Perli, a.g.m., s. 157-158.

⁵⁵¹ Patriyotizm olarak da ifade edilen kelime “*Vatanseverlik*” anlamını taşımaktadır. Bkz. Doğan, a.g.s., s. 1066.

⁵⁵² YY, “Müslümanların Terakkiyatına Karşı”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 395.

⁵⁵³ Edip, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyelerine Dair II”, s. 215.

3. DİNİ BASKILAR

İdil Bulgarlarının X. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmeleriyle birlikte Ruslar ile Müslümanlar arasındaki ilk temas gerçekleşti⁵⁵⁴. Şarkiyatçı ve Türkolog Aleksandre Bennigsen⁵⁵⁵ ve Chantal Lemercier Quelquejay, “*Sufi ve Komiser*” isimli eserde IX. ve XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen 7 asır boyunca Rusların; kendilerinden daha güçlü, gelişmiş ve medeni Müslüman Türklerle karşılaştıklarını ifade etmektedirler. Çok uzun yıllar boyunca Rus knezlikleri, Altın Orda hükümdarlarına mağlup oldular. Altın Orda'nın zayıflamasıyla rahat hareket etme fırsatı yakalayan Rus knezlikleri, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman topraklarını ele geçirmeye başladılar ve bu süreç uzun seneler devam etti⁵⁵⁶.

IV. İvan'ın 1552'de Kazan'ı ele geçirmesiyle Ruslar ilk kez Müslüman bir tebaaya sahip oldular. 1556'da Astarhan Hanlığı, 1598'de Sibir Hanlığı, 1698'de Kasım Hanlığı ve 1783'te Kırım Hanlığının ortadan kaldırılması, 1810'lu yıllarda Kafkasya'nın, 1847-1887 yıllarında da Türkistan'ın işgal edilmesi Rus hâkimiyetindeki Müslümanların sayısını daha da arttırdı. Ruslar geçmişte hâkimiyetleri altında serbestçe yaşadıkları Müslüman Türklere aynı muameleyi göstermediler. Kazan'ın ele geçirilmesinden 3 sene sonra, yani 1555'te kitlesel Hristiyanlaştırma politikası başlatıldı. Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin etkili bir şekilde uygulanmasıyla Tatarlar tarafından isyanlar baş gösterdi. İsyancılar, Ruslar

⁵⁵⁴ Türkoğlu, “Rusya (Ülkede İslamiyet)”, s. 265.

⁵⁵⁵ Aleksandre Bennigsen (1913-1988): Şarkiyatçı ve Türkolog'dur. 1913 yılında St. Petersburg'da doğdu. Baltık asıllı bir Alman ailesine mensuptur. Babası Rus çarının atlı muhafız birliğinde albaydı. 1917 Ekim devriminde Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri sonucu başlayan iç savaşın ikinci senesinde Bennigsen, babası tarafından annesiyle birlikte İstanbul'a yerleştirildi. Kızılıların galibiyeti neticesinde babası da İstanbul'a geldi. 1922'de İstanbul'dan ailesiyle birlikte Estonya'ya giden Bennigsen, 1924'te ise yine ailesiyle Paris'e yerleşti. Burada eğitim hayatıyla ilgili önemli ilerlemeler kaydeden Bennigsen, doğu dilleri üzerine çalışmaya başladı. II. Dünya Savaşı'nda Fransız tarafında teğmen olarak Almanlara karşı mücadele verdi. Fransa'nın Almanlar tarafından işgal edilmesinden sonra Fransa'nın kurtuluşuna kadar hizmetlerine devam etti. Fransa'nın kurtuluşundan sonra *Presidence du Conseil*'de Rusça dokümanlar servisinde çalışmaya başladı. Burada çalışırken Türk topluluklarını incelemeye merak saldı. Akademik çalışmalarının dikkat çekmesi üzerine de 1950'lerde *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*'in “*Arap Olmayan Müslümanların Tarihi*” kürsüsünün başkanlığına getirildi ve bu görevi 1983 yılında emekli oluşuna kadar devam ettirdi. Rusya Türkleri ile ilgili önemli eserler kaleme alan Bennigsen, 1960'larda İstanbul arşiv ve kütüphanelerinde önemli araştırmalar yaptı. 1969-1982 yılları arasında ise Rochester, Columbia, İndiana ve Chicago üniversitelerinde Orta Asya ile ilgili dersler verdi. 1984 yılında ise Türkiye'ye gelen Bennigsen ODTÜ'de dersler verdi. Yine sempozyum münasebetiyle de İstanbul'da bulunduğu oldu. 3 Haziran 1988 yılında Paris'te vefat eden Bennigsen, özellikle Orta Asya Türklüğü ile ilgili çalışmalarıyla tanınan bir bilim adamıdır. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Aleksandre Bennigsen”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. V, Ankara 1992, s. 459-460.

⁵⁵⁶ Bennigsen vd., *a.g.e.*, s. 45-46.

tarafından bastırılmakla birlikte Hristiyan olmayı istemeyenler Moskova dışına çıkarıldılar. Yine Hristiyanlığı reddedenlerin bir kısmı da kendi istekleriyle Sibiryaya ve Türkistan'a göç etmek mecburiyetinde kaldılar. 1654'te Hristiyan olan gayr-ı Ruslara para ödendi. Hristiyan olan Tatar beylerine bazı haklar tanınırken Hristiyan olmayanlara öldüklerinde sadece Hristiyan olan akrabalarının mirasçı sayılacağı gibi dini baskılar uygulandı. 1720 ve 1791 yıllarında çıkarılan kanunlarla Hristiyanlığı kabul edenler askerlikle birlikte vergiden de 3 yıl muaf tutuldular. Ortaya çıkan vergi boşluğu ise Hristiyanlığı kabul etmeyen Müslümanlardan karşılandı. 1731 ve 1764 yıllarında “*Yeni Din Değiştirenler Komisyonu*” isimli kuruluşa bağlı bulunan misyonerler ve askerler, Müslüman köylerini gezerek mezarlıkları, camileri, evleri tahrip etmeye ve dini içerikli kitapları da toplayıp yakmaya başladılar. Yine 1742'de çıkarılan kanunla Kazan'da bulunan 536 camiden 418'i yıkıldı. Hristiyan olmamakta ısrar eden Kazan köylüleri; sürgün, hapis ve işkence gibi cezalara maruz kaldılar. Bu baskılar sonucunda pek çok insan zorla Hristiyanlaştırıldı⁵⁵⁷. Hristiyanlaştırmada zorlamaların dışında kullanılan bir başka politika da Hristiyanlığı kabul edenlere diğer Rus vatandaşlarıyla eşit statüde bulunma hakkı verileceğinin bildirilmesiydi. Ancak anlaşıldığı üzere Rus hükümeti tarafından daha çok zorla Hristiyanlaştırma politikası takip edildi. Bu şartlar altında XVIII. yüzyılın ilk yarısı, Rusya Müslümanları için oldukça karanlık bir dönem oldu. Bu dönemde pek çok cami kapatılmakla birlikte pek çok vakfa da hükümet tarafından el konuldu⁵⁵⁸.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ise Rusya Müslümanları için bir rahatlama dönemi oldu. II. Katerina döneminde (1762-1796) Rusya Müslümanlarına karşı ılımlı bir politika takip edildi. II. Katerina'nın Müslümanlara karşı uyguladığı bu ılımlı politikanın temelinde 1773-1775 yılında ortaya çıkan *Pugaçev İsyanı* vardı. Çiftlik sahipleri ve hükümet rejimine karşı çıkan bu ayaklanma, 1775'te Pugaçev'in idamıyla son buldu. Bu isyandan dersini alan II. Katerina, Müslümanlara karşı uygulanan baskı politikasında yumuşamaya gitti⁵⁵⁹. Onun, Orta Asya'daki en önemli gayesi Müslümanlarla barışarak Türk halkları arasındaki düzeni korumaktı⁵⁶⁰. Bu

⁵⁵⁷ Türkoğlu, “Rusya (Ülkede İslamiyet)”, s. 265.

⁵⁵⁸ Bennigsen vd., *a.g.e.*, s. 47.

⁵⁵⁹ Kurat, *a.g.e.*, s. 304.

⁵⁶⁰ Vernadsky, *a.g.e.*, s. 208.

amacı dolayısıyla daha önceki senelerde yasaklanan cami ve medrese binaları inşasına izin verildi. II. Katerina, 1788 yılında ise Müslümanların dini idaresi ve şer'î mahkemesi görevini yerine getirecek olan *Orenburg Müftülüğü*'nü kurdurdu⁵⁶¹. Bu müftülük, ilerleyen süreçte Rus hükümeti tarafından sıkı denetime tabi tutuldu⁵⁶².

A. Bennigsen ve C. L. Quelquejay, II. Katerina'nın bu ılımlı politikasının bir aldatmaca olduğunu düşünmektedir⁵⁶³. II. Katerina'nın başlattığı bu ılımlı politika, zaman zaman I. Aleksandr (1801-1825) ve II. Nikola (1894-1917) dönemlerinde de kendisini gösterdi. Örneğin I. Aleksandr, Orenburg'da devlet parasıyla cami yapılmasına müsaade etti. Yine II. Nikola Müslümanlardan gönüllü birliklerin oluşturulmasına izin verdi. Ancak bunlar belli dönemlerde verilen haklardı. Genel manada ılımlı politikanın devam ettirildiğini söylememiz çok zordur. 1905 İhtilali ise Rusya Müslümanları için bir dönüm noktası oldu. Müslümanlar ihtilalin verdiği serbestlik sayesinde pek çok alanda ilerleme kaydettiler. Bu ise Rus hükümetinin işine gelmemekteydi. Rusların en büyük korkuları Türk birliği (Pantürkizm) ve İslam birliği (Panislamizm) akımlarının Müslümanlar arasında güçlenmesiydi⁵⁶⁴. Bu nedenle 1905 İhtilaliyle başlayan ılımlı politika da dönemsel oldu. Rusya hükümetinin kendisini toparlamasıyla 1907'den itibaren Müslümanlar üzerindeki baskılar yeniden artmaya başladı. Nitekim *Sırat-ı Müstakim*'de Rusya Müslümanlarına uygulanan dini baskılara ve misyonerlik faaliyetlerine pek çok örnek görmekteyiz.

Müslümanların ibadet yerleri olan camilere resim sokulmaya çalışıldığı ve bunun teftiş edildiği görülmektedir. Semireçenski şehri valisi, Müslüman reislerine gönderdiği bir yazısında bütün camilere II. Nikola ve eşi Aleksandra Fyodorovna'nın resminin asılmasını emretti. Rus polislerine de bu emrin yerine getirilip getirilmediğini teftiş etmeleri yetkisi verildi. Müslümanlar İslam şeriatının buna izin vermeyeceğini belirtmelerine rağmen valinin bu emrin uygulanmasında ısrarcı olduğu anlaşılmaktadır. Bu meseleden oldukça rahatsız olan Müslümanlar, Rusya Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ettiler. Ancak Dâhiliye Nezareti'nin bu konuda yetkili

⁵⁶¹ Kurat, *a.g.e.*, s. 304-305.

⁵⁶² YY, "Müslümanlara Tazyikat", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 119, 3 Kanun-ı Evvel 1326/16 Aralık 1910, s. 255.

⁵⁶³ Bennigsen vd., *a.g.e.*, s. 49.

⁵⁶⁴ Türkoğlu, "Rusya (Ülkede İslamiyet)", s. 265.

olmadığını belirtmesi üzerine, mesele Türkistan genel valisine kadar gitti. Türkistan genel valisi, bu meseleyi pek çok İslam hukukçusuna devretmesine rağmen arada görüş birliğinin olmaması nedeniyle mesele halledilemedi. *Sırat-ı Müstakim*, bu meseleden dolayı Rusya'yı kınamaktadır. Müslüman ülkelerinde diğer dinlerden olanların dini hislerine böyle üzücü bir saldırı olması halinde Avrupa'da nasıl bir etki göstereceği sorusu soruldu. Hak ve hakikatin hiçbir zaman mahvedilemeyeceğine dikkat çeken dergi, hakkın yerini bulacağını altını çizdi⁵⁶⁵.

Rus hükümetinin, İslamiyet'i din olarak seçenler üzerinde baskı kurduğu görülmektedir. Bugraslan kasabası civarında Arsay isimli bir köyde 96 kişinin İslam dinini kabul etmeleri ve çocuklarını dini konularda bilgilendirmek amacıyla bir ev kiralayıp muallim görevlendirmeleri üzerine Rus hükümeti, ilgililer hakkında takibat başlattı⁵⁶⁶.

Rus ordusunda askerlik yapan Nefer Ali'nin, *Sırat-ı Müstakim*'de yayınlanmasını rica ettiği mektubu, Rus hükümetinin dini anlamda Müslümanlara uyguladığı baskıya önemli bir örnektir. Nefer Ali, askerlik görevinde kendilerine yemek olarak domuz eti, içecek olarak ise votka adıyla bilinen Rus rakısından verdiklerini ifade etmektedir. Nefer Ali, ilk olarak soğukkanlı bir şekilde tabağı öne ittiğini, bunu gören nöbetçi zabitanın "*kendini köyünde mi zannettin? Gözünü aç. Bugün değilse yarın yer içersin!*" diyerek kendisini tehdit ettiğini dile getirmektedir. Yine yanında bulunan askerlerin de kendisini tahkir ettiklerine; dinine, annesine ve babasına laf söylediklerine değinmektedir. Nefer Ali, ertesi günü kumandanın izin alarak dışarıya çıktıklarını, ekmek almak istediklerini; ancak dükkânlara, lokantalara, çayhanelere askerlerin girmesinin yasaklanması üzerine ümitsiz bir şekilde kışlaya geri döndüklerini belirtmektedir. Nefer Ali, bütün o yemeklere ve içkilere kendisi gibi 140 bin kişiden oluşan Müslüman askerlerini de alıstırdıklarını ifade etmektedir. Kışlada namaz kılmanın, ibadethaneye gitmenin, oruç tutmanın yasak olduğu ve özellikle de *Kur'an-ı Kerim*'i kışlaya getirmenin en şiddetli cezayı istemek anlamına geldiği de Nefer Ali tarafından altı çizilen hususlardandı⁵⁶⁷.

⁵⁶⁵ YY, "Maabid-i İslamiyye'ye Taarruz", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 97, 1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910, s. 332.

⁵⁶⁶ YY, "Bugraslan Kasabasında Bir Mektebin Dağıtılması", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 431.

⁵⁶⁷ Nefer Ali, a.g.m., s. 93.

Nefer Ali'nin verdiği bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Rusların, Müslüman askerlerine dini baskılar uygulayarak onları Hristiyanlaştırmaya çalıştıkları açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim Nefer Ali, Hz. İsa'nın doğumu münasebetiyle kendilerine zorla bayram yaptırdıklarını, yine kendilerini kiliselere götürdüklerini de ifade etmektedir. Nefer Ali, Rusların bu isteklerine muhalefet edildiğinde Sibiry'a da şose yollar yapmaya, ağır yükler taşımaya, subaylar yerine askerlere hizmet etmeye ve çöpleri taşımaya tayin kendilerinin tayin edildiklerini ifade etmektedir. Rus ordusundaki 140 bin kişilik Müslüman askere sadece 8 imamın tayin edildiği, imam olmayan yerlerde vefat eden Müslümanların dini tören yapılmadan gömüldükleri de Nefer Ali'nin dikkat çektiği noktalar arasındadır. Köylerde 8-10 yaşındaki çocukların zorla ve baskıyla Hristiyan yapıldığını ifade eden Nefer Ali, Hristiyanlığı ne suretle kabul ettirdiklerini Kafkasya civarında gerçekleşen bir olayla örneklendirmektedir. Buna göre Kafkasya civarında bir köye gelen papaz, Müslümanları yanına çağırarak orada akan bir nehirden yüzüp geçene birçok mükâfatlar vereceğini söyler. Buna birçok kişi katılır. Nehri yüzüp geçenler mükâfatları elde ederler. Papaz, köyden gitmeden önce mükâfatları alanların isimlerini defterine kaydeder. Biraz zaman geçtikten sonra bu kişilerin Hristiyan olduklarını iddia eden papaz, bu iddiasını ispatlamaya çalışır ve “...Ben onları nehirden yüzdürürken, nehrin bir kenarına mum dikerek (haç) yahut Rusça (cris) batırmıştım. Onlar onu bilerek geçtikleri için şübhesiz tebdil-i mezheb ettiler!...”⁵⁶⁸ diyerek nehirden geçenlerin artık din değiştirerek Hristiyan olduklarını iddia eder. Bunu fırsat bilen Rus hükümetinin de nehirden geçenlerin hepsine “*Karaşin*”⁵⁶⁹ ismini verdiği ifade edilmektedir. Nefer Ali, bunlara sadece Kafkasya'da değil; bütün İdil (Volga) eyaletlerinde, özellikle Kazan vilayetinde rastlanıldığına ve bunların hepsinin Hristiyan pasaportuna sahip olduğuna değinmektedir. Hükümetin bunlara başka pasaport vermediği ve onları Rusluğa

⁵⁶⁸ Nefer Ali, a.g.m., s. 93.

⁵⁶⁹ Kaynaklarda “*Kreşin*” olarak geçmektedir. Rusça'da “*vaftiz edilmiş*” veya “*vaftizli*” anlamına gelmektedir. Hristiyanlaşmış Tatarlar için kullanılan ifadedir. Tatar ifadesi, etnik bir köken olmakla birlikte İslam mensubiyetini de karşıladığı için bunlara *Kreşin Tatarları* denilmesinden ziyade sadece *Kreşin* denilmesi tercih edildi. Bu isim, onların İslam'dan ayrılarak Hristiyan olduklarını ifade etmek için kullanıldı. Bununla birlikte Tatar ifadesi etnik bir grubu ifade ettiği için *Kreşinler* kendilerini “*Kreşin Tatarları*” olarak adlandırmakta bir sakınca görmezler. *Kreşinlerin*, Müslüman Tatarlarla etnik, dil ve tarih birliği bulunmaktadır. *Kreşinler*, Slav kökenli olmamakla Ruslar tarafından, Müslüman olmamakla da Tatarlar tarafından dışlandılar. Kısaca ifade etmek gerekirse *Kreşinler*, 1552'de Kazan Hanlığını ele geçirerek ilk kez Müslüman bir tebaaya sahip olan Rusların, 1555'te başlattıkları Hristiyanlaştırma politikaları sonucunda zorla Hristiyanlaştırılan Tatar kökenli bir grubun adıdır. *Kreşinler* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Durmuş Arık, “Tatar Türkleri Arasındaki Hristiyanlar: Kreşinler”, *AÜİFD*, XLIX, S. II, 2008, s. 57-75.

alıştırmak için ilim ve irfandan da mahrum ettiği altı çizilen önemli noktalardandır⁵⁷⁰.

Görüldüğü üzere Nefer Ali'nin *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdiği mektup, Müslümanların dinlerini yaşamalarında ne gibi zorluklara ve baskılara maruz kaldıklarını anlamamız açısından oldukça önemlidir. Nitekim İslam'ın yasakladığı yiyecek ve içecekleri kullanmaya Müslümanları mecbur bırakmaları, o dönem Rusya'sındaki dini hoşgörüyü çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Burada altı çizilmesi gereken en önemli hususlardan birisi; Müslümanların Hristiyanlaştırılması için misyonerlik faaliyetlerinin sistemli bir şekilde kullanıldığıdır. Bu sebeple Rus misyonerliğine ayrı bir parantez açmamız gerektiği kanaatindeyiz.

3. 1. RUS MİSYONERLİĞİ VE RUSLAŞTIRMA ÇABALARI

Latince *missio* kelimesinden gelen *misyon*; görev ve yetki, *misyoner* ise; görevli olan kişi anlamına gelmektedir. Teolojik anlamlarının yanı sıra kilise tarafından vaaz için gönderilmeyi ifade eden *misyon* terimi, XVI. yüzyıldan itibaren Cizvitler tarafından daha hususi manalarda kullanılmaya başladı. XVI. yüzyılda Ignatius Layola ile farklı bir anlam kazandı. Buna göre *misyon* ve *misyonerlik*; Hristiyanların kolonilere kilise görevlileri göndermeleri ve sömürge bölgelerinde Hristiyanlığın yaygınlaştırılması anlamında kullanıldı. Misyonerlikle ilgili faaliyetleri inceleyen bilim dalı *Misyoloji*'dir. *Misyonerlik*, emperyalizmi anımsattığı için bu olumsuz anlamdan kurtulmak amacıyla günümüz Hristiyanları, *misyonerlik* yerine *evangelizm*, *evangelizasyon*, *şahitlik* ve *beyan* gibi çeşitli kelimeler kullanmaktadırlar. *Misyonerlik*; Hristiyanlığın yayılması için yapılan sistematik faaliyetler olmakla birlikte İslam dininde bu faaliyetler farklılık göstermektedir. İslamiyet'in insanlara duyurulması ve tanıtılması faaliyetlerine *tebliğ* ve *davet*; bu görevi üstlenen kişiye ise *tebliğci* denilmektedir. İslam'daki tebliğ ve davet anlayışı, Hristiyanlıktaki *misyon* ve *misyonerlik* faaliyetlerinden farklıdır. İslam'da sadece doğruların insanlara duyurulması amaçlanırken Hristiyanlıkta insanların vaftiz edilerek Hristiyanlaştırılması amaçlanmaktadır. Bu anlamda misyonerlikteki amaç; insanlara Hristiyanlığın duyurulmasından ziyade onları direkt Hristiyanlığa

⁵⁷⁰ Nefer Ali, a.g.m., s. 93.

kazandırmaktır. Buna Aziz Pavlus'un anlayışı delil gösterilebilir. Çünkü Aziz Pavlus, ne yapıp edip insanları Hristiyanlığa kazandırmak anlayışındadır⁵⁷¹.

Troytskili Ahmed Taceddin, misyonerliğin hakiki manasını ve Rus misyonerliğini kendi düşüncesine göre yorumlamaktadır. Ona göre misyonerliğin hakiki manası; bir adamı kendi vicdanıyla serbest bırakıp onu bir yola davet etmek ve kabul edinceye kadar sağlam deliller getirmektir. Ahmed Taceddin, Rus misyonerliğinin bu manadan uzak olduğunu belirtmektedir. Rus misyonerliğinin işkence, hile, oyun, dolandırıcılık, hırsızlık vs. gibi kavramlarla özdeş olduğunu, Misyonerlerin insanlara Hristiyan olmaları için para vaadinde bulduklarını ve Hristiyanlık dininden başka bir dine girme yolunu da kapattıklarını ifade etmektedir⁵⁷².

Ruslar, hâkimiyetlerine aldıkları milletleri Hristiyanlığın Ortodoksluk mezhebine kazandırmak amacıyla misyonerlik faaliyetlerinde bulundular. Daha önce de belirtildiği gibi 1552'de Kazan'ı ele geçirip ilk kez Müslüman bir tebaaya sahip olan Ruslar, 1555'te Müslümanları Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetlerine başladılar. Ruslar, geçmişte Müslüman Türklerden gördükleri dini hoşgörüyü aynı şekilde karşılık vermediler. Akçuraoğlu Yusuf, geçmişte Rusların dinlerine, adetlerine vs. karışmayan Müslüman Türklerin, Ruslardan aynı muameleyi görmediklerine dikkat çekmektedir. Ruslar, Müslüman Türkleri hâkimiyetlerine aldıktan sonra, onları Hristiyanlaştırmaya, dağıtmaya ve yok etmeye çalıştılar. Bu amaçla Müslüman Türklerin yoğun yaşadıkları yerlere Ortodoks misyonerleri gönderdiler. Müslümanların mekteplerini kapatıp Ruslaşmaya hizmet eden mektepler açtılar. Müslümanların topraklarına Rus muhacirlerini gönderip Müslümanları sıkıştırdılar. Rusların bu faaliyetlerinden dolayı Batı Rusya'daki Müslüman Türklerin, Ruslardan farkları kalmadığına dikkat çekilmektedir. Akçuraoğlu Yusuf, Rusların ve Balkanlardaki Slavların, Müslüman Türkler üzerindeki faaliyetlerinden bahsederek Müslüman Türklerin, Slavlara karşı birleşmelerini tavsiye etti. Aksi

⁵⁷¹ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXX, İstanbul 2005, s. 193.

⁵⁷² Taceddin, "Novoye Vremya ve Âlem-i İslam", s. 109-110.

takdirde ise Slavların başarıya ulaşarak Türklüğün son nefesini vereceğini ifade etmekteydi⁵⁷³.

Troytskili Ahmed Taceddin, Rusların Müslümanları Hıristiyanlaştırma politikasının gerçekleşmeyeceğini düşünmektedir. O, bu düşüncesini Müslümanların İslamiyet'e sınımsız bağlı olmasına dayandırmaktadır. Buna rağmen Ahmed Taceddin, Rus misyonerlerinin para vererek bir iki serseriye Hıristiyanlaştırdıklarını; ancak bunların Hıristiyanlığının ise ellerindeki para bitene kadar olduğunu ifade etmektedir. Rus hükümeti, bu dönmelelere rağmen amacından vazgeçmedi. IV. İvan'ın baskıları sonucu Hıristiyan gibi görünmeye mecbur kalan Müslümanlar, 1905 İhtilalinden sonra dini hürriyetin verilmesine bağlı olarak kalplerinde gizledikleri İslamiyet'i açıktan yaşamaya başladılar⁵⁷⁴. Buradan anlaşılmaktadır ki Rus misyonerlerin baskıları sonucu Hıristiyanlığı kabul etmiş gibi görünen Müslümanlar, gerçek inançlarını gizlemek zorunda kaldılar. 1905 İhtilalinin ortaya çıkardığı dini hürriyet ortamı, baskıya uğrayan bu Müslümanların, gerçek inançlarını belli etmelerine imkân tanıdı.

Ahmed Taceddin, Rusların Müslümanları Hıristiyanlaştırmaktan maksadının farklı olduğunu düşünmektedir. Buna göre Rusların uzun senelerden beri Rusya'daki Müslümanları Hıristiyan yapmak istemelerinin, mahşer gününde Hz. İsa'nın karşısına güler yüzlü çıkmaktan ziyade Müslümanların birleşmesinde manevi bir kuvvet olabilecek İslam'ı, onların içinden çıkarmak ve Ruslaşmalarının önünü açmak olduğunu iddia etmektedir. Nitekim Müslümanlar arasında onları birleştirecek İslam'dan başka bir manevi güç olmadığı için de İslam'ın kaybedilmesi halinde Ruslaşmanın da muhakkak olacağını düşünmektedir. Ahmed Taceddin, din meselesinin çok ince bir mesele olduğundan dolayı menfaatçilerin dini kullanabileceklerine değinmektedir. Yaşamları zorluğa giren bazı menfaatçilerin kendilerine dindar görünümü vererek bazı kişileri dinsizlikle suçlayacaklarına dair uyarılar yapmaktadır⁵⁷⁵.

Ahmed Taceddin, Ruslaşmanın önünü açacak girişimlere de şiddetle karşı çıkmaktaydı. Örneğin Kazan'da yayın hayatını devam ettiren *Beyanü'l-Hak*

⁵⁷³ A. Yusuf, "Türkler ve İslavlar", s. 455-456.

⁵⁷⁴ Troytskili Ahmed Taceddin, "Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti II", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/11 Kasım 1909, s. 156.

⁵⁷⁵ Taceddin, "Tashih-i Efkâr: Orenburg'da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine", s. 219-220.

Gazetesi'nin Rusya Müslümanlarının eğitimi öğretimi ile ilgili bazı düşünce ve tavsiyeleri, Ahmed Taceddin'in eleştirilerine sebep oldu. *Beyanü 'l-Hak*'ın; Rusça ve Tatarca'ya eşit seviyede itibar edilmesi, eğitimin 4 sene olması halinde bunun ilk 2 senesinde Tatarca, son 2 senesinde Rusça öğretilmesi, gazetenin Rus gimnazyasında (lise-kolej) okuyan Tatar kızlarının azlığından yakınması ve özellikle de *Kazanski-Uchitelski Shkola*'yı⁵⁷⁶ iyi muallimler yetiştirmek için örnek göstererek tavsiye etmesi Ahmed Taceddin'in eleştirilerine neden oldu. Çünkü Ahmed Taceddin'e göre bu gibi düşünceler, Ruslaşmanın önünü açacak düşüncelerdi. O, Rusçaya karşı olmadığını belirtmekle birlikte 4 sene boyunca Tatarca'nın mükemmel derecede öğretilmesini tavsiye etmekteydi. Çünkü ona göre dil, milliyetin kapısıdır. *Kazanski-Uchitelski Shkola* ile ilgili de bu okulun misyonerliğe hizmet ettiğini belirterek *Beyanü 'l-Hak*'a bu okulun kurucusu Radlof'un bu mektebi hangi amaçla kurduğunu iyi araştırmalarını tavsiye etti⁵⁷⁷.

Bahsi geçen *Kazanski-Uchitelski Shkola*, Rus-Tatar okullarına muallim yetiştirmek amacıyla 1871'de Akmescit'te kuruldu. Bu okul, *Tatar Öğretmen Okulu* olarak bilinmektedir. Okul, Ahmed Taceddin'in de belirttiği gibi misyonerlerin idaresinde bulunmaktaydı ve misyonerliğe hizmet etmekteydi. Tahsil süresi 8 sene olan bu okulda, Rusça çeşitli dersler de öğretilmekteydi. Ayrıca Tatarca dil dersi ve İslam dini dersi de bulunmakla birlikte bunların saatleri yetersiz, muhtevası da sorunluymuştu. Okulun kurulmasında siyasi amaçlar etkili olsa da XIX. yüzyıl Kırım Tatarlarının kültür hayatında olumlu etkiler bıraktığı belirtilmektedir. Okulun, Kırım Tatarlarının modern bilimlerle tanışabilecekleri tek kurum olduğunun da üzerinde durulmaktadır. Buradaki talebelerin Rus ve Batı dünyasını tanımaya başlamalarıyla Ruslaştırma politikasının tam aksine bu okuldan mezun olan Kırım Tatarları, toplumun aydın kesimini oluşturdu. Yine bu okuldan mezun olanlar ve talebeler, Kırım Tatar toplumunda Ruslara ve Batıya karşı var olan korkunun yavaş yavaş ortadan kalkmasında önemli rol oynadılar⁵⁷⁸. Bu ise esasen okulun kurulma amacının boşa gittiğini gösteren bir delildi. Okul, Rusya Müslümanlarını Ruslaştırmayı

⁵⁷⁶ Kaynaklarda ismi *Russko-Tatarskaya Uçitelskaya Şkola* şeklinde geçmektedir. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s. 19; Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 35.

⁵⁷⁷ Troytskili Ahmed Taceddin, "Rus Maarif Nezareti'nin Beyanâtı Münasebetiyle Talim-i Umumiye Dair II", (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 67, 3 Kânunuevvel 1325/16 Aralık 1909, s. 237-239.

⁵⁷⁸ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 35.

düşünürken Müslüman aydınların ortaya çıkmasına hizmet etmiş oldu. Burada altı çizilmesi gereken en önemli husus, Müslümanların her türlü Hristiyanlaştırma faaliyetine rağmen dinlerine sadık olmayı başarabilmeleridir. Ancak bununla birlikte Ruslar, misyonerlik amaçlarından ve Ruslaştırma politikalarından vazgeçmediler. Rusya Müslümanlarını Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için her türlü yolu denediler.

Ruslar misyonerlik amaçlarına ulaşmak için farklı yöntemler geliştirdiler. Bunlardan birisi Müslümanlar arasında kendilerine yakın olabilecek kişileri tespit edip onları yanlarına çekme ve kullanma politikasıydı. Özellikle Müslümanlar arasındaki çekişmeler ve görüş ayrılıkları, Rusların işini kolaylaştırabilecek hususlardı. Müslümanlar arasındaki *kadim-credit* ihtilafı misyonerlerin işine gelmekteydi. İleri gelen misyonerlerden birisinin; “*Asıl işimize gelenler mutaassıb imamlardır, nasılsa onları elde etmeli; gençlerden de son derece ihtiyat eylemeliyiz*”⁵⁷⁹ sözlerini ifade etmesi bunu kanıtlamaktaydı. Müslümanlar arasındaki bu gibi görüş ayrılıkları Rus misyonerlerine fırsat vermektedir.

Rus misyonerlerinin amaçlarına ulaşmak için uyguladığı yöntemlerin biri de Müslümanlara ve İslamiyet’e attıkları iftiralar idi. Petersburg’a bazı işleri için gelen Kazanlı iki Tatarın, sansür yetkilisiyle Petersburg kütüphanesinde yaptıkları sohbet Rus misyonerliği ile ilgili önemli bilgileri içermektedir. Yapılan bu sohbetten edinilen bilgilere göre Rus misyonerleri, İslam dininin hak din olmadığını ispat etmek için kitap ve risale yazdı. Rus misyonerleri, Müslüman bir köyün imamını tanısın veya tanımasın, imamla konuşsun veya konuşmasın o imam hakkında yalan yanlış risaleler yazabilmekteydi. Bazı imamlara ahmakça ve manasız söyler söyleten Rus misyonerlerinin, cahil bir imama denk geldiklerinde o imamın İslam’da olmayan davalar hakkındaki yorumlarını dinleyerek bunları kayıt altına aldıkları ve bunları bütün Müslümanların, hatta İslamiyet’in görüşü gibi gösterdiklerinin altı çizilmektedir. Rus misyonerlerin bu konularla ilgili risalelerini ıstırap içinde okuyan Müslümanların ise gerçekleri anlatmak istedikleri; ancak sansürün buna izin vermediği belirtilmekteydi⁵⁸⁰. Rus misyonerlerinin Müslüman yayımlarına uygulanan sansürden de istifade ettikleri anlaşılmaktadır. Misyonerler, Müslümanlar ve

⁵⁷⁹ Taceddin, “Zavallı Buhara”, s. 187.

⁵⁸⁰ L. A., a.g.m., s. 286.

İslamiyet hakkında yalan yanlış bilgilerle dolu risaleleri rahatlıkla yayınladılar. Kendilerini iftiralardan korumak isteyen Müslümanlar ise sansür sebebiyle seslerini duyuramadılar. Bu anlamda Rus misyonerlerinin, İslam'ı karalamak için yayın faaliyetlerini de etkili bir şekilde kullanmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Rus misyonerlerinin amaçlarına ulaşmak için kullandıkları yöntemlerin bir diğeri de aralarında kongreler yaparak fikir alışverişinde bulunmalarıydı. *Sırat-ı Müstakim*'in Astarhan'da yayınlanan *İdil Gazetesi*'nin baş makalesinden yaptığı alıntı bu konu ile ilgilidir. Buna göre Rusya'nın her yerinde Rus misyonerleri tarafından kongreler düzenlenmekteydi. Bu kongreler Rus olmayanların, özellikle de Müslümanların hallerini teftiş etmek ve bu konuda görüşmeler yapmak için gerçekleştirilmekteydi. İfadelere göre bu kongrelerde; son zamanlarda Müslümanların eğitime sarıldıkları, edebiyatlarını ilerlettikleri ve dinlerini yaydıkları gibi konulardan bahsedildi. *Sırat-ı Müstakim*'de yer aldığına göre *İdil Gazetesi*; Rus misyonerlerinin Müslümanları engelleme amacıyla olmalarına rağmen Müslümanların duyarsız olmalarından yakınmaktaydı. *İdil Gazetesi*, Rusya Müslümanlarının pek çok alanda geri kalmalarına rağmen yine de Rus misyonerleri tarafından şüphe altında olduklarına değinmektedir. Müslümanları ise Rus misyonerlerine karşı birlik olmaya davet etmektedir⁵⁸¹.

Rus misyonerliği ile ilgili *Sırat-ı Müstakim*'in alıntı yaptığı gazetelerden birisi de *Osmanicher Lloyd*'dur. Bu gazetenin Petersburg muhabirinin yazısı *Sırat-ı Müstakim* tarafından yayınlandı. Söz konusu yazıda Ortodoks misyonerlerinin Kazan şehrinde yaptıkları kongreden bahsedilmektedir. Bu kongrede, günden güne güçlenen İslam'ın yayılışının nasıl engelleneceği ve Müslümanların Ortodokslastırılması meseleleri görüşüldü. Söz konusu görüşmelerde Ortodoks kilisesinin iç teşkilatının düzenlenmesi ve özellikle de rahiplerin daha mükemmel bir tahsil görmeleri gibi görüşler tartışıldı. Bu görüşleri misyonerlerin geneli kabul etmedi. Onların düşüncesine göre bu görüşler, daha sonra uygulamaya girmeliydi. Bu nedenle daha kesin ve hızlı tedbirler alınması gerektiği hususunda görüş birliğine varıldı. Bu amaç için de Ortodoks kilisesine daha fazla destek vermek ve İslami yayınları yasaklamak

⁵⁸¹ YY, "Astrahan'da Münteşir İdil", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 79, 25 Şubat 1325/10 Mart 1910, s. 20.

kararları alındı. Bu kararlar, İslam basınının zor durumda kalacağına haberini vermekteydi⁵⁸².

Rusya’da 1905 İhtilalinden sonra din ve vicdan hürriyetinin verilmesiyle Ortodoksluktan İslamiyet’e geçişler söz konusu oldu. Bu değişimlerle birlikte misyoner cemiyetlerine yapılan yardımlar cemiyetlere az gelmeye başladı. Önceleri *Moskova Misyoner Cemiyeti*’ne senelik 1 milyon ruble gelirken son zamanlarda bu rakamın dörtte birine kadar düştü. Kazan’daki misyoner kongresinin en fazla İslamiyet’e ve İslami uyanışa dikkat çektiği ifade edilmektedir. Bu sebeple İslamiyet ve İslam basını hakkında bilgi toplanması ve bunlarla ilgili bilgi verilmesi amacıyla görevlendirmeler yapıldı. Konuyla ilgili *Sırat-ı Müstakim, Yulduz Gazetesi*’nin de yorumlarına yer vermektedir. Söz konusu yorumlarda kongrenin Müslümanlara bu kadar önem vermesinin sevinçli bir hal olduğu ifade edilmektedir. Rusya’nın büyük rahiplerinin toplanarak fikir alışverişinde bulunmalarının İslam’ın şerefini ve itibarını düşürmediği, bunun tam aksine İslam’ın daha da güçlenmesini sağladığı *Yulduz Gazetesi*’nin altını çizdiği noktalardandı⁵⁸³.

Kazan’da düzenlenen misyoner kongresine Duronk isimli bir rahibin gönderdiği tebliğ de dikkate değerdir. Ryazan vilayeti misyonerlerinden olan ve İslamiyet aleyhinde eserler yazan rahip Duronk, Kazan Misyoner Kongresi’ne bir tebliğ göndererek şikâyetlerini dile getirdi ve çaresine bakılmasını talep etti. Bu tebliğde Duronk, Kasım (Han-Kirman) etrafında Müslümanların zengin olmalarına karşılık Rusların fakir olmaları, buna bağlı olarak Rusların daima Müslümanların nüfuzu altında buldukları, gerek dünya işlerinde gerekse din işlerinde Müslümanlardan “*hocalık*” gördüklerinden şikâyet etmekte ve bunun çaresine bakılmasını talep etmekteydi. Bu tebliğde Rahip Duronk’un, Müslümanlar hakkında çeşitli iftiralar uydurduğuna da değinilmektedir. Buna göre Müslümanların, Rus hizmetçilerin oturdukları odalarda ikona⁵⁸⁴ bulundurmalarına, haç takmalarına ve kiliseye gitmelerine izin vermedikleri iddia edilmekteydi. Dinde zorlama yoktur anlayışına aykırı olarak Rahip Duronk, bir diğer iddiasında Müslümanların bahsi

⁵⁸² YY, “Rusya’da İslamlar”, s. 332.

⁵⁸³ YY, “Misyonerler Âlemi”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 98, 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910, s. 347.

⁵⁸⁴ İkon; “*Ortodoks kilisesinde dini tasvir ve heykel. Her türlü dini ve ideolojik tasvir ve heykel.*” Bkz. Doğan, a.g.s., s. 617.

geçen Ruslara kendi oruçlarını tutturmadıklarını, bunun yerine Ramazan orucunu tutturduklarını belirtmekteydi. Paskalya⁵⁸⁵ gibi bayramlarda Müslümanların hizmetçilerine hizmet ettirdikleri ve evlerine papaz getirtmedikleri de Rahip Duronk'un iddiaları arasındaydı. Son olarak Rahip Duronk, Rusların başka dinden olanların eşyalarının çalınmasının mubah olduğunu Müslümanlardan öğrendiklerini, Tatarların kapılarındaki Rus hizmetçilerine cariye gözüyle baktıklarını, Ruslarda Hristiyanlığa karşı bir soğukluğun uyandığını ve bunların Müslümanlığa yöneldiklerini belirtmekteydi⁵⁸⁶.

Sibirya'nın İrkutski şehrinde, Kazan kongresinden daha geniş programlı ve daha kalabalık bir kongre yapıldı. İrkutski kongresinin en önemli amacı Müslümanlarla mücadele etmek için gerekli tedbirlerin alınmasıydı⁵⁸⁷. *Sırat-ı Müstakim*, bu kongrenin aldığı bazı kararları *Vakit Gazetesi*'nden alıntı yapmaktadır. Bu kararlar; Rus olmayanlar arasında kiliseler ve mahalle mektepleri açmak, oralarda papazlara ve muallimlere Rusça dışındaki dilleri öğretmek, misyonerlerin maaşlarını arttırmak, misyonerlerin güzel ahlaklarını korumalarını sağlamak ve Hristiyan olmayanlara yardım edip onları Hristiyanlığa kazandırmak için finans desteği oluşturmak gibi kararlardır⁵⁸⁸.

Misyonerler cemiyetler ve eğitim öğretim kurumları açarak amaçlarına ulaşmaya çalıştılar. Misyonerlerin, çalışmalarından dolayı Rus Çarı II. Nikola tarafından tebrik edilmeleri de dikkat çekicidir. Kazan'da açılan misyoner cemiyeti faaliyetleri dolayısıyla Çar II. Nikola tarafından tebrik edildi⁵⁸⁹. Nefer Ali, *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdiği mektubunda Kiev'de yapılan bir kongrede; İslam vilayetlerinde misyonerlik faaliyetlerinin yerine getirilmesi için cemiyetler ve mektepler kurulması kararının alındığını ifade etmektedir⁵⁹⁰. Türkistan vilayetinde Rus hükümetinin en büyük ruhani reisi olan piskopos ise Türkistan için özel bir dini

⁵⁸⁵ Paskalya; "Hristiyanların Hz. İsa'nın dirildiğine inandıkları gün yaptıkları bayram." Bkz. Doğan, a.g.s., s. 1063. İkona ve Paskalya ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Alparslan Küçük, "İkonografiden İnanca "İsa Mesih'in Dirilişi/Paskalya" Süreci", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2016, s. 230-274.

⁵⁸⁶ YY, "Misyonerler Âlemi", s. 347.

⁵⁸⁷ YY, "Rusya", S. 103, s. 439.

⁵⁸⁸ YY, "İrkutski Şehrinde Misyoner Kongresi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.

⁵⁸⁹ YY, "Misyoner Cemiyeti ve Çar'ın Tebriki", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 113, 21 Teşrin-i Evvel 1326/3 Kasım 1910, s. 161.

⁵⁹⁰ Nefer Ali, a.g.m., s. 94.

medrese açılmasını Sen Sinod Meclisi'nden talep etti. Bu medresede diğer Hristiyan ruhani medreselerinde olduğu gibi Fransız, Alman, Yunan ve Latin dilleri okutulmayacaktı. Onlara bedel olarak Türkçe, Arapça ve Farsça ile birlikte İslami bilgiler öğretilenkti. Böylelikle de Türkistan Müslümanlarını Hristiyanlaştırmaya çalışan nasihatçiler yetiştirilmiş olacaktı⁵⁹¹. Müslümanların dini faaliyetlerine karşılık olmak üzere Rusya'nın Doğu eyaletinde misyoner teşkilatı da kuvvetlendirildi⁵⁹².

Rusya Müslümanları aleyhine Rus misyonerleri tarafından kongreler düzenlenmesine rağmen, Müslümanlar arasında bu kongrelerin masum olduklarına dair görüşlerin olması da dikkat çekicidir. Kazanlı *Yulduz Gazetesi*'nden alıntı yapan *Sırat-ı Müstakim*, Arif Hocayef isminde birisinin, Rus misyonerlerini savunmasını ümmete hıyanet olarak yorumladı. Arif Hocayef, Kazan'daki misyoner kongresinin Müslümanlara zararlarından bahsederek Rus hükümetini Müslümanlara kötü gösteren Kazan ve Orenburg Müslüman basınına eleştirdi. Onun düşüncesine göre Ruslar, sadece kendi dinlerini korumaya çalışıyorlardı. Kongreler de misyonerlik amacına hizmet etmemektedir⁵⁹³.

Sırat-ı Müstakim'de yer aldığına göre *Yulduz Gazetesi*, misyoner kongrelerinin sadece Hristiyanlığı korumaya yönelik gerçekleştirildiği yönündeki Arif Hocayef'in iddiasına aşağıda geçen cevabı vermektedir:

*“Türkçe gazeteler mutlaka Rusça tercümesiyle basılsın, Müslüman mektep ve medreseleri daimi hükümet nezareti altında bulunsun, gibi kararlar Müslüman matbuatında bahs olunmadan geçilecek gibi mesailden değildir. Memleketimizde resmen hürriyet-i diniyye mevcut iken, gayruların dinine tecavüz etmek isteyen bir kongrenin mukarreratına itiraz, hükümete âdem-i itaat sayılır mı? Zaten hükümet başka, misyoner cemiyetleri başkadır.”*⁵⁹⁴

Sırat-ı Müstakim ise Arif Hocayef'in düşünceleri ile ilgili yorumunda *Yulduz Gazetesi*'nin konuyla ilgili yorumlarını yeterli görmekte birlikte, *Kur'an-ı Kerim*'in

⁵⁹¹ YY, “Türkistan'da Bir Misyoner”, (Şuun: Türkistan), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 400.

⁵⁹² YY, “Misyonerlerin Takviyesi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 304.

⁵⁹³ YY, “İslam Aleyhinde Bir Müslüman”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 437.

⁵⁹⁴ YY, “İslam Aleyhinde Bir Müslüman”, s. 437.

Rad Suresi'nin 11. ayetini⁵⁹⁵ hatırlatarak Arif Hocayef gibi kişilerin yetişmesinden duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir⁵⁹⁶.

Ahmed Taceddin'e göre İslam kisvesi altında bulunan Abdullah Cevdet ve M. Çığatay gibi yazarlar, yazdıkları eserlerle misyonerlerin amacına hizmet etmekteydiler. İslam düşmanlığı ile tanınan Doktor Dozy'nin İslamiyet'i ve Hz. Muhammed'i aşağılayan bir eser kaleme alması, bu eseri Abdullah Cevdet'in *Tarih-i İslamiyet* isimli eseriyle tercüme etmesi, M. Çığatay'ın ise *İsabet* isimli eserini *Tarih-i İslamiyet* ve *Altıparmak* isimli bir eserlerden esinlenerek yazması misyonerlik amacına hizmet olarak yorumlandı. *İsabet* isimli eserde M. Çığatay'ın, etkili bir dil kullanarak Hz. Muhammed'in zekiliğinden bahsetmesi misyoner olarak görülmesine sebep oldu. Ahmed Taceddin, Hz. Muhammed'in zekiliğinden abartılı bir şekilde misyonerlerin bahsetmesinden yola çıkarak M. Çığatay'ın da misyonerler gibi abartılı bir dil kullandığını ifade etti. Buradaki amaç İslamiyet'in semavi bir din olmadığını, bir zekâ ürünü olduğunu ispat etmekten ileri gelmekteydi. M. Çığatay'da yazdığı *İsabet* isimli eserle adeta misyonerlerin amacına hizmet etmekteydi. Ahmed Taceddin, bütün çabalara rağmen Müslümanlara bunları yutturamayacaklarını iddia etmekteydi⁵⁹⁷.

Ahmed Taceddin, bütün olumsuzluklara rağmen Rusya Müslümanlarında dini hislerin kuvvetli olduğunun altını çizmektedir⁵⁹⁸. Rusların bütün misyonerlik faaliyetlerine rağmen Müslümanların misyonerlerden korkmadıklarına da dikkat çekilmekteydi. Özellikle Osmanlı ve Mısır örnekleri verilerek misyonerlerin başarısız olduklarına vurgu yapılmaktadır. Buraların misyonerlerle dolu olmasına rağmen Müslümanların bundan etkilenmediğinin, hiçbir Müslümanın Hristiyan olmadığının altı çizilmektedir⁵⁹⁹.

Rusya'da Müslümanların yaşadığı yerlerde sadece Rus misyonerliğinden bahsetmemiz mümkün değildir. İngiltere, Amerika'dan Protestan misyonerleri, Orta

⁵⁹⁵ "Onun önünde ve arkasında Allah'ın emriyle onu koruyan takipçiler (Melekler) vardır. Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirenceye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez. Allah bir topluma kötülük diledi mi, artık onun için geri çevrilme diye bir şey yoktur. Onların Allah'tan başka yardımcıları da yoktur." Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, Ra'd Suresi, Ayet 11.

⁵⁹⁶ YY, "İslam Aleyhinde Bir Müslüman", s. 437.

⁵⁹⁷ Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III", s. 349.

⁵⁹⁸ Taceddin, "Novoye Vremya ve Âlem-i İslam", s. 110.

⁵⁹⁹ YY, "Misyonerler Âlemi", s. 347.

ve Güney Avrupa'dan ise Protestanların dışında Katolik ve Ortodoks misyonerleri gönderilmekteydi⁶⁰⁰.

Sırat-ı Müstakim'den anlaşıldığı üzere Rusların bütün misyonerlik çabalarına rağmen Rusya'daki Müslüman nüfusu sürekli artış göstermekteydi. Geçmişten beri misyonerlik faaliyetlerine maruz kalan Müslümanların sayısındaki artış, özellikle 1905 İhtilalinden sonra verilen din ve vicdan hürriyetiyle daha da arttı. Din ve vicdan hürriyetinin verilmesiyle birlikte zorla din değiştirenlerin yeniden İslam'ın kucağına atılmaları, o dönem Rusya'sının dini anlamda baskıcı bir politika takip ettiğini kanıtlayan en önemli delildi.

Troytskili Ahmed Taceddin, IV. İvan döneminde (1547-1584) zorla Hristiyanlaştırılan Türklerin, din ve vicdan hürriyetinden sonra eski dinleri İslamiyet'e dönmelerinin ibretlik olduğunu ifade etmektedir⁶⁰¹. Bu artış ile ilgili Rus hükümetinin yayınladığı resmi istatistiklere göre 1905'ten 1910 yılına kadar 53 bin Ortodoks İslamiyet'e geçiş yaptı. Aslında bu rakamın çok daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Hükümetin işine gelmediği zaman bu rakamları değiştirebildiğine dayanılarak İslamiyet'e geçenlerin daha fazla olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır⁶⁰². *Sırat-ı Müstakim*'in başka bir sayısında Rusya Dâhiliye Nezareti'nin resmi istatistiklerinde 1905'ten 1910 yılına kadar 50 bin Hristiyan'ın İslamiyet'e geçiş yaptığı bilgisi verilmektedir⁶⁰³. 1906 senesi için verilen bilgide 3 bin 165 kişinin Ortodoksluktan İslamiyet'e geçiş yaptığı ifade edilmektedir⁶⁰⁴. Yine din ve vicdan hürriyetinin verilmesinden sonra İdil (Volga) civarında 49 bin Hristiyan'ın Müslüman olduğu belirtilmektedir⁶⁰⁵. Rakamlarda farklılıklar olsa da, 1905 İhtilalinden sonra Müslüman olanların sayısındaki artış dikkat çekicidir.

Sırat-ı Müstakim, Rusya'daki Müslüman nüfusunun artışıyla ilgili *Novoye Vremya*'nın görüşlerine yer vermektedir. Buna göre Rusya'da din ve vicdan hürriyeti ilan olunduğundan beri İslamiyet'in yayılma gösterdiği, özellikle de Rusya'nın

⁶⁰⁰ Edhem Nejad, "Haricdeki Dindaşlarımız", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 142, 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911, s. 187.

⁶⁰¹ Taceddin, "Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti II", s. 156.

⁶⁰² YY, "Rusya İslamları", S. 78, s. 421.

⁶⁰³ YY, "Rusya'da İhtida", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 209.

⁶⁰⁴ YY, "Misyonerler Âlemi", s. 347.

⁶⁰⁵ YY, "Rusya ve Müslümanlar", s. 364.

kuzeydoğusunda İslamiyet'in yayıldığı belirtilmektedir. Müslümanların buralarda pek çok mektep açıp İslamiyet'i insanlara anlattığı ve bu sayede pek çok köylünün ve yerli halkın, itiraz etmeksizin İslamiyet'i kabul ettiği *Novoye Vremya* tarafından ifade edilmektedir⁶⁰⁶. Yine *Osmanischer Lloyd Gazetesi*'nin Petersburg muhabirinin yazdığı haberlere de *Sırat-ı Müstakim* yer vermektedir. Buna göre İslamiyet, özellikle Doğu Rusya'da yayılmaktadır. Hatta Ortodoks zannedilen yerlerde bile İslamiyet hızla yayılmaktadır. Semberik vilayetinde 4000 kişi İslamiyet'e girmek için Ortodoks kilisesini terk etmiştir. İslami yayınlar, Rusya'nın kuzey doğusunda geniş bir etkiye sahip olduğu için, buralarda İslamiyet engelsiz bir şekilde yayılmaktadır⁶⁰⁷.

Rusya'da 1905 İhtilalinden sonra Müslüman olanların sürekli artış göstermesi, Rus hükümetince endişeyle takip edilmekteydi. Rusya içişleri bakanı bütün valilere bir beyanname göndererek dini hürriyetin ilan edildiğinden beri 4 sene boyunca Ortodoksluğu terk edenlerin (genel anlamda Müslüman olanların) istatistiğini gösteren bir cetvel talep etti. Bakan ortaya çıkan istatistik rakamlarını Duma'ya takdim ederek dini hürriyeti tanıyan kanunun ortadan kaldırılmasını talep etti. İçişleri bakanının bu teşebbüsünde, *Sinod Meclisi*'nin ısrarlarının etkili olduğu ifade edilmektedir⁶⁰⁸.

1905 İhtilalinden sonra verilen din ve vicdan hürriyeti, zorla Hristiyanlaştırılan Müslümanların dinlerine ne kadar sadık olduklarını da ortaya koydu. Bu anlamda Müslümanları dinlerinden döndürmenin ne kadar zor bir mesele olduğu anlaşılmış oldu. Nitekim *Sırat-ı Müstakim*'in *Tercüman Gazetesi*'nden yaptığı bir alıntı tam da bu meseleye işaret etmektedir. İslamiyet'in Asya ve Afrika'da hızla yayıldığı farkında olan Belçikalı bir Profesör, Müslümanları dinlerinden döndürmenin zorluğunu şu sözleriyle ifade etmektedir:

“İslamları Hristiyanlığa celb etmek akla bile gelecek şey değildir. Buna hiç şüphe yok. Bu babda Katolik ve Protestan misyonerlerin sa'y ü gayretleri hep beyhude gitti. Rusya'da 16. Asr-ı miladide kılıç kuvvetiyle cebren hayli Müslümanlar Hristiyanlığa idhal edilmişler ise de buna Hristiyanlık arttı

⁶⁰⁶ YY, “Neşr-i İslam”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 422.

⁶⁰⁷ YY, “Rusya'da İslamlar”, s. 332.

⁶⁰⁸ YY, “Rusya”, S. 51, s. 400.

demenin mümkün olmayıp yalnız Hristiyanlık sayesinde şehidler ve mazlumlar çoğaldı denilse daha muvafıktır."⁶⁰⁹

Sırat-ı Müstakim'in Kazanlı *Yulduz Gazetesi*'nden alıntılıdığı haber de dikkat çekicidir. Buna göre Rusya Dâhiliye Nezareti'nin resmi yayını olan *Rusya Gazetesi*; Müslümanların 3 sene içerisinde 40 bin Hristiyan'ı Müslüman yapmalarına bağlı olarak Müslümanların Rusya içinde güçlü bir İslam padişahlığı kuracaklarını iddia etmekteydi⁶¹⁰.

Bütün bu örneklerden yola çıkarak Rusya Müslümanlarının dinlerine sadık oldukları görülmektedir. 1905 İhtilalinden sonra Müslüman nüfusundaki artış ise uzun senelerden beri uygulanan misyonerlik faaliyetlerinin Rusya açısından başarısız olduğunu ortaya çıkaran önemli bir delil oldu.

4. EĞİTİM ÖĞRETİM ÜZERİNDEKİ BASKILAR

Toplumların gelişip ilerleyebilmelerinde oldukça önemli bir unsur olan eğitim öğretim faaliyetleri, Rusya Müslümanları tarafından önemsenmekteydi; ancak Rus hükümetinin baskıları söz konusuydu. Rus hükümeti, tarihin farklı dönemlerinde hâkimiyetine aldığı Müslümanların, gelişip ilerleyebilmelerine katkı sağlayacak her türlü faaliyetin önüne geçmeye çalışmaktaydı. Buna bağlı olarak Müslümanlara karşı baskıcı ve zorlayıcı bir politika takip etmekteydi. Bu politikaya bağlı olarak Müslümanların gelişimine hizmet edecek olan mektep ve medreseler, Rus hükümeti tarafından yok edilmeye çalışılmaktaydı⁶¹¹. Eğitim öğretim faaliyetleri üzerindeki baskılar çok eskilere dayanmakla birlikte Müslümanların zaman zaman nefes almalarına izin verildiği de görüldü. II. Katerina döneminde, eğitim öğretim alanında Müslümanlara birtakım serbestlikler tanındı. Örneğin daha önce izin verilmeyen medreselerin yapımına izin verildi⁶¹². Ancak daha sonraki süreçte Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası, eğitim öğretim aracılığıyla devam ettirildi. Özellikle Rus milliyetçisi İlminski'nin; Rusya Müslümanlarını Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak için hazırladığı eğitim programı dikkat çekicidir. Onun düşüncesine göre Rus hâkimiyetindeki milletleri Ruslaştırmanın ve Hristiyanlaştırmanın yolu, onlara Rus

⁶⁰⁹ YY, "İslamiyet'in İntişarı", (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 98, 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910, s. 347-348.

⁶¹⁰ YY, "İntibah-ı İslam Aleyhine", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 394.

⁶¹¹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 40.

⁶¹² Kurat, *a.g.e.*, s. 304.

dilini ve Hristiyanlığı öğretmekten geçmektedir. İlimski'nin ortaya koyduğu bu usul, 1870 yılında Rus eğitim bakanlığı tarafından kabul edildi. Buna göre Rusya'da yaşayan milletleri eğitmenin amacı; onları Ruslaştırma ve Rus halkıyla kaynaştırma amacına hizmet edecekti⁶¹³. İlimski'nin eğitim programının Kazakistan'da uygulanışına bakıldığında Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Buna göre; Kazakistan'da Kazak ve Rus okullarının birleştirilerek karma eğitim yapılması, bu karma eğitimin programını Rus papazlarının belirlemesi, eğitim dilinin Tatarca ve Rusça olması, yeni İslami eğitim öğretim kurumlarının açılmasına izin verilmemesi, Tatarların ve Başkurtların Kazak gençlerini okutmasının yasaklanması, İslami eğitim veren medreselerin kontrol altında tutulması gibi esaslar Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma amacına hizmet edecekti⁶¹⁴. Kültürel nüfuzunu yerli halk arasında yaymaya çalışan Rus hükümeti, Müslüman öğrencileri Orta Asya'da devlete ait eğitim öğretim kurumlarına⁶¹⁵ çekmek için çaba göstermekteydi⁶¹⁶. Rus okulları ise Troytskili Ahmed Taceddin'in de belirttiği gibi misyonerlik amacına hizmet etmekteydi⁶¹⁷.

1905 İhtilalinden sonra verilen hürriyet sayesinde, rahat hareket etme ve bir araya gelerek kongreler düzenleme imkânı yakalayan Müslümanlar, kendi sorunları hakkında görüşmelerde bulunarak Rus hükümetine taleplerini dilekçeler halinde sundular. Bu dilekçeler; Ufa, Kırım, Bakü, Kazan, Moskova vs. gibi Müslümanların yaşadıkları çeşitli yerlerden gönderildi. Müslümanlar bu dilekçelerde baskıya uğradıkları pek çok meseleden şikâyetlerini dile getirdiler. Eğitim öğretim ile ilgili isteklere bakıldığında Müslümanların nelerden mahrum oldukları da görülmektedir. Örneğin Ufa Müslümanları; eğitimin yerli dilde yapılmasını, bununla birlikte ziraat, sanayi, ticaret mekteplerinin açılmasını talep ettiler⁶¹⁸. Moskova Müslümanlarının taleplerine bakıldığında; mektep ve medrese yapım izni ve idaresi, yerel dille

⁶¹³ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁶¹⁴ Mehmet Saray, *Kazakların Uyanışı*, TİKA Yayınları, Ankara 2004, s. 108.

⁶¹⁵ Orta Asya Müslümanlarını Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak için eğitim öğretim kurumları açan Rus hükümeti, aynı zamanda bölgede bulunan eski eserleri keşfetme gayretindeydi. Bu keşifçileri yetiştirmek için de mektepler açmaktaydı. *Sırat-ı Müstakim*'in 140. sayısında Ruslar tarafından Orta Asya'daki eski eserlerin araştırılmasına yönelik "*Asar-i Atika Mekteb-i Ali*" yani "*Eski Eserler Mektebi*" açıldığının haberi verilmektedir. Bu anlamda Rus hükümetinin açtığı eğitim öğretim kurumlarının farklı amaçlar taşıdığı görülmektedir. Bkz. YY, "Rusya: Türkistan Asar-ı Atika Mektebi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 160.

⁶¹⁶ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 67.

⁶¹⁷ Taceddin, "Rusya'da İslamiyet Âlemi", s. 80.

⁶¹⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 154.

eğitimin yapılabilmesi, Müslümanların da resmi memuriyete ve muallimliğe atanmaları gibi istekler göze çarpmaktadır⁶¹⁹. Yine Kırım Müslümanlarının talepleri arasında; eğitim öğretim kurumlarının inşası, ana dilde eğitim vs. bulunmaktaydı⁶²⁰. Örnekleri daha da çoğaltmamız mümkündür. Rus hükümeti, 1905 İhtilali nedeniyle zor durumdaydı ve bu taleplere müsaade ediyor gibi göründü. Ancak kendisini toparladıktan sonra Müslümanların taleplerini dikkate almak bir tarafa, Müslümanlara yine engeller çıkarmaya devam etti. *Sırat-ı Müstakim*'in 78. sayısında verilen bilgiler bu açıdan önemlidir. Rus hükümeti; İslam muallimlerinin ehliyetli olmadıkları, mekteplerin İslam birliğini yadıkları gibi çeşitli bahaneler öne sürerek Müslüman mekteplerini kapatmaktaydı. Rus hükümetinin en büyük korkusu ise özellikle Tatarlar arasında milli fikirlerin yayılmasıydı⁶²¹.

Sırat-ı Müstakim'den anlaşıldığına göre Rusya Müslümanlarına eğitim öğretim alanında yapılan baskılar bizzat devlet eliyle yürütülmekteydi. Rus Maarif Nezareti'nin ve mahalli idare konumunda olan Zemstevaların Rusya Müslümanlarının eğitimi ve öğretimi ile ilgili fikirleri dikkat çekicidir. Bu anlamda Rus Maarif Nezareti'nin Rusya Müslümanlarının eğitimi ve öğretimi ile ilgili görüşlerini Kazan'da yayın hayatını sürdüren *Kamskarovajski Gazetesi*'nin yayınladığı anlaşılmaktadır. Bu yayını ise yine Kazan'da yayın hayatını sürdüren *Beyanü'l-Hak Gazetesi* tercüme ederek yayınladı. Troytskili Ahmed Taceddin de bu yayın hakkında *Sırat-ı Müstakim* okuyucularını bilgilendirdi. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu yayında Rus Maarif Nezareti'nin Rusya Müslümanlarının eğitimi öğretimi hakkında ne gibi düşüncelere sahip olduğu görülmektedir. Buna göre; Rusya Müslümanlarına talim-i umumiye kabul ettirmek için daha 10 sene geçmesi gerektiği, onları hemen talim-i umumi tahtına almanın zarara yol açacağı, yazı yazmayı bilmeyen Rusya Müslümanlarına talim-i umumiye tatbik etmenin mümkün olmadığı, Müslümanların cahil olduğu, eğitime heveslerinin olmadığı, mektebe girmek istemedikleri ve talim-i umumi konusunda Müslümanlar ile Hristiyanların eşit sayılmaması gerektiği gibi görüşler ileri sürmekteydi. Troytskili Ahmed Taceddin, bu düşüncelerin hepsini eleştirdi. Bu düşüncelerden ve daha önceki senelerde yayınlanan beyannamelerden yola çıkarak Rus hükümetinin Müslümanları

⁶¹⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 159.

⁶²⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 161.

⁶²¹ YY, "Rusya İslamları", S. 78, s. 420-421.

okutmaktan maksadının onları Ruslaştırmak olduğunu ifade etti. Ahmed Taceddin'in 10 sene meselesi ile ilgili yorumu ise şöyleydi:

“...demek on sene zarfında İslamları ezecekler ve çiğneyerek yutabilecek bir hale ifrağ edecekler de sonra da talim-i umumiye tatbik ederek bütün bütüne yutacaklar. Tabi buna afiyet ola, yahut hazmı kolay gele, diyemeyiz. Diyeceğimiz bir şey var ise o da nafîle yere zihnini yorarak zahmet etmeyiniz, hazmı pek ağır gelir demek gibi bir nevi nasihattir...”⁶²²

Ahmed Taceddin, “...bir Türk çocuğu dünyaya doğduğu vakit nasıl ki Türk olarak yaşamak ve Türk olarak ölmek için doğuyorsa İslam olarak yaşamak İslam olarak ölmek için doğuyor...” şeklindeki ifadeleriyle, bahsi geçen Ruslaştırma çabasının boşa gideceğini düşünmektedir. Bu nedenle de Ruslaştırma çabası için yorulan zihinlere ve yapılan masrafa acıyacaklarını belirtmektedir. Rus Maarif Nezareti'nin, eğitim öğretim aracılığıyla Rusya Müslümanlarını Ruslaştırma hayallerinden vazgeçmesi gerektiğini de tavsiye etmektedir⁶²³.

Ahmed Taceddin'in özellikle üzerinde durduğu konulardan birisi, Rus Maarif Nezareti'nin Rusya Müslümanlarının yazı yazmayı bilmedikleri ve mektebe girmek istemedikleri iddiası hakkındadır. Bunun bir iftira olduğunu dile getiren Ahmed Taceddin, Müslümanların eğitim almak amacıyla üçer ay deve üzerinde yürüyerek Buhara ve Semerkant'a gittiklerini, bunun dışında Mısır'da, Arabistan'da ve Osmanlı'da binlerce İslam talebesinin bulunduğunu belirterek ortaya atılan iddianın geçerliliğinin olmadığını dile getirdi. Ahmed Taceddin, Müslümanların Rus mekteplerine girmeye rağbetlerinin olmamasını ise misyonerlik korkusuna bağlamaktadır⁶²⁴.

Eğitim öğretimin önemine dikkat çeken Ahmed Taceddin, devletin eğitim öğretim yoluyla halkını selamete çıkarması, iptidai eğitimi zorunlu hale getirmesi gibi meselelere değinerek Rusya'nın bu gibi uygulamalarda Avrupa'ya nazaran geç kaldığını ifade etmektedir. Bu geç kalmayı ise hükümetin baskıcı rejimine dayandırmaktadır. Ahmed Taceddin, Rusya'da eğitim öğretimle ilgili gecikmelerin, hükümetin kaygılarından da kaynaklandığını ifade etmektedir⁶²⁵.

⁶²² Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti I”, s. 143.

⁶²³ Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti II”, s. 156.

⁶²⁴ Taceddin, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti II”, s. 156.

⁶²⁵ Troytskili Ahmed Taceddin, “Rus Maarif Nezareti'nin Beyanâtı Münasebetiyle: Talim-i Umumiye Dair I”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 65, 19 Teşrin-i Sani 1325/2 Aralık 1909, s. 205.

1905 İhtilalinin arkasından talim-i umumi meselesi siyaset âleminde ve halk arasında konuşulmaya başlandı. Halk arasında bu mesele dedikodulara dahi sebebiyet verdi. Ahmed Taceddin, ihtilal ortamında medeni gelişmeye doğru adım atılması gerekirken o zamanlar gerek İslam basınının gerekse ulemanın uykuda olmasından dolayı bu fırsatın kaçırıldığını belirtmektedir. O, refahın ve saadetin sağlanmasını, bir milletin dinini ve milliyetini koruyabilmesiyle mümkün görmektedir. Ahmed Taceddin, medeni gelişme adına dinini ve milliyetini unutmanın ise büyük bir zillet olduğunu, talim-i umumi meselesinde zerre kadar din ve milliyet dışına çıkılmayacağını belirtmektedir. Onun düşüncesine göre Rusya’da yaşayan bütün Müslümanların bu meseleyi birlik içerisinde savunmaları, Rus hükümetini bunu kabul etmeye zorlayacaktı⁶²⁶.

Ahmed Taceddin’e göre talim-i umuminin kabul edilmesi için bazı şartlar gerekmektedir. Bu şartlar; talim-i umumiye uygulama, idare etme, programını düzenleme, muallimi tayin etme gibi şartlardır. Ahmed Taceddin, Rus hükümetinin ise sadece bunları tasdik etmesi gerektiğini düşünmektedir. Ahmed Taceddin, mekteplerin programlarını kendileri düzenlemedikçe ve muallimleri kendileri tayin etmedikçe mekteplerden emin olunmayacağını, bunun altında entrikalar aranacağını ve mekteplerden uzaklaşılacağını ifade etmektedir. Ahmed Taceddin, mekteplerin ekonomik olarak Rus hükümeti tarafından desteklenmesi gerektiğini de düşünmektedir. Kendilerinden toplanan paraların “*şehir emanetinde*” veya “*Zemsteva (Daire-i Ziraiyye)*”de korunarak gerektiğinde mektep ve medreselerine verilmesini talep etmektedir. Bu meselede Rus hükümetinin *tasdik ve hazinedarlık* görevlerinin dışına çıkması halinde, Rus hükümetine *mütegalib*⁶²⁷ gözüyle bakmakta mazur olduklarını beyan etmektedir⁶²⁸.

Sırat-ı Müstakim’de yer aldığına göre Giresun isimli bir gazete, 67. sayısında yayınladığı “*Rusya Mekatib-i İslamiyye*” başlıklı yazısında Rus hükümetinin Müslüman mekteplerine yaptığı baskıyı anlatmaktadır. *Giresun Gazetesi*’nin düşüncesine göre; Rus hükümeti, Osmanlı’da meydana gelen II. Meşrutiyet’in

⁶²⁶ Taceddin, “Rus Maarif Nezareti’nin Beyanâtı Münasebetiyle: Talim-i Umumiye Dair I”, s. 205-206.

⁶²⁷ Zorla ve galebe çalmakla bir hakkı elde edinen, zorba, gasp. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki, Çağrı Yayınları*, İstanbul 2010, s. 1281.

⁶²⁸ Taceddin, “Rus Maarif Nezareti’nin Beyanâtı Münasebetiyle: Talim-i Umumiye Dair I”, s. 206.

(İnkılab-ı Ahir) Rusya Müslümanlarını etkilemesinden çekindiği için Rusya'daki Müslüman mekteplerine baskı uygulamaktaydı. Rus hükümeti, aynı zamanda Müslüman çocukları Ruslaştırmak için de yoğun çaba sarf etmekteydi⁶²⁹.

Rusya Müslümanlarının eğitim öğretim kurumları her yerde baskıya uğramaktaydı. Gence'de yerli memurlar, Müslümanların mektep ve medreselerine fazlaca dikkat etmeye başladılar. Buralarda okutulan kitaplara ve muallimlerinin kimler olduğuna dair kontroller yapılmaktaydı. Bazı idarelerde hizmet edenlerin hangi milletten olduklarına dair araştırma yapılmasına *Sırat-ı Müstakim*; “*Demek Rus olmayanlar yerlerinden çıkarılacak!*” tepkisini göstermektedir⁶³⁰. 1904 yılında programı Rus hükümeti tarafından tasdik edilen bir medrese açıldı. Medresenin anadili Türkçe olmakla birlikte resmi dil olan Rusça da medresede ayrıca öğretilmekteydi. Medrese, bir süre sonra Gence valisi tarafından kapatıldı. Gence valisi, medresenin müdürüne ilahiyat dışındaki bütün derslerin Rusça okutulması şartıyla medresenin tekrar açılmasına izin vereceğini, aksi takdirde medresenin kapalı kalacağını bildirdi⁶³¹. *Sırat-ı Müstakim*'in konuyla ilgili yorumu çok sertti:

*“İnsan, bir şu haberleri alıyor, bir de değil ruhani medreselerinde cismani mekteplerinde bile lisan ve edebiyattan sarf-ı nazar her türlü ulum ve fünunu kendi dillerinde ifrat-ı hürriyetle tedris ve tederrüs edebildikleri halde bir türlü itiraz ve tezallümden hali kalmayan gayr-i müslim vatandaşlarımızı göz önüne getiriyor, sonra Avrupalıların, ardını arasını kesmeden Türk şiddet ve tazyikinden bahsetmesini hatırlıyor da ne diyeceğini büsbütün şaşırıyor.”*⁶³²

Rus hükümeti, medreseleri sadece kapatmakla kalmadı. Medreselere ait vakıfları da amaçlarına alet etti. Rus hükümeti, Taşkent ve Semerkant gibi yerlerde Müslümanlara ait müesseseleri gasp edip yerlerine meyhaneler açarak Müslümanları buralara yönlendirmeye çalıştı⁶³³.

Rus hükümeti tarafından Müslümanların bazı yerlere muallim olarak atanmaları da çeşitli bahanelerle engellenmeye çalışıldı. Kazan medreselerinde okuyan talebelerin, Kazan vilayeti camilerinde imam olmalarına Rus hükümeti engel oldu. Kazan medreseleri, en fazla ıslah edilmiş İslam medreseleri oldukları için

⁶²⁹ YY, “Vilayet Gazetelerinin Âlem-i İslam Umuruyla İstigalleri”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 315-316.

⁶³⁰ YY, “Rusya”, S. 103, s. 439.

⁶³¹ YY, “Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 150, 7 Temmuz 1327/20 Temmuz 1911, s. 320.

⁶³² YY, “Tazyikat”, S. 150, s. 320.

⁶³³ Taceddin, “Rusya’da İslamiyet Âlemi”, s. 79.

burada ilim öğrenen kimselerin, dindaşlarına rehberlik etmeleri Rus hükümeti tarafından zararlı kabul edilmekteydi⁶³⁴. Osmanlı Devleti'nde eğitim alıp Rusya'da muallimlik yapmak isteyenlerin bir kısmı da Rus hükümeti tarafından engellemelere maruz kaldılar. Yine Türkistan'da açılan İslam mektebine; Kafkasya'dan, Kazan'dan ve çeşitli beldelerden getirilen muallimler de hükümet tarafından Türkistan'dan çıkarıldılar. Rus hükümeti bunun sebebini soran Müslümanlara; Türkistan'da muallim olacak kişilerin Türkistanlı olmasının şart olduğunu beyan etmekteydi⁶³⁵.

Rus hükümeti, bazı kaygılarından dolayı Müslüman mektep ve medreselerini teftiş etmekteydi. *Sırat-ı Müstakim*'de yer aldığına göre Rus müfettişleri, Ufa şehrindeki İslam mekteplerini teftiş ettiler. Burada bulunan müderris ve muallimlere uzunca sorular sordular. Hokand şehrinde de aynı teftişler söz konusuydu. Müfettişler, Türkistan'da muallimlik yapan Kazan Tatarlarını İslam birliği (Panislamizm) ve Türk birliği (Pantürkizm) görüşlerini yaydıkları iddiasıyla muallimlikten azletmeye kalkıştılar. Kostanay şehrinde Nogay Yak Mahallesi imamı Said Zübeyri Efendi, hükümet tarafından görevinden alındı. Bununla birlikte idaresini yürüttüğü 6 muallim ve 300 şakirdi bulunan medrese de kapatıldı⁶³⁶. Müfettişler, Ufa'daki önemli medreseleri de teftiş ettiler. Özellikle tarih ve coğrafyanın öğretilme tarzını dikkatle incelediler. Rus kitapları arasında İstanbul basımı bir kitap ortaya çıktığı takdirde o kitapların talebelere verilmesinin sebeplerini sordular. Bahsi geçen müfettişler arasında Antakyalı Hristiyan bir Arap olduğu, bu kişinin Rus mekteplerinde tahsil gördüğü ve *Petersburg Sansür Komitesi*'nde memur olduğu belirtilmektedir. Bu kişinin Arapça ve Türkçe kitapların içeriğini okuyarak başmüfettişe anlattığının da altı çizilmektedir. Müfettişler, talebelere Osmanlı ve Rusya ile ilgili sorular sorarak Rus kitaplarının mı, yoksa Osmanlı kitaplarının mı daha geniş okutulduğunu anlamaya çalıştılar. Bu şekilde de hangi devlete daha fazla yakınlık duydukları tespit edilmeye çalışıldı⁶³⁷.

Müslüman mekteplerine Çar II. Nikola ve Çariçe Aleksandra Fyodorovna'nın resminin asılması emri dikkate değerdir. Semireçenski şehri valisi, Müslüman

⁶³⁴ YY, "Müslümanlara Tazyikat", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 224.

⁶³⁵ YY, "Rusya İslamları Tazyik Ediyor", s. 431.

⁶³⁶ YY, "Müslümanlara Tazyikat", S. 119, s. 255.

⁶³⁷ YY, "İdare-i Ruhaniyye ve Medaris-i Milliye Teftişi, İdare-i Ruhaniyye Risale-i Resmiiyesinin Feshi", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 120, 9 Kanun-ı Evvel 1326/22 Aralık 1910, s. 272.

reislerine gönderdiği bir yazısında İslam mekteplerine çar ve çarîçenin birer resminin asılmasını emretti. Rus polislerine de emrin uygulanıp uygulanmadığını teftiş etme görevi verildi⁶³⁸.

Rus ordusunda askerlik görevinde bulunan Nefer Ali, *Sırat-ı Müstakim*'e gönderdiği mektubunda; kendilerinin büyük tahsilden mahrum olduklarını ve hükümetin üst düzey mekteplerini kapattığını belirtmektedir. Mekteplerdeki kitapların İstanbul'dan getirilmesi ve muallimlerinin iktidarsız olması gibi hükümetin bahaneleriyle mektepler kapatılmaktaydı. Hükümet, Müslümanların gelişmelerinden endişe ederek çeşitli bahanelerle Müslümanlara ait mektepleri kapatmaktaydı⁶³⁹.

Rus gazeteleri ise Müslümanların eğitimi ve öğretimi ile ilgili çeşitli görüşleri sürerek hem Rus halkını hem de Rus hükümetini kışkırtmaktaydılar. *Sırat-ı Müstakim*'de belirtildiğine göre adı belirtilmeyen bir Rus gazetesi, Türkistan mektep ve medreselerinde muallim olarak Kazan Tatarlarının bulunmasından şikâyetçiydi. Gazetenin iddiasına göre Kazan Tatarları, buralarda Müslümanların muhtariyeti meselesini yaymaktadırlar. Kazan Tatarlarının Türkistanlıları etkileyerek onları bazı atımlara sevk ettikleri iddia edilmekteydi. Buna göre Türkistanlılar, Kazan Tatarlarının girişimi ve ortaklığı ile Müslüman çocuklarının eğitimi ve öğretimi için "*Müslüman Terakki Cemiyeti*" kurmak istediler. Rus gazetesine göre bu, Müslümanlara özel bir Maarif Nezareti'nin kurulmasını istemekle eş değerdi. Rus gazetesi, Türkistanlıların bu isteğine yerel idarecilerin engel olduklarını belirtmektedir. Rus gazetesi, mekteplerde muallim olarak Kazan Tatarlarının bulunmasından endişeliydi. Çünkü bunlar Türkistanlı çocukları etkileyebilirlerdi⁶⁴⁰.

Novoye Vremya da Rusya Müslümanlarının mekteplerinden şikâyetçiydi. *Novoye Vremya*'nın görüşlerine ve tespitlerine cevap olarak *Tercüman Gazetesi* "*Makasıd-ı Garibe*" adıyla bir yazı yazdı. *Sırat-ı Müstakim*, bu yazıyı 117. sayısında aynen aktarmaktadır. Bu yazıda belirtildiğine göre *Novoye Vremya*, Müslüman mekteplerinin çokluğundan şikâyetçidir. Türkistan'da 15 bin Müslüman mektebi ve 100 bin şakirt olduğu halde bunlara nezaret edenin olmadığından da şikâyetçidir. *Tercüman*, yukarıda da ifade edildiği gibi "*Makasıd-ı Garibe*" isimli yazısıyla

⁶³⁸ YY, "Maabid-i İslamiyye'ye Taarruz", s. 332.

⁶³⁹ Nefer Ali, a.g.m., s. 94.

⁶⁴⁰ YY, "Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 217.

Novoye Vremya'yı eleştirdi. Yazıda Türkistan Müslümanlarına şer'î idarenin verilmediği, vakıfların, mektep ve medreselerin hükümetin idaresinde olduğu, Ostroumov'un otuz kırk seneden beri Orta Asya'da Müslüman mektepleri müfettişliği, sansürlük ve misyonerlik yaparak Müslümanların hayatını ve hareketlerini hükümet merkezine haber verdiği belirtilmektedir. Yazıda Müslümanların amacının ise sadece okumak ve bilmek olduğunun altı çizilmektedir⁶⁴¹.

Rusya Müslümanlarının yarı bağımsız bir halde bulunan Buhara'da eğitim öğretim almaları, Rus hükümeti tarafından engellenmeye çalışıldı. *Sırat-ı Müstakim*'de Buhara'ya ilim öğrenmek için gidecek olanların, bağlı buldukları vilayet valilerinden özel izin almaları gerektiği ile ilgili, Rus hükümetinin çıkardığı emre dikkat çekilmektedir⁶⁴².

Müslümanlara ait kütüphaneler de Rus hükümetinin baskısına uğradı. İlimin yayıldığı önemli merkezler olan kütüphaneler, Rus hükümeti tarafından engellemeye çalışılmaktaydı. Çilabi şehrinde bulunan Müslümanlara ait kütüphane, uzun araştırmalardan sonra kanuna aykırı bir şey bulunmadığı halde kapatıldı. Yine Müslümanlara ait Ekaterinburg şehrindeki kütüphane ise meşru bir sebep olmadan polis tarafından mühürlendi⁶⁴³.

Örneklerde görüldüğü üzere Rus hükümeti, medeniyetçe ilerlemede önemli bir unsur olan eğitim öğretim faaliyetlerinde her türlü baskısını icra etmekteydi. Rus hükümetinin bu tavrına Müslüman gazetelerinden özellikle *Tercüman Gazetesi* tepki gösterdi. Müslümanların haklarını savunmada geri kalmayan *Tercüman*, hükümetin vazifesi olan ıslahatı, Müslümanların yaptığına dikkat çekti ve eğitimlerini sürdüren, dil öğrenen, bilgilerini arttıran, muallimleri yerli olan ve kitapları Rusya'da basılan Müslümanlardan şikâyet etmenin ayıp olduğunu ifade etti⁶⁴⁴.

⁶⁴¹ YY, "Makasıd-ı Garibe", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 223.

⁶⁴² YY, "Buhara", (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 104, 19 Ağustos 1326/1 Eylül 1910, s. 460.

⁶⁴³ YY, "Rusya'da Müslümanlara Tazyikat", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.

⁶⁴⁴ YY, "Makasıd-ı Garibe", s. 223.

5. BASIN VE YAYIN ÜZERİNDEKİ BASKILAR

Fikirlerin yayılmasında basın ve yayım faaliyetlerinin önemli bir etkiye sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Basın ve yayım faaliyetlerinin ne kadar önemli olduğunun farkında olan Rus hükümeti, hâkimiyeti altındaki Müslümanların basın ve yayım faaliyetlerini de kısıtlamaktaydı. Rus hükümeti, Rusya Müslümanlarının İslam ve Türk birliğini sağlamalarından endişelenmekteydi. Bu sebeple Rusya Müslümanlarının basın yayım ile ilgili her türlü faaliyeti, Rus hükümeti tarafından kontrol edilerek baskı altında tutulmaktaydı. Akçuraoğlu Yusuf'un deyimiyle Rusya Müslümanlarının "...yazmalarına, basmalarına müsaade olunmuyordu."⁶⁴⁵

Rus hükümeti, Müslümanların Türkçe yayınlar yapmalarına izin vermemekteydi⁶⁴⁶. *Sırat-ı Müstakim*'de Kara Bey'in de belirttiği gibi; "...gazeteler durduruldu, devam etmek isteyenlere Rus ve Müslüman lisanlarında çıkarmak mecburiyeti tahmil olundu..."⁶⁴⁷ Kara Bey'in ifadelerinden anlaşılacağı üzere Müslümanların çıkarmak istedikleri gazetelerde Rusça şartı koşulmaktaydı.

1905 İhtilalinin olumlu anlamda en fazla etkilediği alanlardan birisi hiç şüphesiz basın yayım faaliyetleri oldu. 1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayım hürriyetine kadar, Rusya Müslümanları basın yayım alanında ilerleyemediler⁶⁴⁸. O zamana kadar bütün Rusya Müslümanlarının en etkili yayını, İsmail Gaspıralı'nın 1883'te yayımına başladığı *Tercüman Gazetesi*'ydi. *Tercüman*, Rusya'da yayınlanan ilk Türk gazetesi olmamakla birlikte oynadığı rol itibariyle en başta gelen gazeteydi⁶⁴⁹. İsmail Gaspıralı, bu gazetesini çıkarabilmek için çok uğraştı. İlk müracaatını 1879 yılında yaptı; ancak hükümetten izin alamadı. Birkaç valiye gidip ricalarda bulundu. 4 sene sonra gazete yayımına izin alabildi⁶⁵⁰. İsmail Gaspıralı'nın uzun uğraşlar sonucu gazetesinin yayımına izin alabilmesi, Müslümanların basın yayım faaliyetlerinde yaşadıkları zorlukların anlaşılması açısından önemlidir.

Rusya Müslümanları, uygulanan baskılar sebebiyle kitap basımında da geri kaldılar. II. Katerina döneminde (1762-1796) Tatarlara dini kitaplarını basmalarını

⁶⁴⁵ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I", s. 203.

⁶⁴⁶ Devlet, *a.g.e.*, s. 53.

⁶⁴⁷ Kara Bey, *a.g.m.*, s. 378.

⁶⁴⁸ Devlet, *a.g.e.*, s. 54-55.

⁶⁴⁹ Devlet, *a.g.e.*, s. 20.

⁶⁵⁰ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 61.

konusunda serbestlik verilmişti. Bu serbestlik sayesinde Tatarlar kendi dillerinde binlerce kitap bastılar⁶⁵¹. Buna rağmen gerek kitap basımında olsun gerekse gazete, dergi vs. gibi süreli yayınlarda olsun Rus hükümetinin baskısı devam etti. 1905 İhtilalinden sonra verilen kısa süreli hürriyet devri hariç basın yayım üzerindeki baskılar genel itibariyle devam etti.

Rusya Müslümanları tarafından gazete çıkarma taleplerinin, Rus hükümeti tarafından sebep gösterilmeden reddedildiği görülmektedir. Tatarları Ruslaştırmak isteyen Rus hükümeti, onların basın yayınıla ilgili faaliyetlerine engel olmaya çalıştı. Tatarların; gazete, risale, kitap vs. yayınlamaları Rusların Tatarları asimile etme amaçlarına mani olmaktaydı. Bu sebeple Ruslar, Tatarların kültürel faaliyetlerini engellemek için ellerinden gelen her çabayı gösterdiler. Kazan’da dört beş kişi tarafından çıkarılmak istenen gazeteler, hiçbir sebep gösterilmeden hükümet tarafından reddedildi⁶⁵².

Rus hükümeti tarafından Müslüman gazetelerinin süresiz kapatıldığı da görülmektedir. Bakü’de yayın hayatına devam eden *Hakikat Gazetesi*, 155. sayısında yer alan “*Hak ile Han*” isimli makalesinden dolayı Rus hükümeti tarafından süresiz kapatıldı. Bunun üzerine aynı amaca hizmet eden “*Güneş*” isimindeki diğer bir gazete çıkarıldı. Bu gazetenin yayıncıları, milli hizmetleri ve gayretleriyle tanınan Orucov kardeşlerdi⁶⁵³. Ancak *Sırat-ı Müstakim*’in 131. sayısında bu gazetenin de Rus hükümeti tarafından kapatıldığı haberi verildi. Bakü’de günlük yayın yapan *Güneş Gazetesi*, şehir natçalniki (belediye müdürü) tarafından zararlı görüldüğü için kapatıldı. Yine *Sırat-ı Müstakim*’in aynı sayısında Bakü’de haftalık yayın yapan *Hilal Gazetesi*’nin de kapatıldığı haberi verildi⁶⁵⁴. Bu gazetenin 3. sayısından sonra Rus polisi tarafından kapatıldığı anlaşılmaktadır. Gazetenin Osmanlılardan övgülerle bahsetmesinin yanı sıra, Ali İyaz Bey isimli şairin Rusları eleştiren bir şiir kaleme alması, gazetenin kapatılmasına sebep oldu⁶⁵⁵. *Sırat-ı Müstakim*, bu şiirden birkaç mısra vermektedir:

⁶⁵¹ Zenkovsky, *a.g.e.*, s. 22-23.

⁶⁵² Ayaz, “Rusya Müslümanları IV”, s. 48.

⁶⁵³ YY, “Kafkasya”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 108, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910, s. 70.

⁶⁵⁴ YY, “Rusya’da Müslüman Gazetelerinin Zevali”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, C. V, S. 130, s. 431.

⁶⁵⁵ YY, “Kafkasya’da Doğup Batan Hilal”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 15.

“Mutlakıyet hardan (nereden) istihsal eder erbab-ı zulm

Ortada memleket yıkan bi-kurb-ı casus olmasa?

Illar (sene) ile kul olan millet nice etsin kıyam

Hakkını almak için ilmiyle me'nus olmasa

Hayat, zulm-i can-suz-ı reis ve ucer-i mer'us olmasa

Sehl olur insanlara dünyada imrar

Fi'l-mesel İraniyan temin-i istiklal eder.

Bum-ı hürriyet tanılmış pençe-i Rus olmasa...”⁶⁵⁶

Şiirden de anlaşılacağı gibi Müslümanlara istiklal fırsatı vermek istemeyen Rus hükümeti, Ali İyaz Bey tarafından bu şiirle eleştirilmektedir. Rus hükümetinin, kendisini eleştiren yazılara dahi tahammülü bulunmamaktaydı. Özellikle yukarıdaki şiirde de görüldüğü üzere; hürriyet, istiklal gibi kelimelerden Rus hükümeti oldukça çekinmekteydi. Bu nedenle de Müslüman gazetelerini kapatma gibi bir yol takip etmekteydi.

Hürriyet, istiklal gibi kelimelerden oldukça çekinen Rus hükümetinin, en çok çekindiği düşüncelerden biri de *İttihad-ı İslam*, yani Müslümanların birleşmesi düşüncesi idi. Rus hükümeti, tahammülsüzlüğünü bu hususta da ortaya koymaktaydı. İslam birliği fikrini öne sürenler, Rus hükümeti tarafından cezaya uğratıldılar. Bu hususla ilgili *Sırat-ı Müstakim*'in *Osmanischer Lloyd Gazetesi*'nden alıntı yaptığını görmekteyiz. Bu alıntıya göre 2 kişi *İttihad-ı İslam* görüşünü yaydıkları gerekçesiyle cezaya uğradılar. Aftasov ve Karimov isimli iki Müslüman bir kitap yayınladılar. Bu kişiler, yayınladıkları bu kitapta mekteplerde okunmak üzere Tatarca düzenlenen kitapların Rus harfleriyle yazılıp Tatar harfleriyle yazılmaması ile ilgili Rus Maarif Nezareti'nin aldığı kararın geri alınması için Müslümanlara bir dilekçe imzalamalarını tavsiye ettiler. Dilekçe Petersburg'a gönderildi ve Rus Maarif Nezareti'nin kararı geri alındı. Ancak Aftasov ve Karimov, Ufa mahkemesinde İslam

⁶⁵⁶ YY, “Kafkasya’da Doğup Batan Hilal”, s. 15.

birliği düşüncesini yaydıkları gerekçesiyle yargılandılar ve birer aylık kalebentlik cezasına çarptırıldılar⁶⁵⁷.

Rusya Müslümanları tarafından yayınlanan risaleler de Rus hükümeti tarafından sakıncalı görülmekteydi. *Orenburg Müftülüğü*'nce Ufa'da çıkarılan “*Malumat*” isimli haftalık risale, Ufa'nın denetimi için gönderilen müfettişlerin telkinleriyle Orenburg müftüsü tarafından yayından kaldırıldı⁶⁵⁸.

5. 1. BASIN ÜZERİNDE RUS SANSÜRÜ

Sansür; basın ve yayım faaliyetlerini ön denetleme ve kontrol etme sürecidir. Sansür görevlileri, bir yayını basılmadan önce denetler ve gerekli görürlerse içeriğinden kesmeler ve çıkartmalar yaparlardı⁶⁵⁹. *Sırat-ı Müstakim*'de Müslümanların yaptıkları yayınların, hatta *Kur'an-ı Kerim*'in Rus hükümeti tarafından sansüre tabi tutulduğuna ilişkin çok sayıda haberle karşılaşılmaktadır. Rus hükümeti, hâkimiyetinde bulunan Müslümanların, çeşitli yayınlar yapmalarını istememekle birlikte izin verdiği yayınları sıkı bir sansüre tabi tutmaktaydı. Böylelikle uygun bulmadığı yayınları engellemekteydi.

Sansürle ilgili, Rusya tarihinde muhafazakâr bir dönemi sembolize eden Çar I. Nikola dönemine (1825-1855) ayrı bir parantez açılması gerekir. Kendisini Ortodoks kilisesi ve otokrasiye⁶⁶⁰ adayan I. Nikola, çıkardığı kanunlarla Rusya'daki hayatı her alanıyla kontrol etmek amacındaydı. Buna bağlı olarak tahta çıktığı ilk günden beri sosyal kontrolü sağlamak, devrim ve özgürlük gibi düşüncelerin önüne geçebilmek ve aynı zamanda Ortodoksluğu, otokrasiyi ve Rus milliyetçiliğini yaymak amacıyla 22 Nisan 1828'de Sansür kanununu yürürlüğe koydu. Sansür kanunuyla Rusya'da yayınlanan her türlü; edebi, sanatsal, bilimsel faaliyetler sansüre tabi tutuldu. Çıkarılan kanun gereğince Ortodoks kilisesine, Hristiyanlığın doğmalarına, otokrasiye, ahlaki değerlere ve kişilerin şerefine zarar veren yayınlara engel olunmaya çalışıldı⁶⁶¹. I. Nikola, sansür uygulamasıyla rejim muhalifi fikirleri

⁶⁵⁷ YY, “Rusya Müslümanları”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 72, 7 Kanun-ı Sani 1325/20 Ocak 1910, s. 318-319.

⁶⁵⁸ YY, “İdare-i Ruhaniyye ve Medaris-i Milliye Teftişi, İdare-i Ruhaniyye Risale-i Resmiiyesinin Feshi”, s. 272.

⁶⁵⁹ Doğan, *a.g.s.*, s. 1141.

⁶⁶⁰ Otokrasi: Mutlakiyet, istibdat manalarında kullanılır. Bkz. Doğan, *a.g.s.*, s. 1032.

⁶⁶¹ Acar, *a.g.e.*, s. 222-224.

de engelleme gayretindeydi⁶⁶². 1855 yılına gelindiğinde Rusya’da sansür uygulaması hafifletildi⁶⁶³. 1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyeti ile birlikte Rusya Müslümanları; gazete, dergi, kitap vs. yayımlayabildiler. Özellikle Tatar, Azeri, Kırım, Kazak, Özbek ve Türkmen lehçelerinde yayınlar yapıldı. Basın yayın faaliyetleri ve kitap basımında özellikle Tatarlar ve Azeriler öne çıktılar. Ancak dönemin Rusya Başbakanı Stolipin’in, 1907’de baskı politikasına başlamasıyla basın yayın hürriyeti de sona ermiş oldu ve bu alandaki kısıtlamalar yeniden başladı⁶⁶⁴.

Rusya Müslümanları, yaptıkları yayınlarda sansür sebebiyle Rus hükümetine ters düşmemek durumundaydılar. Yapılan yayınlarda özellikle politik düşüncelerden kaçınılmaktaydı. Örneğin İsmail Gaspıralı’nın *Tercüman*’daki yazılarında Rus hükümetine ters düşmemeye gayret etmesi, gazetesinin sansüre uğramasını engellemeye yönelikti. Aksi takdirde gazetesi sansüre tabi tutularak kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilirdi⁶⁶⁵.

Müslümanlar, yayın yapmak için öncelikle Petersburg’daki sansür kuruluna başvuru yapmak durumundaydılar. Burada incelenen yayınların sansür kurulunca uygun görülmeyen yerleri kırmızı mürekkeple çizilmekteydi. Gönderilen yayınlara orijinali bozulmuş bir şekilde ruhsat verilmekteydi. Müslüman halkın ise Rus hükümetiyle mücadele edecek kuvveti olmadığı için yapılanlara sessiz kalmaktan ve uygun zamanı beklemekten başka bir çaresi bulunmamaktaydı⁶⁶⁶.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Rus hükümeti, Müslümanların dini kitaplarını dahi sansüre tabi tutmaktaydı. Rus sansür kurulu, 1896 yılında *Kur’an-ı Kerim*’de ve *Muhtasarü’l-Vikaye*’de⁶⁶⁷ bulunan cihat ile ilgili kısımların üzerini kırmızı

⁶⁶² Kurat, *a.g.e.*, s. 342.

⁶⁶³ Devlet, *a.g.e.*, s. 102.

⁶⁶⁴ Devlet, *a.g.e.*, s. 209.

⁶⁶⁵ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 67-67.

⁶⁶⁶ Ayaz, “Rusya Müslümanları IV”, s. 48.

⁶⁶⁷ *Muhtasarü’l-Vikaye*; Sadrüşşeria isimli Hanefi fakihî ve kelim âlimi tarafından yazılan bu eser, “*Vikayetü’r-rivaye*” isimli eserin kısaltılmış şeklidir. Sadrüşşeria’nın dedesi Burhanüşşeria tarafından yazılan “*Vikayetü’r-rivaye*” isimli eser, İslam coğrafyasında ve özellikle Osmanlı Devleti’nde uzun seneler müderris, müftü ve kadınların Hanefi mezhebi ile ilgili başvurdukları önemli eserlerden birisiydi. Torunu Sadrüşşeria tarafından kısaltılarak kaleme alınan eser, “*en-Nukaye Muhtasarü’l-Vikaye*” ismiyle de bilinmektedir. Gerek “*Vikayetü’r-rivaye*” gerekse “*Muhtasarü’l-Vikaye*” eserleri Hanefi mezhebi ile ilgili önemli bilgileri içermektedirler. Bu eserlerle ilgili pek çok şerh yazıları, tercüme yazıları, reddiye yazıları vs. de kaleme alındı. Bkz. Şükrü Özen, “Sadrüşşeria”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXV, Ankara 2008, s. 427-431; Ömer Faruk Atan, “Hicri VII. Yüzyıl Fakihlerinden Burhânüşşeria’nın Vikâye Adlı Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/2, 2016, s. 125-153.

mürekkeple çizerek basılmasını yasakladı. Bu olaydan sonra Müslüman halk, geçmişte yaşadıkları baskıların yeniden başlayacağını düşünerek Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladılar⁶⁶⁸.

Rus sansüründen *Kur'an-ı Kerim* tefsirleri de nasibini aldı. Sansür sebebiyle geçmişten beri bazı tefsirlere izin verilmemekteydi. *Kur'an-ı Kerim*'deki bazı ayetlerin sayfalarca tefsir edilmesi ve gazetelerde basılması Rus hükümeti tarafından sakıncalı görülmekteydi. Rusya'da uzun yıllar dini kitapların basımı dahi sakıncalı görüldü. Rusya'da ilk *Kur'an-Kerim*, II. Katerina döneminde basıldı⁶⁶⁹. Onun döneminde Tatarlar, ilk kez dini kitapların basılmasına izin aldılar. 1802 yılında *Kur'an-ı Kerim* de dâhil olmak üzere 14. 300 adet dini kitap basıldı. 1853-1859 yılları arasında Kazan Üniversitesi, Tatarca 326. 700 adet *Kur'an-ı Kerim* ve diğer kitapları bastı⁶⁷⁰. Zaman zaman Rusya Müslümanlarının kitap basmalarına izin verilsede Rus hükümetinin Hristiyanlaştırma politikası genel manada devam etmekteydi. 17 Kânunusani 1306/29 Ocak 1891 tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre Rus hükümeti, Rusya Müslümanlarına *Kur'an-ı Kerim*'deki 13 ayeti basmalarını ve çoğaltmalarını yasakladı⁶⁷¹. Yukarıda geçen *Kur'an-ı Kerim* basımlarının dışında Osmanlı Devleti tarafından da Rusya Müslümanlarına *Kur'an-ı Kerim* nüshaları gönderilmekteydi. Örneğin II. Abdülhamit döneminde (1876-1909) Rusya Müslümanlarına *Kur'an-ı Kerim* basılıp gönderildiği Osmanlı arşiv belgelerinde kayıtlıdır⁶⁷².

Kazanlı iki Tatarın Petersburg'da sansür yetkilisini ziyaretlerindeki sohbetler de Rus sansürünün ne derece şiddetli olduğunu anlamamız açısından oldukça önemlidir. Kazanlı iki Tatar ile sansür yetkilisi arasında meydana gelen sohbetin içeriği, *Sırat-ı Müstakim*'de yer almaktadır. Akçuraoğlu Yusuf, bu sohbeti iki Tatardan birisinin hatıratından kopyaladığını ifade etmektedir. Akçuraoğlu Yusuf, Kazanlı iki Tatar ile sansür yetkilisi arasında meydana gelen bu görüşmenin 1905 senesinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Buna göre Müslümanların yayınladıkları Tatarca kitaplar, sansür kurulunca detaylı incelendiği için sansür kurulundan uzun

⁶⁶⁸ Taceddin, "Rusya İslamları ve Üç Mesele", s. 107.

⁶⁶⁹ L. A., a.g.m., s. 287.

⁶⁷⁰ Zenkovsky, a.g.e., s. 22-23.

⁶⁷¹ BOA, Y. PRK. TKM, 20/25.

⁶⁷² BOA, Y. MTV, 108/110.

süre cevap alınamamaktaydı. Verilen bilgiye göre Müslümanların hazırladıkları duvar takvimlerine dahi sansür kurulundan çok geç cevap gelmekteydi. 1903 yılı için hazırlanan bir takvimin ruhsatı, 1904 yılına kadar gecikmekteydi. Bir duvar takvimine müsaade edilmesi için bu kadar uzun zaman geçmesi, sansürün çok sıkı bir şekilde uygulandığını göstermekteydi. Sansür yetkilisi, “...o duvar takvimleri de ne bela şeyler! Nereden bulup da dolduruyorlar? Her yaprağın altında hadis, nazım, hikâye, darb-ı mesel, daha bilmem ne... Hepsini birer birer bakmalı: Adeta deliye pösteği saydırmak.”⁶⁷³ sözleriyle takvimlerin incelenmesinin zahmetinden şikayet etmekteydi.

Rus hükümeti, Hristiyanlık aleyhinde yazılan kitapları da sansüre tabi tutarak basılmasını engellemeye çalışmaktaydı. Kazanlı iki Tatardan birisi sansür yetkilisine “*Dini Münazaralarda Serbesti*” isimli risaleye izin verilip verilmeyeceğini sordu. Kazanlı Tatar, bir tanıdığına risalesi diye sordu; ancak gerçekte bu risale kendisine aitti. Sansür yetkilisi, içeriğinden dolayı bu risaleye izin verileceğini sanmadığını belirtti. Çünkü risalede Hristiyanlık aleyhinde görüşler yer almaktaydı⁶⁷⁴.

Rus misyonerlerinin Müslümanlara attıkları iftiralara Müslümanların cevap vermeleri de sansür sebebiyle çok zordu. Rus misyonerler, İslamiyet ve Müslümanlar hakkında yalan yanlış risaleler yayınlamaktaydılar. Bu risaleleri ıstırap içinde okuyan Müslümanlar ise kendilerini ifade etmeye çalışmaktaydılar; ancak Rus sansürü buna izin vermemekteydi⁶⁷⁵.

Sırat-ı Müstakim'de yer alan bu belgelerden de anlaşıldığı üzere Rusya Müslümanlarının yayınları üzerinde sansür uygulaması etkili bir şekilde uygulanmaktaydı. Rus hükümetinin bundaki en önemli kaygısı, hâkimiyetinde bulunan Müslümanların basın yayın faaliyetleriyle gelişmeye doğru adım atarak bağımsızlık anlamında kendilerini tehdit etmeleriydi. Bunu engellemek için de fikirlerin kolay bir şekilde yayılmasında önemli bir vasıta olan basın yayın faaliyetleri sansür uygulamasıyla yoğun denetim altında tutulmaktaydı.

⁶⁷³ L. A., a.g.m., s. 286.

⁶⁷⁴ L. A., a.g.m., s. 286.

⁶⁷⁵ L. A., a.g.m., s. 286.

6. RUS GAZETELERİNİN MÜSLÜMANLARA YÖNELİK KİŞKİRTİCİ YAYINLARI

Sırat-ı Müstakim'in muhtelif sayılarında Rusya Müslümanlarına yapılan baskılarda Rus gazetelerinin kışkırtma rolünü üstlendiklerine ilişkin haber ve yazılar bulunmaktadır. Rus gazeteleri, Müslümanlar hakkında çeşitli görüşler ve iddialar öne sürerek hem kamuoyunun hem de Rus hükümetinin dikkatini çekme gayretindeydiler. Dergide, Rus basınının Müslümanlar hakkında önyargılı ve aleyhteki görüşleri ve iddiaları ile bunlara ilişkin Müslümanların cevapları birlikte ele alınmaktadır. Bu Rus gazeteleri içinde özellikle *Novoye Vremya*, kışkırtıcı yayınlarıyla başı çekmektedir. *Novoye Vremya*'nın dışında *Roskoya Znamya*, *Golos Moskvy* vs. gibi gazeteler de kışkırtıcı yayınlarıyla ön plana çıkan gazetelerdi.

Novoye Vremya (*Yeni Zaman*), *Sırat-ı Müstakim*'in incelediğimiz belgelerinde ismi en çok geçen Rus gazetesidir. Bu gazete, yaptığı yayınlarıyla Rus hükümetinin dikkatini çekmeye çalışırken aynı zamanda Müslümanlar üzerinde baskıların devam ettirilmesinde kışkırtma rolünü üstlenmekteydi. *Sırat-ı Müstakim*'de bahsi geçen *Novoye Vremya* hakkında Troytskili Ahmed Taceddin ve Abdürreşid İbrahim Efendi tarafından makaleler yazılmıştır. Troytskili Ahmed Taceddin'in verdiği bilgilere göre *Novoye Vremya*, Rus gazeteleri içinde yönetimin en çok itibar ettiği ve düşünce planında etkilendiği bir yayın organıdır. Gazete, yüksek tirajı ile de geniş halk kitlesine hitap etmektedir. Bu gazete, aynı zamanda Rus hükümetinin fikir yayınıdır⁶⁷⁶. Abdürreşid İbrahim Efendi ise gazetenin sahibinin bir dahi olan ve gençliğini köyde geçiren Suvorin⁶⁷⁷ isminde birisi olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda bu gazetenin, Rus hükümetinin yarı resmi gazetesi olduğunun da altını çizmektedir⁶⁷⁸.

Novoye Vremya, 1868 yılında Petersburg'da yayın hayatına başladı ve 1917 yılına kadar yayın hayatına devam etti. 234. sayısına kadar haftada 5 kez yayınlanırken 1881 yılından itibaren her gün yayınlanmaya başladı. 1891 yılından

⁶⁷⁶ Taceddin, "Novoye Vremya ve Âlem-i İslam", s. 109.

⁶⁷⁷ Bu kişinin uluslararası düşmanca duyguları körükleyen koyu bir Rus milliyetçisi olduğu belirtilmektedir. Bkz. M. Gorkiy, M. Molotov, K. Vorosilov, S. Kirov, A. Jdanov, J. Stalin, *1917 Sovyet Devrimi*, Çev. Alaattin Bilgi, Evrensel Basım Yayın, C. I, İstanbul 2004, s. 60.

⁶⁷⁸ A. İbrahim, "Rusya'da Terakki", s. 411.

itibaren ise haftalık yayınlanmaya başladı. Sağcı ve liberal bir görüşe sahip olan *Novoye Vremya*, genellikle dış kaynaklı haberlere yer vermektedir⁶⁷⁹.

Politik eğilimi sürekli değişiklik gösteren *Novoye Vremya*'nın, genel yayın yönetmenliğini farklı kişiler yaptılar⁶⁸⁰. 1868-1872'de A. K. Krikor, 1872-1873'te F. N. Ustryalov, 1873-1874'te O. K. Notoviç, 1874-1876'da ise K. V. Trubnikov gazetesinin genel yayın yönetmenliğini yaptılar⁶⁸¹. 1876'dan 1917'deki kapatılışına kadar gazetesinin genel yayın yönetmenliğini A. C. Suvorin yaptı. Gazete, 1917 Şubat devriminden sonra anti-Bolşevik tutumuna devam etmesi sebebiyle devrimci askeri komite tarafından kapatıldı⁶⁸². *Novoye Vremya*, 1920-1930 yılları arasında Suvorin'in oğlu tarafından Belgrad'da yeniden yayınlanmaya başlamış ise de ilerleyen süreçte yine kapatılmaktan kurtulamadı⁶⁸³.

Novoye Vremya gibi yayınlarıyla Rus hükümetini Müslümanlara karşı kışkırtan bir diğer Rus gazetesi, *Roskoya Znamya*'ydı. Bu gazete, *Sirat-ı Müstakim*'de; *Roskoya Znamya*⁶⁸⁴, *Russkoye Znamya*⁶⁸⁵, *Rus Bayrağı*⁶⁸⁶ veya *Rus Sancağı*⁶⁸⁷ gibi farklı isimlerle geçmektedir. Gazete, 1905-1917 yılları arasında A. I. Dubrovin tarafından Petersburg'da yayınlandı. 12 sene yayın hayatına devam etti. 1917 Şubat devriminden sonra ise kapatıldı⁶⁸⁸.

Kışkırtıcı yayınlarıyla ön plana çıkan diğer bir Rus gazetesi, *Golos Moskvy* (*Moskova'nın Sesi*)'ydi. 1906'dan 1915 yılına kadar günlük olarak yayınlanan

⁶⁷⁹ Eray Bayramol, *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 9.

⁶⁸⁰ Lenin, *a.g.e.*, s. 572.

⁶⁸¹ Bayramol, *a.g.e.*, s. 9.

⁶⁸² Lenin, *a.g.e.*, s. 572.

⁶⁸³ Bayramol, *a.g.e.*, s. 9.

⁶⁸⁴ Bkz. YY, "Haksız İtham, Muhakk Müdafaa", (Matbuat), *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 139, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 142.

⁶⁸⁵ Bkz. YY, "Pireyi Deve Yapıyorlar", *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 112, 15 Teşrin-i Evvel 1326/28 Ekim 1910, s. 145. "*Russkoe Znamya*" şeklinde isimlendirme de mevcuttur. Bkz. Viktor Yuryeviç Gankeviç, "Gasprinskiy ve Russkoe Znamya Gazetesinin Bir Provakasyonu", Çev. Hakan Kırımlı, Ed. Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 27-29.

⁶⁸⁶ Bkz. YY, "Rusya'da Genç Müslümanlık Hareketi", *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 141, 5 Mayıs 1327/18 Mayıs 1911, s. 173.

⁶⁸⁷ Bkz. YY, "Arkanjel (Arhanglaski) Vilayeti'nde Genç Türkler(!)", (Şuun: Rusya), *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 150, 7 Temmuz 1327/20 Temmuz 1911, s. 320.

⁶⁸⁸ http://hrono.ru/organ/rossiya/russ_znamya.html. (06.02.2019)

gazete, Rusya Duma'sında çoğunluğu temsil eden *Oktobrist Partisi*'nin yayın organıydı⁶⁸⁹.

Russki İnvaid isimli diğer bir Rus gazetesinin Müslümanların İslam birliğini sağlamalarına dair bir yayını ile birlikte dergide ismi belirtilmeyen Rus gazetelerinin çeşitli görüş ve iddialarının yer aldığı yayınları dikkat çekmektedir. İsmi belirtilmeyen Rus gazetelerinin *Novoye Vremya* olduğu düşüncesinde olmakla birlikte bu gazetelerden bahsederken “*ismi belirtilmeyen*” Rus gazetesi tabirini kullanacağız.

6. 1. İTTİHAD-I İSLAM FİKRİ VE RUS HÜKÜMETİ

Rus hükümetinin en büyük korkusu Müslümanların İslam birliğini sağlayarak bağımsızlık mücadelesine girmeleriydi. Bu nedenle Rus hükümeti, Rusya'nın güvenliğini tehdit edecek siyasi ya da dini hareketlerden büyük rahatsızlık duymaktaydı. Rus gazetelerinin bu meselelerle ilgili ortaya attıkları çeşitli görüş ve iddialar, Rus hükümetini daha da endişelendirmekteydi. Rus gazeteleri, yaptıkları yayınlarıyla kamuoyunu da Müslümanlar aleyhine yönlendirme gayretindeydiler. Rusya Müslümanlarının gelişmeye yönelik faaliyet göstermeleri dâhi Rus gazeteleri tarafından İslam birliği ve bağımsızlık çalışmaları şeklinde yorumlanmaktaydı. Özellikle 1905 İhtilalinden sonra verilen hürriyet sayesinde Rusya Müslümanlarının siyasi ve kültürel faaliyetlere başlamaları, Rus hükümetini olduğu gibi Rus gazetelerini de endişelendirmekteydi.

Rus basını, Müslümanların İslam birliği ve bağımsızlık faaliyetlerini “*Yeşil Tehlike*” olarak adlandırmaktaydı. *1904-1905 Rus-Japon Savaşı*'nda mağlubiyetten sonra Rusya'da *Yeşil Tehlike* tabiri sıklıkla kullanılmaya başladı. Rusların *Yeşil Tehlike*'den kast ettikleri “*İslam âleminin Hz. Muhammed'in yeşil sancağı altında birleşmesi*” demektir. Her ne kadar Rus idaresinde böyle bir endişe var olsa da Müslümanlar kendi içlerinde birlik olmaktan çok uzaklardı⁶⁹⁰.

Novoye Vremya, Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilanının ve 1905 İhtilalinin Rusya Müslümanları üzerindeki etkisinin iyi araştırılması, 1905 İhtilalinden sonra Rusya Müslümanlarının aralıksız muhtariyetten bahsetmelerinin önemsenmesi

⁶⁸⁹ V. I. Lenin, *Collected Works*, Translated: Clemens Dutt, Progress Publishers Moscow, Volume 16, September 1909-December 1910, s. 468.

⁶⁹⁰ YY, “Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?”, s. 215-216.

gerektiğini tavsiye etmekteydi. Müslümanların iyi tanınması gerektiğinin de altını çizen *Novoye Vremya*, bu önemli mesele üzerinde durulmadığı için Müslümanların kendilerini tehdit etmeye başladıklarını, bu tehditte sonra Müslümanları araştırma yanlına düşüklerini ifade etmektedir. *Novoye Vremya*'nın düşüncesine göre Müslüman halkın içine girilmeli, onların yaşam tarzları, gelenek ve göreneklere araştırılmalıdır. Çünkü Müslümanlar iyi tanınırsa onların talepleri Rus hükümetinin çıkarlarına uygun hale getirilebilirdi⁶⁹¹. *Sırat-ı Müstakim*'in 153. sayısında belirtildiği üzere *Novoye Vremya*, “*Yan-of*” imzası altında yayınladığı bir makalede, Rusya Müslümanlarının tarihi ve hayatı ile ilgili hiçbir araştırma yapılmamasından şikâyet etmekteydi. 1898 *Andican İsyânından*⁶⁹² sonra Türkistan Valisi Dohofski'nin İslam âleminin memurlar tarafından tanınmasını kolaylaştırmak için bazı risaleler yayınladığı; ancak onun vefatıyla, başlatmış olduğu yayın faaliyetlerinin sona erdiğini, İslami yaşamı araştırmadıklarından dolayı asırlardan beri uykuda olan Müslümanların uyanışa geçtiklerini ifade etmekteydi⁶⁹³. Mustafa Naki, *Novoye Vremya*'nın Müslümanlar hakkındaki emperyalist kaygısını eleştirmektedir. Ona göre Ruslar, Müslüman Türklerle yaşamaya başladıklarından beri onların dinlerine ve yaşamlarına dair bilgiler edindiler. Edindikleri bu bilgilerin sayesinde de planlar yaparak Müslüman topraklarını istila ettiler. Kırım'ın Ruslar tarafından istila edilmesi, bunun açık bir örneğiydi⁶⁹⁴.

1905 İhtilalinden sonra verilen hürriyetle birlikte Müslümanlar, kendi sorunlarını konuşmak ve belli kararlar almak üzere kongreler düzenlediler. *Novoye Vremya*, yayınlarında bu kongrelerde alınan kararları ortaya koyarak Rus hükümetine uyarılarda bulundu. Gazete, 1906 yılında Nijni Novgorod'da, 1907'de ise Kahire ve İstanbul'da yapılan kongrelerin, İslam birliği amacına hizmet ettiğini belirtmekteydi. Gazete, bu kongrelerden sonra Müslümanların, Rusya'nın her yerinde İslam birliğine hizmet etmek için ciddiyetle çalışmaya başladıklarını ve bunun için farklı Türk lehçeleri yerine ortak dile geçme anlayışında olduklarını belirtmekteydi. *Novoye*

⁶⁹¹ YY, “Müslümanlar ve Rusya”, s. 302.

⁶⁹² Rusların Türkistan halkına yaptıkları baskılar sonucunda 1898 yılında yerli halk tarafından Dükçü İşan öncülüğünde çıkarılan ayaklanmadır. Detaylı bilgi için Bkz. Seda Yılmaz Vurgun, “1898 Dükçü İşan İsyânı (Andican Ayaklanması)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54, Erzurum 2015, s. 607-623.

⁶⁹³ YY, “Rusya ve Müslümanlar”, s. 363.

⁶⁹⁴ M. Naki, a.g.m., s. 412.

Vremya 'ya göre bu ortak dil Osmanlıca olacaktı ve Müslümanlar bu dili, Rusya'daki mekteplerinde okutmak için çareler arayacaktı. Buna karşılık Rus dilinin okutulmaması için de aleyhte propaganda yapacaklardı. *Novoye Vremya*, Rusların tembelliği sebebiyle Müslümanlarda bir Türkistan kurma fikrinin ortaya çıktığını belirtmekteydi⁶⁹⁵. *Novoye Vremya* 'yı bu düşüncelerinden dolayı *Osmanischer Lloyd Gazetesi* eleştirdi. Gazete, Müslümanların banka gibi müesseseler kurarak ekonomik sahada daha fazla yer almak istediklerini, İslam birliği kurma anlayışının ekonomik bir özellik gösterdiğini ve Müslümanlarda taassubun olmadığını ifade etti. Buna bağlı olarak *Novoye Vremya* 'yı vatandaşları olan Müslümanları daha iyi tanımaya davet etti⁶⁹⁶.

Novoye Vremya, İslam birliği anlayışının Avrupa'da gerçekleşen bağımsızlık hareketlerinden çok daha geniş çaplı bir hareket olduğunu iddia etmektedir. Gazeteye göre Avrupa'daki bağımsızlık hareketleri, milli devletler kurmayı amaçlarken Müslümanlar milli bir devletten ziyade İslam Devleti kurarak birleşmeyi amaçlamaktadırlar. Gazete, İslam birliğinin sağlanması halinde Orta Çağ'da yaşanan Müslüman-Hristiyan çatışmalarına geri döneceğini düşünmektedir. Gazeteye göre İslam birliği hedefi, hâkimiyetlerinde çok sayıda Müslüman bulunduran Rusya, İngiltere ve Fransa'yı tehdit edecekti⁶⁹⁷. *Novoye Vremya*, İslam birliği anlayışının Orta Asya'da yayıldığını belirtmelerine rağmen Rus hükümetinin dikkatini çekemediklerini belirterek henüz küçük bir propaganda olan bu hareketin daha fazla büyümeden bir an önce önüne geçilmesi gerektiğini düşünmekteydi⁶⁹⁸.

Novoye Vremya, İslam birliği ve bağımsızlık çalışmaları bağlamında kaygılandığı bazı hususlara da dikkat çekmekteydi. Buna göre Kazan Tatarları, çok bilinçli bir topluluktu. Türkistan ile Medine arasında kuvvetli bir bağ vardı ve bu bağ canlı tutan kişiler bulunmaktaydı. Gazete, Türkistan'a Medine'den bir adamın gelip gitmesinden şikâyetçiydi. Gazeteye göre Müslümanların Türkistan hanlıklarına yakınlık duymalarının önüne geçilmelidir. *Sırat-ı Müstakim*'de yer aldığına göre *Tercüman Gazetesi*, "Makasıd-ı Garibe" isimli yazısıyla *Novoye Vremya*'nın bahsi

⁶⁹⁵ YY, "Rusların Rusya Müslümanları Hakkındaki Zanları", (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, C. VI, S. 131, s. 14.

⁶⁹⁶ YY, "Rusların Rusya Müslümanları Hakkındaki Zanları", s. 14-15.

⁶⁹⁷ YY, "İttihad-ı İslam Hareketi", (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 15-16.

⁶⁹⁸ YY, "Müslümanlar ve Rusya", s. 302.

geçen kaygılarını eleştirdi. Kazanlı Tatarların bilinçli bir topluluk olması meselesini *Tercüman*; “...böyle şeyleri utanmayıp nasıl yazıyorsunuz? Demir yollar, bütçeler telgraf ve telefonlar işleyen bir zamanda siz halkları kazığa bağlamak mı istiyorsunuz?” sözleriyle; Türkistan’a Medine’den bir adamın gelip gitmesi meselesini; “...isterse on adam gelip gitsin, fenasını tutmak, ihraç etmek hükümetin elinde değil mi? Dünyanın her tarafı açılmış bir zamanda böyle kıskançlık ayıptır, gülünçtür...” sözleriyle; Buhara ve Hive Hanlıkları meselesini ise; “Rusya himayesinde iki hanlık var; bunlar kimin başına bindiler ki ikide bir sakız gibi çiğniyorlar”⁶⁹⁹ sözleriyle eleştirdi. Anlaşıldığı üzere *Novoye Vremya*, Müslümanların birbirlerine yakınlık duymalarından kendisince olumsuz anlamlar çıkarmaktadır.

Novoye Vremya, İslam birliği ve Müslümanların bağımsızlığı meselesinde en çok Tatarlardan şikâyetçiydi. Türkistan’daki mektep ve medreselere dair bilgilerinin olmadığını altını çizen *Novoye Vremya*, buradaki mekteplerde “Müslüman Muhtariyet-i Medeniyyesi” fikrini ortaya çıkaran Kazan Tatarlarının eğitimi altında 100 bin Müslüman çocuğunun okumakta olduğundan yakınmaktaydı⁷⁰⁰. *Sırat-ı Müstakim*, *Novoye Vremya*’ya Kazan’dan yazılan bir mektubun tercümesini yayınladı. Bu mektuba göre Kazan’da yaşayan Tatarlarda Ruslardan ayrılma fikri ve Ruslara karşı düşmanlık hissi bulunduğu ifade edilmekteydi. Yine Kazan Tatarları arasında İslam birliği düşüncesinin yaygınlaşmakta olduğu ve bu düşüncenin dünyanın her yerindeki Müslümanları, özellikle de Hive, Buhara, Kafkasya, Kırım, Kazan, Orenburg ve Ufa Müslümanlarını kapsadığı belirtilmekteydi⁷⁰¹.

Novoye Vremya, Tatarların İslam birliği fikrini yaymak için mektepleri kullandıklarını belirtti ve bu mekteplerin Rus hükümeti tarafından teftiş edilmemesini eleştirdi. Tatarların, İslam birliğini kolaylaştırmak için Türk dilini öğrendiklerini ve İdil (Volga) etrafındaki milletleri uyandırmaya çalıştıklarını belirten *Novoye Vremya*, eleştiri hedefine *Orenburg Müftülüğü*’nü de koydu. *Orenburg Müftülüğü* Tatarların elindeydi ve Müslümanların büyük bir kısmının imamaları, muallimleri bu müftülük tarafından atanmaktaydı. Sınavlar da bu müftülüğün merkezi Ufa’da yapılmaktaydı. Ufa’ya gidip sınava tabi tutulan Kırgız,

⁶⁹⁹ YY, “Makasıd-ı Garibe”, s. 223-224.

⁷⁰⁰ YY, “Müslümanlar ve Rusya”, s. 302.

⁷⁰¹ YY, “Rusların Rusya Müslümanları Hakkındaki Zanları”, s. 14.

Kalmuk, Çeremis ve Oytaklar Tatar dini heyeti tarafından yetiştirilmekteydi. Bu durum Tatar nüfuzunun ve İslam birliğinin yayılmasına hizmet edecekti. *Novoye Vremya*, Tatar propagandasının sadece Müslümanlar arasında değil; Hristiyanlar arasında da şiddetle uygulandığını düşünmekteydi⁷⁰².

Görüldüğü üzere *Novoye Vremya*, yayınlarında çeşitli iddialar öne sürmekte ve özellikle Tatarların faaliyetlerinden şikâyet ederek Rus hükümetini Müslümanlara karşı kışkırtmaktaydı. Bunu da; “*İttihad-ı İslam fikrine biz bir had tayin etmeye mecburuz*”⁷⁰³ şeklindeki ifadesiyle ortaya koymaktaydı.

Sırat-ı Müstakim’de ismi belirtilmeyen bir Rus gazetesi de *Novoye Vremya* gibi özellikle Tatarlardan şikâyetçiydi. Rus gazetesi, Türkistan’da bulunan mektep ve medreselerin içerisine muallim olarak Kazan Tatarlarının karışmasından şikâyetçiydi. Çünkü gazeteye göre Kazan Tatarları, buralarda Müslümanların muhtariyeti meselesini yaymaktaydı. Bu muhtariyet de İslam birliğinin sağlanmasıyla mümkündü. Rus gazetesi, bir memleketi idare etmenin orada sadece asker ve memur bulundurmak anlamına gelmediğini, her şeyden önce idare edilecek olan memleketin tanınması gerektiğini, bunu da en az dikkate alanların kendileri olduğunu ifade etmekteydi. Rus gazetesi, Türkistan memurları arasında yerli halkın diline vakıf olanların da az olduğunu ve bu durumun sonunun kötü olacağını belirtmekteydi⁷⁰⁴.

Sırat-ı Müstakim, Rusya Harbiye Nezareti’nin resmi gazetesi olduğu belirtilen *Russki İnvaid* ile diğer Rus gazetelerinde geçen şu haberi okuyucularıyla paylaştı. Haber şöyledir:

“Geçen kış, *Viyatka, Kazan, Orenburg vilayetlerinde sakin imamların ve meşhur İslamiyet hadimlerinin nezdinde edilen taharriyattan, Rusya dâhilinde İttihad-ı İslam fikrini neşr ile meşgul kimselerin mevcudiyeti tezahür etmiş ve mumaileyhim aleyhinde takibat-ı adliyyeye ibtidar olunmuştur. İttihad-ı İslam teşkilatının bütün Volga havzasıyla Kafkaz kıtasını ihtiva ettiği anlaşılır.*”⁷⁰⁵

⁷⁰² YY, “Rusya ve Müslümanlar”, s. 364.

⁷⁰³ YY, “Rusya ve Müslümanlar”, s. 364-365.

⁷⁰⁴ YY, “Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?”, s. 217.

⁷⁰⁵ YY, “İttihad-ı İslam Efkârının İntişarı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 150, 7 Temmuz 1327/20 Temmuz 1911, s. 320.

Bu örnekte de görüldüğü gibi Rus gazeteleri, Rus hükümetini Müslümanlara karşı kışkırtmakta ve aynı zamanda kamuoyunu da Müslümanların aleyhine çevirme gayreti gütmektedirler.

6. 1. 1. Rusya Müslümanlarına Osmanlıların Yardımından Duyulan Kaygı

Rusya'daki Müslümanların kendi içlerinde İslam birliğini sağlayarak bağımsızlıklarını elde etme olasılığına dair kaygılarını sürekli dile getiren ve bu anlamda Rus hükümetini kışkırtan Rus gazeteleri, Müslümanların Osmanlı eğiliminden ve Osmanlıların Müslümanlara yardım etmelerinden de kaygılıydılar. *Sırat-ı Müstakim*'de bu meseleye dair Rus gazetelerinin görüş ve iddialarının yer aldığı yayımlar da dikkat çekicidir.

Bu meselede de özellikle *Novoye Vremya*'nın kışkırtıcı yayımlarını görmekteyiz. *Sırat-ı Müstakim*'de yer aldığına göre *Novoye Vremya*, 11933. sayısında yayınladığı “*Tatar Agitatörleri*” başlıklı bir makalesinde Rusya Müslümanlarının misyoner olduğunu ve bu amaç için hazırladıklarını iddia etmekteydi. Hatta siyasetin de dikkatini çekmek için iddia ettiği Rusya Müslümanlarının misyonerliğini “*aftanomya*” (muhtariyet) hazırlığı olarak değerlendirmekteydi. Yine Kazan, Ufa ve Samara taraflarında İslamiyet'i kabul eden gayr-ı Rusların sayısının artmasına bağlı olarak da özellikle Tatarların bunları İslam bayrağı altında toplayacağını ve Türkistan Hanlığını kuracağını iddia etmekteydi. Gazete, Rusya Müslümanları muhtariyeti aldıkları takdirde Osmanlıların onlara yardım edeceklerini ve aynı zamanda Osmanlıların da Türkistan Hanlığını kurma amacında olduklarını ifade etmekteydi. *Novoye Vremya*'nın bu meselede kanaatimizce en ilginç iddiası ise; II. Abdülhamit (1876-1909)'in Türkistan Hanlığının kurulmasına çaba göstermediği için tahttan indirildiğini ileri sürmesidir. II. Abdülhamit'ten sonra tahta çıkan V. Mehmed (1909-1918) de *Novoye Vremya*'nın iddiasına göre Türkistan Hanlığının kurulması amacıyla tahta çıkarıldı⁷⁰⁶.

Novoye Vremya, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* üyeleriyle münasebeti bulunan bazı kişi ve gazetelerin; İran, Hindistan, Mısır ve Orta Asya'da İslam birliği fikrini yaydıklarını, bu yolda ortaya konulan faaliyetin siyasi iç yüzünün Osmanlı

⁷⁰⁶ Taceddin, “Novoye Vremya ve Âlem-i İslam”, s. 109.

İmparatorluğunu İslam dünyasının merkezi, Osmanlı hükümdarını da İslam milletlerinin halifesi kabul edilmesinden ileri geldiğini beyan etmekteydi⁷⁰⁷. *Novoye Vremya*, İdil (Volga) civarında Osmanlı *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin şubelerinin kurularak bunların muhtariyet-i tedrisat (eğitim özerkliği) talebine başladıkları ve Rus müfettişlerinin buralardan dayakla kovulduğu gibi iddiaları öne sürerek artık İslam birliği fikrini durdurmaya mecbur olduklarını ifade etmekteydi⁷⁰⁸. Mustafa Naki, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*'nin İdil (Volga) civarında şubesi bulunmuş ise, bunun cemiyetin kuruluş esasına, düzenine ve programına ters olduğunu ileri sürerek *Novoye Vremya*'nın bu iddialarının yalan olduğunu ifade etti⁷⁰⁹.

Novoye Vremya, Rusya Müslümanlarının Genç Türkler ile gizli münasebetlerinin olduğunu düşünmekteydi⁷¹⁰. Gazetenin bu iddiasında ısrarcı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü *Sırat-ı Müstakim*'in 122. sayısında da aynı iddiadan bahsedilmektedir. Buna göre; *Novoye Vremya*, Rusya'daki Müslümanların büyük bir kısmının dini idaresi görevini üstlenen *Orenburg Müftülüğü* ile İstanbul'un Genç Türkleri arasında gizli bir münasebetin olduğunu iddia etmekteydi ve bunun açık ispatı olarak *Orenburg Müftülüğü*'nün eski azalarından Abdürreşid İbrahim'in, İstanbul'da Ruslar aleyhinde bir gazete yayınlamasını göstermekteydi⁷¹¹.

Novoye Vremya, Rusya Müslümanlarının mektep ve medreselerindeki Osmanlı eğiliminden şikâyetçiydi. Gazete, Ufa mektep ve medreselerini teftiş amaçlı görevlendirilen komisyona, gönderdiği raporunda Ufa mektep ve medreselerindeki müfredatın, Osmanlı müfredatı ile aynı olduğunu bildirmekteydi. *Novoye Vremya* bu raporunda; Ufa'daki mektep ve medreselerde bütün Türklerin dilini birleştirmeye hizmet eden Osmanlıcanın öğretildiğini, Osmanlı tarihinin ve coğrafyasının okutulduğunu, buralardaki kitapların genelinin İstanbul basımı olduğunu ve bazı mekteplerin, Osmanlı mekteplerinin üniformasını talebelerine giydirdiğini belirtmekteydi⁷¹².

⁷⁰⁷ YY, "İttihad-ı İslam Hareketi", s. 15.

⁷⁰⁸ YY, "Rusya ve Müslümanlar", s. 364-365.

⁷⁰⁹ M. Naki, a.g.m., s. 412.

⁷¹⁰ Taceddin, "Novoye Vremya ve Âlem-i İslam", s. 109.

⁷¹¹ YY, "Müslümanlar ve Rusya", s. 302.

⁷¹² YY, "Müslümanlar ve Rusya", s. 302.

Novoye Vremya, Osmanlılara eğilim anlamında yine en çok Tatarlardan şikâyetçiydi. Gazete, Müslümanların asırlardan beri daldığı uykudan uyanmaya başladıklarını belirterek özellikle Osmanlı'daki yenilik taraftarlarına dikkat çekmekteydi. Buna göre Osmanlı'daki yenilik taraftarları, idari teşkilatı yenileyip güçlendikten sonra İslam medeniyeti meydana getirip Müslümanlara önderlik yapmak amacındadırlar. Birliğe doğru atılan bu adımın, dünyadaki Müslümanların nezdinde kabul gördüğü, bu hareketin Rusya'daki Müslüman halk içinde gelişmeye an yatkın ve nüfuzlu olan Kazan Tatarları arasında taraftar bulduğu belirtilmekteydi. Bunların Paris'e ve İstanbul'a yerleşerek yeni cereyana birer merkez teşkil ettiklerinin de altı çizilmekteydi. Gazeteye göre ikiyüzlü Tatarlar, Rusya'ya görünüşte sadık olmalarına rağmen diğer taraftan İslam âlemine hizmet etme gayretindeydiler. Bütün bunların sebebi ise *Novoye Vremya*'ya göre Rus hükümetinin Müslümanlara olan ilgisizliği⁷¹³.

Novoye Vremya'nın iddialarına Mustafa Naki cevap verdi. Mustafa Naki idari yenilenme fikrinin sadece Osmanlıya ait olduğunu, ırk ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin bütün Osmanlıların refahının ve saadetinin düşünüldüğünü, bunun Müslümanların birleşmesi düşüncesiyle bir alakasının olmadığını ileri sürdü⁷¹⁴.

Sırat-ı Müstakim'de görüldüğü üzere Rusya'daki Müslümanların Osmanlı eğiliminden şikâyet eden ve yayınlarıyla kışkırtma rolünü üstlenen diğer bir Rus gazetesi *Roskoya Zanamya*'ydı. Bu gazete de Osmanlı'daki Genç Türk hareketinin Rusya'da yayılmasından kaygılıydı. *Roskoya Zanamya* "*Rusya'da Genç Müslümanlar Hareketi*" başlığıyla yazdığı makalede Rusya'daki bazı kişilerin Genç Türkler olduğu, bunların Rusya'da ihtilal hazırladıkları vs. gibi iddialarda bulunmaktaydı⁷¹⁵.

Sırat-ı Müstakim'de yer aldığına göre, bu iddialara *Vakit Gazetesi* şu sözlerle cevap verdi:

"Biz Müslümanların bu son senelerde; bizi Hristiyan bayramlarında terk-i sa'y etmezseniz, mekteplerimizde evvelden olduğu gibi kendi dilimizde ders okumayı men etmezseniz, diye ricalarımıza "ihtilal" demek hiç doğru olur mu? Bir taraftan tecavüz olunursa, ona karşı müdafaaada bulunmak gayet tabii

⁷¹³ YY, "Rusya ve Müslümanlar", s. 363-364.

⁷¹⁴ M. Naki, a.g.m., s. 412.

⁷¹⁵ YY, "Pireyi Deve Yapıyorlar", s. 145.

bir harekettir. Lakin bu müdafaa-i meşruaya ihtilal hazırlamak diye bühtana kalkışmak, insafsızlığın galebesidir”⁷¹⁶.

Sırat-ı Müstakim, Roskoya Zanamya’nın Rusya’daki Müslümanlar hakkında gülünç ve fena şeyler yazdığını; ancak bunlara cevap vermeye tenezzül etmediklerini belirtmektedir. Fakat bu gazetenin Kırım’a bağlı Bahçesaray hakkında iftira uydurduğunu belirten dergi, yazılanların önemini anlatmak için “...hala derin uykularda bulunan biz mübarek adamları top sesinden uyanmış gibi mezkûr gazeteyi kahveden kahveye aldırıp, elden ele gezdirip hayran, hayran okumaya mecbur etti...” sözlerini dile getirmektedir. *Roskoya Zanamya*, Bahçesaray’ın İstanbul ile görüşme halinde olduğunu ve İstanbul’dan gönderilen siyasi ajanların yuvası haline geldiğini; bir süredir Rusya’ya sadık olan mollaların hizmetlerinden alınarak yerlerine Osmanlı terbiyesi almış mollaların getirildiğini; imam ve muallim hazırlamak için İstanbul’a talebe yollandığını; mekteplerde, kahvehanelerde ve kitaplarda Osmanlı sultanının resminin yer aldığını; kuzu derisi kalpağın bırakılıp yerine Osmanlı fesinin giyildiğini ifade etmekteydi. *Roskoya Zanamya*, adeta Bahçesaray’ın Ruslara hıyanet ettiğini iddia etmekteydi. Buna bağlı olarak “*Tatarlara emniyet edilmemeli, her türlü işten umurdan el çektirilmeli, bir gün bunlar başımıza bela çıkaracaktır.*”⁷¹⁷ sözleriyle Rus hükümetini Tatarlara karşı kışkırtmaktaydı.

Sırat-ı Müstakim’de yer aldığına göre Roskoya Zanamya’nın bu gibi görüş ve iddialarına İsmail Gaspıralı’nın Tercüman Gazetesi cevap verdi. Tercüman; “Roskoya Zanamya fırka gazetesi menfaat ve garaz varakası olduğu halde dahi yazdıkları şeyler ve haberler akla makul mantığa muvafık olmak lazım değil mi acaba? Müslümanlara kara lekeler sürmek, lokmalarına zehir ve ağu serpmek murad etsin...” sözleriyle *Roskoya Zanamya’yi* eleştirdi. *Tercüman*, *Roskoya Zanamya’nın* bu gibi yalanlarla Rusların gönlünü kararttığını, Bahçesaray’da birçok Osmanlı vatandaşının bulunduğunu, bunların bir kısmının Anadolu’dan gelen inşaat ustaları ile Livadya’daki imparator sarayı inşasında çalışan kişilerin kardeşleri ve hemşehrileri olduğunu, bir kısım Osmanlı vatandaşlarının da Kırım’da doğup İstanbul’u hiç görmeyen muhacirlerin evlatları olduğunu belirtti ve duyulan kaygıların gereksizliğini dile getirdi⁷¹⁸.

⁷¹⁶ YY, “Pireyi Deve Yapıyorlar”, s. 145.

⁷¹⁷ YY, “Haksız İtham, Muhıkk Müdafaa”, s. 142.

⁷¹⁸ YY, “Haksız İtham, Muhıkk Müdafaa”, s. 142.

Duyulan kaygıların gereksizliğini ifade etmeye devam eden *Tercüman*, yerli cemaatler ile ilgili olarak; “...bunların oğulları, kardeşleri hazret-i imparatoriçenin fahri kumandasında bulunan süvari alayını teşkil ediyorlar. Bu hali münasib görenlerin akli, fikir ve malumatı Roskoya Zanamya habercisinin akılı kadar olsa gerektir zannederiz...” sözlerini ifade etti. *Tercüman*, Osmanlı fesiyle ilgili Bahçesaray’da birçok feslinin görüldüğünü ifade ederek bunun yeni bir adet olmadığını belirtti ve “Fransız şapkası giymiş Ruslar vatanlarına ne kadar hain ise fes giymiş bazı Tatarlar da şu kadar haindir” diyerek duyulan kaygıların mesnetsiz olduğunu belirtti. *Tercüman*, resim meselesinde; bazı kahvelerde Osmanlı’da basılan resimlerin olduğu; ancak karşı duvarda General Sokobilif’in, General Gorko’nun, Habeş İmparatoru Menelik’in resimlerinin de bulunduğunu ifade etti ve oralarda sadece Osmanlı sultanının resminin olmadığına dikkat çekti. İş meselesinde ise; vatanında iş bulamayanların iş bulmak için gurbete çıktıkları, talebelerin de ilim irfan öğrenmek için gurbete gittikleri belirtilerek bunun başka bir anlama çekilmemesi gerektiği ifade edildi. Aynı zamanda “Bugün Avrupa’da dahi beş on Tatar talebesi vardır, bunlar Fransız ministerlerine⁷¹⁹ muhabbet edip gitmiyor. Tıbki Ruslar gibi lisan ve irfan yolunda çalışıyorlar” sözleriyle de talebelerin amacı ortaya konuldu. *Tercüman* son olarak; “Fakat bu sözleri kim dinleyecek: kadi ola da davacı ve muhızır dahi şahid, ol mahkemenin hükmüne derler mi adalet?”⁷²⁰ sözleriyle adı geçen gazetenin yayınlarında kasıt aradığını ifade etti.

Sırat-ı Müstakim’in *Roskoya Zanamya*’dan⁷²¹ yaptığı bir tercüme de dikkate değerdir. Bu tercümeye bakıldığında *Roskoya Zanamya*, Genç Türklerin faaliyetlerine dair duyduğu kaygıları dile getirdi. Rusya Müslümanlarının Nijni-Novgorod panayırı sırasında yaptıkları kongrenin Genç Türklerin amaçlarına hizmet ettiği, IV. Kongre’de de Rusya’ya özel olmak üzere *Genç Müslüman Baş Komitesi*’nin kurulduğu iddia edildi. Bu komitenin, Rusya’da muallim ve imam olacak kişileri Genç Türklüğü öğrenmeleri için Osmanlıya gönderdiği ifade edildi. 1 veya 1,5 sene süren tahsilden sonra bu muallim ve imamlar, *Roskoya Zanamya*’nın

⁷¹⁹ Minister: 1. Papaz, rahip. 2. Vaiz. 3. Bakan, Vekil, Nazır anlamlarında kullanılmaktadır. Bkz. Atalay, a.g.s., s. 2226.

⁷²⁰ YY, “Haksız İtham, Muhıkk Müdafaa”, s. 142.

⁷²¹ Belgede “*Rus Bayrağı*” olarak geçmektedir. Bkz. YY, “Rusya’da Genç Müslümanlık Hareketi”, s. 173.

iddiasına göre yeniden Rusya'ya dönmekteydiler. Burada baş komite onlara lazım olan evrakları vermekteydi. *Roskoya Zanamya*, Rus valilerinin Genç Müslümanların hareketine aldırış göstermemelerini de eleştirdi⁷²². Derginin 150. sayısında ise *Roskoya Zanamya*⁷²³, İslam birliği düşüncesiyle birlikte Genç Türk propagandacılarının Kuzey Avrupa'da Beyaz Deniz (Bahr-i Ebyaz) sahilinde bulunan Akanjel Vilayetine kadar yayılmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirdi⁷²⁴.

Sırat-ı Müstakim'de *Novoye Vremya* ve *Roskoya Zanamya* gazetelerinin dışında ismi belirtilmeyen Rus gazetelerinin de Osmanlı'ya olan eğilimden şikâyet ederek Rus hükümetini ve kamuoyunu Müslümanlara karşı kışkırttıklarını görmekteyiz. *Sırat-ı Müstakim*'in *Tercüman*'dan yaptığı alıntıda adı belirtilmeyen bir Rus gazetesi, Osmanlı Devleti'nde 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'in başta Rusya Müslümanları olmak üzere bölgeye olan etkisinden bahsetmekteydi. Buna göre Osmanlı'da II. Meşrutiyet'in ilanından dolayı Kafkas Müslümanlarının bağımsızlık hayallerine kapıldıkları, Genç Türklerin Osmanlı ve İran'ın birleşmesi için çabaladıkları ve bunun neticesinde de büyük bir İslam Devleti'nin kurulacağı iddia edilmekteydi. Rus gazetesi, Osmanlı ve İran'ın birleşmesinin Avrupa'ya baş eğdireceğini, birleşme fikrinin Kafkasya'da basın vasıtasıyla yayıldığını ve özellikle aydın tabaka arasında bunun şiddetli bir propagandaya dönüştüğünü ifade etti⁷²⁵.

Yine adı belirtilmeyen bir Rus gazetesinin, Viyana muhabirinin yorumları da dikkat çekicidir. Buna göre Genç Türkleri Rusya'da bir ihtilale sevk eden sebep Rusya'nın Uzakdoğu mağlubiyeti ile birlikte Osmanlı'da meydana gelen II. Meşrutiyet'ti. Bu iki önemli hadise unutulduğu zannedilen İslam birliği fikrini yeniden ortaya çıkardı. Bunu gerçekleştirmeye çalışan Genç Türk müritleri, İslam âleminin her tarafına dağılarak Müslümanları birleştirmeye çalıştılar. Rusya Müslümanlarını ihtilale teşvik eden Genç Türkler; Rusya'yı Karadeniz'den kovmak, Kafkasya, İran ve Türkistan'ı ele geçirmek amacındadırlar. Gazetenin Viyana muhabiri, bu dikkat çekici iddiaları öne sürdükten sonra buna kendisince delil de göstermektedir. Bu delil, Genç Türk olduğunu ifade ettiği Doktor Karabey'in,

⁷²² YY, "Rusya'da Genç Müslümanlık Hareketi", s. 173.

⁷²³ Belgede "*Rus Sancağı*" ismiyle geçmektedir. Bkz. YY, "Arkanjel (Arhanglaski) Vilayeti'nde Genç Türkler(!)", s. 320.

⁷²⁴ YY, "Arkanjel (Arhanglaski) Vilayeti'nde Genç Türkler(!)", s. 320.

⁷²⁵ YY, "Âlem-i İslam'da", *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 77, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910, s. 404.

Paris'te dile getirdiği iddia edilen sözlerdir. Bu iddiaya göre Doktor Karabey, Osmanlı'nın Asya kıtasındaki arazisinde, İran'da ve Kafkasya'da Genç Türk komiteleri kurulması için Genç Türk Fırkası (İttihat ve Terakki) tarafından görevlendirilen birisidir. Doktor Karabey, İran'da Genç İran Fırkasını kurup İran'ı ve Osmanlıyı birbirine yakınlaştırmaya çalışanlardan birisidir⁷²⁶.

Doktor Karabey'in Paris'te söylediği iddia edilen sözleri ise aşağıdaki gibidir:

“Rusya ile İngiltere İran'ı taksim fikrinde bulunuyorlar. Biz Türkler hiçbir zamanda buna müsaade etmeyeceğiz. Biz, İranlıların Rusya veya İngiltere boyunduruğu altına girmekten ise Türkiye ile birleşeceğine kani'iz, Türkiye iktiza ederse silahla İran'ı müdafaa edecektir. Biz İngilizlerden korkmuyoruz. Onlar karaya gemi ihraç edemezler, zaten İngiliz gemileri Alman korkusuyla Bahr-i Şimal'e demirlenmiştir. Rusya'nın Karadeniz bahriyesinden de korkmayız, çünkü yakın zamanda Rusya'nın Karadeniz filosu bizim kuvve-i bahriyemizin nisfi derecesinde kalacaktır. Sekiz yüz binlik ordumuzla Rusya'yı Kafkasya'dan püskürtebiliriz. Rusya kuvve-i berriyyesi, Japonya ve Almanya Avusturya hududlarına dağılmak mecburiyetinde bulunacağından Anadolu hududunda bizim kuvvetten aşağı bulunacaktır. Lakin galebemizin katiyetini temin için ilk önce Volga, Kafkaz ve Türkistan ahali-i müslimesini hazırlayacağız... Onlar otuz milyondur. Lehlilerin Yahudilerin Finlandalıların da bize muin olacaklarına eminiz. Biz Rusya ile muharib iken onlar da kıyam eyleyeceklerdir...”⁷²⁷

Doktor Karabey'in söylediği iddia edilen bu sözlere bakıldığında Karabey'in dönemin güçlü devletlerini küçümsediği, onlara meydan okuduğu ve geleceğe dair öngörülerde bulunduğu görülmektedir.

Rus gazeteleri, Genç Türklerin İslam birliği fikrini yaymak için cemiyetler kurduklarını da iddia etmekteydiler. Örneğin adı belirtilmeyen bir Rus gazetesi, İslam birliği yayınının en önemli merkezinin İstanbul'da Genç Türk Fırkası (İttihat ve Terakki) tarafından kurulan “*Asya-yı Vusta'da Tamim-i Maarif Cemiyeti*” olduğunu iddia etmekteydi. Bu konuyla ilgili *Sırat-ı Müstakim*, üç beş gencin bir araya gelerek kurduğu bu cemiyetle ilgili Rus gazetesinin iddiasını; “*...bunun İttihad-ı İslam neşriyatıyla meşgul olduğundan katiyen haberimiz yoktur...*” sözleriyle yalanladı. Yine; “*...Genç Türklerin İttihad-ı İslam fikrini takib eden cemiyetler tesis etmek şöyle dursun, o misillü cemiyetlere hüsn-i teveccüh göstereceklerini bile ümid edemiyoruz...*” sözlerini ifade etti. Rus gazetesi,

⁷²⁶ YY, “İttihad-ı İslam ve Genç Türkler”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 302-303.

⁷²⁷ YY, “İttihad-ı İslam ve Genç Türkler”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 302-303.

Türkistan'da İslam birliği fikrini yayanların yerli ulema ve şeyhler ile Kazan Tatarları ve diğer İslam memleketlerinden gelen propagandacılar olduğunu belirtmekteydi. İslam birliği propagandacılarının Müslümanlara Rusya'yı zayıf gösterdikleri, Müslümanları ve özellikle de Osmanlı Devleti'ni ise güçlü gösterdikleri iddia edilmekteydi⁷²⁸. Rus gazetesi, Türkistan'a demiryolunun ulaşmasıyla Türkistanlıların diğer Müslümanlarla ilişkilerinin arttığı, hacca pek çok giden Türkistan Müslümanlarının, yolda Türk propagandacıları tarafından işlendikleri, yine belli amaçlar için yazılan ve çizilen birçok kitap, risale, gazete, harita ve resimlerin kendilerine dağıtıldığı iddia edilmekteydi. Rus gazetesinin iddiasına göre bu resimlerden birisinde Osmanlı padişahı bütün İslam âlemi üzerine açılan Peygamberin yeşil sancağını tutmaktaydı. Osmanlı padişahının dünyayı eli altında tuttuğunu gösteren tasvirlerin de olduğu belirtilmekteydi. Rus gazetesinin bu iddiasına *Sırat-ı Müstakim*'in yorumu dikkat çekicidir. Dergi; "...Biz bu gibi resimleri ve bu ruhta haritaları şimdiye kadar asla görmedik. Ancak Rus gazetesinin bu sözlerinden istifade ile bu gibi tasvir ve haritalar yapacak adamlar inşallah bulunur..."⁷²⁹ diyerek Rus gazetesine gönderme yaptı.

Sırat-ı Müstakim'den verilen bu örneklerde de görüldüğü gibi İslam birliği ve Rusya Müslümanlarının bağımsızlığı meselesinden dolayı kaygılı olan Rus gazeteleri, yaptıkları yayınlarında Rusya Müslümanlarının Osmanlılara olan eğiliminden şikâyet etmekteydiler. Bu nedenle yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Rus gazeteleri, çeşitli görüşler ve iddialar öne sürerek Rus hükümetini baskı politikası uygulamaya dair kışkırtmaktaydılar.

6. 2. RUS BASINININ TÜRKİSTAN HANLIKLARININ İLHAKI YÖNÜNDEKİ KIŞKIRTMALARI

Rus gazetelerinin Türkistan hanlıklarının ilhakı yönündeki kışkırtıcı yayınları da dikkat çekicidir. İşgaller konusunda *Novoye Vremya*, *Golos Moskv*y ve ismi belirtilmeyen Rus gazetelerinin kışkırtıcı yayınlarını görmekteyiz. XIX. yüzyılda Rusların Orta Asya'ya gönderdikleri Albay İgnatiyev ve Şarkiyatçı Hanikov tarafından Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının ilhakı yönünde kışkırtmalar söz konusuydu. Hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleler, Rus hükümetinin işini

⁷²⁸ YY, "Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?", s. 216-217.

⁷²⁹ YY, "Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?", s. 217.

kolaylaştıran unsurların en önemlisiydi⁷³⁰. Zaman içerisinde adı geçen kişiler gibi Rus gazeteleri de aynı rolü üstlenmeye başladılar.

Buhara Hanlığı, 1868 Emir Muzaffereddin Han döneminde (1860-1886) Rus hâkimiyetini kabul etti⁷³¹. Bu hâkimiyet; Buhara halkının, ulehasının, ayanının vs. haberi ve rızası olmadan kabul edildi⁷³². Hive Hanlığı ise 1873 yılında Rus hâkimiyetine girdi⁷³³. Bu hanlıklar yarı bağımsız bir halde bırakıldılar. Bunun sebeplerinden birisi; Rusya'nın Hint sınırına ulaşmasını istemeyen İngiltere'nin caydırıcı etkisiydi. Diğer sebep ise ekonomikti. Buhara ve Hive'den Rusya'ya giren mallardan gümrük vergisi alınmaktaydı. İddialara göre; Ruslar bu sebeplerden dolayı bu hanlıkları yarı bağımsız bir halde bıraktılar. Bu hanlıklar yarı bağımsızlığın gereği olarak iç işlerinde serbest olmaları gerekirken Türkistan valisi ve hanlıkların başkentlerinde bulunan Rus konsoloslarından izin alınmadan bir şey yapılamazdı. Bu sebeple hanlar salâhiyetlerini kullanamazlardı⁷³⁴. Yani hanlıklar sözde yarı bağımsızlardı. Buna rağmen Rus gazeteleri, hanlıkların ilhak edilmesi için Rus hükümetini sürekli kışkırtmaktaydılar.

Sırat-ı Müstakim, Buhara ve Hive Hanlıklarının ilhakına yönelik Rus gazetelerinin kışkırtıcı yayınlarından bahsetmektedir. *Novoye Vremya*, bu kışkırtmalarda yine başı çekmekteydi. Buhara Hanlığının yarı bağımsız bir halde oluşundan şikâyetçi olan *Novoye Vremya*'ya göre Buhara Hanlığı artık ilhak edilmelidir. Çünkü Buhara'nın bu durumu, Rusların Afganistan ile ticaret yapmasına ve Rus mallarının Afganistan'da tanıtılmasına engeldi. Ekonomik çıkarları öne sürerek kışkırtma rolü üstlenen *Novoye Vremya*'nın, geçiş ve nakliye ücretlerinin Rus-Buhara Antlaşmasının 6. ve 7. maddelerine aykırı olduğunu iddia etmesi, Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü'nün aşağıda geçen eleştirisine sebep oldu:

“...Rus malını Buhariler; Semerkand hududundan Afganistan hududuna kadar omuzlarına alarak taşıyacaklarını ve bunun için bir ücret-i nakliyye almayacaklarını ahdetmişler miydi? Dünyanın hangi köşesinde böyle

⁷³⁰ Saray, “Hive Hanlığı”, s. 169.

⁷³¹ Şeşen, a.g.m., s. 367.

⁷³² Abdullah, “Münkarız Olmakta Bulunan İslam Memleketleri: Buhara”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 96, 24 Haziran 1326/7 Temmuz 1910, s. 313.

⁷³³ Saray, “Hive Hanlığı”, s. 169.

⁷³⁴ YY, “Hive Hâkimi Merhum Seyyid Muhammedü'r-Rahim Bahadır Han”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 109, 23 Eylül 1326/6 Ekim 1910, s. 78.

*haksızlıklar görülmüştür? Hangi memlekette ücretsiz, karşılıksız hizmet edilmiş ve eşya naklolunmuştur?*⁷³⁵

Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü'nün düşüncesine göre Ruslar, Buharalılar sayesinde Afganlılarla ticaret yapmaktaydılar. Çünkü Afganlılar dinen ve siyaseten bağlı buldukları Buharalılar ile ticaret yapıyorlardı. Eğer Buharalılar olmasaydı Afganlılar Ruslarla ticaret yapmazlardı. Yabancıların Afganlılar ile istedikleri gibi ticaret yapamayacaklarının altını çizen Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, Rusların Buhara'yı ilhak etmeleri halinde Müslümanların tepkisini üzerlerine çekeceklerini ve Afganistan ile ticaretin kesileceğini iddia etmekteydi⁷³⁶. İşte Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, *Novoye Vremya*'nın Afganistan ile ticaretin daha sağlıklı yapılabilmesi için Buhara'nın ele geçirilmesi fikirlerini bu düşünceleriyle çürütmeye çalışmakla birlikte gazeteyi de bu kışkırtmalarından dolayı eleştirmektedir.

Novoye Vremya gibi *Golos Moskvıy Gazetesi* de çeşitli görüşleriyle Türkistan'ın ilhakına dair Rus hükümetini kışkırtmaktaydı. Bu gazete, Hive Hanı Muhammedü'r-Rahim Bahadır Hanın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Seyyid İsfendiyar Töre'nin babası gibi nüfuzlu olmayacağını ileri sürerek Hive Hanlığında fitne ve fesat çıkmasının muhtemel olduğunu düşünmekteydi. *Golos Moskvıy*'e göre hanlıkta fitne ve fesat çıkması ve bunun Buhara'ya da yayılması ihtimalini düşünerek Türkistan'da Rusya aleyhinde siyasi bir halin ortaya çıkacağını tahmin etmekteydi. Bundan kurtulmanın yolunu ise Buhara ve Hive Hanlıklarının ilhak edilmesinde görmekteydi⁷³⁷.

XX. yüzyılın başlarında Rusya, İngiltere ile ters düşmemeye gayret etmekteydi. *Golos Moskvıy*, Buhara ve Hive Hanlıklarının ilhak edilmesinden İngiltere'nin rahatsız olmayacağını, hatta memnun olacağını düşünmekteydi. Buhara ve Hive Hanlıklarının ilhak edilmesiyle Afganistan üzerinde emelleri olan İngiltere'nin elleri çözülecek ve onlar da Afganistan'ı işgal edebileceklerdi. Bu şartlar altında *Golos Moskvıy*'e göre Rusya ve İngiltere'nin anlaşmaları uygun görünmekteydi⁷³⁸.

⁷³⁵ Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü, "Buhara", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 102, 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910, s. 412.

⁷³⁶ Hüsnü, "Buhara", s. 412-413.

⁷³⁷ YY, "Korkunç Dakikalar", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 110, 29 Eylül 1326/12 Ekim 1910, s. 101.

⁷³⁸ YY, "Korkunç Dakikalar", s. 101.

Sırat-ı Müstakim'de yer aldığına göre *Vakit* ve *Tercüman Gazeteleri*, hanlıklar meselesinde yorumlarda bulundular. *Vakit*, Hivelileri ilhak ihtimaline karşı hazır bulunmaları yönünde uyarırken *Tercüman* ise İngiltere ile Rusya'nın Orta Asya'da birbirlerine zıt hareket etmeyeceklerini düşünmekteydi. Buhara'da serbest bir şekilde ticaret yapan Rus halkının, Buharalılardan bile daha fazla imtiyaza sahip olduğu, Türkistan valilerinin idaresi için Rus hazinesinin büyük masraflara girdiği ileri sürülerek Buhara'yı vilayete çevirmenin Rus çıkarlarına zarar vereceği belirtilmekteydi⁷³⁹.

Sırat-ı Müstakim'de *Novoye Vremya* ve *Golos Moskvy* gazetelerinin dışında ismi belirtilmeyen Rus gazetelerinin de hanlıkların ilhakına dair kışkırtıcı yayımları dikkat çekicidir. Özellikle Japonya'nın Kore'yi, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ve Amerika'nın Liberya'yı ilhakı örnek gösterilerek Rusya'nın da Buhara ve Hive Hanlıklarını ilhak etmesi istenmekteydi⁷⁴⁰. *Tercüman*, ismi belirtilmeyen Rus gazetelerinin dünyadaki çeşitli ilhakları örnek göstererek Rus hükümetini kışkırtmalarını eleştirmektedir. *Tercüman*'a göre Buhara, bu ilhaklarla kıyaslanamaz. Çünkü Buhara, Emir Muzaffereddin Han döneminde Rus hükümeti ile yaptığı antlaşmanın şartlarına uyarak Rus hükümetinin güvenini kazandı. Bu anlamda *Tercüman*, Buhara'nın Bosna-Hersek veya Kore ile kıyaslanmasını yanlış bulmaktadır. Çünkü imzalanan bir antlaşma söz konusudur. *Tercüman*, Buhara ve Hive'nin ilhak edilmesi meselesine Japonya, Avusturya-Macaristan ve Amerika'nın ilhaklarını örnek gösteren gazetelere İngilizlerin Hindistan'daki hanlıkları himaye etmelerine rağmen onları ilhak etmemelerini örnek göstererek bundan ibret almalarını tavsiye etmekteydi. *Tercüman*, Rusya'nın buna dikkat etmesi halinde komşularını ve rakiplerini rahatsız etmeyeceğini ve buna bağlı olarak insanlık âleminin övgüsünü kazanacağını iddia etmektedir⁷⁴¹. *Tercüman*'ın çabaları bir işe yaramadı. Çünkü Rus gazeteleri, yaptıkları yayınlarda özellikle Buhara meselesine eğilerek Rus hükümetini kışkırtmaya devam ettiler. Rus gazetelerine göre böyle

⁷³⁹ YY, "Korkunç Dakikalar", s. 101.

⁷⁴⁰ YY, "Buhara İstiklaline Suikasd", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 108, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910, s. 68-69.

⁷⁴¹ YY, "Korkunç Dakikalar", s. 101.

vahşi ve geri kalmış bir memleketin Rus hâkimiyetinde olması utanç olarak görülmekteydi⁷⁴².

Yine ismi belirtilmeyen bir Rus gazetesinin, ekonomik çıkarları öne sürerek Türkistan hanlıklarının ele geçirilmesine yönelik Rus hükümetini kışkırtması da dikkat çekicidir. Türkistan'ın pamuk mahsulünün 150 milyon ruble, yine devlet bankasının Hokand şehrinde senelik alışverişinin de 400 milyon ruble olmasına rağmen Rus hükümetinin Türkistan ile ilgisiz olmasından yakınılmaktadır. *1904-1905 Rus-Japon Savaşı*'nda alınan mağlubiyet ile birlikte Osmanlı ve İran'da meydana gelen olayların⁷⁴³ Türkistan halkını etkilediğinin üzerinde durulmaktadır. Yeni nesil Türkistan'ın artık Avrupa'dan ve Rusya'dan korkup kaçmadığı, bu neslin Avrupa ve Rusya ile ekonomik ve medeni ilişkiler kurduğu belirtilmektedir. 1898 *Andican İsyanı*'ndan sonra idarecilerin bölgeye daha fazla ilgi göstermeleri gerekirken bunu yapmamaları, Rus gazetesinin eleştirisine sebep oldu. Rus gazetesi, Türkistan'daki yeni neslin, dini reislerin etkisiyle Rus idaresini istemediklerini belirtmektedir⁷⁴⁴.

Buhara ve Hive Hanlıkları, yarı bağımsızlıklarını dahi tam olarak icra edememelerine rağmen Rus gazeteleri bu hanlıkların ilhakına yönelik yayınlar yaparak Rus hükümetini sürekli kışkırtmaktaydılar. 29 Mayıs 1873'te Rusya hâkimiyetine giren Hive Hanlığı, 1920'de Harizm Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Rus hâkimiyetinde varlığını devam ettirdi. 1924'te ise cumhuriyete son verilerek Harizm toprakları Özbekistan, Türkmenistan ve Karakalpakistan arasında paylaşıldı⁷⁴⁵.

1920 yılında ilhak edilen Buhara Hanlığının ise, uzun süredir ele geçirilmesi düşünülmekteydi. Afganistan hükümetinin, Taşkent valisine sınır meselesinde Buhara ve Rus hükümetlerinden hangisini muhatap alacaklarını sorması, geçmişten beri ilhakı düşünülen Buhara Hanlığı meselesini Rus hükümeti nezdinde yeniden

⁷⁴² Hüsni, "Buhara Ahvaline Dair", s. 346.

⁷⁴³ Burada olaylardan kasıt Osmanlı ve İran'daki meşrutiyet hareketleridir. Osmanlı'da 1908'deki II. Meşrutiyet kast edilirken İran'da 1906 Meşrutiyet'i kast edilmektedir. 1906 İran Meşrutiyet'i ile ilgili detaylı birliği için Bkz. Selda Kılıç, "İran'da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)", *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 32, Ankara 2002, s. 143-161; Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri", *Akademik Orta Doğu*, C. II, S. 1, Tahran 2007, s. 49-68.

⁷⁴⁴ YY, "Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?", s. 215-216.

⁷⁴⁵ Saray, "Hive Hanlığı", s. 169-170.

gündeme getirdi. Bu ilhakla ilgili plan dahi yapıldı. Plana göre Rus hükümeti, 5 bin kişilik bir kuvvetle 1 Ağustos 1910'da Buhara'yı ilhak edecekti. Böylelikle Afganistan ile sınır komşusu olunacak ve doğrudan doğruya Afganlılarla münasebette bulunulabilecekti⁷⁴⁶. Ancak düşünülen bu ilhak, 1920 yılında gerçekleşebildi. 1920 yılının Ağustos ayında Kızıl Ordu tarafından Buhara şehri ilhak edildi. 6 Ekim 1920'de ise Buhara Hanlığı tamamen ortadan kaldırıldı⁷⁴⁷.

Netice itibariyle Rus hükümetini ilhaklar konusunda sürekli kışkırtan Rus gazeteleri, amaçlarına ulaşmış oldular. Devletin politik ve stratejik düşüncelerinin etkili unsurlar olduğunu kabul etmekle birlikte Rus gazetelerinin hanlıkların ilhak edilmesine yönelik Rus hükümetini sürekli kışkırtmaları da göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husustur.

6. 3. İSLAMİYET'TEN VE MÜSLÜMAN NÜFUSUNUN ARTIŞINDAN DUYULAN RAHATSIZLIK

Rus gazeteleri, İslamiyet'ten ve Müslüman nüfusundan duydukları rahatsızlığı da yayınlarında dile getirdiler. Özellikle *Novoye Vremya*'nın *Kur'an-ı Kerim* hakkındaki düşünceleri dikkat çekicidir. Gazete, *Kur'an-ı Kerim*'deki bazı ayetlere dayanarak Müslümanların Hristiyanlara düşmanlık besledikleri iddiasındaydı. *Kur'an-ı Kerim*'in Müslümanlara; Hristiyanlarla barış yapmamaları ve sürekli savaşmaları gibi emirler verdiğini iddia ederek okuyucularını Müslümanlara karşı kışkırtmaktaydı⁷⁴⁸. Mustafa Naki, *Novoye Vremya*'da yer alan bu düşüncelerin yazarını, Müslümanlarla temasta bulunmadan ve *Kur'an-ı Kerim*'i okumadan bunları yazdığı için eleştirdi. Mustafa Naki, *Kur'an-ı Kerim*'de Müslümanlara ve İslamiyet'e taarruz etmeyenlere karşı, İslamiyet'in ırk ve mezhep ayrımı olmadan iyiliği ve şefkati emrettiğini belirtti. Yazara ise bunu görmesini veya işitmesini tavsiye etti⁷⁴⁹. Gerçekten de Mustafa Naki'nin belirttiği gibi *Kur'an-ı Kerim*'deki ayetlere bakıldığında Müslümanların Hristiyanlara saldırması için herhangi bir emrin olmadığını görüyoruz. Hatta Müslümanlar *Kur'an-ı Kerim*'de saldıran taraf olmamaları konusunda uyarılmaktadırlar. Örneğin *Bakara Suresi*'nin 190. ayetinde; “Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü

⁷⁴⁶ Abdullah, a.g.m., s. 313.

⁷⁴⁷ Şeşen, a.g.m., s. 367.

⁷⁴⁸ YY, “Rusya ve Müslümanlar”, s. 364.

⁷⁴⁹ M. Naki, a.g.m., s. 412.

*Allah aşırı gidenleri sevmez.*⁷⁵⁰ ifadeleri yer almaktadır. Bu ayette açıkça görüldüğü gibi *Novoye Vremya* yazarının iddialarının aksine bir durum söz konusudur. Hristiyanlarla barış yapılmaması, dost olunmaması gibi iddialar da *Kur'an-ı Kerim*'in özünü yansıtmamaktadır. Bu sebeplerden dolayı Mustafa Naki, iddianın sahibi olan yazara, Müslümanları tanımayı ve *Kur'an-ı Kerim*'i okumayı tavsiye etmektedir.

Kur'an-ı Kerim hakkında bu iddialarıyla Rus hükümetini ve kamuoyunu Müslümanlara karşı kışkırtma rolünü üstlenen *Novoye Vremya*, Müslümanları açık bir şekilde Hristiyanlığa davet etmekteydi. Gazetenin Hristiyanlık dini ile ilgili görüşü çok netti. Rusya'daki Müslümanların Orta Çağ halinden çıkıp medeniyet âlemine katılmasını arzu ettiğini belirten *Novoye Vremya*, bunun sınırlarının; Hristiyan ahlakı, Avrupa medeniyeti ve Rus hükümetinin esasları olduğunu ifade etmekteydi. Gazete; “...Avrupa medeniyeti fikrine mugayir ve milliyet esasına mübteni bir medeniyet-i İslamiye şimdiki halimize tevafuk edemez. Biz Hristiyan sıfatıyla İsevilerle cihat fikrine iştirak eylemeyeceğimiz gibi, Rus sıfatıyla da Rusya devlet ve medeniyeti esaslarına dokunacak tedrisata da müsaade edemeyeceğiz...”⁷⁵¹ sözleriyle de kesin çizgisini ortaya koymaktaydı. Mustafa Naki, Hristiyan ahlakı ile ilgili; “Birincisi yani ahlak-ı Hristiyanı Müslümanlara kabul ettirmek acaba Müslümanların Müslümanlıklarına da pek sarih bir müdahaleden başka nedir bilemem?”⁷⁵² sözlerini söyleyerek *Novoye Vremya*'yı eleştirmektedir.

Rus gazeteleri, Müslümanlara karşı her fırsatta çeşitli iddialar öne sürerek kamuoyunun dikkatini çekme gayretindeydiler. *Sırat-ı Müstakim*'de adı belirtilmeyen bir Rus gazetesinin, Tatarlar hakkında ortaya attığı bir iddia da oldukça dikkat çekicidir. Buna göre Rus gazetesi, Tatarların hunhar olduklarını ileri sürerek Rusların damarlarına karışacak olan Tatar kanlarının, Rusları daima hunharlığa sevk edeceğini iddia etmekteydi⁷⁵³. *Sırat-ı Müstakim*'de bu iddiayı adı belirtilmeyen bir Rus gazetesinin ortaya attığı ifade edilirken aynı fikirleri Türkçülük fikri muhaliflerinden Osmanlı yazarı Ebuzziya Tevfik'in *Tasvir-i Efkâr*'da bulunan bir makalesinde dile getirdiği bilgisine ulaşıldı. Buna göre; “Moskof damarlarına ara

⁷⁵⁰ *Kur'an-ı Kerim*, Bakara Suresi, Ayet 190.

⁷⁵¹ YY, “Rusya ve Müslümanlar”, s. 365.

⁷⁵² M. Naki, a.g.m., s. 413.

⁷⁵³ YY, “Beyan-ı Teessüf”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s. 80.

sıra dökülmüş olan Tatar kanları bu kavmi daha hunharlığa sevkedecektir”⁷⁵⁴ şeklindeki düşünce Rus gazetesinin ileri sürdüğü iddia ile aynıdır. Bu düşünce her nereden çıkmış olursa olsun Müslümanlara karşı kamuoyunu olumsuz etkilemesi açısından oldukça önemlidir.

Rus gazeteleri, Müslümanların nüfusunun artışından da şikâyetçiydiler. Bu artıştan özellikle yine *Novoye Vremya* rahatsızdı. Gazeteye göre İdil (Volga) havzasındaki Putperest Türklerin, Tatarların etkisiyle Müslüman olmaları, Rus hükümetinin tebaasından habersiz ve ilgisiz olmasının bir neticesiydi⁷⁵⁵. 1905 İhtilalinden sonra verilen din ve vicdan hürriyetinin, Rus hükümeti açısından beklenmedik sonuçları ortaya çıkarması, ilgili kanun maddesinin yeniden gözden geçirilmesine sebep oldu. Duma’da da din değiştirme meselesi hakkında görüşmeler devam etmekteydi. Çar II. Nikola’nın dini hürriyetinden sonra Hristiyanlıktan vazgeçenlerin sayısının artması, ilgili maddeye ağır şartlar konulmasına sebep oldu⁷⁵⁶. Dini hürriyetin verilmesinden sonra Müslümanların sayısındaki artıştan Rus hükümeti gibi *Novoye Vremya* da rahatsızdı. Çünkü bu hürriyetten sonra Rusya’da pek çok insan İslamiyet’e geçiş yaptı. İslamiyet’e gönüllü olarak geçenlerle birlikte Rus hükümetinin baskılarından dolayı Hristiyan gibi görünen; ancak kalplerinde İslamiyet’i gizli olarak yaşayan pek çok insan da dinlerini açık bir şekilde yaşamaya başladılar. Bu durum Rus hükümeti başta olmak üzere İslamiyet’e karşı olan herkesi rahatsız etmekteydi. Müslümanlara ve İslamiyet’e olan düşmanlığını açık bir şekilde beyan eden *Novoye Vremya*, özellikle Tatarların dini propaganda yapmasından şikâyetçiydi. Dini hürriyetten sonra Müslümanların nüfusundaki artış *Novoye Vremya*’nın hükümeti eleştirmesine ve kışkırtmasına sebep oldu. *Sırat-ı Müstakim*’de yer aldığına göre *Novoye Vremya*; “Tatarların din-i İslam’a davet etmek hususunda gösterdikleri teşebbüsata Rusya ne yapmıştır?” sözleriyle Rus hükümetini hem eleştirmekte hem de Müslümanlara karşı kışkırtmaktaydı. İslamiyet’in yayılmasından duyduğu kaygıyı da dile getiren gazete; “Tatarların sa’y ü gayreti Âlem-i Nasraniyet ile Âlem-i İslam’ın temasda buldukları muhitte bu kadar tesir gösterirse Şark cihetlerinde neler yapmaz? Tarafımızdan gösterilen âdem-i dikkatten dolayı Din-i İslam orada dehşetli muzafferiyetlere nail olmaktadır” sözleriyle Tatarların

⁷⁵⁴ Kırımlı, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1916)*, s. 197.

⁷⁵⁵ YY, “Müslümanlar ve Rusya”, s. 301.

⁷⁵⁶ Nefer Ali, a.g.m., s. 94.

amaçlarında başarıya ulaştıklarına işaret etmekteydi. Kırgızlarla Kalmukların şiddetli bir şekilde ikaz edildikleri, o zamana kadar din ile alakasız yaşayan bu milletlerin arasında Müslüman nüfusunun gittikçe arttığı ve Tatarların Orta Asya'daki Müslümanları kendi nüfuzuna almaya çalıştığı da altı çizilen hususlardı⁷⁵⁷. *Novoye Vremya*, görüldüğü üzere İslamiyet'e ve Müslümanlara dair görüşlerini beyan ederek Rus hükümetini tedbir almaya ve kışkırtmaya gayret etmekteydi. Dolayısıyla dini hürriyetin verilmesini öngören kanun maddesinin Müslümanların artışına bağlı olarak yürürlükten kaldırılmasında *Novoye Vremya*'nın kışkırtıcılığının rolü de büyüktür.

Rus gazeteleri, Japonların İslamiyet'i kabul etmelerine dair de kaygılıydılar. *Sırat-ı Müstakim*'de yer aldığına göre Rusya Dâhiliye Nezareti'nin fikir yayını olan ve adı belirtilmeyen bir Rus gazetesinin, İslam birliği kaygısıyla bir makale yayımlayıp çeşitli görüşler ileri sürdüğü anlaşılmaktadır. Bu makalenin önemli kısımlarını Kazanlı *Yulduz Gazetesi*'nin çevirdiği, *Sırat-ı Müstakim*'in ise bu çeviriyi alıntılıdığı görülmektedir. Bu makalede Rus gazetesi, dünyadaki Müslümanların kıpırdanmaya başladıklarına, İslam birliğini sağlamaya hatta bütün insanları hâkimiyetlerine almak istediklerine vurgu yapmaktadır. Rus gazetesi, Uzakdoğu'da İslamiyet'in yayılışından duyduğu kaygıyı da dile getirmektedir. İslam birliği hareketinin başında bulunmak emelinin Japonları İslam'ın kabulüne belki teşvik edeceği ve bunun da emarelerinin görülmeye başladığı belirtilmekteydi. Rus gazetesi, Japonların bir kısmının Müslüman olduğunun, Japon hükümetinin kendisini İslam'ın dostu, hatta hamisi saydığına da altını çizmekteydi⁷⁵⁸.

7. RUS İDARESİNİN MÜSLÜMANLARI SİNDİRME YÖNTEMLERİ

Rus hükümetinin Müslümanlara yönelik baskılarında farklı sindirme yöntemleri takip ettiğini görmekteyiz. Bu sindirme yöntemleri, Rusya Müslümanlarının çeşitli faaliyetlerini engellemeye yönelikti. Bu sindirme yöntemlerine bakıldığında; evlerde, iş yerlerinde vs. aramalar yapılarak zararlı görülen nesnelere el konulması; iş yerlerinin, eğitim kurumlarının mühürlenmesi; açılması planlanan kurumlara ruhsat verilmemesi, zararlı görülen kişilerin; tutuklama, azledilme, sürgün veya hapis cezaları almaları gibi farklı yöntemlerin icra

⁷⁵⁷ YY, "Rusya ve Müslümanlar", s. 364.

⁷⁵⁸ YY, "İntibah-ı İslam Aleyhine", s. 393.

edildiğini görmekteyiz. *Sırat-ı Müstakim*'de bahsi geçen sindirme yöntemlerine pek çok örnek mevcuttur.

7. 1. ARAMALAR, EL KOYMALAR VE TUTUKLAMALAR

Rusya Müslümanlarının gelişmesini, medeniyetçe ilerlemesini istemeyen ve her türlü baskısını icra eden Rus hükümeti, Müslümanların evlerinde, iş yerlerinde, gazete idarelerinde ve eğitim öğretim kurumlarında aramalar yaparak zararlı gördüğü nesnelere el koymaktaydı. Aynı zamanda eğitim öğretim kurumlarında da aramalar yaparak zararlı gördüğü kurumları kapatmaktaydı. Sadece bununla da yetinmeyen Rus hükümeti, pek çok Müslümanı da tutuklamaktaydı.

İslamiyet'in yayılmasını engelleme amacıyla olan Rus hükümeti, İslam'ı yaymak isteyen Müslümanları engellemek için elinden gelen her şeyi yapmaktaydı. Rusya'da bazı Müslüman ulemasının, İslam'ın; “*iyiliği emretmek, kötülükten men etmek*” emrine tabi olarak İslam'ı yaymaya çalışmaları, Rusya Dâhiliye Nezareti tarafından engellenmeye çalışıldı. Bu gibi dini faaliyette bulunanların derhal tutuklanarak mahkemeye getirilmeleri valilere emredildi⁷⁵⁹. *Sırat-ı Müstakim*, Rusya Duma'sındaki *Kadetler*'in resmi gazetesi *Reç* 'te yer alan bir meseleyi okuyucularıyla paylaşmaktadır. Buna göre Arsay isimli bir köyde Müslüman olan Mecusilerin, çocuklarına İslam dinini öğretmesi için gönderilen muallim, Rus polisleri tarafından tutuklandı⁷⁶⁰.

Rus hükümetinin baskıları sadece İslam dinini yaymak isteyenlere uygulanmadı. Rusya Müslümanları, gelişmeye doğru adım attıklarından beri Rus hükümeti ve Rus basını, Rusya Müslümanları aleyhine taarruza başladılar. Kazan, Orenburg, Ufa ve Bakü gibi İslam merkezlerinde bütün Müslüman gazetelerinin idarehanelerinde aramalar yapıldı. Bu aramalar sonucunda pek çok gazeteci tutuklandı ve bazı gazeteler kapatıldı⁷⁶¹.

Rus hükümeti, gelişmede çok önemli bir rol oynayan eğitim öğretim faaliyetlerini de engellenmeye çalıştı. Hükümet tarafından mektepler medreseler kapatılırken yeni mektep ve medreselerin yapımına da zorluklar çıkarıldı. Mustafa

⁷⁵⁹ YY, “Rusya”, S. 102, s. 419.

⁷⁶⁰ YY, “Rusya'da Hürriyet-i Vicdaniyye!”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 160.

⁷⁶¹ YY, “Haksız İtham, Muhıkk Müdafaa”, s. 142.

Naki'nin belirttiğine göre XIX. yüzyılın sonlarına kadar Müslümanlar adına yeni mektep ve medreseler yapılmadı. Eskilerinden de okuryazarlar çok az çıktı. Müslümanlar adeta cahil bırakılmaktaydı⁷⁶². Müslümanların gelişmesine, medeniyetçe ilerlemesine katkı sağlayacak her şey hükümetin baskısına uğramaktaydı. Bu anlamda inisiyatif alan kişiler de bu baskılardan nasibini aldılar. Hükümet tarafından kapatılan mektep ve medreselerin muallimleri ve müderrisleri tutuklandılar⁷⁶³.

Çin sınırında bulunan Gulca şehrinde Müslümanlar tarafından açılan mektep, Rus hükümeti tarafından kapatıldı. Orenburg taraflarındaki İmankul'da İslam medreseleri kapatıldı⁷⁶⁴. İdil (Volga) Nehri civarında yaşayan Müslümanlar arasında 1552'de Ruslar tarafından ele geçirilen Kazan Hanlığının yeniden canlandırılması için bir cemiyetin kurulduğu, bu cemiyetin İslam memleketleri ve İstanbul ile görüşmelerde bulunduğu istihbaratı üzerine, Rus hükümeti tarafından Müslümanlara baskılar uygulandı. Rus hükümeti, bu istihbarata dayanarak *Bubi Medresesi*'nin müdürleri olan Ubeydullah ve Abdullah Efendileri tutukladı. Medresenin muallimleri de tutuklanarak evlerinde aramalar yapıldı. Yine Lonez Medresesi müdürü ve müderrisi Ali İşan'ın oğlu Necip Efendi de tutuklandı. Kazan şehrinin bütün Müslüman kitapçılarında polisler tarafından aramalar yapıldı. "*Bin bir Hadis-i Şerif*" (Mısır ve Kazan baskıları) tercümelerine el konuldu. Troiski şehrinde Rusya Müslümanlarının hadimlerinden olan Abdurrahman Efendi Ahmeref'in evinde aramalar yapılarak evraklarına el konuldu. Ufa şehrinde daha önceleri Duma vekillerinden birisi olan, Kırgız-Kazak han zadelerinden dini ve milli gayretleriyle tanınan Sultan Seyyid Giray Cantura'nın konaklarında aramalar yapılarak evraklarına el konuldu. Rusya Müslümanlarının siyasi yazarlarından *Vakit Gazetesi*'nin başyazarı Fatih Kerimi ve yine aynı gazetenin yazarlarından Burhan Şeref ve Abdurrahman Fahreddin Efendilerin de evlerinde 5-6 saat arama yapıldı ve kâğıtla alakalı olan ne varsa hepsi toplatıldı. "*Şura*" isimli İslam dergisinin müdürü ve başyazarı Kadi Rızaüddin İbni Fahreddin'in iş yerinde de aramalar yapılarak eserlerine ve evraklarına el konuldu. Yine çeşitli köylerde imamların evleri aranarak

⁷⁶² M. Naki, a.g.m., s. 412.

⁷⁶³ YY, "Büyük Bir Medresenin Kapatılıp Müderrislerinin Tevkifi", s. 432.

⁷⁶⁴ YY, "Müslümanlara Tazyikat", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 209.

tutuklamalar gerçekleşti. Kazan'daki medreselerde de polis tarafından aramalar yapıldı⁷⁶⁵. Perm şehrinde İslam cemiyeti reisi İsmetullah Efendi'nin konağında ve mağazasında jandarmalar tarafından aramalar yapılarak bazı evraklara el konuldu. Yine Perm'de Nadejda madeninde muallim Abdürrahim Efendi'nin evinde aramalar yapıldı ve kendisi vilayet merkezine götürüldü. Yine Perm'de bulunan birkaç mektep ve medresede aramalar yapıldı ve sorgulamalar gerçekleştirildi⁷⁶⁶.

Sırat-ı Müstakim'in *Yulduz Gazetesi*'nden yaptığı alıntıya göre Rusya'da mekteplerin kontrol edilmesi ve muallimlerin tutuklanması hareketinin Uzakdoğu'ya kadar ulaştığının haberi verildi. Mançurya'da Haylar isimli şehirde Müslüman mektebini idare eden Kazani Kıvam Efendi'nin mektebi, Rus memurlar tarafından kontrol edildi ve kapatılmak istendi; ancak orada itibarlı tüccarlardan birisi olan H. Akçurin Efendi buna engel oldu⁷⁶⁷. Virhani Odin şehrindeki "*Müsavat*" isimli mekteb-i ibtidai ise kapatılmaktan kurtarılamadı⁷⁶⁸.

Rus hükümeti, baskılarını her yerde icra etmekteydi. II. Katerina tarafından 1783 yılında ele geçirilen Kırım'da da bu baskılar kendisini göstermekteydi. Kırım'ın idare merkezi olan Akmescit'te birkaç itibarlı Müslümanın evleri arandı. Yine Yalta Sancağında da birkaç mektep ve muallimlerinin evleri aranarak İstanbul basması kitaplara el konuldu. Akmescit şehrinde Cemiyet-i Hayriyye idaresine bağlı 100'den fazla öğrencisi bulunan Müslüman rüştiyesi ve *Kaspi* isimli bir gazeteden verilen habere göre; Akmescit rüştiyesinin dışında 7 Müslüman rüştiyesi Rus hükümeti tarafından kapatıldı. Yalta sancağında bulunan Müslüman mekteplerinde aramalar yapılarak Türkçe ders kitaplarına el konuldu⁷⁶⁹. Akmescit'te olduğu gibi farklı yerlerde de Müslümanlara ait olan rüştiyeler devlet tarafından kapatıldı⁷⁷⁰. *Sırat-ı Müstakim*'e Kırım'dan gönderilen bir mektupta; Yalta ve etrafındaki köylerde pek çok Müslümanın evlerinin arandığı ve İstanbul'da basılan kitap, gazete, dergi vs.

⁷⁶⁵ YY, "Rusya'da Tazyikat", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 132, 3 Mart 1326/16 Mart 1910, s. 31.

⁷⁶⁶ YY, "Müslümanlara Tazyikat", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326/30 Mart 1910, s. 64.

⁷⁶⁷ YY, "Rusya'da Tazyikat", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 139, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 144.

⁷⁶⁸ YY, "Rusya'da Tazyikat", S. 139, s. 144.

⁷⁶⁹ YY, "Müslümanlara Tazyikat", S. 116, s. 209.

⁷⁷⁰ YY, "Rusya İslamları Tazyik Ediyor", s. 431.

ne varsa hepsinin toplatıldığı bildirilmekteydi⁷⁷¹. Rus hükümetinin Müslümanların inancını ve medeniyetini mahvetmek amacıyla sadece eski Kırım hanlarının ikametgâhı olan Bahçesaray'a el atmadığı; ancak son gelen *Tercüman Gazetesi*'nden Rusya'nın buraya da el attığının haberi verildi⁷⁷². Nitekim *Sırat-ı Müstakim*'in 154. sayısında da Bahçesaray'da bir tutuklamanın haberi verildi. Burada mühürlemenin de olması dikkat çekicidir. Rus polisi ve jandarması, Fetih Sala imamı Hüseyin Efendi ile kardeşi Kitapçı Ali Tarpi Efendi'yi tutukladı. Ali Efendi'nin dükkânı kapatılarak mühürlendi⁷⁷³.

Rus hükümeti tarafından Müslümanlara yönelik arama, tutuklama ve el koymalara ilişkin *Sırat-ı Müstakim*'de pek çok örnek mevcuttur. “*Uluğ-ı Meteseke*” ilinde birinci mahalle imamı Molla Salih'in evinde ve medresesinde polis tarafından aramalar yapıldı ve bazı evraklara el konuldu. Aynı zamanda imamın kendisi de tutuklandı⁷⁷⁴. Perm vilayetinde “*Navjava*” imalathanesinde imamlık yapan Şakircan Efendi Hamidi ile Muallim Sadık Efendi Hamidi, tüccardan Mir Haydar Habibullah, Hamidullah Gaffar, Nizamüddin İbrahim ve polis memuru Gilman Şehidullah Efendilerin evlerinde aramalar yapılarak bu kişilerin bütün kitaplarına ve evraklarına el konuldu. Kazan vilayetinde de Kaçmir karyesi imamı Abdullah Efendi'nin ve Paçak karyesi imamı Hanefi Efendi'nin evlerinde de aramalar yapıldı ve imam efendiler tutuklandı. Kazakistan'ın Simi şehrinde muallim Mir Yakub Efendi'nin hücresi arandı ve kendisi de tutuklandı. Buradaki aramalarda pek çok polis ve jandarma memurunun bulunduğu ve aramaların sabahtan akşama kadar sürdüğüne dikkat çekilmektedir. Mir Yakub Efendi'nin kitapları ve evrakları arasında memurların en çok dikkatini çeken, onun kendi eserleri olan *Uyan Kazak* risalesi, *Kazakistan Gazetesi*'nin nüshaları ile birlikte Kazakça yazılmış olan *Örnek*, *Kırk Masal* ve *Tomaç* kitapları oldu. Bu eserler, sansür uygulaması kaldırıldıktan sonra

⁷⁷¹ YY, “Kırım'da İstanbul Kitapları ve Mecmualarının Toplanması”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 431.

⁷⁷² YY, “Haksız İtham, Muhıkk Müdafaa”, s. 142.

⁷⁷³ YY, “Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 154, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 384.

⁷⁷⁴ YY, “Tazyikat”, S. 150, s. 320.

basıldı. Yine Mir Yakub Efendi'nin Kazak çocukları için hazırlamakta olduğu üçüncü cüz okuma kitabına da Rus memurları el koydu⁷⁷⁵.

Bubi'de; bazı dükkânlar, kütüphaneler ve medreseler kapatıldı. Hükümet, yaptığı aramalar neticesinde bazı eserlere el koydu. *Sırat-ı Müstakim* de el konulan yayınlar arasındadır. *Sırat-ı Müstakim* dışında; Nuru'l-Hidaye, Servet-i Fünun, Hat, El-Menar, Tarih-i Arab, Tarih-i Kavm-i Türki, Bulgar Tarihi, Tokayef Şiiri, Aziz Feyzi Şiiri, Malumat, Tanin, Ruh'u'l-Beyan Türki, Beyan-ı Hakikat, Necm-i Hürriyet, El-Müeyyed, Mecid Gafuri şiiri ve Müslümanın Gazetesi'nin beşinci sayısı bulunmaktaydı. Memurların daha başka kitapları da aldıkları ve birçok kitapları da soruşturdukları ifade edilmektedir. Cuma günü yapılan teftişte halk imamsız kaldığı için Cuma namazının da kılınmadığı belirtilmektedir⁷⁷⁶.

Müslümanların bazı haklar talep etmeleri de baskıya uğramalarına neden olmaktadır. Beva Sancağı halkı, ana dilleriyle ders görmelerinin kaldırılmamasını rica etmek üzere Duma'ya telgrafname gönderdiler. Bu sebeple adı geçen halk üzerinde takibat başlatıldı. Aşkabat şehri civarında bulunan Annav isimli Teke Türkmen Köyü'nde Rus polisleri tarafından evlerde aramalar yapıldı. Bu nedenle kadınlar, çocuklarını alıp sahraya kaçtılar. Kafkasya'nın Keçe şehrinde de Müslümanların "Medrese" isimli kitap dükkânında aramalar yapıldığı; ancak kanuna aykırı bir şeyin bulunmadığı ifade edilmektedir⁷⁷⁷.

Rus hükümeti tarafından tutuklanan bazı kimselerin bedel ödenerek kurtuldukları görülmektedir. Örneğin Taşkent'te Türk casusları zannedilen ve polis tarafından tutuklanan 3 Arap, Müslümanlardan birisinin ödediği kefalet bedeliyle serbest bırakıldı⁷⁷⁸.

7. 2. SÜRGÜNLER

Rus hükümetinin Müslümanları sindirme yöntemlerinden bir diğeri sürgünlerdi. Rus hükümeti, zararlı kabul ettiği Müslüman mekteplerinde aramalar

⁷⁷⁵ YY, "Tazyikat", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 399.

⁷⁷⁶ YY, "Tazyikat", S. 155, s. 399.

⁷⁷⁷ YY, "Tazyikat" (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 304.

⁷⁷⁸ YY, "Rusya", (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 114, 28 Teşrin-i Evvel 1326/10 Kasım 1910, s. 176.

gerçekleştirdi ve birçok mektebi kapatarak muallimlerini sürgün etti⁷⁷⁹. *Sırat-ı Müstakim*'de sürgünlerle ilgili örnekler mevcuttur. Osmanlı Devleti'nde eğitim alıp Rusya'da muallimlik yapanların bir kısmı mekteplerden uzaklaştırılırken diğer bir kısmı sürgün edildi⁷⁸⁰.

Rusya Müslümanlarının çeşitli alanlarda yayınlar yapmasını istemeyen Rus hükümeti, bu alanda baskısını hissettirmekteydi. Buna bağlı olarak bazı kişilerin risale ve gazete gibi yayınlar yapmaları, Rus hükümeti tarafından sürülmelerine sebep oldu. Kazan ulemasından Damolla Alimcan El-Barudi⁷⁸¹ ve Damolla Abdullah Abanay'ın evleri, hükümet memurları tarafından arandı. Damolla Alimcan El-

⁷⁷⁹ Ömer, "Hilal ve Salib", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 137, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910, s. 110.

⁷⁸⁰ YY, "Rusya İslamları Tazyik Ediyor", s. 431.

⁷⁸¹ Damolla Alimcan El-Barudi (1857-1921): Rusya Müslümanlarının dini, milli ve kültürel yaşamında önemli bir rolü üstlenmiş olan El-Barudi, 1857 yılında Kazan şehri civarında bulunan *Kiçik Kaval Köyü*'nde dedesinin evinde dünyaya geldi. Babası Muhammedcan Efendi Bin Bünyamin'dir. Annesi ise Bibi Fahrünnisa Hanım'dır. Çocukluğu Kazan şehri civarındaki *Çuvaş İli Köyü*'nde geçen El-Barudi, eğitim hayatına Kazan şehrinde başladı. 1862 yılında Kazan şehrinin ikinci mahallesindeki *Göl Boyu Medresesi*'ne gönderilen El-Barudi, burada Arapça gramer kitaplarını bitirdikten sonra mantıktan *İsagoci* kitabını, arkasından bazı şerh ve haşiye kitaplarını bitirip 1871 yılından itibaren bazı şakirtlere ders vermeye başladı. Hocası Salahaddin Hazret'in, Buhara'da tahsilini tamamlaması tavsiyesi üzerine 1875 yılında Buhara'ya gitti. Buhara'da eğitim aldığı sıralarda Buhara medreselerinin ıslaha ihtiyaç duyduklarını gördü. Buradaki eğitimini tamamladıktan sonra 1882 yılında yeniden Kazan'a döndü. Aynı yılın sonunda imamlık ve müderrislik belgelerini aldı. El-Barudi, o dönemlerde dini görüşleriyle eleştirilen Kursavi ve Mercani gibi kişilere olan hayranlığıyla ön plana çıktı. Özellikle Mercani'ye ait 1870 yılında yayımlanan *Nazureti'l-Hak* isimli kitabı okuduktan sonra Mercani'ye olan hayranlığı daha da arttı. Mercani gibi El-Barudi'de kelim ilmiyle uğraşmanın imana zarar verdiği gerekçesiyle Kur'an'a ve Sünnete yönelmenin daha uygun olduğu kanaatine vardı. Mercani'nin görüşlerine olan yakınlığıyla ve Mercani'ye olan eleştirilere karşı çıkmasıyla Mercani'nin de kendisine yakınlık duymasını sağladı. El-Barudi, 1901 yılında kurduğu *Muhammediye Medresesi*'yle de ön plana çıktı. Modern tarzdaki bu medrese; *iptidai, rüşdi, idadi* ve *ali* gibi kademelerden oluştu. El-Barudi, bu medresede Mercani'den etkilendiği görüşlere uygun bir eğitim sistemi meydana getirdi. *Usul-ı kadim* tarzı medreselerde geniş yer tutan kelam ve mantık dersleri, bu medresede müfredat dışı bırakıldı. Dini olarak; Kur'an, tefsir, hadis, İslam tarihi ve ahlak dersleri müfredata dâhil edildi. Türkçe ve Rusça dil eğitimine de önem verildi. Bunların dışında; geometri, coğrafya, modern mantık, tarih, felsefe, pedagoji ve iktisat dersleri de *Muhammediye Medresesi*'nde ayrıca öğretilenkti. Modern tarzda açılan bu medrese, ilerleyen dönemde ünlenecek pek çok yerden talebeleri kendisine çekti. Medresenin eğitim kadrosunda Yusuf Akçura gibi önemli isimleri de görüyoruz. Yusuf Akçura, *Muhammediye Medresesi*'nde iki yıl boyunca tarih, coğrafya ve Osmanlı Edebiyatı dersleri verdi. Damolla Alimcan El-Barudi, Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerinde de kendisini gösterdi. İkinci ve üçüncü kongrelerde fiili olarak bulunan El-Barudi, ikinci kongreden önce Rusya İçişleri Bakanı ile görüşmeye giden 4 kişilik heyet içerisinde yer aldı. Ağustos 1906'da Nijniy Novgorod'da toplanan üçüncü kongrenin başkanlık heyetine seçildi ve toplantıda ilk sözü kendisi aldı. El-Barudi'nin en dikkat çeken özelliklerinden birisi de Rusya Müslümanlarının seçimle belirlenmiş ilk müftüsü olmasıdır. Onun seçilmesine kadar Rusya Müslümanlarının büyük bir kısmının müftülüğünü yerine getiren *Orenburg* müftüleri, Rus hükümetinin tayiniyle atanırlardı. El-Barudi, müftülük görevini 1917 yılından 1921 yılındaki vefatına kadar sürdürdü. Damolla Alimcan El-Barudi ile ilgili daha fazla detaylı bilgi için Bkz. Yusuf Akçura, *Damolla Alimcan El-Barudi Tercüme-i Hali*, Haz. Ahmet Kanlıdere, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2019.

Barudi'nin; din, felsefe ve ahlak içerikli “*Ed-Din Ve'l-Edeb*”⁷⁸² isimli dergisi ve Damolla Abdullah Abanay'ın “*Azad*” isimli milli ve siyasi gazetesi sürgün edilmelerine sebep oldu. Rus hükümetinin iddiasına göre bu kişiler, yayınladıkları bu eserleriyle 1905 İhtilali sırasında Rusya Müslümanlarının hürriyetperver hareketlerine kılavuzluk yaptılar. Bu nedenle Rus hükümeti, 1906 yılında bu kişileri Kazan'dan Kuzey Rusya'ya 4 sene süreyle sürgün etti. Bu kişiler sürgündeyken yabancı memleketlere seyahat izni aldılar ve Osmanlı Devleti'ne geldiler. İstanbul'da buldukları zaman Musa Kazım, Ahmet Mithat Efendi gibi kişilerle görüşerek ilimlerini tasdik ettirdiler. Hatta Damolla Alimcan El-Barudi'ye ilmini tasdik etmek amacıyla Osmanlı padişahı ve İslam halifesi V. Mehmed tarafından mecidiye nişanı⁷⁸³ verildi. Bu kişiler, sürgünleri son bulduktan sonra Kazan'a döndülerse de imamlık ve müderrislik yapmalarına Rus hükümeti tarafından izin verilmedi⁷⁸⁴.

7. 3. HAPİSLER

Rus hükümeti, baskı altında tuttuğu Müslümanlara hapis cezaları da vermekteydi. Rusya Müslümanları, haklarını savunmak amacıyla hükümete itiraz dilekçelerini verdiler. Ancak bu itiraz dilekçeleri, kendilerinin çeşitli cezalar almalarına, hatta hapsedilmelerine sebep oldu. Bazı gazete yazarlarının Rus hükümetini eleştiren yazılar kaleme almaları da Rus hükümeti tarafından hapsedilmelerine sebep oldu. *Sırat-ı Müstakim*'de bu meseleyle ilgili örnekler mevcuttur. *Vakit Gazetesi*'nin sahibi Fatih Kerimi, gazetesinin 548. sayısında “*Bügülme Darü'l-muallimini*” başlığıyla yayınladığı makaledeki düşüncelerinden

⁷⁸² Damolla Alimcan El-Barudi'nin Mart 1906 yılından itibaren çıkarmaya başladığı dergisidir. 1918 yılına kadar yayın hayatına devam eden dergi, zaman zaman yayınına ara vermesi sebebiyle toplamda 8 yıl yayınlanabildi. Dergide yazı dili olarak Tatar lehçesi kullanıldı. El-Barudi; dini, ahlaki, ilmi, ticari vs. konularında Rusya Müslümanlarının öğrenmesi gereken kaidelerin olduğunu düşünerek bu dergiyi çıkardı. Fikirlerini beyan ettiği bu dergi, aynı zamanda kendisi tarafından kurulan *Muhammediye Medresesi*'nin yayın organıydı. Toplamda 122 sayı yayımlanan dergide; Tatar dilinin geleceği, kadın hakları, eğitim konuları, dini meseleler, tarih yazıları, tercümeleler, biyografiler vs. yer almaktaydı. Dergide bulunan yazıların çoğu El-Barudi'ye ait olmakla birlikte derginin yazar kadrosu *Muhammediye Medresesi*'nin imamlarından, muallimlerinden ve şakirtlerinden oluşmaktaydı. Bkz. Akçura, a.g.e., s. 108-111.

⁷⁸³ Osmanlı nişanlarından birisidir. Batı tarzındaki ilk nişan olan *Mecidiye Nişanı* iyi hizmet edenlere verilirdi. 1852'de uygulanmaya başlayan *Mecidiye Nişanı*, Sultan Abdülmecid'den (1839-1861) dolayı bu ismi aldı. Birinci, ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci dereceden rütbeleri bulunan *Mecidiye Nişanı* kayd-ı hayat (ömür boyunca) şartıyla verilirdi. *Mecidiye Nişanı* ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 428; İbrahim Artuk, “Nişan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXIII, Ankara 2007, s. 154-155.

⁷⁸⁴ YY, “İki Âlimin Evinde Taharriyat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.

dolayı hem para cezası aldı hem de hapsedildi. Fatih Kerimi, adı geçen makalesinde Rus hükümetini Müslümanların *darü'l-muallimin* açmalarına ruhsat vermemesi ve şahadetnameleri sadece kendi okullarından mezun olanlara vererek diğerlerini yok saymasını eleştirdi⁷⁸⁵. Yine *Hilal Gazetesi* şairi Ali İyaz Bey'in de Rusları eleştiren bir manzume yazması, gazetenin Ruslar tarafından kapatılmasına ve kendisinin de Bakü hapishanesine hapsedilmesine sebep oldu. Ancak Ali İyaz Bey, bir süre sonra Bakü'de hamiyetli zenginlerden birisinin bedel ödemesiyle kurtarıldı⁷⁸⁶.

Duma'da vekillik yapmış kişiler dahi hapis cezalarından nasibini aldılar. Kırgız Hanı Cihangir Hanın torunlarından Sultan Selim Giray Can Töre, *Petersburg darü'l-fünun*'undan mezun olmakla birlikte, I. Duma'ya Ufa vilayetinden seçilmiş bir vekildi. Aynı zamanda Ufa İslam medresesi nazırı ve Rusya Müslümanlarının önemli hizmetkârlarından birisiydi. Bu kişi, I. Duma'nın 1906'da son bulmasından sonra, vekiller tarafından Rus halkına dağıtılan itiraznameye⁷⁸⁷ imza attı. Bu, onun 3 ay süreyle hapis cezasına çarptırılmasına sebep oldu⁷⁸⁸. *Sırat-ı Müstakim*'in 137. Sayısında da belirtildiği üzere Müslümanların evinde arama yaptıran Rus hükümeti, birçok Müslüman gazeteciyi hapis cezasına çarptırdı⁷⁸⁹.

7. 4. AZİLLER

Rus hükümetinin Müslümanlara uyguladığı baskı yöntemlerinden bir diğeri de aziller yani görevden almalarıdır. Eğitim öğretim üzerindeki baskıların neticesinde bazı kişiler görevlerinden azledildiler. Rus hükümeti tarafından Türkistan'a gönderilen müfettişler, Türkistan'da muallimlik yapan Kazan Tatarlarını, İslam birliği ve Türk birliği görüşlerini yaydıkları iddiasıyla görevlerinden azlettiler. Yine Kostanay şehrinde de Nogay Yak Mahallesi imamı Said Zübeyri Efendi, hükümet tarafından görevinden azledildi. Bu nedenle idaresini yürüttüğü 6 muallim ve 300 şakirt, medresedeki eğitim öğretime ara vermek zorunda kaldı⁷⁹⁰. Viranhi Odin

⁷⁸⁵ YY, "Rusya", S. 83, s. 96.

⁷⁸⁶ YY, "Kafkasya'da Doğup Batan Hilal", s. 15.

⁷⁸⁷ "*Viborg Beyannamesi*" olduğunu düşünmekteyiz.

⁷⁸⁸ YY, "Muhterem Bir Misafir", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 110, 29 Eylül 1326/12 Ekim 1910, s. 102.

⁷⁸⁹ Ömer, a.g.m., s. 110.

⁷⁹⁰ YY, "Müslümanlara Tazyikat", S. 119, s. 255.

şehrinde “*Müsavat*” isimli mektebin muallimi Timur Ali Efendi, hükümet tarafından görevinden azledildi⁷⁹¹.

Rus hükümetinin azillerinden Rusya’da bulunan Osmanlı vatandaşları da nasibini aldı. *Sırat-ı Müstakim*’de belirtildiğine göre Kafkasya’da meslek öğretmeye çalışan Osmanlılar, bu vazifelerinden azledildiler. Bu nedenle Kafkasya’daki birçok mektep muallimden mahrum kaldı⁷⁹².

Rus hükümetinin azillerinden imamlar da paylarını aldılar. Kazan Vilayetinin Mamav Sancağındaki köy imamlarından dördü, hükümet tarafından görevlerinden azledildi. Bunlardan birisinin Osmanlı donanmasına yardım toplaması, bir diğerinin ise Hristiyan bir kızın Müslüman olmasına aracı olması, azledilmelerine sebep oldu. Diğer ikisinin azil sebepleri ise bilinmemektedir⁷⁹³.

Orenburg müftüsü ile beraberindeki özel bir heyet, Rusya’nın başkenti Petersburg’a gelerek Dâhiliye Nezareti’ne birkaç seneden beri köy imamlarına Rus memurlarının yaptığı baskıyı şikâyet ettiler. Bu şikâyette, Rus memurlarının Orenburg ve Ufa’daki imamları görevlerinden azletmelerinin keyfi olduğu belirtilmekteydi. Müftünün bu şikâyetinden sonra Dâhiliye Nazırı müsteşarı, imamlara zulmeden Rus memurları hakkında soruşturma yapılacağını vadetti⁷⁹⁴.

7. 5. RUHSAT VERMEMELER

Rus hükümetinin baskı yöntemlerinden bir diğeri de bazı girişimlere ruhsat vermeme, yani izin vermeme yöntemi idi. Dergide buna ilişkin örnekler de mevcuttur. Rus hükümeti, pek çok alanda Müslümanların faaliyetlerini engelleme amacındaydı. Örneğin Kazan’da birkaç kişi tarafından çıkarılmak istenen gazetelere hükümet tarafından ruhsat verilmedi⁷⁹⁵.

Rus hükümeti, Müslümanların eğitim öğretim kurumları açmasına ruhsat vermemekteydi. Mesela, Müslümanların *darü’l-muallimin* açma girişimleri hükümet tarafından engellenmeye çalışıldı. Fatih Kerimi, *Vakit Gazetesi*’nin 548. sayısında “*Bügülme Darülmualimini*” başlığıyla yayınladığı makalede Müslümanların *darü’l-*

⁷⁹¹ YY, “Müslümanlara Tazyikat”, S. 134, s. 64.

⁷⁹² YY, “Müslümanları İşgal Eden Mesail”, s. 397.

⁷⁹³ YY, “Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 319.

⁷⁹⁴ YY, “Rusya İslamları”, S. 182, s. 418.

⁷⁹⁵ Ayaz, “Rusya Müslümanları IV”, s. 48.

muallimin'e ihtiyaçlarının olduğuna dair fikirlerini beyan etti. Buna göre; *İslam Terakki Cemiyeti* tarafından Bügülme şehrinde bir *darü'l-muallimin* yapılması için müsaade istenildiği halde, hükümet buna ruhsat vermedi. İfadelere göre hükümet, *darü'l-muallimin* yapılmasına kendi nizamnamesinin dışında kalması, İslam muallimlerinin yetersiz olması, *darü'l-muallimin*'e ihtiyaç olmaması gibi bahanelerle ruhsat vermemekteydi. Fatih Kerimi, hükümetin şهادetnameleri sadece kendi eğitim öğretim kurumlarından mezun olanlara vermesi ve şهادetnamesi olmayan muallimlerin eğitim kurumlarını kapatmasını eleştirdi. Fatih Kerimi, Rusları eleştiren düşüncelerinden dolayı hem para hem de hapis cezası aldı⁷⁹⁶. Bu örnekten anlaşılmaktadır ki Ruslar, çeşitli bahaneler ileri sürerek Müslümanların kendilerine ait eğitim öğretim kurumlarında bir araya gelmelerine müsaade etmemekteydi. Fatih Kerimi örneğinde olduğu gibi Müslümanlar lehine çeşitli düşünceler ileri sürenler de para ve hapis cezalarıyla susturulmaya çalışıldılar.

Orski şehrinde *Şark Kulübü* isminde milli bir müessese açmak isteyen Müslümanlara ruhsat verilmedi⁷⁹⁷. Yine Orenburg müftüsü Muhammedyar Sultanov'un fetva makamında bulunuşunun 25. senesi münasebetiyle hatıra olarak Ufa şehri Müslümanlarının bir *darü'l-muallimin* açma fikrinde oldukları haberi, Rusya'da Müslüman gazetelerinde yer aldı. *Sırat-ı Müstakim*, bunu başarmaları için duacı olduklarını; ancak o zamana kadar birkaç defa *darü'l-muallimin* açma teşebbüsünün Rus hükümetinden ruhsat alamamasından dolayı ümitsiz olduklarını ifade etmekteydi⁷⁹⁸.

Bazı ilmi toplantılara da hükümet tarafından ruhsat verilmedi. Kazan'da Tatarca yapılması planlanan edebi toplantıya, vali sebebini açıklamadan ruhsat vermedi⁷⁹⁹. Yine çeşitli görevlere tayin edilmelerde de Müslümanlara zorluklar çıkarıldı. *Sırat-ı Müstakim*'in "*Ruskoya Salova Gazetesi*"nden yaptığı alıntıya göre II. ve III. Duma vekillerinden Ufalı Mehmet Mirza Tevkilef Efendi, Zadeğânlar Cemiyeti'ne reis seçilmesine rağmen Ufa valisi buna ruhsat vermedi. 5 seneden beri seçilen Tevkilef'in 1911 yılında yeniden görevlendirilmesine ruhsat verilmemesi

⁷⁹⁶ YY, "Rusya", S. 83, s. 96.

⁷⁹⁷ YY, "Rusya'da Müslümanlara Tazyikat", s. 16.

⁷⁹⁸ YY, "İslam Darü'l-Muallimini Küşadına Tevessül", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 224.

⁷⁹⁹ YY, "Kırım'da İstanbul Kitapları ve Mecmualarının Toplanması", s. 431.

bazı Rus gazetelerini bile şaşırttı. Ufa vilayeti Zalataost Nahiyesinde baytarlığa dair bilgi vermek amacıyla Baytar Şahbaz Giray Nikiyef Efendi vilayet meclisi tarafından konferans vermeye tayin edilmiş ise de buna da ruhsat verilmedi. Yine genç avukatlardan İbrahim Aftemof, istinaf mahkemesinin kararıyla yeniden heyet-i udul'a (adiller heyeti) girdi; ancak "...*istinaf mahkemesinin kararı kâfi değildir, bizden de ruhsat almadınız...*" açıklamasıyla İbrahim Aftemof'a da görev ruhsatı verilmedi⁸⁰⁰.

Örneklerden de anlaşılacağı gibi Rus hükümeti, uyguladığı baskı yöntemleriyle Rusya Müslümanlarının etkili bir faaliyet göstermelerini engelleme amacındaydı.

⁸⁰⁰ YY, "Ufa'da Tevkilef'in Tasdik Edilmemesi", (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 16.

BEŞİNCİ BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KENDİ ARALARINDAKİ İHTİLAFLAR VE ÇATIŞMALARI

Rusya Müslümanları arasında tarihten gelen *Sünni-Şii* ve *kadim-cedit* gibi ihtilaflar söz konusuydu. Bu ihtilaflar, zaman zaman çatışmalara sebep olmaktaydı. Bu bölümde bahsi ihtilaflar ve çatışmalar incelenecektir.

1. SÜNNİ-Şİİ İHTİLAFI

1. 1. BUHARA'DA SÜNNİ-Şİİ ÇATIŞMASI

XX. yüzyılın başlarında Buhara, Sünni ve Şiilerin bir arada yaşadıkları bir şehirdi. Burada meydana gelen *Sünni-Şii* çatışması, tarihten gelen *Sünni-Şii* ihtilaflarının çatışmaya dönüşmesine örnek teşkil edecek özelliktedir⁸⁰¹. Bilindiği üzere Şiiler çok uzun zamandır Hz. Hüseyin'in 10 Muharrem 680 tarihinde şehit edilmesini anmak üzere bir araya gelerek merasimler düzenlerler. Bu geleneği devam ettiren Buhara Şiileri, 1910 yılı Ocak ayında merasim düzenlemek üzere bir araya geldiler. Merasime Şiilerin dışında Sünni halk da katıldı. 200 kadar Taşkent ve Hokand medrese talebesi de merasimi izlemek üzere orada bulunmaktaydı. Merasim devam ederken Hokand talebesinden birisinin gülmesini kendilerine hakaret sayan Şiiler, o talebeyi merasim meydanında öldürdüler. Bunun üzerine merasim meydanındaki diğer talebeler şehre dönerek medreselerdeki talebelere olayı abartarak şöyle haber verdiler: “...Arkadaşlar, talim meydanında icra-yı ayin eden Şiiler üzerimize hücum edip rüfakamızdan dördünü itlaf eylediler. Kalkınız! Ehl-i Sünnetin, belki İslamiyet'in hukukunu müdafaa ve muhafazaya şitaban olunuz...”⁸⁰²

⁸⁰¹ XX. yüzyılın başlarında Buhara'da meydana gelen Sünni Şii çatışmaları ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Ahmet Yaramış-Sinan Şahin, “Sırat-ı Müstakim Mecmuasına Göre XX. Yüzyılın Başlarında Buhara'da Sünni-Şii Çatışmaları”, *I. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Araştırmaları Sempozyumu*, Antalya 3-5 Kasım 2017, s. 728-734.

⁸⁰² YY, “Buhara Vak'a-i Elimesi”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 76, 5 Şubat 1325/18 Şubat 1910, s. 382.

Arkadaşlarının bu çağrısını yerine getiren medrese talebeleri, ellerine geçirdikleri; odun, balta, sopa, kazma vs. ile Şiilere saldırdılar. Bu şekilde başlayan çatışmalar, Buhara’da geniş bir alana yayıldı. Hatta Kuşbeyi⁸⁰³’nin ikametgâhının ve hükümet konağının yer aldığı Rigistan’a kadar ulaştı. Kuşbeyi, talebelerin bu hareketini şahsına yapılmış gibi kabul ederek askerlere ateş emrini verdi. Açılan ateş sonucu bazı talebeler yaralandı. Araya müftülerin girmesi sonucu talebeler sakinleştirildi. Medreselerine dönen talebelere gece boyunca; “...*Ey Müslimîn! Ey talebe! Haberiniz olsun, Şiiler silahlanarak Cuybar’da toplanmışlar, sabah erkenden üzerinize hücum edecekler...*”⁸⁰⁴ şeklinde kışkırtıcı haberler ulaştı.

Müftüler, zaman zaman çatışmaların sakinleşmesini sağladılar. Çatışmaların ikinci gününde olayların yeniden alevleneceğini gören müftüler, iki tarafı da sakinleştirmek amacıyla Kuşbeyi’nin yayına gittiler ve onunla konuşarak anlaşma yaptılar. Buna göre müftüler; Sünnileri, yani talebeleri, Kuşbeyi ise Şiileri sakinleştirecekti. Müftüler, talebelerin yanına gelip suçluların hak ettikleri cezayı alacaklarını belirterek onları dağıttılar; ancak Kuşbeyi vaadini yerine getirmedi. Şiilerin; Nakib, Cuybar ve Hıyaban medreselerine saldırdıkları haberinin gelmesi üzerine çatışmalar yeniden alevlendi. Çatışmalar ikinci gününde gün boyunca devam etti. Hatta gece yarısı Şiiler, Erike denilen yerde Sünni devlet memurlarını kılıçtan geçirdiler. Çatışmaların bu safhaya gelmesi, Buhara Emiri Abdülahad’ı harekete geçirdi. Emir, çatışmaları sonlandırması için devlet idarecilerinden Nasrullah Pervaneci’yi görevlendirdi. Aynı zamanda 300 kadar asker de yine aynı amaçla görevlendirildiler. Ancak bu askerler çatışmaları sonlandırmak bir tarafa dursun kendi aralarında *Sünni-Şii* şeklinde bölündüler. Hatta bu bölünmeden dolayı birbirlerine ateş açtılar⁸⁰⁵.

Çatışmaları sonlandırması için Nasrullah Pervaneci görevlendirilmesine rağmen çatışmaların üçüncü gününde olaylar daha geniş alanlara yayıldı. Hıyaban tarafındaki Sünniler ve Şiiler, önlerine çıkan herkesi düşmanları zannederek

⁸⁰³ Kuş Beyi: Buhara Hanlığının en yüksek memurudur. Buhara hanı olmadığına yerine vekâlet eden kişidir. Bugünkü ifadeyle başbakandır. Bununla birlikte başkomutan, devletin geliri ve harcamaları vs. üzerinde yetki sahibi olan en üst düzey memurudur. Bkz. A. Muhtarov, “The Mangits”, Paris: *History Of Civilizations Of Central Asia*, Volume V, 2003, s. 63.

⁸⁰⁴ YY, “Buhara Vak’a-i Elimesi”, s. 382.

⁸⁰⁵ YY, “Buhara Vak’a-i Elimesi”, s. 382-383.

katlettiler⁸⁰⁶. Olayların üçüncü gününde çatışmaların iyice artması üzerine Emir Abdülahad'ın çağrısıyla bölgedeki Rus garnizonundan bir miktar asker Şiileri, Buhara Hanlığına bağlı askerler ise Sünnileri korumak üzere harekete geçtiler. Ruslar, Emir Abdülahad'ın çağrısıyla üçüncü günün akşamı toplarıyla ve askerleriyle Buhara'ya geldiler. Dördüncü gün Buhara'nın etrafındaki kasaba ve köylerden binlerce Sünni halkın, Şiileri katletmek üzere yola çıkmaları işi daha da zora soktu. Ancak itibarlı din adamları araya girerek arabuluculuk yapmaya çalıştılar. Buna rağmen dördüncü gün iki taraftan da pek çok insan hayatını kaybetti⁸⁰⁷.

Çatışmaların beşinci gününde Emir Abdülahad'ın oğlu veliaht Alim Han, Kermine'den Buhara'ya geldi. Alim Hanın yol güzergahı üzerinde bulunan halk, Şiilerden gördükleri zulümleri kendisine şikayet ettiler. Halk, bu kanlı olayların yaşanmasına Kuşbeyi Mir'ab'm ve kumandan Seyyid Ali'nin sebep olduklarını düşünmekteydiler. Bu nedenle bu kişilerin görevlerinden alınmalarını talep etmekteydiler. Alim Hanın bu kişilerin görevlerinden alınacaklarını ilan etmesi, Sünni halkı sakinleştirdi. Altıncı gün ise tarafların birbirlerine saldırmalarının önüne geçmek için bir uzlaşma senedi düzenlendi. Bu senette çatışmaları engellemeye yönelik düzenlemeler yer aldı. Kuşbeyi ve kumandan da görevlerinden azledildiler. Yedinci gün Çarçuy valisi, görevinden alınan Kuşbeyi'nin yerine geçici olarak oturdu. Aynı gün birtakım devlet adamları ve din adamları bir araya gelerek böyle çatışmaların bir daha yaşanmaması için çaba göstereceklerine dair sözleştiler⁸⁰⁸.

1910 yılı ocak ayında meydana gelen bu kanlı çatışmalar, Buhara müftülerinin, ulemanın, saygın kimselerin, Rus ordusu ve Buhara Hanlığı askerlerinin araya girmesiyle sona erdi. Çatışmalara sebep olan kişilerin araştırılarak cezalandırılacaklarının ilan edilmesi, Sünni halkı ve talebeleri sakinleştirdi. Sünnilerin suçlu gördükleri Kuşbeyi ve kumandanın görevlerinden alınmaları da çatışmaların son bulmasında etkili oldu. Çatışmaların yeniden meydana gelmesini engellemek için bir tebligat çıkarıldı. Bu tebligatta tarafların birbirlerine yeniden

⁸⁰⁶ YY, "Buhara Vak'a-i Elimesi", s. 383.

⁸⁰⁷ YY, "Buhara Vak'a-i Elimesi", s. 383.

⁸⁰⁸ YY, "Buhara Vak'a-i Elimesi", s. 384.

saldırmalarını engelleyecek maddeler yer aldı. Aynı zamanda, Sünni ve Şiiler arasında ayrımcılığa sebep olacak unsurlar engellenmeye çalışıldı⁸⁰⁹.

Tebliğat çıkarıldıktan sonra, halk daha da sakinleşti. Ancak halk için yeni bir sorun ortaya çıktı. Buhara'nın çeşitli yerlerine yerleştirilen Rusların 12 topuyla 1300 askeri, halkı endişelendirmekteydi. Halk, Rus askerlerinin Buhara'dan bir an önce ayrılmalarını beklemekteydi. Halkın bu konudaki endişesini gidermeye çalışan Buhara hükümeti, kargaşalık halinin tamamen son bulmasından sonra Rusların 12 topunun ve 1300 askerinin Buhara'dan ayrılacağını ilan etti⁸¹⁰. Nihayet birkaç gün sonra Rus askerleri Buhara'nın dışına çıktılar. Burada 3 gün kaldıktan sonra 200 kadar asker dışındaki tüm Rus askerleri, geri dönme emri aldılar. Şehrin dışında bekleyen 200 Rus askerinin, oradan ayrılması ise o sıralarda Petersburg'da bulunan Abdülahad Hanın Buhara'ya geri dönüş tarihine kadar ertelendi. Bu askerler de hanın Buhara'ya dönmesinin ardından garnizonlarına geri çekildiler⁸¹¹.

Rus hükümeti çatışmaların sakinleşmesine katkıda bulunmuş gibi görünse de bu ihtilafların ve çatışmaların meydana gelmesinde Rusya'nın siyasi politikalarının da etkisi söz konusuydu. Rus hükümeti, hâkimiyetinde bulunanların görüş ayrılıklarından faydalanarak çıkarlar elde etmeye çalışmaktaydı. Nitekim Buhara'da Sünniler ile Şiilerin birlik ve beraberlik içerisinde olmaları Rusların da işine gelmemekteydi⁸¹².

Görüldüğü gibi Müslümanlar arasındaki bu ihtilaflar ve çatışmalar, sadece kendilerini zarara uğratmakla kalmadı. Aynı zamanda Müslümanları yutmak isteyen kuvvetlere fırsat verdi. Bu açıdan düşünüldüğünde dini ihtilafların her açıdan Müslümanları zarara uğrattığı açıktır. Onların aralarındaki ihtilaf, sadece dini kökenli de değildir. *Sırat-ı Müstakim*'de de görüldüğü üzere eğitim öğretim usulündeki *kadim-cedit* ihtilafı da Rusya Müslümanlarını zarara uğratan önemli bir görüş ayrılığıydı.

⁸⁰⁹ YY, "Muharrem Vak'a-i Elîmesinin Sonu", *Sırat-ı Müstakîm*, C. IV, S. 82, 17 Mart 1326/30 Mart 1910, s. 75.

⁸¹⁰ YY, "Buhara Vak'a-i Elîmesi", s. 384.

⁸¹¹ YY, "Muharrem Vak'a-i Elîmesinin Sonu", s. 75.

⁸¹² YY, "Avrupa'nın Şark Siyaseti", (Kürsi-i Mîlel'den), *Sırat- ı Müstakim*, C. IV, S. 90, 13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910, s. 215.

2. KADİM-CEDİT (ESKİ-YENİ) İHTİLAFI

Usul-ı cedit hareketi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya Müslümanları arasında eğitim ve kültür alanlarında yenileşmeyi öngören bir hareket olarak ortaya çıktı. Bu hareket, temelini batıdaki yenileşme hareketlerine dayandırmaktaydı. *Ceditçi* batı dillerinde; *Djadids*, *Ceditçilik* akımı ise; *Djadidisme* olarak geçmektedir⁸¹³. Terakkiperver tarafı *cedit* taraftarları, muhafazakâr tarafı ise *kadim* taraftarları temsil etmekteydi. *Cedit* taraftarları her alanda gelişmeyi savunurken *kadim* taraftarları eskiden beri gelen düzeni ve içinde bulunulan durumu muhafaza etmek amacındaydılar. Bu şartlar altında doğal olarak bu iki grup ihtilaf içerisindeydi. *Cedit* taraftarları, fikirlerini gazeteler ve risaleler vasıtasıyla yaymaya çalışırken *kadim* taraftarları ise mektuplarla ve nutuklarıyla *cedit* taraftarlarına karşılık vermekteydiler. Bu iki grup arasında birbirlerini tekfir etme ve jurnalleme derecesinde ihtilaflar söz konusuydu. Rusya Müslümanları arasında *usul-ı cedit* görüşünü başlatan İsmail Gaspıralı, Rusya Müslümanlarının ıslahata ihtiyacının olduğunu ileri sürerek bir yenileşme programı yayınladı. İsmail Gaspıralı'nın programı; mektep ve medreseleri ıslah etmek, İslam'ı korumak şartıyla Avrupalılaşmak, Müslümanların birleşmesi için her şeyden önce dili birleştirmek, erkeklerin olduğu kadar kadınların da eğitimine önem vermek, dini idareyi ıslah etmek ve Avrupa ilminden faydalanmak için Rusçayı da öğrenmek gibi genel olarak eğitim ve öğretim ile ilgili maddeleri içermekteydi. *Usul-ı kadim* taraftarları ise; kesinlikle Avrupalılaşmamak, yaşam tarzlarını babalarından gördükleri gibi korumak, mekteplerde daha önce okutulanları öğrenmek, coğrafya, matematik ve tarih gibi dersleri okutmamak, Türkçeyi okutmamak, bunun yerine elifba ve Arapçayı okutmak, mektep ve medreselerde kızları okutmamak gibi düşüncelere sahiptiler. Bununla birlikte Rusçanın da okutulmasına kesinlikle karşı olan *kadim* taraftarları, Rus mekteplerinde okumayı da büyük bir günah kabul etmekteydiler. Kızların ise çocukken din ve ibadetle ilgili bilgileri öğrenmeleri savunulurdu. Din ve ibadetin dışındaki bilgileri kocalarından öğrenmeleri gerektiği görüşü hâkimdi⁸¹⁴.

Kadim taraftarları anlaşıldığı üzere geleneklere göre yaşamayı amaç edinmekteydiler. Onlar, yeni ortaya çıkan bir şeyin faydalı veya faydasız olmasına

⁸¹³ Taha Akyol, "Ceditçilik", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VII, Ankara 1993, s. 211.

⁸¹⁴ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I", s. 202-203.

bakmazlardı. Onlar için mutlak ölçüt yeni olan her şeyden sakınmaktı. *Cedit* taraftarları ise bunun tam aksine yeni olan bir şey eğer kendilerine fayda sağlıyorsa ondan mutlak manada istifade etmek isterlerdi. Bu anlamda *cedit* taraftarları, özellikle mektep ve medreselerini *usul-ı cedit* tarzında düzenleyerek eğitimi geliştirmek fikrindeydiler. Ancak onlar karşılarında sürekli olarak *kadim* taraftarlarını buldular. İhtiyar imamlar ve tasavvuf kisvesine bürünen *İşanlar*⁸¹⁵ adı verilen zümre de *kadim* taraftarlarını desteklemekteydi. *İşanlar*, kendilerini hatasız kabul etmekteydiler. Hatta buna *İlham-ı Rabbani* ismini vererek kehanet iddiasında bile bulunmaktaydılar. Yeterli eğitim seviyeleri olmadığı halde *Kur'an-ı Kerim* ayetlerini ve hadislerini tefsir etmeye çalışan *İşanlar*'ın, tasavvufun aksine hareket ettikleri belirtilmekteydi. Tasavvuf; insanları tembellikten, beceriksizlikten ve dünya hayatından feragat etmeye yönlendirmesine rağmen *İşanlar*'ın bunların tersi bir şekilde davrandıklarının altı çizilmektedir⁸¹⁶.

Troytskili Ahmed Taceddin'in belirttiğine göre *İşanlar*; işlerine gelmeyen ve kendilerine karşı olan kimseleri dinsiz ilan etmekteydiler. *İşanlar*'ın tasavvufu yanlış uyguladıklarını Troytskili Ahmed Taceddin şu sözleriyle ifade etmektedir:

“...bunların ittihaz ettikleri tasavvuf gittikçe halet-i mutantana ve leza'iz-i dünyaya sevk ediyor: Muhteşem binaları, eli bağlı her bir evamirini canına minnet bilerek secdeye karib bir inhinadan sonra icabete hazır hadimleri yaşı elliye tecavüz etmiş iken saraylarında müte'addid genç genç haremeleri, cariyeleri... Artık hilafet-i Abbasiyye'nin son devrini değil, onlardan daha evvel geçmiş Romalıların son devrindeki hükümdarlarının ahvalini tahattur etdiriyor.”⁸¹⁷

Troytskili Ahmed Taceddin, bu ifadeleriyle *İşanların* dünya hayatına düşkünlüklerini Roma hükümdarlarının hallerine benzetmektedir. *İşanlara* ve özellikle *kadim* tarafına karşı olarak genç muallimler ve sayılı miktardaki kalem erbabı *cedit* tarafını desteklemekteydi. *Cedit* taraftarları özellikle eğitimin ıslah edilmesini talep etmekteydiler. Eğitim işleri ise millete mutlak hâkim durumdaki ehil

⁸¹⁵ Orta Asya ve İdil-Ural çevresinde yaygındı. *İşancılık*; *Sufizm* ile aynı manayı taşır. Arapça *Şeyh* kelimesinin karşılığı Farsça *İşan* terimidir. *İşanların* büyük bir çoğunluğu eğitimdeki yeniliğe karşıdır. Bununla birlikte her *İşan* Kadimci düşüncelere sahip değildi. Bkz. Aydar Yuzeyev, “Ceditçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı vd., Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 240.

⁸¹⁶ Taceddin, “Rusya İslamları”, s. 74.

⁸¹⁷ Taceddin, “Rusya İslamları”, s. 74.

olmayan imamların elinde olduğu için eğitimin ıslahı ile ilgili *cedit* taraftarlarının söylemleri imamlar tarafından engellenmeye çalışılmaktaydı⁸¹⁸.

Kadim ve *cedit* taraftarlarının 1900 yılındaki büyük ihtilaflarında *cedit* tarafı, halk tarafından daha fazla desteklendi. Ancak yine de *kadim* taraftarları düşüncelerinde ısrarcıydılar. Hatta işin içine Rus hükümetini de dâhil etmeleri, mücadelelerine siyasi bir izlenim verme amacına hizmet etmekteydi⁸¹⁹. *Kadim* taraftarları, hükümetin gücünü kullanmak için jurnallere de başvurdu. İki grup arasındaki ihtilaflar, Rus yetkililerine jurnal gönderecek kadar büyük bir nefrete dönüştü. *Sırat-ı Müstakim*'in *Vakit Gazetesi*'nden yaptığı alıntı bunu açıkça ortaya koymaktadır. Buna göre Turgay vilayeti, Taşkent-Orenburg demiryolu hattı üzerinde bulunan Aktoba'da *kadim* taraftarları, *cedit* taraftarı bir imam ile birlikte Cemiyet-i Hayriyye başkâtibi Sabit Alokef Efendi'yi; "...*Bunlar ihtilalcilerdir. Ahaliyi iğva ederek Genç Türklerle ittihadı teşvik ediyorlar...*" diyerek jandarmaya jurnallediler. Bu jurnalın ardından jandarmalar imamın ve Sabit Alokef Efendi'nin evlerinde aramalar yaptılar. Arkasından bu kişileri uzun uzadı sorguya çektiler⁸²⁰. *Kadim* taraftarlarının dinlerini ve imanlarını Rus memurlarına satmaları, milli gelişmeyi sağlamak için gece gündüz çalışan bir avuç mücahidi savunmayarak bunun tam aksine din kardeşlerini Rus hükümetine ihbar etmeleri *Sırat-ı Müstakim*'in eleştirisine sebep oldu. Dergi, çöküşlerin görüldüğü zamanlarda bile *kadim* taraftarlarının tarzlarını değiştirmemelerini de eleştirmektedir. Bununla birlikte ümmeti, diğer milletlere hakir gösteren musibetlere son vermelerini de tavsiye etti. *Cedit* hareketine karşılığıyla bilinen *Din ve Maişet Dergisi*⁸²¹'ni ise bu önemli meseleye eğilmeye davet etti⁸²².

İki taraf arasında tekfir etme olayları da yaşanmaktaydı. *Kadim* taraftarları, *cedit* taraftarlarını dinsizlikle suçlamaktaydı. *Kadim* taraftarları *usul-ı cedit*'in kötülüğünü göstermek amacıyla bazı dini meseleleri kendilerince tefsir etmeye

⁸¹⁸ Taceddin, "Rusya İslamları", s. 74.

⁸¹⁹ Devlet, *a.g.e.*, s. 159.

⁸²⁰ YY, "Rusya", *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 61, 22 Teşrin-i Evvel 1325/4 Kasım 1909, s. 144.

⁸²¹ Önceki adı "*Dünya ve Maişet*" olan dergi, 31 Aralık 1906'da *Usul-ı Cedit* karşıtı Veli Molla Hüseyinov tarafından çıkarıldı. Haftalık olarak yayınlanan dergi, 1917 İhtilaline kadar *cedit* taraftarlarıyla mücadele etti. Örneğin Tatarların tiyatro ve müzik ile ilgili çalışmaları, adı geçen dergi tarafından dinsizlikle suçlandı. Bu gibi çalışmaların şeriata aykırı olduğu iddiası, ayetlere ve hadislere dayanılarak ispat edilmeye çalışıldı. Veli Molla Hüseyinov'un bu dergisi, Rus hükümeti tarafından da desteklenmekteydi. Bkz. Devlet, *a.g.e.*, s. 160.

⁸²² YY, "Rusya", S. 61, s. 144.

başladılar. Yenileşme ve gelişmeye yönelik hareketin meşruiyetini inkâr ettiler. *Usul-ı cedit* taraftarı ulemalar ise bilir bilmez kişilerin yanlış tefsirleriyle İslam'ın bozulduğunu iddia ettiler. Onlar, mevcut dini kitapların araştırılarak incelenmesi görüşünü savundular⁸²³.

İstanbul'a eğitim görmek için giden talebeler de *kadim* taraftarları tarafından dinsizlikle suçlandılar. *Cedit* taraftarlarının Osmanlılarla yakınlaşmaları da *kadim* taraftarlarını rahatsız etmekteydi. *Kadim* taraftarları, İstanbul'a eğitim görmek için giden talebeleri lekelemek ve milletin gözünden düşürmek amacıyla talebeleri dinsizlikle suçladılar. *Kadim* taraftarlarının fikir yayını olan *Din ve Maişet Dergisi*, İstanbul'a giden talebeler hakkında şunları dile getirmektedir:

“...İstanbul'dan hususi verilen haberlere nazaran birkaç esbaba mebni (dikkat ediniz) Rusya'dan firar eden bir nice şarlattanlar talebe kıyafetine girerek İstanbul'da tahsilde bulunan talebeleri terk-i din ü diyanet hususundaki teşvikatları iblisin teşvikatlarını fersahlarca geride bırakacak derecede ilerlemektedir...”⁸²⁴

Din ve Maişet Dergisi, birtakım şarlattanların İstanbul'da talebe görünümünü bulduklarını iddia ettikten sonra, İstanbul'dan geri dönecek olan talebelere kendisini korumaya çalışmaktaydı. Dergi, İstanbul'dan dönenlerin talebe mi, yoksa şarlattan mı olduklarına dair şüphelerini dile getirmekteydi. Rusya'dan İstanbul'a eğitim almak için gelen talebeler, bu gibi saldırılara tedbir almak amacıyla İstanbul'da kendilerini tek bir kitle haline getiren *Rusya İslam Talebesi Cemiyetini* kurdular. Bu cemiyetin birinci vazifesi ahlak temizliği idi. Bu cemiyet sayesinde bahsi geçen şarlattanların, İstanbul'da talebe namıyla gezemeyecekleri ve Rusya'ya geri dönecekleri belirtilmekteydi. Troytskili Ahmed Taceddin, *Din ve Maişet Dergisi*'nin bu gibi haberleri muhabirlerinin imzasıyla yayınlamasını rica etti. Aksi takdirde bunların hepsini kendi hileleri olarak anlamalarında mazur olduklarını belirtmekteydi⁸²⁵.

Rusya'daki talebelerin İstanbul'u tercihlerinde ve *cedit* taraftarlarının güçlenmesinde Rusya Müslümanlarının büyük âlimlerinden Şeyh Şehabeddin El-Mercani'nin önemli katkısı söz konusuydu. *Cedit* taraftarlarının kuvvetinin artmasına bu kişilerin önemli katkıları oldu. Daha önce de ifade edildiği gibi El-Mercani,

⁸²³ Edip, “Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I”, s. 203.

⁸²⁴ Taceddin, “Tashih-i Efkâr: Orenburg'da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine”, s. 221.

⁸²⁵ Taceddin, “Tashih-i Efkâr: Orenburg'da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine”, s. 221.

Rusyalı Müslüman talebelerine İstanbul ve Kahire gibi modern eğitim öğretim kurumlarına sahip yerleri gösterdi. Buralarda *usul- cedit* tarzındaki modern eğitim öğretim kurumlarını gören talebeler, Rusya'ya döndüklerinde yenileşme, yani *usul-ı cedit* düşüncesini kuvvetlendirdiler. Dolayısıyla gelenekçi *kadim* taraftarlarına bu şekilde darbe vurulmuş oldu⁸²⁶. Dini ıslahatçı akımın yayılmasına etki eden El-Mercani, ıslahatçı ulemanın da yaygınlaşmasına önemli katkılarda bulundu. Yine onun sayesinde genç nesil, ıslahatlarda *usul-ı cedit*'in uygulanması gerektiğine inandı⁸²⁷. Bu anlamda El-Mercani'nin *cedit* taraftarı olarak oldukça önemli bir isim olduğu anlaşılmaktadır. Rusya Müslümanlarında *cedit* taraftarlarının güçlenmesinde Osmanlı Devleti'nin örnek alınmasının da etkisinin olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde batıyı örnek alan yenileşme hareketleri çok daha erken bir tarihte başladı. Dolayısıyla batı tarzındaki yenileşme hareketlerinde önemli basamakları tırmanan Osmanlı Devleti, yenileşme hareketlerinde Rusya'daki *cedit* taraftarlarına örnek teşkil etmekteydi.

Cedit taraftarı gençlerle halk arasında da zaman zaman ihtilaflar söz konusu oldu. Müslüman gençleri, milletlerinin gelişmesini istemekle birlikte Rus gençlerini taklit etmekteydiler. Rusların kötü idaresini unutan gençler, gerilemenin sebebi olarak İslam dinini görmekteydiler. Bu nedenlerden dolayı gençlerle halk, adeta birbirlerinden nefret eder seviyeye geldi. Bu durumda da birlik içerisinde gelişmeye doğru adım atılması zor görünmekteydi⁸²⁸.

Rusya Müslümanları arasında çeşitli meselelerden dolayı da ortalığın karıştığı görülmektedir. Muhafazakâr ve gelenekçi bir tavır içerisinde olan *kadim* taraftarlarının Hristiyanlara ve Yahudilere pek sıcak bakmayacakları aşikârdı. Bu anlamda bir *cedit* taraftarının elinden çıktığı anlaşılan *Üç Mesele* isimli bir risalede ortaya atılan görüşler, ortalığı karıştırdı. Halk, bu risalede yer alan görüşleri dine sataşma olarak algıladı. Buna bağlı olarak *kadim* taraftarı halk, *cedit* taraftarlarından nefret eder hale geldi. Bu risalede Alafranga elbisenin giyilip giyilemeyeceği, Hristiyanların kestiği etin yenilip yenilemeyeceği ile birlikte Hanefi ve Şafii mezheplerinin birbirlerine tabi olmaları meseleleri hakkında *kadim* taraftarının

⁸²⁶ Edip, "Rusya'da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasilerine Dair I", s. 203.

⁸²⁷ Kanlıdere, "Mercani", s. 171.

⁸²⁸ Taceddin, "Rusya İslamları", s. 75.

tepkisine sebep olacak görüşler yer almaktaydı. Uzun zamandan beri var olan elbise meselesi, halk arasında ihtilaflara sebep olmaktaydı. Özellikle Hristiyanların kestığı etlerin yenileceği⁸²⁹ hakkındaki görüş, halkın ve et ticaretiyle uğraşanların tepkisine sebep oldu. Risale sahibinin bu görüşü ortaya atmasının sebebi olarak Müslüman halkın seyahat sırasında et yeme hususunda sıkıntı çekmesi gösterilmekteydi. Böyle bir görüşten dolayı et ticareti yapan Müslümanların zarar edeceklerinin üzerinde durulmaktaydı. Çünkü Rusya Müslümanlarına, hatta çoğu yerde Ruslara, Müslümanlar et satmaktaydı. Örneğin geçimini et ticaretiyle sağlayan Sibirya'daki Müslüman zenginlerinin geneli, Petersburg ve Moskova'ya senede yüzer vagon et göndermekteydiler. Bu Müslümanlar, et ticaretinden iyi paralar kazanmaktaydılar. Ancak bu risalede Müslümanlara et yiyebilecekleri alternatif yerler gösterilmesi et ticareti yapan Müslümanların ekonomik zarara uğrayacağı anlamına gelmekteydi⁸³⁰.

Müslümanlar arasındaki *kadim-credit* ihtilafları, menfaat elde etmek isteyen bazı kimselerin karşıt oldukları kişileri *kadimci* veya *creditçi* olarak damgalamalarının da önünü açtı. Abdullah Cevdet'in İslam karşıtlığı ile bilinen Doktor Dozy'nin İslam'ı ve Hz. Muhammed'i aşağılayan eserini *Tarih-i İslamiyet* ismiyle tercüme etmesi kendisinin *credit* taraftarı olarak anılmasına sebep oldu. Abdullah Cevdet'in bu eserini ve hurafelerle dolu olduğu belirtilen *Altıparmak* isimli eseri örnek olarak *İsabet* isimli kitabı yayımlayan M. Çağatay'da aynı şekilde *credit* taraftarı olarak görüldü. *Sırat-ı Müstakim*'de belirtildiğine göre *Yıldız Gazetesi*'nde *creditçi* birisi, M. Çağatay'ın *usul-ı credit* tarzındaki bir mektepte değil de Kazan vilayetinin *Çistay İşani Medresesi*'nde eğitim gördüğünü belirtilerek M. Çağatay'ın hakkındaki bu iddiayı çürütmeye çalıştı. Meşhur Ortodoks misyoneri İlminski'nin *creditçilerden*

⁸²⁹ Risale sahibi, Hristiyanların kestığı etlerin yenileceği konusunda büyük tepkiler almasına rağmen İslamiyet bu konuda; hayvanı kesenin Müslüman veya Ehl-i Kitap (İlahi bir kitaba inanlardır. *Kur'an-ı Kerim*'de Yahudiler ve Hristiyanlar için kullanılır. Bu tabir *Kur'an-ı Kerim* dışındaki ilahi kitaplarda yer almaz) olması gerektiğini ifade etmektedir. Mesela; Ateistlerin, putperestlerin vs. kestığı hayvanlar Müslümanlara helal değildir. Bununla ilgili ayet de mevcuttur. *Maide Suresi* 5. ayet de; "...Bu gün size temiz ve hoş şeyler helal kıldı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helal, sizin yiyecekleriniz de onlara helaldir..." ifadeleri yer almaktadır. Buna göre Yahudilerin ve Hristiyanların kestikleri hayvanların, Müslümanlar tarafından yenilebileceği sonucuna ulaşmaktayız. Ancak bu hayvanların İslamiyet'te yasaklanmayan hayvanlardan olması ve kesim usulüne uygun olması gerekmektedir. İslamiyet'te domuz eti, ölmüş hayvan ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanlar Müslümanlara haramdır. Bkz. *Kur'an-ı Kerim*, *Maide Suresi*, Ayet 3-5; Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. X, Ankara 1994, s. 516-519; Mehmet Şener, "Hayvan (B. Fıkıh-4. Hayvanların Kesimi-a. Hayvanı kesenin niteliği)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XVII, Ankara 1998, s. 92-98.

⁸³⁰ Taceddin, "Rusya İslamları ve Üç Mesele", s. 106-107.

sürekli şikâyet etmesinden yola çıkarak *ceditçilerin* amacının misyonerlere hizmet etmek olmadığı, bunun tam aksine İslam milletini misyonerlerden kurtarmayı hedeflediklerini belirtmekteydi. Bununla da *İsabet* isimli eseriyle adeta misyonerlere hizmet ettiği düşünülen M. Çağatay'ın *ceditci* olmadığı ispat edilmeye çalışıldı⁸³¹. İslamiyet'i ve Hz. Muhammed'i aşağılayan bu gibi düşüncelere ister *kadim* ister *cedit* olsun herkesin karşı olduğu altı çizilen önemli noktalardandı. Bu anlamda çeşitli konularda bu iki grup arasında ihtilaflar söz konusu olsa da hassas olan konularda aynı fikirde oldukları açık bir şekilde görülmektedir⁸³².

Rusya Müslümanları arasındaki *kadim-cedit* ihtilafı, pek çok zarara yol açmaktaydı. İhtilaf, Rus hükümetinin işine gelmekteydi. Bu ihtilaftan dolayı Müslüman mektepleri birer birer Rus hükümeti tarafından kapatılmaktaydı⁸³³. Müslümanlar arasındaki bu ihtilaflar, Müslümanların bir araya gelerek İslam birliğini, yani *İttihad-ı İslam*'ı sağlama düşüncesine de zarar vermekteydi. Bu şekildeki ihtilaflar, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü üzere Müslümanların birbirlerini jurnallemeleri ve tekfir etmeleri gibi olumsuz sonuçları da ortaya çıkarmaktaydı. Rus hükümetinin kendi çıkarlarını düşünerek bu ihtilafları daha da alevlendirdiği muhakkaktı. Birliğini sağlamış bir İslam toplumu yerine birbiriyle kavga eden, anlaşamayan bir İslam toplumu Rusların işini daha da kolaylaştırmaktaydı. Hükümet *cedit* tarafına karşı *kadim* tarafını desteklemekteydi. Çünkü yeniliği ve medeniyeti savunan *cedit* tarafı bağımsızlık anlamında kendilerine tehdit oluşturabilirdi. Ancak her türlü engellemeye rağmen ilerleyen süreçte Rusya Müslümanlarında *ceditçilik*, hayatın her alanında etkisini gösterecektir.

⁸³¹ Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III", s. 350.

⁸³² Taceddin, "Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III", s. 349.

⁸³³ Taceddin, "Rusya İslamları ve Üç Mesele", s. 108.

ALTINCI BÖLÜM

RUSYA MÜSLÜMANLARININ YAŞADIĞI DOĞAL AFETLER

Sırat-ı Müstakim'den anlaşıldığı üzere Rusya Müslümanları; deprem, kuraklık ve yangın gibi doğal afetlerle karşı karşıya kaldılar. Bu bölümde bahsi geçen doğal afetler üzerinde durulacaktır.

1. TÜRKİSTAN DEPREMİ

Doğa olaylarının insanlar üzerinde önemli bir yıkıcı etkisi olduğu bilinen bir gerçektir. En etkili doğa olaylarından birisi olan deprem, geçmişten beri insanlar üzerinde derin bir etkiye sahip oldu. Depremın yapılar üzerindeki yıkıcı etkisine bağlı olarak geçmişten günümüze pek çok insan hayatını kaybetti. Yine bu doğal afet sebebiyle evlerini yitiren insanlar da yardıma muhtaç hale geldiler. Doğa olaylarının insanlar üzerinde nasıl bir güce ve etkiye sahip olduğunu gösteren önemli olaylardan ve delillerden birisi de aktif fay hatları üzerinde bulunan Issık Gölü ve çevresinde meydana geldi. Issık Gölü ve çevresinde derin bir etki uyandıran bu deprem, evlerin yıkılmasına hatta şehirlerin ortadan kalkmasına sebep oldu. Kış mevsiminde meydana gelen depremde, pek çok insan hayatını kaybetti. Hayatta kalanlar ise zor şartlarda yaşam mücadelesi vermek zorunda kaldılar. Çok geniş bir alanda etkisini gösteren bu depremde, en çok zarara uğrayanlar ise bölgede çoğunluğu oluşturan Müslümanlardı⁸³⁴.

Sırat-ı Müstakim'de bu depremin haberi ilk olarak derginin 123. sayısında verildi. Bununla birlikte depremle ilgili ayrıntılı bilgi, derginin 125. sayısında verilmektedir. Burada depremin ortaya çıkışı; “...*Kânunuevvel evahirinde tahaddüs eden zelzele...*”⁸³⁵ şeklinde ifade edilmektedir. Hicri takvimde *evahir* tabiri ayın son 10 gününü ifade etmektedir. Buna bağlı olarak 1326 senesi Kânunuevvelin son 10

⁸³⁴ YY, “Türkistan Hareket-i Arzı”, (Şuun: Türkistan), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 319.

⁸³⁵ YY, “Türkistan’da Sefalet”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 125, 13 Kanun-ı Sani 1326/26 Ocak 1911, s. 351.

günü 1911 Ocak ayının başlarına karşılık gelmektedir. Dolayısıyla depremin 1911 yılı Ocak ayının başlarında meydana geldiğini söyleyebiliriz. Derginin 123. sayısında “...Hele 6 Kânunusani efrenci gecesi nısfu'l-leyle sekiz dakika kala başlayıp 12 dakika devam eden darbe fevkalade şiddetli olmuştur...”⁸³⁶ tabiri geçmektedir. Yine 126. sayıda ise depremle ilgili 4-5 Kânunusani 1326/17-18 Ocak 1911 tarihi verilmektedir⁸³⁷. Bu tarihlerde meydana gelen depremler, ilk depremden sonraki artçı depremler olsa gerektir.

Dergide verilen bilgilere göre depremin merkez üssü, Issık Gölü'nün doğu tarafıdır. 10.000 kilometrekarelik bir alanda etkili olan deprem; Verni, Prezevalski ve Taşkent gibi şehirlerde etkisini hissettirdi ve büyük tahribata yol açtı. Pek çok insanın evi yıkılarak harabeye döndü⁸³⁸. Yine Yedisu Vilayeti (Semireçie) ve Evliya-Ata (Taraz) şehirleri de depremden etkilenen diğer şehirlerdi. Buralardaki evler de harabeye döndü. Pek çok insan soğuk kış mevsiminde evsiz bir şekilde yaşamaya mecbur kaldı. Depremin şiddetinden Issık Gölü'nün etrafındaki telgraf direkleri devrildi⁸³⁹. Prezevalski şehri tamamen ortadan kalktı ve yerinde bir göl ortaya çıktı⁸⁴⁰. Aynı zamanda şehrin etrafında vadiler ve hendekler oluştu. İnsanlar çadırlarda yaşamak zorunda kaldılar⁸⁴¹. İnsanlar depremin etkisiyle manevi olarak da büyük bir yıkım yaşadılar. Çok sayıda Kırgız, hayatını kaybetti. Depremden sonra köyler terk edildi⁸⁴².

Sırat-ı Müstakim'in Kafkasya'da yaygın hayatını sürdüren *Necat*'tan verdiği bilgiler de önem arz etmektedir. Buna göre birinci depremden sonra meydana gelen artçı depremler, halkın daha fazla korkmasına ve panik olmasına neden oldu. Taş ve topraktan yapılan binalar yıkıldı. Yalnızca ahşap yapılar ayakta kalabildi. Özellikle Verni şehrinde hasar büyüktü. Halk, kış soğuğuna bakmayıp şehri terk etmekteydi⁸⁴³.

⁸³⁶ YY, “Türkistan Hareket-i Arzı”, s. 319.

⁸³⁷ YY, “Asya-yı Vusta Felaket-zedegani”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, 20 Kanun-ı Sani 1326/2 Şubat 1911, s. 368.

⁸³⁸ YY, “Türkistan Hareket-i Arzı”, s. 319.

⁸³⁹ YY, “Türkistan'da Sefalet”, s. 351-352.

⁸⁴⁰ YY, “Türkistan Hareket-i Arzı”, s. 319.

⁸⁴¹ YY, “Asya-yı Vusta Felaket-zedegani”, s. 368.

⁸⁴² YY, “Türkistan Hareket-i Arzı”, s. 319.

⁸⁴³ YY, “Kafkasya'da İntişar Eden Necat Refikimiz Yazıyor:”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 127, 27 Kanun-ı Sani 1326/9 Şubat 1911, s. 384.

Rusya’da meydana gelen en büyük deprem olduğu ifade edilen bu depremde 2.500 kişinin hayatını kaybettiği ifade edilmektedir. 10.000 kişinin ise akibetinin bilinmediği belirtilmektedir. -30 derecelerdeki soğukta meydana gelen bu depremde çadırlarda yaşam mücadelesi veren insanlar, soğuk ve açlık ile de mücadele etmek durumundaydılar. Pek çok hayvanın da telef olduğu depremde, anneler çocuklarını emziremedikleri için bebek ölümleri de meydana geldi⁸⁴⁴.

Anlaşıldığı üzere depremin meydana geldiği yerde ve çevresinde halk perişan bir haldeydi. Dolayısıyla buradaki insanlara bir an evvel yardım eli uzatmak gerekmekteydi. Bu hususta Rusya Müslümanları ellerinden geldiğince yardımcı olmaya çalışırken İstanbul’dan da yardım için kampanyalar düzenleniyor ve toplanan yardımlar depremzedelere ulaştırılıyordu. Rus hükümeti de depreme seyirci kalmadı ve bir yardım komisyonu kurdu.

Rusya Müslümanları, o dönemde kendi ulema reisleri olan Bayezidof Efendi’ye depremzedelere iletmek üzere yardımlarını gönderdiler⁸⁴⁵. Yine Buhara Hanı Emir Alim Han da depremzedelere bir miktar para yardımında bulundu⁸⁴⁶. Dönemin Rus Çarı II. Nikola, eşinin başkanlığında bir yardım komisyonu kurdu. II. Nikola’da para yardımında bulunduğu gibi bütün Rusya’da depremzedelere yardım edilmesi emrini verdi⁸⁴⁷.

Sırat-ı Müstakim, 125. sayısında Türkistan depremzedeleri için bir yardım defteri açtığını duyurdu. Dergi, *Emniyet Sandığı* ile görüşüğünü belirterek toplanan yardımların “*Asya-yı Vusta Felaketzedegani*” ismiyle burada korunacağını ilan etti. Dergi, ayrıca depremzedeler için bir konferans tertip edeceğini ve özel bir sayı yayımlayacağını da okuyucularına duyurdu⁸⁴⁸.

Derginin bir defter açarak yardım toplamaya başladığını duyurmasından sonra dergiye pek çok yerden yardımlar gönderildi. Dergide bu yardımlarla ilgili belgeler incelendiğinde gerek Osmanlı Devleti’ne bağlı yerlerdeki Müslümanlardan, gerekse yurtdışındaki Müslümanlardan, aynı zamanda depremzedelere yardım

⁸⁴⁴ YY, “Türkistan’da Sefalet”, s. 351.

⁸⁴⁵ YY, “Türkistan’da Sefalet”, s. 351.

⁸⁴⁶ YY, “Buhara Emirinin Türkistan Felaket-zedeganına İanesi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.

⁸⁴⁷ YY, “Türkistan’da Sefalet”, s. 352.

⁸⁴⁸ YY, “Türkistan’da Sefalet”, s. 352.

etmeyi insani bir vazife bilen pek çok yerden *Sırat-ı Müstakim*'e yardımlar gönderildi. Dergide yardımları yapanların isimleri ve ne kadar miktar yardımda buldukları detaylı bir şekilde yer almaktadır. Bu listeler incelendiğinde özellikle Osmanlı subaylarının ağırlıkta oldukları görülmektedir. Bununla birlikte yardım listelerinde isimlerin ve yerlerin çeşitliği de dikkat çekicidir. Bunlar arasında müderris, eşraf, talebe vs. pek çok farklı işle uğraşan kişiler bulunmaktadır. Bu yardım listelerinde *Sırat-ı Müstakim*'in kurucuları Eşref Edip ve Ebu Ula'nın da isimleri yer almaktadır. Hatta Fraulein Schuli gibi yabancı bir isme de rastlanmaktadır. Kısaca bu listelerde depremzedelere yardım etmeyi insani bir vazife bilen her yerden ve herkesten yardımların gönderildiği anlaşılmaktadır. Bu yardım listelerinin örneği için çalışmanın “*ekler*” kısmına bakınız.

Şeyhülislam Musa Kazım'ın başkanlığında oluşturulan bir komisyon tarafından depremzedeler için yardım toplanması hususu da karara alındı⁸⁴⁹. Musa Kazım, depremzedelere yardım çağrısında bulundu. Yardımları toplamak amacıyla da şeyhülislamlık dairesinde “*Türkistan İane Komisyonu*” isimli bir encümenin kurulduğunu ilan etti. *Tanin Gazetesi* başyazarı ve İstanbul vekili Hüseyin Cahit Yalçın tarafından yardım biletleri çıkarıldı. İstanbul'da olduğu gibi her vilayet, sancak ve kazada yardım komisyonlarının kurulması planlandı. Buralarda toplanan yardımlar şeyhülislamlığa gönderilecekti⁸⁵⁰. Türkistan depremzedeleri için Osmanlı Devleti'ne bağlı her yerden yardımlar gönderildi. Taşralarda komisyonlar kuruldu⁸⁵¹.

Depremzedeler yararına İstanbul'da bir konferans da düzenlendi. Pek çok önemli ismin bulunduğu bu konferansta özellikle Akçuraoğlu Yusuf'un konuşması dikkat çekicidir. Onun konuşması, *Sırat-ı Müstakim*'de detaylı olarak yer almaktadır. Akçuraoğlu Yusuf; Osmanlıların halkıyla, basınıyla, aydınlarıyla vs. depreme ve depremzedelere karşı olan ilgisizliklerini dile getirdi. Akçuraoğlu Yusuf, Osmanlı şairlerinden özellikle Tefik Fikret'i eleştirdi. 1898 Balıkesir Depremi'ni “*Verin Zavallılara*” şiirinde anlatan Tefik Fikret, Türkistan'da meydana gelen depreme

⁸⁴⁹ YY, “Türkistan'da Sefalet”, s. 352.

⁸⁵⁰ Musa Kazım, “Türkistan Felaketi İçin”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s. 397.

⁸⁵¹ YY, “Türkistan Felaket-zedeganına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 129, 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911, s. 416.

karşı ilgisiz oluşundan dolayı Akçuraoğlu Yusuf'un eleştirisine uğradı⁸⁵². Akçuraoğlu Yusuf, şu sözleriyle Tefvik Fikret'e gönderme yaptı: "...*Şimdi Türklüğün beşiği bir felaket-i azime ile parçalanır da neden o şairin büyük kalbi feryad etmiyor. "Şikeste" dediği "Rebab"ının kalpleri nur-ı hayra sevk eden sesleri bugün işitilmeyecek olursa ne vakit işitilecek?*"⁸⁵³.

Akçuraoğlu Yusuf, Tefvik Fikret'ten Türkistan depremzedeleri için şiir yazmasını beklediğini de şu sözleriyle dile getirdi:

"ben daha hep büyük Türk şairinden bir ikinci "Verin Zavallılara!" bekliyorum. Bana öyle geliyor ki pek yakında o kalb-i müşfik "Sis"ten sıyrılmış sandığı İstanbul'a, yalnız İstanbul'a değil; bütün ali-cenab vatanına, o mecruh ve na-tüvan anamız Türkistan'ın feci levhalarını tasvir edecek ve yine nida eyleyecek:

*Sizin de kalbiniz elbette acır, değil mi? –Verin,
Verin şu zavallılara, yoksul kalan şu eytama"*⁸⁵⁴

Konferansta yardımlar da toplandı. Dönemin Osmanlı Padişahı V. Mehmed, depremzedelere para yardımında bulundu. Aynı zamanda bir çocuğun kalpağıyla birlikte kıymetli bir saat açık arttırmaya konuldu ve bir miktar para toplandı⁸⁵⁵. *Sırat-ı Müstakim*, depremzedeler için yazılmış şiirlere de yer vermektedir. Bu şiirler şunlardır:

"İlk Yurd

-Türkistan zelzele ve i'anesi münasebetiyle-

Bir ovada düşünüyor tasalı bir ihtiyar

Her yer harab.. Her gelen ses sanki baykuş feryadı

Semasını korkunç, büyük bir kartal kanadı

Kapamış hep her tarafta kanlı, uzun mızraklar

Ey kardeşler! Zelzeleden alt-üst olan, yıkılan

Bu yer bizim –bu ihtiyar- ilk yurdumuz Türkistan

⁸⁵² YY, "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s. 397-400.

⁸⁵³ YY, "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans", s. 400.

⁸⁵⁴ YY, "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans", s. 400.

⁸⁵⁵ YY, "Asya-yı Vusta Felaket-zedegani Menfaatine Verilen Konferans", s. 397.

*Osmanlılık burdan çıktı, bu mukaddes topraktan
Layık mı ki bu ananın işi olsun yas, fiğan?*

*(Almatu) da, (Yedisu) da, kar üstünde aç, çıplak
İniliyor sakat gençler, ihtiyarlar, yetimler,*

*Bahtsızları –yazık, yazık!- yoksulluklar boğacak.
Bütün bunlar öz kardeşdir, imdad ister, isterler,*

*Her şey diyor: cinse yardım!.. Vermem deme ah sakın!
Dul kadınlar ve genç kızlar düşmana el açmasın!”⁸⁵⁶*

İzzet Ulvi Bey

“Türkistan

*Bir dul kadın yavrusunu almış kaçır dağlara;
Bir sakat kız “babam!” diye inleyerek sürünüür
Hep yıkılmış, yıkılmakta; uzaklardan görünür
Türk ocağı, anayurdu, benzer iken bağlara
Bakın şimdi nasıl olmuş? Hep ocaklar bir mezar,
Hep evleri bir harabe, sokaklardan geçilmez;
Hep yaralı, ezilmişler, sağlam kimdir seçilmez?!
Cenk artığı askerlere benzedilse yeri var..
Sağlamları bulunsa da yaralanmış içinden
Ya dul kamış bir kadındır, ya anasız bir çocuk;
Bir dağ gibi oğlu gidip kendi kalan daha çok!
Din kardeşi! Yardım etmek sana bana farz iken
Ne durursun? Aç, susuzdur zavallılar; yuvasız,
Kar altında inliyorlar yakacaksınız, parasız!”⁸⁵⁷*

İshak Refet

⁸⁵⁶ YY, “Zavallı Türkistanlılar İçin”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 14.

⁸⁵⁷ İshak Refet, “Türkistan”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 133, 10 Mart 1326/23 Mart 1910, s. 39.

“Asya-yı Vusta Felaket-dideleri İçin”

“Te'avün

-Ashab-ı Hamiyyete-

*Bir sahne ki bir anda çöken dud-ı felaket
Altında boğuk... ah-ı gariban gibi mu'lim...
Bir sahne ki, şehbal-i siyeh-reng-i sefalet
Üstünde gerilmiş, ... şeb-i hicran gibi muzlim.*

*Bir sahne-i giryende ki göstermede yer yer,
Bir lane-i jülide, hezaran sönük amal..
Yüzlerce yanık sineli, matem-zede mader,
Yüzlerce soluk çehreli, bi-valide etfal.*

*Bir sahne-i dil-suz-ı fecayi' ki-yakından
Görmek değil- etmek bile bir lahza tahayyül,
İnsanda bırakmaz –ne kadar olsa- tahammül.*

*Halince biraz yardım et ey sahib-i vicdan?
Vicdanı olanlar eder ibzal-i müriüvvet
Hem-nev'ine, hem-ırkına, hem-dinine elbet.”⁸⁵⁸*

Tepedelenizade Kamil

Sırat-ı Müstakim'de yer alan belgeler, 1911 yılının başlarında Türkistan'da meydana gelen depremin, Osmanlı Müslümanlarında büyük bir hassasiyet uyandırdığını kanıtlaması açısından oldukça önemlidir. Osmanlı Müslümanları, depreme karşı ilgisiz oldukları noktasında eleştirilmiş olsalar da, bu depreme gösterilen hassasiyet Osmanlıların yardımseverliğine örnek teşkil edebilecek mahiyettedir.

2. KURAKLIK VE YANGINLAR

Sırat-ı Müstakim'deki belgelerden Rusya Müslümanlarının yaşadığı kuraklık ve yangınlar ile ilgili haberlere de ulaşmaktayız. Buhara'da çıkan bir yangında *Hol*

⁸⁵⁸ Tepedelenizade Kamil, “Teavün”, (Asya-yı Vusta Felaket-dideleri İçin), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s. 70.

Yayan denilen *Aşağı Saray* yandı. Bu yangında sarayın etrafında bulunan cephaneler de tutuştu ve büyük bir patlama meydana geldi. Bu patlamada İslam müzesi eserlerini içeren müze büyük hasar gördü. Yine, sarayda çok kıymetli halıların bulunduğu kısım da yandı. Bu halılardan birisi Buhara Emiri Abdülahad Hanın Petersburg'da inşa edilmekte olan camiye mahsus olmak üzere yaptırdığı halıydı. Bu yangındaki hasarın o dönemin miktarıyla altı buçuk milyon kuruş olduğu tahmin edilmektedir⁸⁵⁹.

Kurak yaz günlerinde çıkan yangınlar da önemli tahribata neden olmaktadır. *Sırat-ı Müstakim*'in *Vakit Gazetesi*'nden yaptığı alıntıya göre bir kazada 150 Müslüman eviyle 1 mescidin, başka bir kazada da 100 kadar Müslüman eviyle yine 1 mescidin yandığı belirtilmektedir. Bügülme adı verilen kazada ise *Abdurrahman* isimli bir Müslüman köyünün, 400'ü geçen binasının tamamen yandığı ve zararın dönemin miktarıyla 100 bin ruble olduğu ifade edilmektedir⁸⁶⁰. *Sırat-ı Müstakim*'in 155. sayısında da sıcaklıkların oldukça arttığı haberi verilmektedir. Bazı yerlerde sıcaklığın güneşin altında 46 dereceye kadar ulaştığı, hatta bir gün Buhara'da sıcaklığın nadir olarak 63 dereceyi bulduğu ifade edilmektedir. Sıcaklığın artmasına karşılık yağmurun da hiç yağmadığı, bunun doğal neticesi olarak da kuraklığın yaşandığı ve yangınların çıktığı belirtilmektedir. Yangınlar sebebiyle birçok Müslümanın evsiz kaldığı ve kuraklığın da pek çok zararlara yol açtığı altı çizilen önemli noktalardandı⁸⁶¹.

⁸⁵⁹ YY, "Buhara Ahvali (Buhara'da Yangın)", *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 315.

⁸⁶⁰ YY, "Yangınlar", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 154, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 384.

⁸⁶¹ YY, "Sıcaklık, Kuraklık ve Yangınlar", (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 399.

SONUÇ

Rus knezlikleri, XIII. yüzyıldan XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar Altın Orda hâkimiyetinde varlıklarını devam ettirdiler. Timur'un Altın Orda'ya darbe vurması ve daha sonrasında hanlıkta ortaya çıkan iç meselelerin Altın Orda Hanlığını zayıflatmasıyla bu ortamdan istifade eden Rus knezlikleri, daha rahat hareket etme imkânı yakaladılar. III. İvan tarafından tek çatı altına alınan Ruslar, hızla büyümeye ve Müslüman Türkleri tehdit etmeye başladılar. IV. İvan döneminde 1552'de Kazan, arkasından 1556'da Astarhan Ruslar tarafından ele geçirildi. Öz güvenini kazanan Ruslar, bundan sonraki süreçte Müslüman Türk ülkeleri üzerinde yayılmacı bir politika takip ettiler ve pek çok Müslüman Türk toprağını ele geçirdiler. XVI. Yüzyıldan XIX. Yüzyılın ikinci yarısına kadar yayılmacı politikaya bağlı olarak Rusların hâkimiyetindeki Müslüman Türklerin nüfusu artış gösterdi. Bu Müslüman Türkler, çok uzun seneler Rus hâkimiyetinde yaşam mücadelesi vermek durumunda kaldılar.

Rus hâkimiyetindeki Müslümanlar; sosyal, kültürel, ekonomik, dini vs. pek çok alanda faaliyette bulunmakla birlikte hükümetin baskıcı rejimi, bu faaliyetlerin serbest bir şekilde yerine getirilmesine imkân tanımadı. II. Katerina döneminde ortaya çıkan *Pugaçev İsyanı*, iç güvenliği arttırma ihtiyacını ortaya çıkardı. Buna bağlı olarak Müslümanlara karşı daha önce uygulanan sert politika yumuşatıldı ve Müslümanlara dini, sosyal, kültürel, ekonomik bazı haklar tanındı. II. Katerina'dan sonra bu politikanın devam ettirilmesi düşünülmüş ise de verilen haklar yetersiz kaldı ve baskı politikası devam ettirildi. Bu şartlar altında yaşam mücadelesi veren Müslümanlar için, 1905 İhtilali oldukça önemli bir gelişme oldu. Rusya'nın Uzakdoğu politikaları çerçevesinde 1904-1905 yıllarında Japonlarla giriştiği *Port Arthur Savaşı*'nda ağır bir mağlubiyet alması, Rusya Müslümanları için çok önemli bir dönüm noktası oldu. Japonlara karşı alınan ağır mağlubiyetin ekonomik yükünün yeni vergilerle halka mal edilmeye çalışılması, Rus hükümetine karşı çok daha önceden var olan hoşnutsuzluğun daha da artmasına sebep oldu. Ülkede hükümet karşıtı gösteriler, protestolar arttı ve 1905 İhtilali ortaya çıktı. Halkın protestolarına ve gösterilerine daha fazla dayanamayan Çar II. Nikola, bir manifesto yayınlarak hürriyeti ilan etmek zorunda kaldı. Bu hürriyet ortamında, uzun seneler Rus hükümetinin baskısından bunalan Müslümanlar, Rus hükümetinin zor durumundan

istifade ederek birtakım faaliyetlerde bulunma imkânı yakaladılar. Rusya'daki Müslümanların bir araya gelerek kendi sorunlarını konuştukları kongreler düzenlemeleri ve Rus hükümetinden dini, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik vs. haklar talep etmeleri, onlar açısından çok önemli gelişmelerdi.

1905 İhtilalinin verdiği hürriyet devrinde Rusya'daki Müslümanlar önemli faaliyetlere imza attılar. 1905 İhtilalinden sonra meşrutiyetin ilan edilmesi ve 1906'da Duma'nın açılmasıyla Rusya Müslümanları, siyasi sahada kendilerini temsil etmeye başladılar. Ancak Müslümanların Duma'daki vekil sayısı yetersizdi. I. Duma'ya 25 Müslüman vekil seçildi. II. Duma'da bu sayı 35'e yükseldi. II. Duma'dan sonra seçim kanunundaki değişikliklere bağlı olarak Duma'daki Müslüman vekillerin sayısı azaldı. III. Duma'da Müslümanlar 10 vekille temsil edilirken IV. Duma'da bu sayı 6'ya kadar geriledi. Dolayısıyla Müslümanların Dumalarda bu sayıdaki vekillerle tam anlamıyla temsil edilmeleri ve haklarını savunmaları oldukça zordu. Bu azalmada ise doğrudan Rus hükümetinin etkisi söz konusuydu. III. Duma'da Müslümanlara yönelik baskıların artırılması yönünde Rus partilerinin söylemleri mevcuttu. 1905 İhtilali, Müslümanlara siyasi haklar tanınmasını sağladıysa da, bu hakların meşruti hakları tam olarak yansıttığı söylenemez. Rusya Müslümanlarına eskiden beri uygulanan baskıcı politikalar, hürriyet devrinde biraz daha yumuşamakla birlikte esasen devam ettirilmeye çalışıldı. *Sırat-ı Müstakim*'de yer alan belgeler de bu baskı politikasının devam ettirildiğini kanıtlamaktadır. Dergide yer alan belgeler, 1905 İhtilalinden sonra hürriyet verilmesine rağmen, bu hürriyetin geçici ve sözde hürriyet olduğunu ortaya koymaktadır.

Rusya Müslümanları arasında ekonomik faaliyetlerde özellikle Tatarlar ön plandaydı. Uzun seneler Rusya'nın Orta Asya ile ticaretinde Tatarlar aracı rolünü üstlendiler. Ancak Rus hükümetinin girişimleri sonucu ekonomik faaliyetlerin gelişmesiyle Tatarların ticari faaliyetlerine kısıtlamalar getirildi. Buna bağlı olarak Tatarların ticari sahada çok fazla bulunmaları engellendi. Ekonomik faaliyetlerde en önemli sorunlardan birisi arazi meselesiydi. Müslümanlara ait arazilere Rus muhacirlerin yerleştirilmesi Müslümanları ekonomik zarara uğrattı. Bununla birlikte Müslümanların verdiği vergilere karşılık hizmet alamamaları da ayrı bir sorundu. 1905 İhtilalinden sonra bu meselelerle ilgili Müslümanlar şikâyetlerini dile

getirmelerine rağmen hürriyetin 1907'den itibaren zayıflamaya başlaması kesin çözümler üretilmesini engelledi.

Rusya'daki Müslümanlar için dini faaliyetler çok önemliydi. Bütün engellemelere rağmen dinlerini yaşama ve dini müessese kurma konusunda Müslümanlar oldukça ısrarcı oldular. 1555 yılında başlatılan kitlesel Hristiyanlaştırma politikası, uzun seneler devam ettirilerek pek çok Müslüman zorla Hristiyanlaştırıldı. Ancak bunların büyük bir çoğunluğunun sözde Hristiyan olduğu 1905 İhtilalinden sonra verilen din ve vicdan hürriyetiyle ortaya çıktı. Çünkü hürriyetle birlikte Hristiyan gibi görünen; ancak gerçekte gizli olarak Müslümanlığı yaşayan pek çok insan, dinini açıktan yaşamaya başladı. Bununla birlikte dini hürriyetle birlikte pek çok Ortodoks'un Müslüman olması, Rus hükümetinin uzun senelerden beri uyguladığı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikasının başarısızlığını ortaya koydu.

Müslümanlar için en önemli faaliyetlerden birisi de eğitim öğretim faaliyetleriydi. Rusya'daki Müslümanlar eğitim öğretimde modernleşmeden önce eğitim merkezleri olan Buhara, Semerkant ve Meşhed gibi yerleri örnek almaktaydılar. Ancak buralar dünyadaki gelişmelerden habersiz oldukları için Müslümanlara buralardan eski usul eğitim öğretim tazı aktarılmaktaydı. Bu eski tarz usulü, gelenekçi ve muhafazakâr bir yapıya sahip *usul-ı kadim* grubu savunmaktaydı. Onların karşısında ise eğitim öğretim başta olmak üzere hayatın her alanında yenileşmeyi ve modernleşmeyi savunan *usul-ı cedit* taraftarları bulunmaktaydı. İsmail Gaspıralı'nın Rusya Müslümanları arasında ortaya attığı *usul-ı cedit*, zaman içinde bütün Rusya Müslümanları arasında kabul edilerek yaygınlık kazandı. Bunda İsmail Gaspıralı, Şehabeddin Mercani, Abdünnasır Kursavi gibi öncü kişilerin rolü büyük oldu. Aynı zamanda 1905 İhtilalinin sağladığı hürriyet ortamı, Rusya Müslümanlarının düzenledikleri kongrelerde eğitim öğretim ile ilgili önemli kararlar alınmasına ve uygulanmasına önemli katkı sağladı.

Müslümanlar tarafından önemsenen alanlardan birisi de basın yayın faaliyetleriydi. Basın yayın faaliyetleri, 1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyetine kadar sınırlı gelişme gösterdi. Rus hükümeti, özellikle Türkçe yayınları sakıncalı gördü. Buna bağlı olarak gazete, mecmua, kitap vs. pek çok yayın Rus

hükümeti tarafından engellendi. Yayınlanma izni alan gazete, mecmua, kitap vs. yoğun bir şekilde Rus hükümetinin denetimi altında tutuldu. Özellikle 1828 yılında yürürlüğe giren sansür uygulaması, Müslümanlara ait pek çok yayını sansüre tabi tutarak engelledi. Yayınına izin verilenlere ise orijinali bozulmuş bir şekilde izin verildi. *Kur'an-ı Kerim* başta olmak üzere dini kitaplar dahi Rus hükümeti tarafından sansüre tabi tutuldu. Bu şartlara bağlı olarak Rusya'daki Müslümanlar tarafından 1905 İhtilaline kadar *Tercüman Gazetesi* dışında etkili bir gazete yayınlanamadı. *Tercüman Gazetesi* ise İsmail Gaspıralı'nın yoğun çabalarıyla yayın izni alabildi. İsmail Gaspıralı'nın, gazetesinde fikirlerini beyan ederken Rus hükümetiyle ters düşmemeye gayret etmesi, özellikle de politik düşüncelerden kaçınması basın yayın faaliyetlerinin sıkı bir sansüre tabi tutulduğunu gösterdi. Ancak 1905 İhtilalinden sonra verilen basın yayın hürriyetiyle birlikte Rusya Müslümanları arasında basın yayın faaliyetleri hızla gelişti. Pek çok gazete, mecmua, kitap vs. yayın hayatına girdi. Özellikle Tatarlar ve Azeriler arasında basın yayın faaliyetleri hızla gelişti. 1907'den sonra hürriyetin zayıflamasıyla basın yayın alanındaki baskılar yeniden devam ettirildi.

1905 İhtilalinden sonra verilen hürriyet, Rus hükümeti tarafından gönül rızasıyla verilen bir hürriyet değildi. Bu nedenle Rus hükümetinin kendisini toparladıktan sonra verdiği hakları geri alacağı ve baskılarına devam edeceği muhakkaktı. 1907 yılından itibaren Rus hükümetinin kendisini toparlaması, Rusya'daki Müslümanlar için tehlikenin habercisi oldu. Rus hükümetinin kendisini toparlamasıyla verilen hürriyetin sözde ve geçici bir hürriyet olduğu da anlaşıldı. Ancak her şeye rağmen 1905 İhtilaliyle verilen hürriyet, kısa süreli de olsa Rusya Müslümanlarının bilinçlenmesi, belli hakları elde etmesi açısından çok önemli bir hareketti. İhtilalin Rusya'daki Müslümanlara en önemli katkısı, onları bir araya getirerek belli kararlar almalarına imkân tanınmasıydı. Yine Müslümanların nasıl hareket etmeleri gerektiğini göstermesi ve Müslümanları bilinçlendirmesi açısından bu İhtilal oldukça önemliydi. Ancak Rusya'daki Müslümanların aralarındaki ihtilaflar birliği zedelediği için ilerleyen süreçte birleşme adına önemli bir hareket olmadı.

Rusya'daki Müslümanlar üzerinde baskıların devam ettirilmesinde Rus gazetelerinin kışkırtıcı yayınlar yapmaları da unutulmamalıdır. Özellikle *Novoye*

Vremya Gazetesi gibi Rus hükümetinin fikir yayını olan gazetelerin, İslam birliği ve bağımsızlık düşüncelerini ileri sürerek Rus hükümetini Müslümanlara karşı kışkırtmaları da göz önünde bulundurulması gereken önemli bir husustur. Bu nedenle Rusya'daki Müslümanlara yönelik Rus hükümetinin baskı politikası incelenirken Rus gazetelerinin kışkırtıcı yayınları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Rus hükümeti, baskılarını icra ederken Müslümanları sindirme politikası takip etti. Şüphe uyandıran evlerde, iş yerlerinde, eğitim öğretim kurumlarında vs. aramalar yapılarak zararları görülen kitap, gazete, risale vs. gibi yayınlara el konuldu. Yine zararlı görülen kişiler; tutuklama, sürgün, hapis, azil gibi cezalara uğradılar. Hükümetin bütün bu baskılarının altında yatan sebep ise Müslümanların İslam birliğini sağlayıp bağımsızlıklarını ilan etmelerinden duyulan kaygıydı. Bu da hükümeti şiddetli tedbirler almaya ve baskı politikasına sevk etmekteydi. Ancak *Sırat-ı Müstakim*'in de ortaya koyduğu gibi Rus hükümetinin bu kaygıları boşunaydı. Dergide yer alan pek çok örnek Müslümanlarının bu birlikten uzak olduklarını ortaya koydu. Rusya'daki Müslümanların *Sünni-Şii* ve *kadim-cedit* gibi ihtilafları onların birlik olmalarını ve bağımsızlık düşüncelerini engelleyen en önemli hususlardı. Özellikle *kadim-cedit* ihtilafı Rusya Müslümanlarının birliğini zedeleyen önemli bir sorundu. *Kadim* taraftarlarının *cedit* taraftarlarını Rus hükümetine jurnallemeleri, hatta *cedit* taraftarlarının tekfir edilmesi, iki taraf arasındaki nefreti de ortaya koymaktaydı. Bu nedenlerden dolayı Rusya'daki Müslümanlar, Rus hükümeti için aslında tehdit olmaktan oldukça uzaktı.

Rusya'daki Müslümanların yaşadıkları doğal afetler de ayrı bir sorun teşkil etmekteydi. 1911 yılının başlarında meydana gelen Türkistan Depremi, pek çok insanın ölmesine, yaralanmasına ve evsiz kalmasına neden oldu. Rusya'daki Müslümanlar depremzedelere ulaştırılmak üzere kendi aralarında yardım topladılar. Rus hükümeti de depremzedelere yardım etmede duyarlı davrandı. Çar II. Nikola, Rusya genelinde depremzedelere yardım emri verdi ve kendisi de maddi yardımda bulundu. Ayrıca çar, eşi Aleksandra Fyodorovna başkanlığında depremzedelerle ilgilenmek üzere bir yardım komisyonu kurdu. İstanbul ve taşrada depremzedeler yararına yardım komisyonları kuruldu ve toplanan yardımlar depremzedelere ulaştırıldı. Ayrıca depremzedeler yararına Akçuraoğlu Yusuf tarafından İstanbul'da

bir konferans tertip edildi. *Sırat-ı Müstakim Dergisi* de depremzedeler yararına yardım defteri açarak yardım kampanyasına aktif bir şekilde katıldı.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BCA, 030-18-1-1/013-12-12 (05.03.1925).

BOA, Y. PRK. TKM, 20/25 (29 Ocak 1891).

BOA, Y. MTV, 108/110 (12 Kasım 1894).

BOA, Y. A. RES, 154/59 (5 Şubat 1908).

BOA, DH. MKT, 1273/84 (31 Temmuz 1908).

BOA, DH. MKT, 2905/92 (30 Ağustos 1909).

BOA, HR. SYS, 2453/48 (27 Mayıs 1918).

Kaynak Eserler ve İncelemeler

A. SEVİNDİK, “İslam ve Türk Âlemi: Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat”,
Sırat-ı Müstakim, C. I, S. 19, 18 Kânunuevvel 1324/31 Aralık 1908,
s. 300-302.

ABDULLAH, “Münkarız Olmakta Bulunan İslam Memleketleri: Buhara”, (Âlem-i
İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 96, 24 Haziran 1326/7 Temmuz
1910, s. 313.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM, “Şarkın İntibah ve İstiklali Hakkında I”, (Altıncı
Konferans), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran
1910, s. 226-228.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM, “Şarkın İntibah ve İstiklali Hakkında II”, (Âlem-i İslam:
Altıncı Konferans), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 93, 3 Haziran
1326/16 Haziran 1910, s. 266-268.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM, “Rusya’da Terakki”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 156, 18
Ağustos 1327/31 Ağustos 1911, s. 410-411.

ABDÜRREŞİD İBRAHİM, “Stolipin Mezarda”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VII, S. 159, 8
Eylül 1327/21 Eylül 1911, s. 45-46.

ABDÜSSETTAR, “Muhterem Sırat-ı Müstakim İdaresine”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV,
S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 434.

- ACAR, Kezban, “1905 Rus Devriminin Genel Bir Değerlendirilmesi”, *Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. XIII, S. 24, 2008/1, s. 79-98.
- ACAR, Kezban, *Ortaçağ’dan Sovyet Devrimine Rusya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
- AHMED TOKTABAYEF, “Tabolsky Ahali-i Müslime’sinin Haline Bir Nazar”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 421-422.
- AKÇURA, Yusuf, *Damolla Alimcan El-Barudi Tercüme-i Hali*, Haz. Ahmet Kanlıdere, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2019.
- AKÇURAOĞLU YUSUF, “Türkler ve İslavlar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 104, 19 Ağustos 1326/1 Eylül 1910, s. 453-456.
- AKPINAR, Turgut, “ARSAL, Sadri Maksudi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. III, Ankara 1991, s. 396-397.
- AKPINAR, Yavuz, “Tercüman”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXX, Ankara 2011, s. 492.
- AKYOL, Taha, “Cedidcilik”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VII, Ankara 1993, s. 211-213.
- ALBAYRAK, Sadık, “Eşref Edip Fergan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XI, Ankara 1995, s. 473-474.
- ALP, Alper, “Rus Çarlığında Müftülüklerin Kuruluşu ve Gelişimi“, *Akademik Bakış*, C. VII, S. 13, Kış 2013, s. 117-126.
- ALPARGU, Mehmet, “Nogaylar”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXIII, Ankara 2007, s. 202-204.
- ALTUNTAŞ, Selçuk, *Bürhan-ı Terakki Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.
- ARAT, Reşit Rahmeti, “Küçüm Han”, *İA*, MEB Yayınları, C. VI, İstanbul 1977, s. 1071-1074.

- ARIK, Durmuş, “Tatar Türkleri Arasındaki Hıristiyanlar: Kreşinler”, *AÜİFD*, XLIX, S. II, 2008, s. 57-75.
- ARİF VE MEHMET ABDÜLGANİ, “Bahçesaray’da Medreseler”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 94, 10 Haziran 1326/23 Haziran 1910, s. 283.
- ARTUK, İbrahim, “Nişan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXIII, Ankara 2007, s. 154-156.
- ASKEROĞLU, Ayna, “Çarlık Rusya’sında Meşrutî İdarenin Yapısı”, *Tarih Okulu*, C. IV, S. 9, Ocak-Nisan 2011, s. 61-72.
- ASKEROVA, Aynur, *Ekinci Gazetesi ve Rusya Müslümanları’nın Fikir Hayatındaki Rolü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2000.
- ATALAY, Hamit, *İngilizce-Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, C. I, Ankara 1999.
- ATAN, Ömer Faruk, “Hicri VII. Yüzyıl Fakihlerinden Burhânüşşeria’nın Vikâye Adlı Eseri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/2, 2016, s. 125-153.
- AYYILDIZ, Erol, “Matbuat”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 119-121.
- BALA, Mirza, “Buhara”, *İA*, MEB Yayınları, C. II, İstanbul 1979, s. 761-771.
- BAYRAMOL, Eray, *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.
- BENNIGSEN, Aleksandre-LEMERCIER, Chantal-Quelquejay, *Sufi ve Komiser Rusya’da İslam Tarikatları*, Çev. Osman Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- BİĞİYEF, Musa Carullah, *Kavaid-i Fıkhiyye İslam Hukukun Genel İlkeleri*, Ankara Okulu Yayınları, İstanbul 2018.
- BOZKURT, Giray Saynur, *1905-1907 Yılları Rusya Müslümanlarının Siyasi Kimlik Arayışı*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.
- ÇALIŞKAN, Ülkü, *Rusya İmparatorluğu’nda Anayasal Demokrat Partisi’nin Milliyetler Politikası (Kadet Partisi 1905-1917)*, Basılmamış

- Doktora Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- DEMİROĞLU, Hasan, *Ülfet Gazetesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2012.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi 1905-1917*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- DEVLET, Nadir, “1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları”, *Kafkasya’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri*, Bakü-Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998, s. 183-200.
- DEVLET, Nadir, “İsmail Gaspıralı ve Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 2, Mart 1996, s. 405.
- DİLEK, Kaan, “İran’da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasi Gelişmeleri”, *Akademik Orta Doğu*, C. II, S. 1, Tahran 2007, s. 49-68.
- DOĞAN, Mehmet, *Doğan Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, Ankara 2003.
- DURSUN, Davut, “Kafkasya (Fiziki ve Beşeri Coğrafya)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 24, Ankara 2001, s. 157-158.
- EDHEM NEJAD, “Haricdeki Dindaşlarımız”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 142, 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911, s. 187-188.
- EFE, Adem, “Sebilürreşad”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXVI, Ankara 2009, s. 251-253.
- ELNURE AZİZOVA, “Ukaz”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXXII, Ankara 2012, s. 61-62.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Rusya’da Müslümanlar: Tatar Kavimlerinin Tarihçesi”, *AÜİFD*, XXXV, 1996, s. 561-602.
- GANKEVİÇ, Viktor Yuryeviç, “Gasprinskiy ve Russkoe Znamya Gazetesinin Bir Provakasyonu”, Çev. Hakan Kırımlı, Ed. Hakan Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 27-29.

- GEORGE VERNADSKY, *Rusya Tarihi*, Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- GIMAZOVA, Rafilya, “1895 Yılına Kadar “İş Bubi” Medresesinin Gelişimi Tarihi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 2, C. II, Haziran 2005, s. 51-60.
- GORKIY, M., MOLOTOV, M., VOROŞILOV, K., KIROV, S., JDANOV, A., STALIN, j., *1917 Sovyet Devrimi*, Çev. Alaattin Bilgi, Evrensel Basım Yayın, C. I, İstanbul 2004.
- GÖLDAŞ, İsmail, *Takrir-i Sükûn Görüşmeleri*, Belge Yayınları, İstanbul 1997.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “Misyonerlik”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXX, İstanbul 2005, s. 193.
- GÜNGÖR, Ebubekir, “Kırgız Matbuatının Ortaya Çıkmasında Ceditçiliğin Rolü”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. V, S. 3, 2016, s. 387-400.
- <http://culturewhiz.org/articles/people-ukraine> (Erişim tarihi: 24.09.2018)
- http://hrono.ru/organ/rossiya/russ_znanya.html. (Erişim tarihi: 06.02.2019)
- H. EŞREF EDİP, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyelerine Dair I”, (Konferans), Mukarrir: Akçuraoğlu Yusuf Bey, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 39, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909, s. 201-204.
- H. EŞREF EDİP, “Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasilerine Dair II”, (Konferans), Mukarrir: Akçuraoğlu Yusuf Bey, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 40, 28 Mayıs 1325/10 Haziran 1909, s. 214-218.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Abdullah Cevdet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. I, Ankara 1988, s. 90-93.
- HARİBİN MUHABİR-İ MAHSUSU, “Uzaktan Bir Kardeş Sesi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 391-392.
- HITCHINS, Keith, “Kazaklar”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 131-132.

- ILGAR, İhsan, *Rusya'da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*, TTK Yayınları, Ankara 1948.
- İNALCIK, Halil, "Kırım Hanlığı", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 450-458.
- İSHAK REFET, "Türkistan", *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 133, 10 Mart 1326/23 Mart 1910, s. 39.
- İSMAİL GASPIRİNSKİ, "Umumi Mü'temer-i İslami Yani Müslümanlar Kongresi", (Âlem-i İslam'ı Uyandıracak Çareler), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 42, 11 Haziran 1325/24 Haziran 1909, s. 248-250.
- İSMAYIL, Mehmet, "XX. Yüzyıl Azerbaycan Demokratik Basını", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XIX, Ankara 2002, s. 287-296.
- İZZETGİL, Elşan, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", *Bölgesel Çalışmalar*, C. I, S. 1, Yaz 2016, s. 51-85.
- KAÇALIN, Mustafa S., "İDİLLİ, Muhammed Ayaz İshaki", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXI, Ankara 2000, s. 474-476.
- KAHRAMAN, Alim, "Matbuat (Türk Edebiyatı)", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 121-125.
- KANLIDERE, Ahmet, *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- KANLIDERE, Ahmet, "Mercani", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIX, Ankara 2004, s. 169-172.
- KANLIDERE, Ahmet, "Musa Carullah", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXI, Ankara 2006, s. 214-216.
- KARA BEY, "Âlem-i İslam ve Rusya", *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 100, 22 Temmuz 1326/4 Ağustos 1910, s. 377-379.
- KARAYEV, Yaşar-AKPINAR, Yavuz "Mehmedkuluzade, Celil", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVIII, Ankara 2003, s. 543-545.

- KAYA, Remzi, “Ehl-i Kitap”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. X, Ankara 1994, s. 516-519.
- KAZANLI AYZAZ, “Lisan Meselesi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 46, 9 Temmuz 1325/22 Temmuz 1909, s. 316-317.
- KAZANLI AYZAZ, “Rusya Müslümanları I”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 51, 13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909, s. 398-399.
- KAZANLI AYZAZ, “Rusya Müslümanları II”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 52, 20 Ağustos 1325/2 Eylül 1909, s. 415-416.
- KAZANLI AYZAZ, “Rusya Müslümanları III”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 53, 27 Ağustos 1325/9 Eylül 1909, s. 14-16.
- KAZANLI AYZAZ, “Rusya Müslümanları IV”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 55, 10 Eylül 1325/23 Eylül 1909, s. 47-48.
- KAZANLI AYZAZ, “Rusya Müslümanları V”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 56, 17 Eylül 1325/30 Eylül 1909, s. 60-62.
- KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- KHALIDOV, Anas B., “The History of Islam in St Petersburg”, *Religion, State and Society*, Vol 22, No 2, 1994, s. 245-249.
- KILIÇ, Selda, “İran’da İlk Anayasal Hareket (1906 Meşrutiyeti)”, *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XX, S. 32, Ankara 2002, s. 143-161.
- KIRIMLI, Hakan, *İsmail Bey Gaspıralı*, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2001.
- KIRIMLI, Hakan, *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1906)*, TTK Yayınları, VII. Dizi-Sayı: 167, Ankara 2010.
- KIRIMLI, Hakan, “Gaspıralı, İsmail Bey”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XIII, Ankara 1996, s. 394.
- KIRIMLI, Hakan, “Kırım (Rus İdaresi Dönemi)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 458-465.

- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Moskof*, Büyük Doğu Yayınları, 14. Basım, İstanbul 2016.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih, “Sahalar (Yakutlar) ve Saha Türkçesi”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XX, Ankara 2002, s. 133-140.
- KOCAOĞLU, Timur, “Tercüman Gazetesi’nin Dili ve Coğrafyası”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı vd., Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 215-225.
- KONUKÇU, Enver, “Hokand Hanlığı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XVIII, Ankara 1998, s. 215-216.
- KUR’AN-I KERİM MEALİ*, Haz. Halil Altuntaş-Muzaffer Şahin, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2011.
- KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’ye Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- KURAT, Akdes Nimet, “Kazan Hanlığı (1437-1556)”, *DTCF Dergisi*, C. XII, S. 3-4, 1954, s. 227-248.
- KURAT, Akdes Nimet, “Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi”, *DTCF Dergisi*, C. XXIII, S. 3-4, Temmuz-Aralık 1965, s. 91-126.
- KÜÇÜK, Mehmet Alparslan, “İkonografiden İnanca “İsa Mesih’in Dirilişi/Paskalya” Süreci”, *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2016, s. 230-274.
- L.A (Akçuraoğlu Yusuf), “Sansörle Mükâleme”, (Âlem-i İslam: Rusya Müslümanları Hayatından), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 70, 23 Kanun-ı Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 284-287.
- LENIN, V. I., *Collected Works*, Translated: Clemens Dutt, Progress Publishers Moscow, Volume 16, September 1909-December 1910.
- LENIN, V. I., *Collected Works*, Translated: Bernard Isaacs, Jone Fineberg, Progress Publishers Moscow, Volume 20, December 1913-August 1914.

- M. S. BUHARİ, “Buhara’da Şeriat Namına İrtikab Olunan Cinayat”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 221-222.
- MAHMUD ESAD, “Mahmud Esad Efendi’nin Nutku (Ahval-i Âlem-i İslam Hakkında)”, (Konferans), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 82, 17 Mart 1326/30 Mart 1910, s. 66-67.
- MAHMUD HOCA İBNİ BEHBUD HOCA, “Semerkand’dan”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 108, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910, s. 66-67.
- MEHMED AKİF, “Ebuzziya Tefvik Efendi’ye”, (Açık Mektup), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 409-410.
- MERT, Hamdi, “Musa Carullah Bigiyef-Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri”, *Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Haziran 1999, s. 125-141.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Kafkasya (Tarih)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, Ankara 2001, s. 158-160.
- MUHTAROV, A., “The Mangits”, Paris: *History Of Civilizations Of Central Asia*, Volume V, 2003, s. 55-63.
- MUSA KAZIM, “Türkistan Felaketi İçin”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s. 397.
- MUSTAFA NAKİ, “Rusya’da Tazyik-ı İslam’a Lüzum Gösterenler”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 156, 18 Ağustos 1327/31 Ağustos 1911, s. 412-413.
- NEFER ALİ, “Dar-ül Hilafeti’l-Aliyye’de Sırat-ı Müstakim Ceride-i İslamiyyesine”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 136, 31 Mart 1326/13 Nisan 1910, s. 92-95.
- NUR ALİZADE GIYASEDDİN HÜSNÜ, “Buhara’ya Dair III”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, s. 228-230.
- NUR ALİZADE GIYASEDDİN HÜSNÜ, “Buhara”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 102, 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910, s. 412-413.

- NUR ALİZADE GIYASEDDİN HÜSNÜ, “Buhara’da İntibah”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 209-210.
- NUR ALİZADE GIYASEDDİN HÜSNÜ, “Buhara’da Tekrar Mektep Kavgası”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 297-298.
- NUR ALİZADE GIYASEDDİN HÜSNÜ, “Buhara Ahvaline Dair”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 125, 13 Kanun-ı Sani 1326/26 Ocak 1911, s. 345-347.
- NUR ALİZADE GIYASEDDİN HÜSNÜ, “Âlem-i İslam’ın Karn-ı Mes’udu Buharilerin Devr-i Cedidi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, 20 Kanun-ı Sani 1326/2 Şubat 1911, s. 362-363.
- NUR ALİZADE GIYASEDDİN HÜSNÜ, “Asr-ı Hazırda İslamlar IV (Buhara)”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s. 78-79.
- ÖLÇEKÇİ, Haluk, “Rusya’daki Türklerin Milli Uyanışı ile Basının Ortaya Çıkışı Arasındaki İlişki”, *TURAN-SAM: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi*, C. X, S. 37, Kış 2018, s. 74-78.
- ÖMER, “Hilal ve Salib”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 137, 7 Nisan 1326/20 Nisan 1910, s. 109-110.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “DOZY, Reinhart Pieter Anne”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IX, 1994, s. 513-514.
- ÖZEN, Şükrü, “Sadrüşşeria”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXV, Ankara 2008, s. 427-431.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Ögedey Han”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXIV, Ankara 2007, s. 21-22.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *II. Abdülhamid Zamanı ve Şahsiyeti*, Kubbealtı Neşriyatı no: 148, İstanbul 2008.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

- PULTAR, Gönül, “Dedem Sadri Maksudi Arsal (1878-1957)”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal’a Armağan Özel Sayısı*, S. LXXV, 2017, s. 43-74.
- PUŞKİN, *Pugaçev İsyanının Tarihi*, Çev. Rana Çakıröz, MEB Basımevi, İstanbul 1949.
- RORLICH, Azade Ayşe, *Volga Tatarları*, Çev. Mehmet Süreyya Er, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- S. A. İBRAHİMOV, “Ulema-yı İslam Böyle Olmalı”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/11 Kasım 1909, s. 157.
- SARAY, Mehmet, *Kazakların Uyanışı*, TİKA Yayınları, Ankara 2004.
- SABRİ, Mustafa-CARULLAH, Musa, *İlahi Adalet Rahmet-i İlahiyye Bürhanları*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996.
- SARAY, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, Ankara 1989, s. 538-540.
- SARAY, Mehmet, “Astarhan Hanlığı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. III, Ankara 1991, s. 505.
- SARAY, Mehmet, “Hive Hanlığı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XVIII, Ankara 1998, s. 167-170.
- SARAY, Mehmet, “Kırgızistan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 442-445.
- SARAY, Mehmet, “Rusya’nın Türkistan’da Yayılması”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. XVIII, Ankara 2002, s. 561-576.
- SERGE A. ZENKOVSKY, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.
- SIBGATULLNA, Alfina, *Müslüman Şehir Petersburg, Tarihi Rehber (Musulmanskiy Peterburg, İstorçeskiy Putevoditel Jizn Musulman v Gorode na Neve i v Yego Okrestnostyah)*, History Critique, January 2017.

- SIRAT-I MÜSTAKİM MECMUASI*, Ed. M. Ertuğrul Düzdağ, *Bağcılar Belediyesi*, İstanbul 2012.
- SİBİRYALI ALİMCAN EL-İDRİSİ, “Buhara’da Tahsil”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 59, 8 Teşrin-i Evvel 1325/21 Ekim 1909, s. 111-112.
- SULTANOVIÇ, Jamuhanov Suleyman, “Çeçenistan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, Ankara 1993, s. 244-247.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, “1920 Öncesinde Rus Azerbaycan’ında Milli Kimliğin Yükselişi ve Edebi Dil Politikası”, Çev. Saadettin Gömeç, *Ethnic and Racial Studies*, 14/1, London 1991, s. 175-182.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-ı Türki*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- ŞENER, Mehmet, “Hayvan (B. Fıkıh-4. Hayvanların Kesimi-a. Hayvanı kesenin niteliği)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi”, C. XVII, Ankara 1998, s. 92-98.
- ŞEŞEN, Ramazan, “Buhara”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VI, Ankara 1992, s. 363-367.
- TANRIVERDİ, Mustafa, “Kafkasya’da Ruslaştırma Siyaseti (XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyıl Başları)”, *Vakniivis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi (Kafkasya Özel Sayısı)*, Yıl 2, s. 538-557.
- TANRIVERDİ, Mustafa, “Rusya’da İhtilal Hareketleri Karşısında Başbakan P. A. Stolipin’in Politikaları (1906-1911)”, *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası 6. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 25-27 Ekim 2017, s. 37-46.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Kasım Hanlığı”, *DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, Ankara 2001, s. 543-544.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXXI, Ankara 2012, s. 556-560.
- TAYMAS, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, Seri III, Sayı: A3, Ankara 1966.

- TEPEDELENLİZADE KAMİL, “Teavün”, (Asya-yı Vusta Felaket-dideleri İçin), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s. 70.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Rusya İslamları”, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 31, 12 Mart 1325/25 Mart 1909, s. 73-75.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Rusya İslamları ve Üç Mesele”, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 33, 26 Mart 1325/8 Nisan 1909, s. 106-108.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Rusya’da İslamiyet Âlemi”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 57, 24 Eylül 1325/7 Ekim 1909, s. 78-80.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Novoye Vremya ve Âlem-i İslam”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 59, 8 Teşrin-i Evvel 1325/21 Ekim 1909, s. 108-110.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti I”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 61, 22 Teşrin-i Evvel 1325/4 Kasım 1909, s. 142-143.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti II”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/11 Kasım 1909, s. 156.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Zavallı Buhara”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 64, 12 Teşrinisani 1325/25 Kasım 1909, s. 187-190.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Rus Maarif Nezareti’nin Beyanatı Münasebetiyle: Talim-i Umumiye Dair I”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 65, 19 Teşrin-i Sani 1325/2 Aralık 1909, s. 204-206.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Tashih-i Efkâr: Orenburg’da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 219-221.
- TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Rus Maarif Nezareti’nin Beyanatı Münasebetiyle Talim-i Umumiye Dair II”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı*

Müstakim, C. III, S. 67, 3 Kânunuevvel 1325/16 Aralık 1909, s. 237-239.

TROYTSKİLİ AHMED TACEDDİN, “Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 74, 21 Kanun-ı Sani 1325/3 Şubat 1910, s. 346-350.

TUHFETULLAH, “Sırat-ı Müstakim İdarehanesine”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 118, 25 Teşrin-i Sani 1326/8 Aralık 1910, s. 236-237.

TURAN, Şerafettin, “Edirne Antlaşması”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. X, Ankara 1994, s. 442-443.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Fatih Kerimi”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 289-290.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Kazan Hanlığı”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXV, Ankara 2002, s. 136-138.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXII, Ankara 2006, s. 96-98.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Rusya (Ülkede İslamiyet)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXV, Ankara 2008, s. 265-266.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Rusya (Rusya’da İslam Araştırmaları)”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXV, Ankara 2008, s. 266-270.

TÜRKOĞLU, İsmail, “Tuhfetullin, Kamil Mutî”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXXXI, Ankara 2012, s. 354-356.

TÜRKYILMAZ, Selçuk, *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.

UZUN, Mustafa, “Abdürreşid İbrahim”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. I, Ankara 1988, s. 295-297.

VURGUN, Seda Yılmaz, “1898 Dükçü İşan İsyanı (Andican Ayaklanması)”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 54, Erzurum 2015, s. 607-623.

- YARAMIŞ, Ahmet-ŞAHİN, Sinan, “Sırat-ı Müstakim Mecmuasına Göre XX. Yüzyılın Başlarında Buhara’da Sünni-Şii Çatışmaları”, *I. Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Araştırmaları Sempozyumu*, Antalya 3-5 Kasım 2017, s. 728-734.
- YAVUZ, Cevdet, “Ebül-ula Mardin”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1994, s. 363-364.
- YILDIRIM, İrfan Murat, “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2/2, 2013, s. 147-160.
- YILDIRIM, Ramazan, “İslam-Bilim İlişkileri Bağlamında Ataullah Bayezidof’un Renan’a Reddiyesi”, *Türk Dünyasını Aydınlatanlar; Mehmet Akif Ersoy ve Abdullah Tukay Uluslararası Sempozyumu*, Kazan, Rusya, 12-18 Mayıs 2014, s. 260-270.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Aleksandre Bennigsen”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. V, Ankara 1992, s. 459-460.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Çuvaşlar”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, Ankara 1993, s. 388-392.
- YUZEYEV, Aydar, “Cedidçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı vd., Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 239-253.
- YÜCE, Nuri, “Akçura, Yusuf”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. II, Ankara 1989, s. 228-229.
- YY, “Âlem-i İslam: Medine Kazanlı Talebesi’nin Mektubu”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 60, 15 Teşrin-i Evvel 1325/26 Ekim 1909, s. 128.
- YY, “Âlem-i İslam’da”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 77, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910, s. 404.
- YY, “Âlem-i İslam”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 60, 15 Teşrin-i Evvel 1325/28 Ekim 1909, s. 127.

- YY, “Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 215-217.
- YY, “Arkanjel (Arhanglaski) Vilayeti’nde Genç Türkler(!)”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 150, 7 Temmuz 1327/20 Temmuz 1911, s. 320.
- YY, “Astrahan’da Münteşir İdil”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 79, 25 Şubat 1325/10 Mart 1910, s. 20.
- YY, “Asya-yı Vusta Felaket-zedeganı Menfaatine Verilen Konferans”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 128, 3 Şubat 1326/16 Şubat 1911, s. 397-398.
- YY, “Asya-yı Vusta Felaket-zedeganı”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, 20 Kanun-ı Sani 1326/2 Şubat 1911, s. 368.
- YY, “Avrupa’nın Şark Siyaseti”, (Kürsi-i Milel’den), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 90, 13 Mayıs 1326/26 Mayıs 1910, s. 215-216.
- YY, “Başlık Yok”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 222-223.
- YY, “Beyan-ı Teessüf”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 135, 24 Mart 1327/6 Nisan 1911, s. 80.
- YY, “Bir Büyük Müslümanın Vefatı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.
- YY, “Bir Müslüman Gazetesinin Tekrar İntişarı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 120, 9 Kanun-ı Evvel 1326/22 Aralık 1910, s. 271.
- YY, “Bizim Hisselerimiz Nereye Gidiyor”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 223.
- YY, “Bugraslan Kasabasında Bir Mektebin Dağıtılması”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 431.
- YY, “Buhara Ahvali (Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı)”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 314-315.
- YY, “Buhara Ahvali (Buhara’da Yangın)”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 314-315.

- YY, “Buhara Emiri ve Sivastopol Cemaat-i İslamiyyesi”, (Şuun-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, 22 Nisan 1326/5 Mayıs 1910, C. IV, S. 87, s. 158-159.
- YY, “Buhara Emirinin Türkistan Felaket-zedeganına İanesi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.
- YY, “Buhara Emirinin Yeni Sarayı”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 60, 15 Teşrin-i Evvel 1325/28 Ekim 1909, s. 127.
- YY, “Buhara İstiklaline Suikasd”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 108, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910, s. 68-69.
- YY, “Buhara Vak’a-i Elîmesi”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakîm*, C. III, S. 76, 5 Şubat 1325/18 Şubat 1910, s. 382-384.
- YY, “Buhara’da Devr-i Cedid ve Merasim-i Cülusiyye”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 126, 20 Kanun-i Sani 1326/2 Şubat 1911, s. 367.
- YY, “Buhara”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 104, 19 Ağustos 1326/1 Eylül 1910, s. 460.
- YY, “Büyük Bir Medresenin Kapatılıp Müderrislerinin Tevkifi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat-ı Sani 1326/2 Mart 1911, s. 432.
- YY, “Demiryollar Nezaretinde Tasfiye”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 113, 21 Teşrin-i Evvel 1326/3 Kasım 1910, s. 161.
- YY, “Duma’da İslam Mebusu Sadreddin Maksud Efendi’nin Nutku”, (Âlem-i İslam: Elvah-ı İntibah I), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 86, 15 Nisan 1326/28 Nisan 1910, s. 135-136.
- YY, “Elvah-ı İntibah: Rusya Duma’sında Kırım Mebusu Müftizade İsmail Mirza’nın Nutku I”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 45, 2 Temmuz 1325/15 Temmuz 1909, s. 295-296.
- YY, “Haksız İtham, Muhıkk Müdafaa”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 139, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 142.
- YY, “Hamiyet”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 320.

- YY, “Han-ı Nevcah’ın Teşebbüsat-ı İslahiyyesi”, (Şuun: Buhara), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326-1327/30 Mart 1910-1911, s. 64.
- YY, “Hayır-hah ve Hamiyetli Bir Müslümanın Vefatı”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 129, 10 Şubat-ı Sani 1326/23 Şubat 1911, s. 416.
- YY, “Hedeya’yı Seniyye ve Rusya Müslümanları”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 84, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, s. 112.
- YY, “Hive Hâkimi Merhum Seyyid Muhammedü’r-Rahim Bahadır Han”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 109, 23 Eylül 1326/6 Ekim 1910, s. 78-79.
- YY, “Hukuk-ı İslamiyye’yi Cami Kavaid-i Fıkhiyye”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.
- YY, “İdare-i Ruhaniyye ve Medaris-i Milliye Teftişi, İdare-i Ruhaniyye Risale-i Resmiiyesinin Feshi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 120, 9 Kanun-ı Evvel 1326/22 Aralık 1910, s. 272.
- YY, “İki Âlimin Evinde Taharriyat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.
- YY, “İntibah-ı İslam Aleyhine”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 393-394.
- YY, “İrkutski Şehrinde Misyoner Kongresi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.
- YY, “İsabet Namıyla Rusya’da Din-i İslam Aleyhinde Neşrolunan Bir Eser Muharririnin İtiraf-ı Kusur ve Tevbesi”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 80, 4 Mart 1325 (1326 ?)/17 Mart 1909, s. 39-40.
- YY, “İslam Aleyhinde Bir Müslüman”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 437.
- YY, “İslam Darü’l-Muallimini Küşadına Tevessül”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 224.
- YY, “İslamiyet’in İntişarı”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 98, 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910, s. 347-348.

- YY, “İttihad-ı İslam Efkârının İntişarı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 150, 7 Temmuz 1327/20 Temmuz 1911, s. 320.
- YY, “İttihad-ı İslam Hareketi”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 15-16.
- YY, “İttihad-ı İslam ve Genç Türkler”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 302-303.
- YY, “Kadirşinaslık”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 320.
- YY, “Kafkasya’da Doğup Batan Hilal”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 15.
- YY, “Kafkasya’da İntişar Eden Necat Refikimiz Yazıyor:”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 127, 27 Kanun-ı Sani 1326/9 Şubat 1911, s. 384.
- YY, “Kafkasya”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 108, 16 Eylül 1326/29 Eylül 1910, s. 70.
- YY, “Kahtlık”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 154, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 384.
- YY, “Kazak Edebiyatı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 144, 26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911, s. 223-224.
- YY, “Kazakça Yeni Bir Gazete”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 139, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 144.
- YY, “Kazaklar Artıyor”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 399-400.
- YY, “Kazan’da Münteşir Beyanülhak Gazetesi Muallim Yetiştirmekten Bahisle Diyor ki: 1, (matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 86, 15 Nisan 1326/28 Nisan 1910, s. 143-144.
- YY, “Kırgızlarda Medrese Bina Etmek”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 66, 26 Teşrin-i Sani 1325/9 Aralık 1909, s. 223-224.
- YY, “Kırgız-Rus Kavgası”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.

- YY, “Kırım’da İstanbul Kitapları ve Mecmualarının Toplanması”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 431.
- YY, “Kont Olsoviev’in İfadatı”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 71, 31 Kanun-ı Evvel 1325/13 Ocak 1910, s. 304.
- YY, “Korkunç Dakikalar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 110, 29 Eylül 1326/12 Ekim 1910, s. 101.
- YY, “Maabid-i İslamiyye’ye Taarruz”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 97, 1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910, s. 332.
- YY, “Makasid-ı Garibe”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 223-224.
- YY, “Matbuat-ı İslamiyye’nin Kuvvetlendirilmesine Çalışılıyor”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 120, 9 Kanun-ı Evvel 1326/22 Aralık 1910, s. 271.
- YY, “Medreselerin Islahı Hakkında Emir’in Fermanı”, (Şuun: Buhara), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 16.
- YY, “Misyoner Cemiyeti ve Çar’ın Tebriki”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 113, 21 Teşrin-i Evvel 1326/3 Kasım 1910, s. 161.
- YY, “Misyonerler Âlemi”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 98, 8 Temmuz 1326/21 Temmuz 1910, s. 347.
- YY, “Misyonerlerin Takviyesi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 304.
- YY, “Muharrem Vak'a-i Elîmesinin Sonu”, *Sırat-ı Müstakîm*, C. IV, S. 82, 17 Mart 1326/30 Mart 1910, s. 74-75.
- YY, “Muhterem Bir Misafir”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 110, 29 Eylül 1326/12 Ekim 1910, s. 102.
- YY, “Musibet-i Milliye”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 114, 28 Teşrin-i Evvel 1326/10 Kasım 1910, s. 162-163.
- YY, “Müslüman Kadınlarında Himmet”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326-1327/30 Mart 1910-1911, s. 64.

- YY, “Müslüman Matbuatı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 160.
- YY, “Müslümanlar ve Rusya”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 301-302.
- YY, “Müslümanlara Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 119, 3 Kanun-ı Evvel 1326/16 Aralık 1910, s. 255.
- YY, “Müslümanlara Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 117, 18 Teşrin-i Sani 1326/1 Aralık 1910, s. 224.
- YY, “Müslümanlara Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 209.
- YY, “Müslümanlara Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326/30 Mart 1910, s. 64.
- YY, “Müslümanları İşgal Eden Mesail”, (Şuun: Kafkasya), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 397.
- YY, “Müslümanların Terakkiyatına Karşı”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 395.
- YY, “Necat Refik-ı Muhteremimizin Meslek Makalesi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 316-317.
- YY, “Neşr-i İslam”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 422.
- YY, “Nijniy Panayırında Muntazam Vaaz”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, s. 128.
- YY, “Orenburg Müfti-i Alisinin Yirmi Beşinci Sene-i Devriyye-i İftası”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 146, 2 Haziran 1327/15 Haziran 1911, s. 254-256.
- YY, “Orenburg Müftisinin, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyyesi Şenliği”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 319-320.

- YY, “Orenburg Müslüman Medresesine Bu Sene Akçe Verilmiyor”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.
- YY, “Petersburg Ahundu’nun Vefatı”, (Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 142, 12 Mayıs 1327/25 Mayıs 1911, s. 191.
- YY, “Petersburg Cami-i Kebiri”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, s. 128.
- YY, “Petersburg’da Cami-i Şerif İnşası”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 421.
- YY, “Pireyi Deve Yapıyorlar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 112, 15 Teşrin-i Evvel 1326/28 Ekim 1910, s. 145.
- YY, “Resmi İstatistike Nazaran; Rusya’da Müslümanların, Camilerin ve Mekteb-Medreselerin Miktarı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 144, 26 Mayıs 1327/8 Haziran 1911, s. 224.
- YY, “Rusların Rusya Müslümanları Hakkındaki Zanları”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, C. VI, S. 131, s. 14-15.
- YY, “Rusya Duma’sında Dağıstan ve Zakatal Mebusu Haydar Efendi Hazretlerinin Bilumum Rusya’da Eyyam-ı Hristiyanıyyenin Eyyam-ı Tatiliyye Addolunması Teklifine Karşı İbraz Eyledikleri Nutk-ı Mühimmin Ala Vechi’l-İhtisar Tercümesidir:”, (Elvah-ı İntibah), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, s. 231-232.
- YY, “Rusya Duma’sında Kırım Mebusu Mirza Müftizade’nin Lisan-ı Milliye Dair İrad Eylediği Nutuk Sureti”, (Elvah-ı İntibah), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 84, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, C. IV, S. 84, s. 110.
- YY, “Rusya İslamları Tazyik Ediyor”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 431.
- YY, “Rusya İslamları”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 78, 18 Şubat 1325/3 Mart 1910, s. 420-421.

- YY, “Rusya İslamları”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VII, S. 182, 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912, s. 418.
- YY, “Rusya Meclis-i Mebusan’ında Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksudi’nin Mühim Bir Nutku”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 121, 16 Kânunuevvel 1326/29 Aralık 1910, s. 287-288.
- YY, “Rusya Müslümanları”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 72, 7 Kanun-ı Sani 1325/20 Ocak 1910, s. 318-319.
- YY, “Rusya Müslümanlarında Faaliyet-i İktisadiyye”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 115, 4 Teşrin-i Sani 1326/17 Kasım 1910, s. 192.
- YY, “Rusya Müslümanlarının Muhafaza-i Milliyet Cihadları ve Rusların Buna Mukabelesi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 209.
- YY, “Rusya ve Müslümanlar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 153, 27 Temmuz 1327/9 Ağustos 1911, s. 363-365.
- YY, “Rusya: Türkistan Asar-ı Atika Mektebi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 160.
- YY, “Rusya’da Bulunan Müslümanların Hesabı”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.
- YY, “Rusya’da Genç Müslümanlık Hareketi”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 141, 5 Mayıs 1327/18 Mayıs 1911, s. 173-174.
- YY, “Rusya’da Hürriyet-i Diniyye Meselesi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 119, 3 Kanun-ı Evvel 1326/16 Aralık 1910, s. 255.
- YY, “Rusya’da Hürriyet-i Vicdaniyye!”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 160.
- YY, “Rusya’da İhtida”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 209.
- YY, “Rusya’da İslamlar”, *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 97, 1 Temmuz 1326/14 Temmuz 1910, s. 332.

- YY, “Rusya’da Mekatib-i İbtidaiyede Lisan-ı Umumi”, (Âlem-i İslam), *Sirat-ı Müstakim*, C. III, S. 70, 23 Kanun-ı Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 283.
- YY, “Rusya’da Müsavat-ı Hukuk Var Mıdır?”, (Matbuat), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 116, 11 Teşrin-i Sani 1326/24 Kasım 1910, s. 207.
- YY, “Rusya’da Müslüman Gazetelerinin Zevali”, (Şuun: Rusya), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, C. V, S. 130, s. 431.
- YY, “Rusya’da Müslümanlara Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.
- YY, “Rusya’da Sakin Müslüman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din ü Milliyet Cihadları”, (Şuun: Rusya), *Sirat-ı Müstakim*, 4 Teşrin-i Sani 1326/17 Kasım 1910, C. V, S. 115, s. 191-192.
- YY, “Rusya’da Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 139, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 144.
- YY, “Rusya’da Tazyikat”, *Sirat-ı Müstakim*, C. VI, S. 132, 3 Mart 1326/16 Mart 1910, s. 31.
- YY, “Rusya’da Türkçe”, (Âlem-i İslam), *Sirat-ı Müstakim*, C. III, S. 70, 23 Kanun-ı Evvel 1325/5 Ocak 1910, s. 283-284.
- YY, “Rusya’da Yeni Veraset Kanunu Layihası”, (Matbuat-ı İslamiyye), *Sirat-ı Müstakim*, C. IV, S. 91, 20 Mayıs 1326/2 Haziran 1910, s. 230.
- YY, “Rusya’nın Kiev Şehrinde Cami Tesisi”, (Şuun: Rusya), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 130, 17 Şubat 1326/2 Mart 1911, s. 432.
- YY, “Rusya”, (Şuun), *Sirat-ı Müstakim*, C. IV, S. 101, 29 Temmuz 1326/11 Ağustos 1910, s. 397.
- YY, “Rusya”, (Şuun), *Sirat-ı Müstakim*, C. IV, S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 439.
- YY, “Rusya”, (Şuun), *Sirat-ı Müstakim*, C. IV, S. 104, 19 Ağustos 1326/1 Eylül 1910, s. 460.
- YY, “Rusya”, (Şuun), *Sirat-ı Müstakim*, C. V, S. 114, 28 Teşrin-i Evvel 1326/10 Kasım 1910, s. 176.

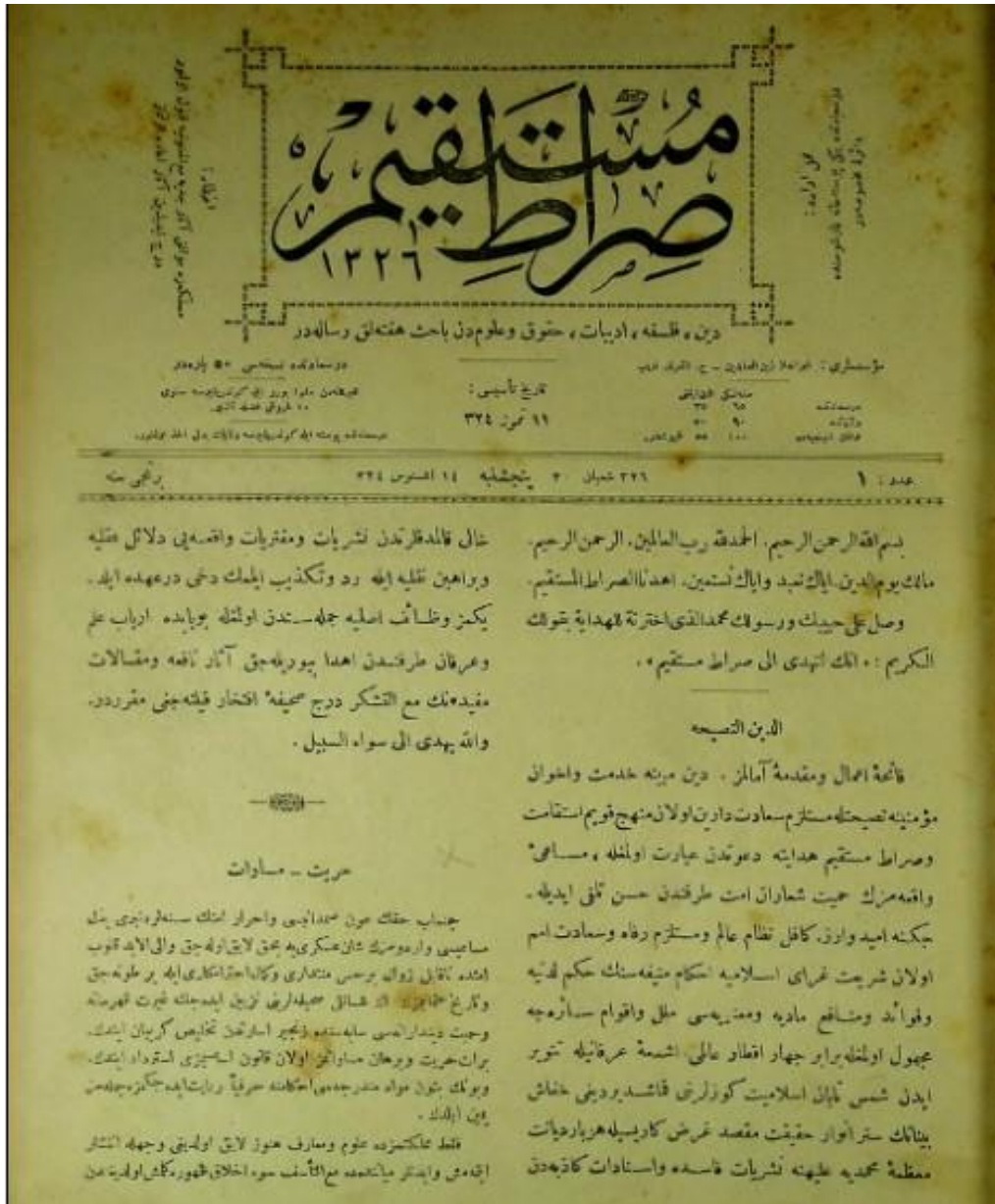
- YY, “Rusya”, (Şuun-ı İslamiye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 84, 1 Nisan 1326/14 Nisan 1910, s. 111.
- YY, “Rusya”, (Şuun-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 102, 5 Ağustos 1326/18 Ağustos 1910, s. 419.
- YY, “Rusya”, (Şuun-ı İslamiyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 83, 24 Mart 1326/6 Nisan 1910, s. 96.
- YY, “Rusya”, *Sırat-ı Müstakim*, C. II, S. 51, 13 Ağustos 1325/26 Ağustos 1909, s. 400.
- YY, “Rusya”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 61, 22 Teşrin-i Evvel 1325/4 Kasım 1909, s. 144.
- YY, “Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti Kulübünde Bir Konferans”, (Şuun: Devlet-i Osmaniyye), *Sırat-ı Müstakim*, C. IV, S. 103, 12 Ağustos 1326/25 Ağustos 1910, s. 438.
- YY, “Rusyalı Müslüman Kardeşlerimizde Himmət”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 105, 26 Ağustos 1326/8 Eylül 1910, s. 16.
- YY, “Sıcaklık, Kuraklık ve Yangınlar”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 399.
- YY, “Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VII, S. 182, 16 Şubat 1327/29 Şubat 1912, s. 418.
- YY, “Şayan-ı Teellüm ve Teessür Bir Haber: Tercüman Durdu”, *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 140, 21 Nisan 1327/4 Mayıs 1911, s. 159-160.
- YY, “Şuun-ı İslamiyye”, *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 77, 11 Şubat 1325/24 Şubat 1910, s. 400.
- YY, “Tazyikat” (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 304.
- YY, “Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 319.
- YY, “Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 150, 7 Temmuz 1327/20 Temmuz 1911, s. 320.

- YY, “Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 154, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 384.
- YY, “Tazyikat”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 399.
- YY, “Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun Layihası”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 122, 23 Kanun-ı Evvel 1326/5 Ocak 1911, s. 304.
- YY, “Türkistan Felaket-zedeganına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 129, 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911, s. 414-416.
- YY, “Türkistan Hareket-i Arzı”, (Şuun: Türkistan), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 319.
- YY, “Türkistan’da Bir Misyoner”, (Şuun: Türkistan), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 155, 10 Ağustos 1327/23 Ağustos 1911, s. 400.
- YY, “Türkistan’da Rus Mektepleri”, (Şuun: Türkistan), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 109, 23 Eylül 1326/6 Ekim 1910, s. 86.
- YY, “Türkistan’da Sefalet”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 125, 13 Kanun-ı Sani 1326/26 Ocak 1911, s. 351-352.
- YY, “Ufa’da Tevkilef’in Tasdik Edilmemesi”, (Şuun), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 16.
- YY, “Vilayet Gazetelerinin Âlem-i İslam Umuruyla İştigalleri”, *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 123, 30 Kanun-ı Evvel 1326/12 Ocak 1911, s. 315-316.
- YY, “Yangınlar”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 154, 4 Ağustos 1327/17 Ağustos 1911, s. 384.
- YY, “Yeni Bir Müslüman Mecellesi”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 134, 17 Mart 1326-1327/30 Mart 1910-1911, s. 64.
- YY, “Yeni Emir’in Islahat Eserleri”, (Şuun: Buhara), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 16.
- YY, “Yeni Füyüzat”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 119, 3 Kanun-ı Evvel 1326/16 Aralık 1910, s. 254-255.

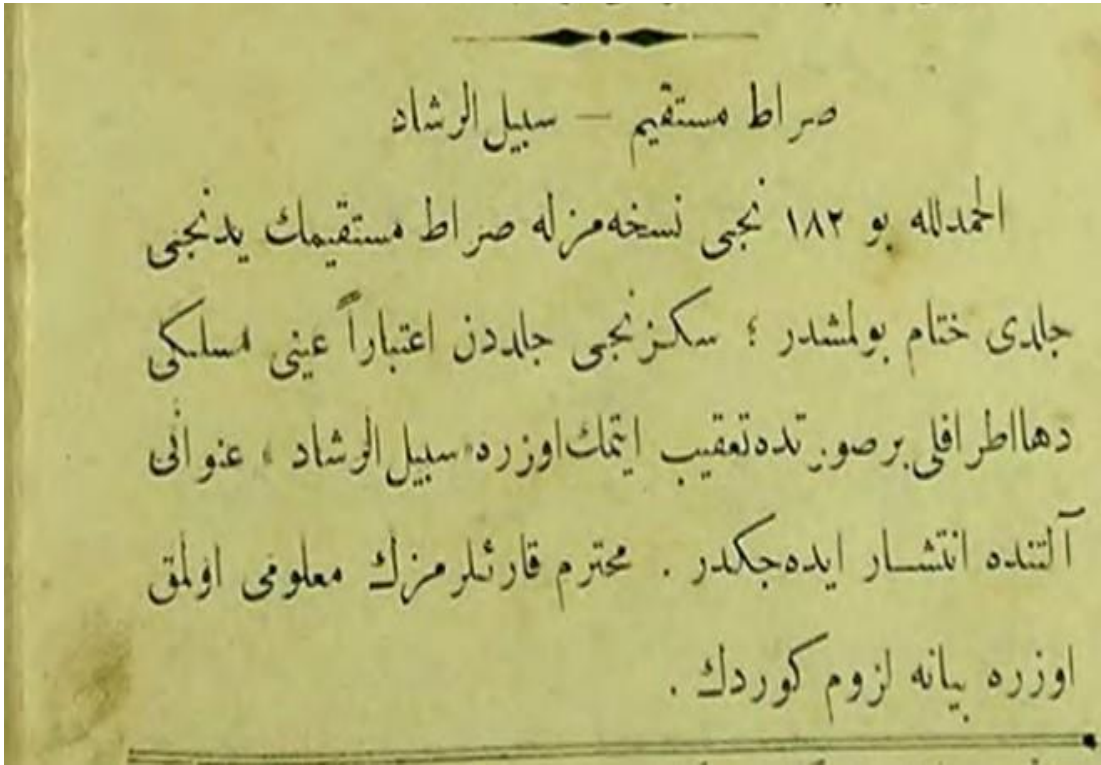
- YY, “Yine Bir Refik Daha”, (Şuun: Rusya), *Sırat-ı Müstakim*, C. V, S. 111, 8 Teşrin-i Evvel 1326/21 Ekim 1910, s. 128.
- YY, “Zavallı Türkistanlılar İçin”, (Matbuat), *Sırat-ı Müstakim*, C. VI, S. 131, 24 Şubat 1326/9 Mart 1911, s. 14.
- ZAHIDULLIN, İldus Kuddüsulı, “İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Ed. Hakan Kırımlı vd., Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s. 31-43.
- ZAYTSEV, İlya V., “Ortaçağ Kaynaklarında Astarhan Şehrinin Adlandırılması Sorununa Dair”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S. 2, Aralık 2011, s. 607-632.
- ZÜFER KASİMİ PERMLİ, “Rusya’daki İslamların Terakkiyat-ı Diniyye ve Milliyeye Hizmetleri”, (Âlem-i İslam), *Sırat-ı Müstakim*, C. III, S. 62, 29 Teşrin-i Evvel 1325/11 Ocak 1910, s. 157-159.

EKLER DİZİNİ

EK-1. Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin 1. Sayısı	275
EK-2. Sırat-ı Müstakim'den Sebülürreşad'a geçişi bildiren yazı	276
EK-3. Sırat-ı Müstakim'de 1911 Türkistan depremzedelerine gönderilmek üzere hazırlanan yardım listelerinden birisidir. Listede Eşref Edip ve Ebü'l-Ula Zeynelabidin'in de isimleri de yer almaktadır	277
EK-4. V. Mehmet tarafından Petersburg Cami'sine halı hediye edilmesi ile ilgili Osmanlı arşiv belgesi.....	278
EK-5. <i>Takrir-i Sükûn Kanunu</i> 'nun Son Telgraf, İstiklal, Orak gibi gazetelerle birlikte <i>Sebülürreşad Dergisi</i> 'nin kapatılması ile ilgili arşiv belgesi	279
EK-6. Rusya Müslümanlarına <i>Kur'an-ı Kerim</i> basılıp gönderilmesi ile ilgili II. Abdülhamit dönemine ait Osmanlı arşiv belgesi	280
EK-7. Rusya müslümanlarının Osmanlı eğitim öğretim kurumlarına rağbet etmesi ile ilgili II. Abdülhamit dönemine ait Osmanlı arşiv belgesi.....	281
EK-8. <i>Sırat-ı Müstakim</i> 'in mesul müdürü Eşref Edip'in gerekli kanuni evkafa haiz olup olmadığı ile ilgili arşiv belgesi	282
EK-9. Rusya'da <i>Kur'an-ı Kerim</i> ayetlerinin bazılarının yasaklanması ve Rusya Müslümanlarını Hristiyanlaştırma politikası ile ilgili Osmanlı arşiv belgesi	283
EK-10. <i>Sırat-ı Müstakim</i> 'i yayınlamak için izin isteyen Ebül'ula Zeynelabidin'e Matbuat Kanunu'na göre muamele edilmesi ile ilgili Osmanlı arşiv belgesi	284
EK-11. <i>Sırat-ı Müstakim</i> 'i yayınlamak için izin isteyen Ebül'ula Zeynelabidin'e Matbuat Kanunu'na göre muamele edilmesi ile ilgili Osmanlı arşiv belgesi	285
EK-12. Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin Kurucularından Eşref Edip.....	286
EK-13. Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin kurucularından Ebü'l-Ula Zeynelabidin	287
EK-14. Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin Başmuharriri Mehmed Akif.....	288
EK-15. Soldan sağa; İsmail Gaspıralı, Hasan Bey Zerdabi ve Ali Merdan Topçubaşı. Bakü-1907	289
EK-16. Sadri Maksudi Arsal	290
EK-17. Rusya Müslümanlarının I. Kongresinin yapıldığı <i>Gustav Struve</i> isimli vapur. Üzerinde numara olanlar sırasıyla; 1. Fatih Kerimi, 2. Abdürreşid İbrahim, 3. İsmail Gaspıralı, 4. Ali Merdan Topçubaşı	291
EK-18. Rusya Müslümanlarının II. Kongresi'nden bir resim	292
EK-19. I. Duma'da partilere göre oturma planı. Beyaz: Sosyal Demokrat (Kadetler). Kırmızı: Emekçi-İşçi Grup (Trudoviki). Yeşil: Halk Özgürlüğü Partisi. Açık Mavi: Oktobristler. Turuncu: Leh Partisi, Müslümanlar. Koyu Mavi: Sağcılar, Milliyetçiler, Merkezci Grup	293
EK-20. Sırat-ı Müstakim'de Rusya Müslümanları ile ilgili makaleler listesi.....	294

EK-2. Sırat-1 Müstakim'den Sebîlürreşad'a geçişi bildiren yazı.

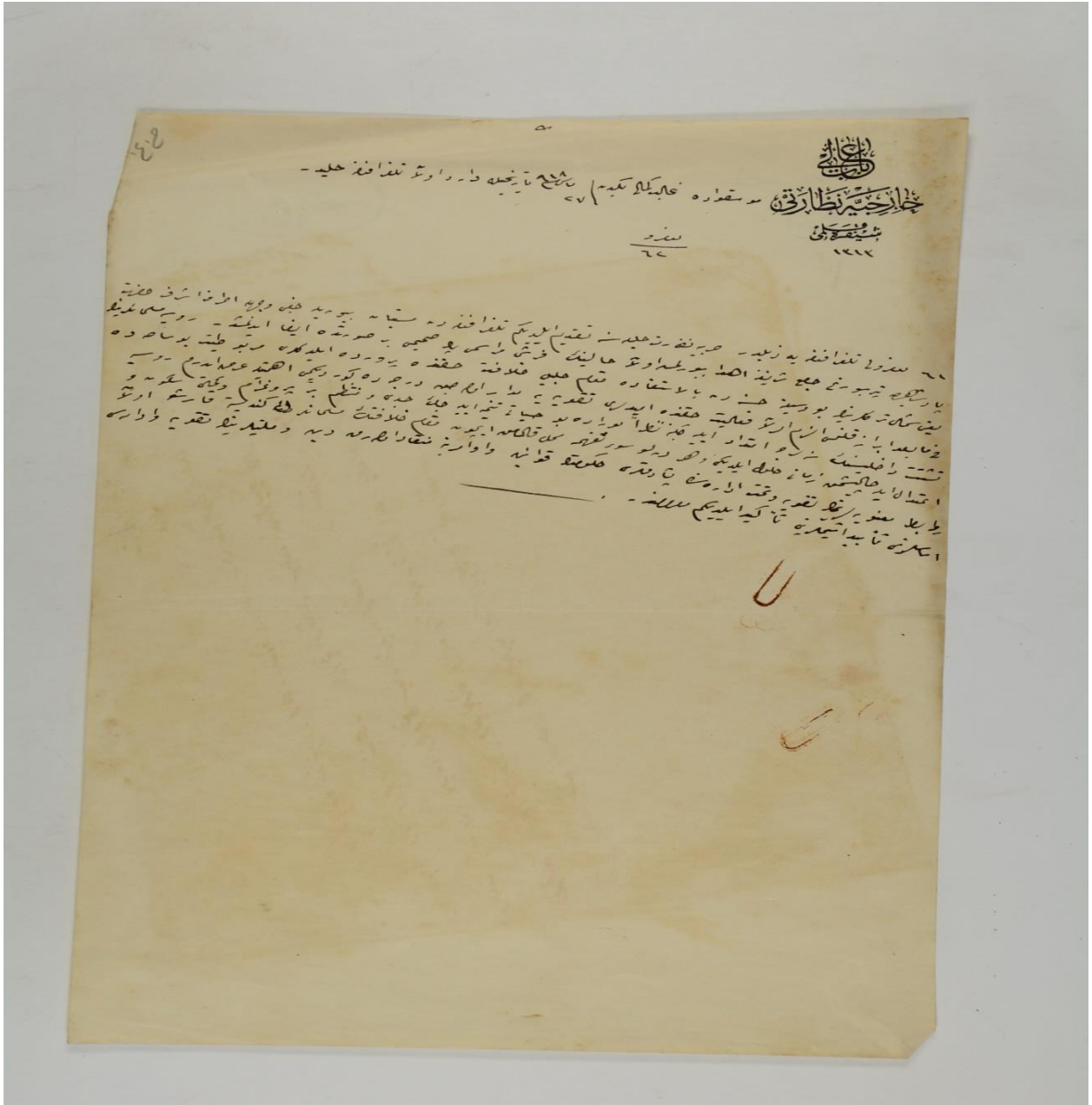
Sırat-1 Müstakim-Sebîlürreşad

Elhamdülillah bu 182'nci nüshamızla Sırat-1 Müstakim'in yedinci cildi hitam bulmuştur. Sekizinci ciltten itibaren aynı mesleği daha etraflı bir surette takip etmek üzere Sebîlürreşad unvanı altında intişar edecektir. Muhterem karilerimizin malumu olmak üzere beyana lüzum gördük. ("Sırat-1 Müstakim-Sebîlürreşad", Sırat-1 Müstakim, C. VII, S. 182, 29 Şubat 1912, s. 418)

EK-3. Sırat-ı Müstakim’de 1911 Türkistan depremzedelerine gönderilmek üzere hazırlanan yardım listelerinden birisidir. Listede Eşref Edip ve Ebü'l-Ula Zeynelabidin’in de isimleri de yer almaktadır.

آسیای وسطی فلاکتزدکانی	
اعانه رفتاری	
	پاره غروش
کچن هفته دن نقلیکون	۳۶۸ ۲۰
جمیتلی برعائله نك ذ کور وانات هر فردی طرفندن ویریلان	۱۵۳۹
قوالده دالبائلر ملتزمی سلیمان سودی افندیدن	۱۴۲۵
ادرنه - قره آغاج : ایکنجی اردو پیاده کوچک ضابط	۲۷
مکتبی برنجی بلوکی یوز باشیمی حسین بک	
صراط مستقیم مؤسسلرندن ابوالعلا بکدن	۱۰۸
» » » اشرف ادیب »	۱۰۸
ارزاق عسکریه . تعهدی ولچترینلی علی بک زاده	۴۰
محمد بک .	
آقسرایده قانون اساسی اجزاخانه سی صاحبی سوریه	۲۰
اشرافندن نجیب بک .	
حیدر پاشا خسته خانه سنده امراض عصبیه متخصصی	۲۰
رشدی بک	
امراض ولادیه واطفال متخصصی باندولی زونوس افندی .	۲۰
	۳۶۷۵ ۲۰

EK-4. V. Mehmet tarafından Petersburg Cami'sine halı hediye edilmesi ile ilgili Osmanlı arşiv belgesi.

EK-5. Tahrir-i Sükûn Kanunu'nun Son Telgraf, İstiklal, Orak gibi gazetelerle birlikte Sebilürreşad Dergisi'nin kapatılması ile ilgili arşiv belgesi.

باش وکالت
 قلم مخصوص مدیریت
 ۱۵۹۲
 ۱۳۰۲

وزارت

استاد بزرگوار، شترانیکه انجمن و صند انصار، صول تفراف، استقل
 قلم بزرگوار، آلمند، نشت صبه غم سندا و است بولده، نشت سیرا نشت
 مودت بزرگوار، آلمند، و اولی صبح غم بزرگوار، نشت سیرا نشت
 مودت بزرگوار، نشت سیرا نشت، و اولی صبح غم بزرگوار، نشت سیرا نشت
 اجتماعه، قلم بزرگوار، نشت سیرا نشت، و اولی صبح غم بزرگوار، نشت سیرا نشت

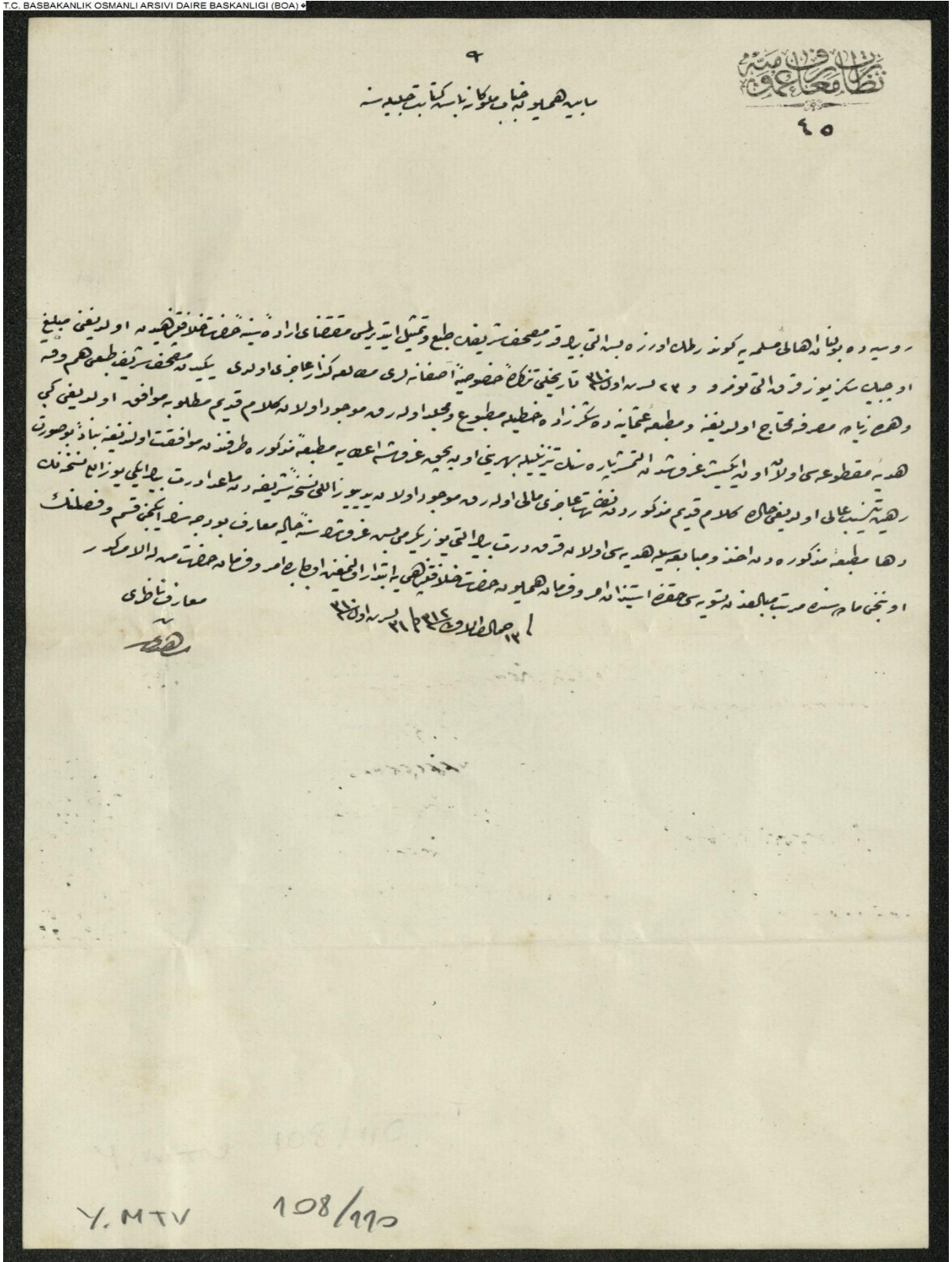
Handwritten signatures and stamps of various officials, including names like "میرزا علی" and "میرزا محمد".

جوانا یازما، ق اورا، حواب اولدین حروراک تاریخ و نومروس، تک درسی رجا اولون

12	12	01	01	18	130
----	----	----	----	----	-----

EK-6. Rusya Müslümanlarına Kur'an-ı Kerim basılıp gönderilmesi ile ilgili II. Abdülhamit dönemine ait Osmanlı arşiv belgesi.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

۹
بابه همیوه نامه کاتبه کتابت جدیدنه

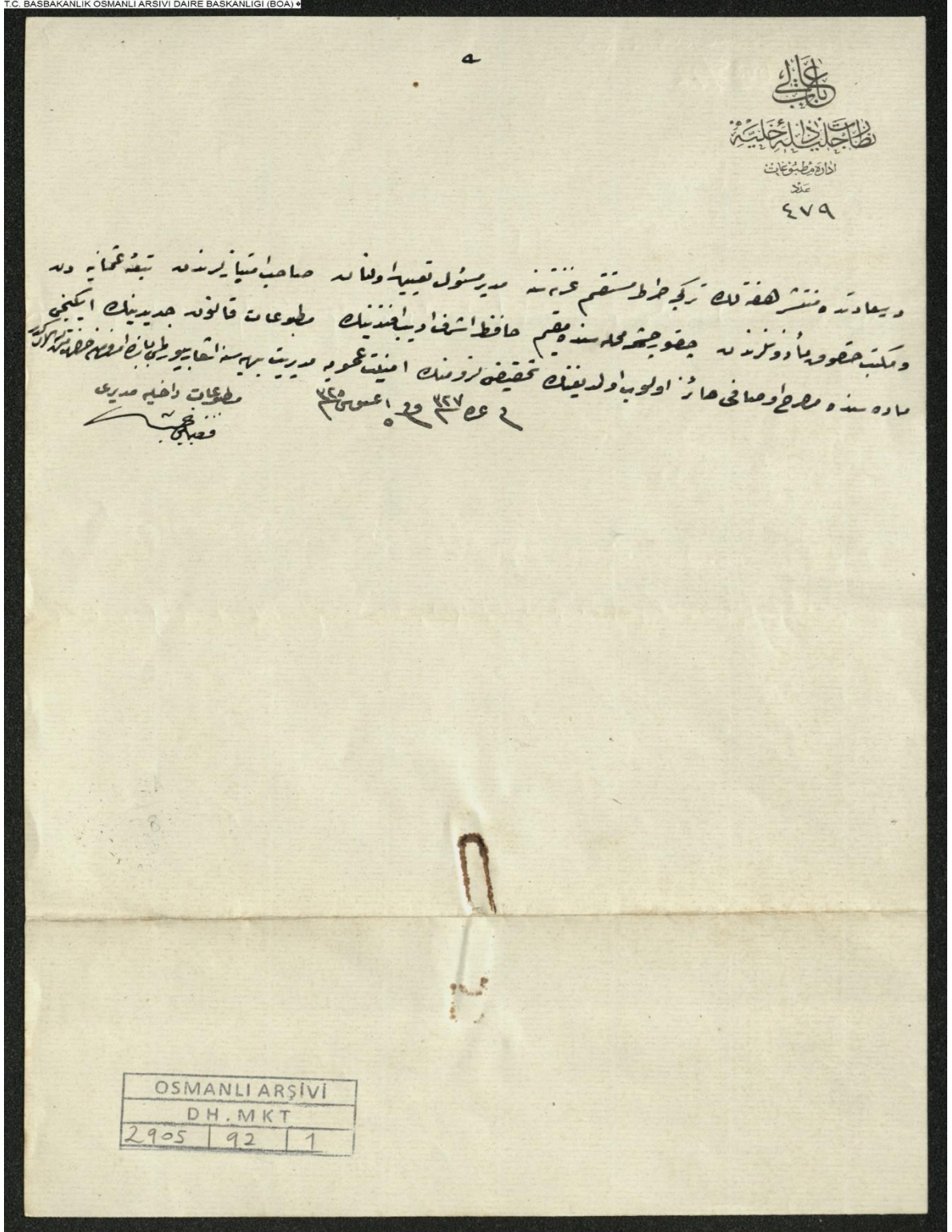
نظام معارف
۶۵

روسیه ده بونا لهالی مسلمیه کوندر طمان اوزره مسله تیلدور صحیفه تریفین طبع و تمسک ایدرین معقنای اراده نیه حرفت خلافتی هیده اولدیفی بیلغ
او جید سکر یوز قره ای تونر و ۴۰ سره اولدیلار تا بحقی ترک خصوصیه اصفا نری معلوم کنار عاقری اولدی یکیدیه صحیفه تریف طبعی هم و هم
دهم نیام معرفت حاج اولدیفی و مطبعه عثمانیه ده کوزارده عظیم مطبوع و محمد اولدرده موجود اولدیه کلام قدیم مطبوعه موافقه اولدیفی کبی
هدیه مقطوعه ای اولدیه کیسه عرف سده التکریماره سنک تریفید بهرینی اولدیه حجه عرفی اعهیه مطبعه مذکور ه طرفنده موافقت اولدیفی ساد بوسون
رهیه نیه عالی اولدیفی حاج کلام قدیم مذکور دنده عاقری عالی اولدرده موجود اولدیه بیوز عالی صحیفه تریف در بعد ادرت بلایلی یوز ایام سخنند
دها مطبعه مذکور ه ده اخذ و مجامع سید هدیه ای اولدیه قره درت بلایلی یوز کیم سیه عرفی نیه تمام معارف بودجه سید ایکن قسم و فضیلت
او تجی ما سنک مرتبه جالفه تویه صحیفه استیاده و فریاده همایوه حرفت خلافتی ای ابتداء الحقیقه اوطان امر و فریاده حقیقه مه اولدیه که ر
معارف نظری
۱۲۸۱

108/40
Y.MTV 108/190

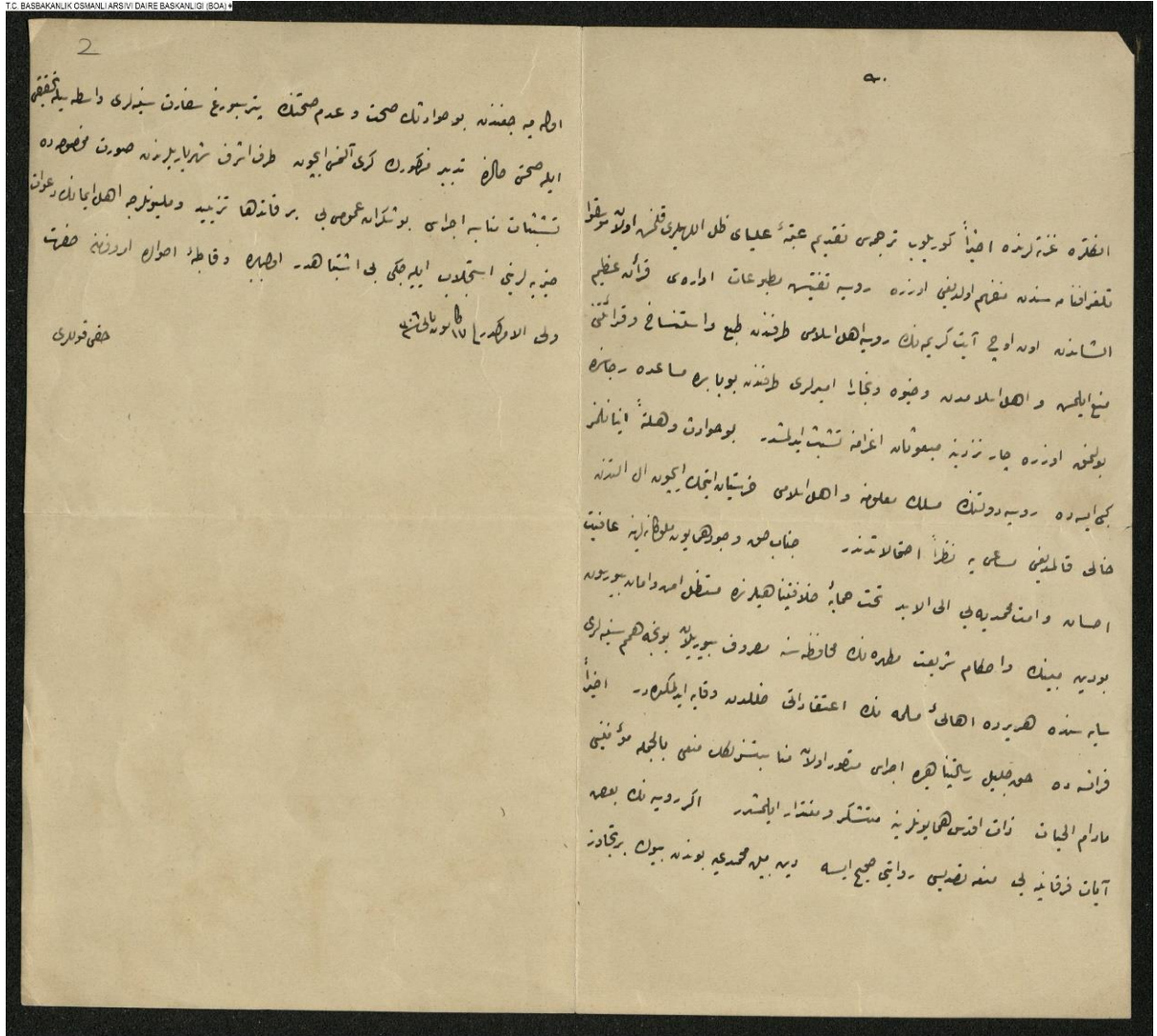
Y.MTV.00108.00110.001

EK-8. *Sırat-ı Müstakim*'in mesul müdürü Eşref Edip'in gerekli kanuni evkafa haiz olup olmadığı ile ilgili arşiv belgesi.

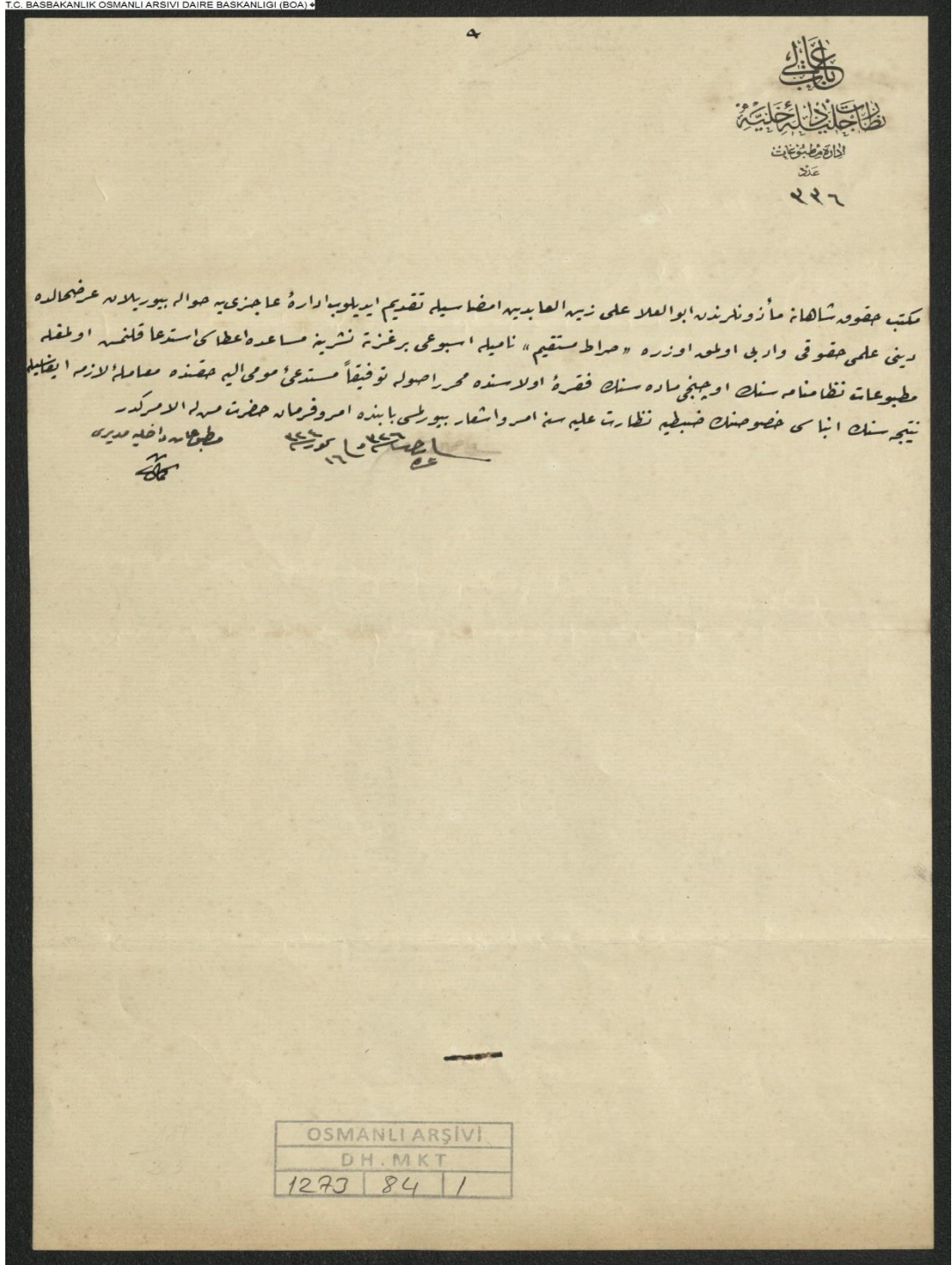
DH.MKT.02905.00092.001

EK-9. Rusya'da *Kur'an-ı Kerim* ayetlerinin bazılarının yasaklanması ve Rusya Müslümanlarını Hristiyanlaştırma politikası ile ilgili Osmanlı arşiv belgesi.

Y.PRK.TKM.00020.00025.001

EK-10. *Sırat-ı Müstakim*'i yayınlamak için izin isteyen Ebül'ula Zeynelabidin'e Matbuat Kanunu'na göre muamele edilmesi ile ilgili Osmanlı arşiv belgesi.

DH.MKT.01273.00084.001

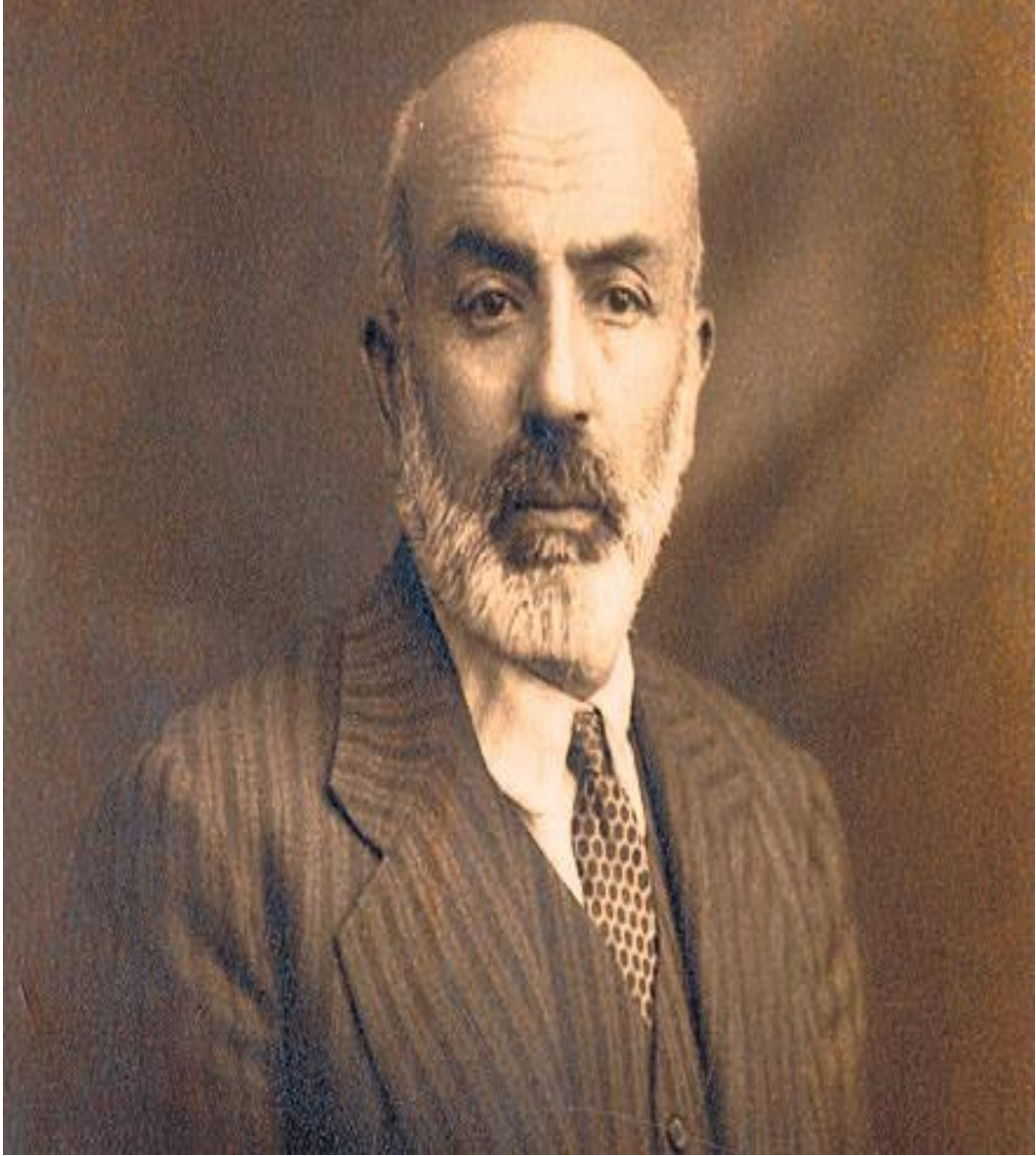
EK-12. Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin Kurucularından Eşref Edip.

EK-13. Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin kurucularından Ebü'l-Ula Zeynelabidin.

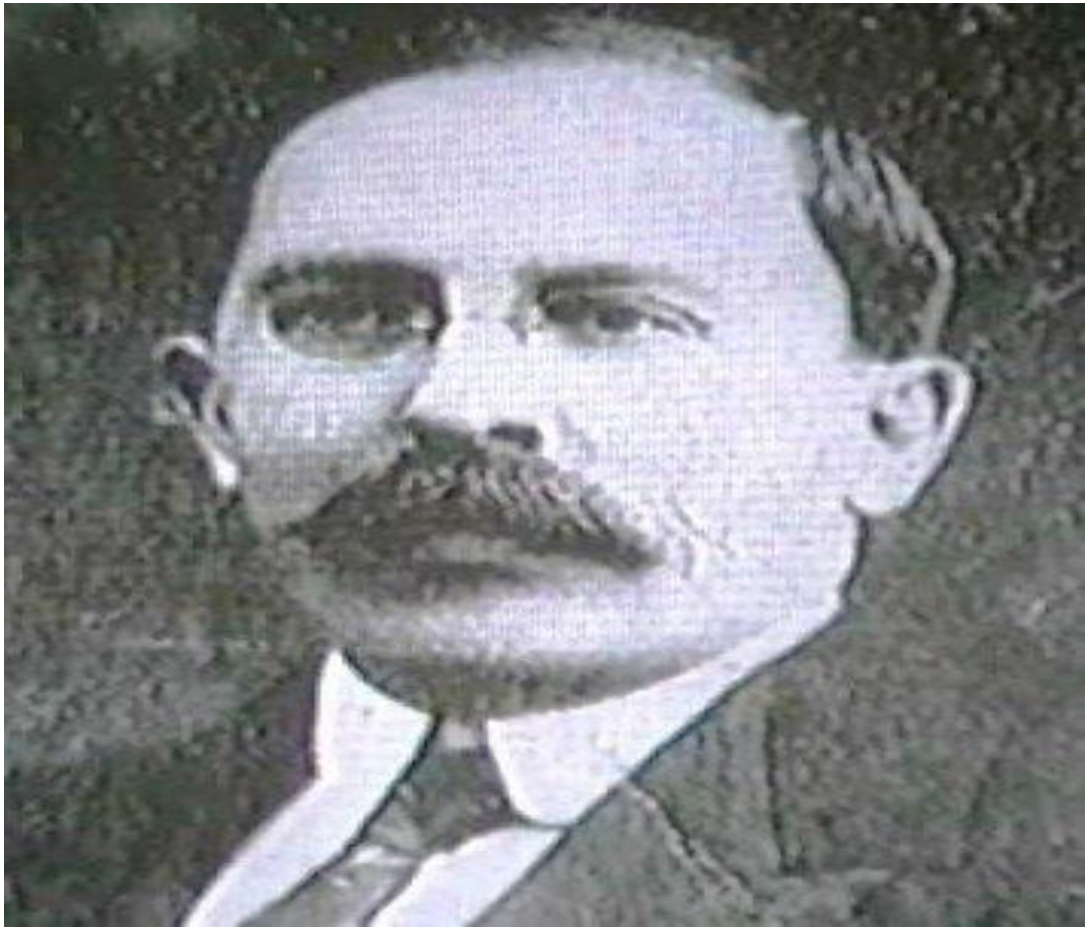
EK-14. Sırat-ı Müstakim Dergisi'nin Başmuharriri Mehmed Akif.

EK-15. Soldan sağa; İsmail Gaspıralı, Hasan Bey Zerdabi ve Ali Merdan Topçubaşı. Bakü-1907.

EK-16. Sadri Maksudi Aarsal

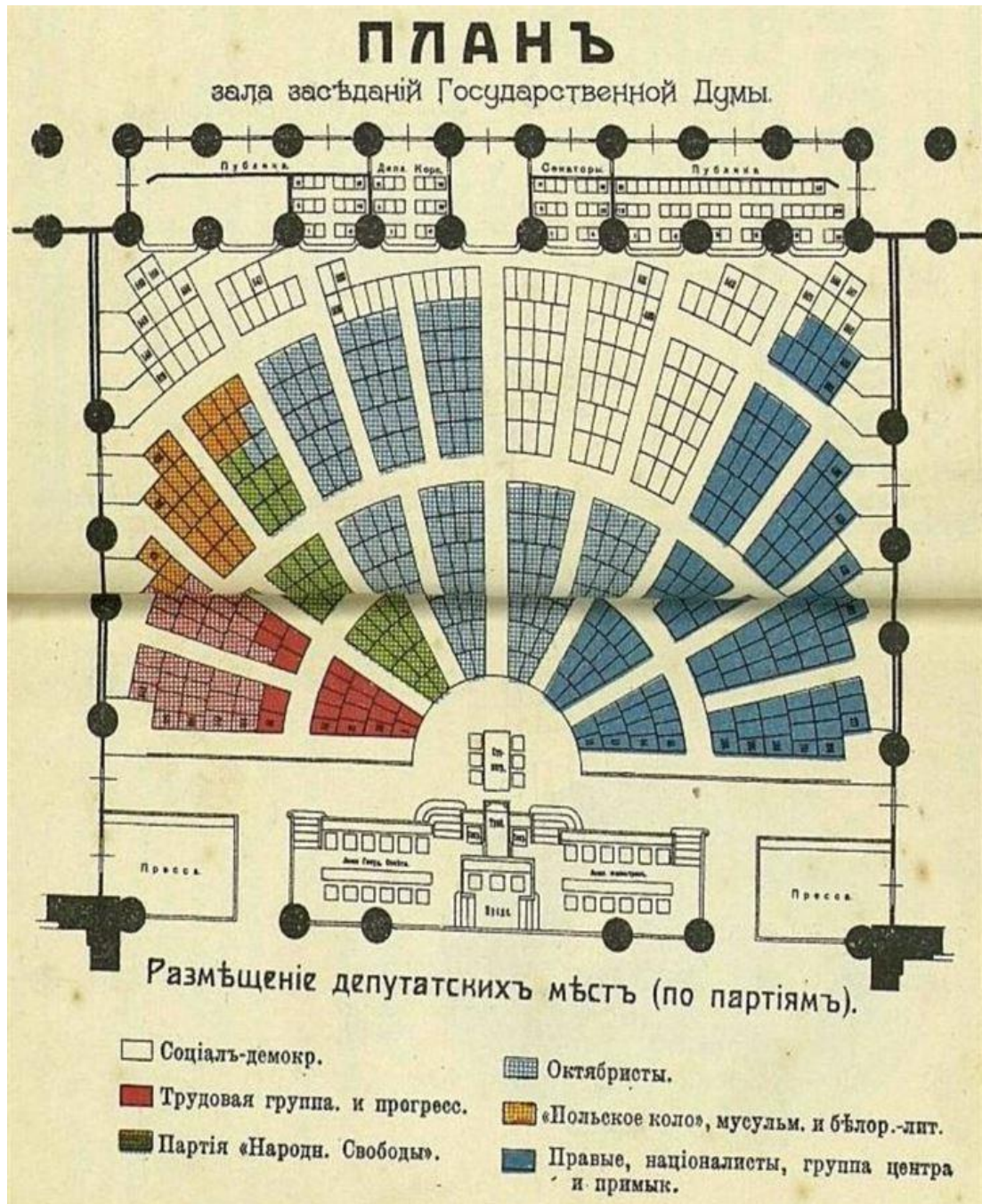
EK-17. Rusya Müslümanlarının I. Kongresinin yapıldığı *Gustav Struve* isimli vapur. Üzerinde numara olanlar sırasıyla; 1. Fatih Kerimi, 2. Abdürreşid İbrahim, 3. İsmail Gaspıralı, 4. Ali Merdan Topçubaşı.

EK-18. Rusya Müslümanlarının II. Kongresi'nden bir resim.

EK-19: I. Duma'da partilere göre oturma planı. Beyaz: Sosyal Demokrat (Kadetler). Kırmızı: Emekçi-İşçi Grup (Trudoviki). Yeşil: Halk Özgürlüğü Partisi. Açık Mavi: Oktobristler. Turuncu: Leh Partisi, Müslümanlar. Koyu Mavi: Sağcılar, Milliyetçiler, Merkezci Grup.

EK-20. Sırat-ı Müstakim’de Rusya Müslümanları ile ilgili makaleler listesi.

SAYI	CİLT	YAZAR	MAKALE İSMİ	TARİH	SAYFA
19	1	A. Sevindik	İslam ve Türk Âlemi: Rusya Müslümanlarında Dil ve Edebiyat	31 Aralık 1908	300-302
31	2	Troyskili Ahmed Taceddin	Rusya İslamları	25 Mart 1909	73-75
33	2	Troyskili Ahmed Taceddin	Rusya İslamları ve Üç Mesele	8 Nisan 1909	106-108
39	2	H. Eşref Edip	Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyelerine Dair I	3 Haziran 1909	201-204
40	2	H. Eşref Edip	Rusya’da Sakin Türklerin Hayat-ı Medeniyye, Fikriyye ve Siyasiyelerine Dair II	10 Haziran 1909	214-218
42	2	İsmail Gaspirinski	Umumi Mü’temer-i İslami Yani Müslümanlar Kongresi	24 Haziran 1909	248-250
45	2	Yazar yok	Elvah-ı İntibah: Rusya Duma’sında Kırım Mebusu Müftizade İsmail Mirza’nın Nutku I	15 Temmuz 1909	295-296
46	2	Kazanlı Ayaz	Lisan Meselesi	22 Temmuz 1909	316-317
51	2	Kazanlı Ayaz	Rusya Müslümanları I	26 Ağustos 1909	398-399
51	2	Yazar yok	Rusya	26 Ağustos 1909	400
52	2	Kazanlı Ayaz	Rusya Müslümanları II	2 Eylül 1909	415-416
53	3	Kazanlı Ayaz	Rusya Müslümanları III	9 Eylül 1909	14-16.
55	3	Kazanlı Ayaz	Rusya Müslümanları IV	23 Eylül 1909	47-48
56	3	Kazanlı Ayaz	Rusya Müslümanları V	30 Eylül 1909	60-62
57	3	Troyskili Ahmed Taceddin	Rusya’da İslamiyet Âlemi	7 Ekim 1909	78-80
59	3	Troyskili Ahmed Taceddin	Novoye Vremya ve Âlem-i İslam	21 Ekim 1909	108-110
59	3	Sibiryalı Alimcan El-İdrisi	Buhara’da Tahsil	21 Ekim 1909	111-112
60	3	Yazar yok	Âlem-i İslam	28 Ekim 1909	127
60	3	Yazar yok	Buhara Emirinin Yeni Sarayı	28 Ekim 1909	127
60	3	Yazar yok	Medine Kazanlı Talebesinin Mektubu	26 Ekim 1909	128
61	3	Troyskili Ahmed Taceddin	Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti I	4 Kasım 1909	142-143
61	3	Yazar yok	Rusya	4 Kasım 1909	144
62	3	Troyskili Ahmed Taceddin	Rusya Müslümanları ve Rus Maarif Nezareti II	11 Kasım 1909	156
62	3	S. A. İbrahimov	Ulema-yı İslam Böyle Olmalı	11 Kasım 1909	157
62	3	Züfer Kasımi Permlı	Rusya’daki İslamların Terakkiyat-ı Diniyye ve Milliyeye Hizmetleri	11 Ocak 1910	157-159
64	3	Troyskili Ahmed Taceddin	Zavallı Buhara	25 Kasım 1909	187-190
65	3	Troyskili Ahmed Taceddin	Rus Maarif Nezareti’nin Beyanâtı Münasebetiyle: Talim-i Umumiye Dair I	2 Aralık 1909	204-206
66	3	Troyskili Ahmed Taceddin	Tashih-i Efkar: Orenburg’da Münteşir Din ve Maişet Mecellesine	9 Aralık 1909	219-221
66	3	M. S. Buhari	Buhara’da Şeriat Namına İrtikab Olunan Cinayat	9 Aralık 1909	221-222
66	3	Yazar yok	Başlık yok	9 Aralık 1909	222-223

66	3	Yazar yok	Bizim Hisselerimiz Nereye Gidiyor	9 Aralık 1909	223
66	3	Yazar yok	Kırgızlarda Medrese Bina Etmek	9 Aralık 1909	223-224
67	3	Troytskili Ahmed Taceddin	Rus Maarif Nezareti'nin Beyanâtı Münasebetiyle Talim-i Umumiye Dair II	16 Aralık 1909	237-239
70	3	Yazar yok	Rusya'da Mekatib-i İbtidaiyede Lisan-ı Umumi	5 Ocak 1910	283
70	3	Yazar yok	Rusya'da Türkçe	5 Ocak 1910	283-284
70	3	L. A. (Akçuraoğlu Yusuf)	Sansörle Mükâleme	5 Ocak 1910	284-287
71	3	Yazar yok	Kont Olsoviev'in İfadatı	13 Ocak 1910	304
72	3	Yazar yok	Rusya Müslümanları	20 Ocak 1910	318-319
74	3	Troytskili Ahmed Taceddin	Ahval-i Umumiye-i İslamiyye ve İstikbal-i İslam III	3 Şubat 1910	346-350
76	3	Yazar yok	Buhara Vak'a-i Elimesi	18 Şubat 1910	382-384
77	3	Yazar yok	Şuun-ı İslamiyye	24 Şubat 1910	400
77	3	Yazar yok	Âlem-i İslam'da	24 Şubat 1910	404
78	3	Mehmed Akif	Ebuzziya Tefvik Efendi'ye	3 Mart 1910	409-410
78	3	Yazar yok	Rusya İslamları	3 Mart 1910	420-421
78	3	Yazar yok	Petersburg'da Cami-i Şerif İnşası	3 Mart 1910	421
78	3	Ahmed Toktabayef	Tabolsky Ahali-i Müslime'sinin Haline Bir Nazar	3 Mart 1910	421-422
78	3	Yazar yok	Neşr-i İslam	3 Mart 1910	422
79	4	Yazar yok	Astrahan'da Münteşir İdil	10 Mart 1910	20
80	4	Yazar yok	İsabet Namıyla Rusya'da Din-i İslam Aleyhinde Neşrolunan Bir Eser Muharririnin İtiraf-ı Kusur ve Tevbesi	17 Mart 1909	39-40
82	4	Mahmud Esad	Mahmud Esad Efendi'nin Nutku	30 Mart 1910	66-67
82	4	Yazar yok	Muharrem Vak'a-i Elimesinin Sonu	30 Mart 1910	74-75
83	4	Yazar yok	Rusya	6 Nisan 1910	96
84	4	Yazar yok	Rusya Duma'sında Kırım Mebusu Mirza Müftizade'nin Lisan-ı Milliye Dair İrad Eylediği Nutuk Sureti	14 Nisan 1910	110
84	4	Yazar yok	Rusya	14 Nisan 1910	111
84	4	Yazar yok	Hedeya-yı Seniyye ve Rusya Müslümanları	14 Nisan 1910	112
86	4	Yazar yok	Duma'da İslam Mebusu Sadreddin Maksud Efendi'nin Nutku	28 Nisan 1910	135-136
86	4	Yazar yok	Kazan'da Münteşir Beyanülhak Gazetesi Muallim Yetiştirmekten Bahisle Diyor ki: I	28 Nisan 1910	143-144
87	4	Yazar yok	Buhara Emiri ve Sivastopol Cemaat-i İslamiyyesi	5 Mayıs 1910	158-159
90	4	Yazar yok	Avrupa'nın Şark Siyaseti	26 Mayıs 1910	215-216
91	4	Abdürreşid İbrahim	Şarkın İntibah ve İstiklali Hakkında I	2 Haziran 1910	226-228
91	4	Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü	Buhara'ya Dair III	2 Haziran 1910	228-230
91	4	Yazar yok	Rusya'da Yeni Veraset Kanunu Layihası	2 Haziran 1910	230

91	4	Yazar yok	Rusya Duma'sında Dağıstan ve Zakatal Mebusu Haydar Efendi Hazretlerinin Bilumum Rusya'da Eyyam-ı Hristiyanıyenin Eyyam-ı Tatiliyye Addolunması Teklifine Karşı İbraz Eyledikleri Nutk-ı Mühimmin Ala Vechi'l-İhtisar Tercümesidir:	2 Haziran 1910	231-232
93	4	Abdürreşid İbrahim	Şarkın İntibah ve İstiklali Hakkında II	16 Haziran 1910	266-268
94	4	Arif ve Mehmet Abdülgani	Bahçesaray'da Medreseler	23 Haziran 1910	283
96	4	Abdullah	Münkarız Olmakta Bulunan İslam Memleketleri: Buhara	7 Temmuz 1910	313
97	4	Yazar yok	Maabid-i İslamiyye'ye Taarruz	14 Temmuz 1910	332
97	4	Yazar yok	Rusya'da İslamlar	14 Temmuz 1910	332
98	4	Yazar yok	Misyonerler Âlemi	21 Temmuz 1910	347
98	4	Yazar yok	İslamiyet'in İntişarı	21 Temmuz 1910	347-348
100	4	Kara Bey	Âlem-i İslam ve Rusya	4 Ağustos 1910	377-379
101	4	Haribin Muhabir-i Mahsusu	Uzaktan Bir Kardeş Sesi	11 Ağustos 1910	391-392
101	4	Yazar yok	İntibah-ı İslam Aleyhine	11 Ağustos 1910	393-394
101	4	Yazar yok	Müslümanların Terakkiyatına Karşı	11 Ağustos 1910	395
101	4	Yazar yok	Müslümanları İşgal Eden Mesail	11 Ağustos 1910	397
101	4	Yazar yok	Rusya	11 Ağustos 1910	397
102	4	Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü	Buhara	18 Ağustos 1910	412-413
102	4	Yazar yok	Rusya	18 Ağustos 1910	419
103	4	Abdüssettar	Muhterem Sırat-ı Müstakim İdaresine	25 Ağustos 1910	434
103	4	Yazar yok	İslam Aleyhinde Bir Müslüman	25 Ağustos 1910	437
103	4	Yazar yok	Rusyalı İslam Talebe Cemiyeti Kulübünde Bir Konferans	25 Ağustos 1910	438
103	4	Yazar yok	Rusya	25 Ağustos 1910	439
104	4	Akçuraoğlu Yusuf	Türkler ve İslavlar	1 Eylül 1910	453-456
104	4	Yazar yok	Buhara	1 Eylül 1910	460
104	4	Yazar yok	Rusya	1 Eylül 1910	460
105	5	Yazar yok	Büyük Bir Müslümanın Vefatı	8 Eylül 1910	16
105	5	Yazar yok	Hukuk-ı İslamiyye'yi Cami Kavaid-i Fıkhiyye	8 Eylül 1910	16
105	5	Yazar yok	İrkutski Şehrinde Misyoner Kongresi	8 Eylül 1910	16
105	5	Yazar yok	Kırgız-Rus Kavgası	8 Eylül 1910	16
105	5	Yazar yok	Rusya'da Müslümanlara Tazyikat	8 Eylül 1910	16
105	5	Yazar yok	Rusyalı Müslüman Kardeşlerimizde Himmet	8 Eylül 1910	16

108	5	Mahmud Hoca İbn-i Behbud Hoca	Semer kand'dan	29 Eylül 1910	66-67
108	5	Yazar yok	Buhara İstiklaline Suikast	29 Eylül 1910	68-69
108	5	Yazar yok	Kafkasya	29 Eylül 1910	70
109	5	Yazar yok	Hive Hâkimi Merhum Seyyid Muhammedü'r-Rahim Bahadır Han	6 Ekim 1910	78-79
109	5	Yazar yok	Türkistan'da Rus Mektepleri	6 Ekim 1910	86
110	5	Yazar yok	Korkunç Dakikalar	12 Ekim 1910	101
110	5	Yazar yok	Muhterem Bir Misafir	12 Ekim 1910	102
111	5	Yazar yok	Nijniy Panayırında Muntazam Vaaz	21 Ekim 1910	128
111	5	Yazar yok	Petersburg Cami-i Kebiri	21 Ekim 1910	128
111	5	Yazar yok	Yine Bir Refik Daha	21 Ekim 1910	128
112	5	Yazar yok	Pireyi Deve Yapıyorlar	28 Ekim 1910	145
113	5	Yazar yok	Demiryollar Nezaretinde Tasfiye	3 Kasım 1910	161
113	5	Yazar yok	Misyoner Cemiyeti ve Çar'ın Tebriki	3 Kasım 1910	161
114	5	Yazar yok	Musibet-i Milliye	10 Kasım 1910	162-163
114	5	Yazar yok	Rusya	10 Kasım 1910	176
115	5	Yazar yok	Rusya'da Sakin Müslüman Kardeşlerimizin Muhafaza-i Din-ü Milliyet Cihadları	17 Kasım 1910	191-192
115	5	Yazar yok	Rusya Müslümanlarında Faaliyet-i İktisadiyye	17 Kasım 1910	192
116	5	Yazar yok	Rusya'da Müsavat-ı Hukuk Var mıdır?	24 Kasım 1910	207
116	5	Yazar yok	Müslümanlara Tazyikat	24 Kasım 1910	209
116	5	Yazar yok	Rusya Müslümanlarının Muhafaza-i Milliyet Cihadları ve Rusların Buna Mukabelesi	24 Kasım 1910	209
116	5	Yazar yok	Rusya'da İhtida	24 Kasım 1910	209
117	5	Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü	Buhara'da İntibah	1 Aralık 1910	209- 210
117	5	Yazar yok	Aleyh veya Lehimizde Neler Söyleniyor?	1 Aralık 1910	215-217
117	5	Yazar yok	Makasıd-ı Garibe	1 Aralık 1910	223-224
117	5	Yazar yok	İslam Darü'l-Muallimini Küşadına Tevessül	1 Aralık 1910	224
117	5	Yazar yok	Müslümanlara Tazyikat	1 Aralık 1910	224
118	5	Tuhfetullah	Sırat-ı Müstakim İdarehanesine	8 Aralık 1910	236-237
119	5	Yazar yok	Yeni Füyüzat	16 Aralık 1910	254-255
119	5	Yazar yok	Müslümanlara Tazyikat	16 Aralık 1910	255
119	5	Yazar yok	Rusya'da Hürriyet-i Diniye Meselesi	16 Aralık 1910	255
120	5	Yazar yok	Bir Müslüman Gazetesinin Tekrar İntişarı	22 Aralık 1910	271
120	5	Yazar yok	Matbuat-ı İslamiyye'nin Kuvvetlendirilmesine Çalışılıyor	22 Aralık 1910	271
120	5	Yazar yok	İdare-i Ruhaniyye ve Medaris-i Milliye Teftişi, İdare-i Ruhaniyye Risale-i Resmiiyesinin Feshi	22 Aralık 1910	272
121	5	Yazar yok	Rusya Meclis-i Mebusan'ında Kazan Mebusu Sadri Efendi Maksudi'nin Mühim Bir Nutku	29 Aralık 1910	287-288

122	5	Nur Alizade Giyaseddin Hüsnü	Buhara'da Tekrar Mektep Kavgası	5 Ocak 1911	297-298
122	5	Yazar yok	Müslümanlar ve Rusya	5 Ocak 1911	301-302
122	5	Yazar yok	İttihad-ı İslam ve Genç Türkler	5 Ocak 1911	302-303
122	5	Yazar yok	Misyonerlerin Takviyesi	5 Ocak 1911	304
122	5	Yazar yok	Tazyikat	5 Ocak 1911	304
122	5	Yazar yok	Tedrisat-ı İbtidaiyye Kanun Layihası	5 Ocak 1911	304
123	5	Yazar yok	Buhara Ahvali (Buhara Emiri Hazretlerinin Vefatı)	12 Ocak 1911	314-315
123	5	Yazar yok	Buhara Ahvali (Buhara'da Yangın)	12 Ocak 1911	314-315
123	5	Yazar yok	Vilayet Gazetelerinin Âlem-i İslam Umuruyla İştigalleri	12 Ocak 1911	315-316
123	5	Yazar yok	Necat Refik-i Muhteremimizin Meslek Makalesi	12 Ocak 1911	316-317
123	5	Yazar yok	Tazyikat	12 Ocak 1911	319
123	5	Yazar yok	Türkistan Hareket-i Arzı	12 Ocak 1911	319
123	5	Yazar yok	Orenburg Müftisinin, Makam-ı Fetvada Bulunuşunun 25 Sene-i Devriyesi Şenliği	12 Ocak 1911	319-320
123	5	Yazar yok	Hamiyet	12 Ocak 1911	320
123	5	Yazar yok	Kadirşinashlık	12 Ocak 1911	320
125	5	Nur Alizade Giyaseddin Hüsnü	Buhara Ahvaline Dair	26 Ocak 1911	345-347
125	5	Yazar yok	Türkistan'da Sefalet	26 Ocak 1911	351-352
126	5	Nur Alizade Giyaseddin Hüsnü	Âlem-i İslam'ın Karn-ı Mes'udu Buharilerin Devr-i Cedidi	2 Şubat 1911	362-363
126	5	Yazar yok	Buhara'da Devr-i Cedit ve Merasim-i Culusiyye	2 Şubat 1911	367
126	5	Yazar yok	Asya-yı Vusta Felaket-zedeganı	2 Şubat 1911	368
127	5	Yazar yok	Kafkasya'da İntişar Eden Necat Refikimiz Yazıyor	9 Şubat 1911	384
128	5	Musa Kazım	Türkistan Felaketi İçin	16 Şubat 1911	397
128	5	Yazar yok	Asya-yı Vusta Felaket-zedeganı Menfaatine Verilen Konferans	16 Şubat 1911	397-398
129	5	Yazar yok	Türkistan Felaket-zedeganına Osmanlı Müslümanlarının Muaveneti	23 Şubat 1911	414-416
129	5	Yazar yok	Hayır-hah ve Hamiyetli Bir Müslümanın Vefatı	23 Şubat 1911	416
130	5	Yazar yok	Bugraslan Kasabasında Bir Mektebin Dağıtılması	2 Mart 1911	431
130	5	Yazar yok	Kırım'da İstanbul Kitapları ve Mecmualarının Toplanması	2 Mart 1911	431
130	5	Yazar yok	Rusya İslamları Tazyik Ediyor	2 Mart 1911	431
130	5	Yazar yok	Rusya'da Müslüman Gazetelerinin Zevali	2 Mart 1911	431
130	5	Yazar yok	Buhara Emirinin Türkistan Felaket-zedeganına İnesi	2 Mart 1911	432
130	5	Yazar yok	Büyük Bir Medresenin Kapatılıp Müderrislerinin Tevkifi	2 Mart 1911	432
130	5	Yazar yok	İki Âlimin Evinde Taharriyat	2 Mart 1911	432
130	5	Yazar yok	Orenburg Müslüman Medresesine Bu Sene Akçe Verilmiyor	2 Mart 1911	432
130	5	Yazar yok	Rusya'da Bulunan Müslümanların Hesabı	2 Mart 1911	432
130	5	Yazar yok	Rusya'nın Kiev Şehrinde Cami Tesisi	2 Mart 1911	432
131	6	Yazar yok	Zavallı Türkistanlılar İçin	9 Mart 1911	14
131	6	Yazar yok	Rusların Rusya Müslümanları Hakkındaki Zanları	9 Mart 1911	14-15
131	6	Yazar yok	Kafkasya'da Doğup Batan Hilal	9 Mart 1911	15
131	6	Yazar yok	İttihad-ı İslam Hareketi	9 Mart 1911	15-16
131	6	Yazar yok	Medreselerin İslahı Hakkında Emir Fermanı	9 Mart 1911	16

131	6	Yazar yok	Ufa'da Tevkilef'in Tasdik Edilmemesi	9 Mart 1911	16
131	6	Yazar yok	Yeni Emirin Islahat Eserleri	9 Mart 1911	16
132	6	Yazar yok	Rusya'da Tazyikat	16 Mart 1910	31
133	6	İshak Refet	Türkistan	23 Mart 1910	39
134	6	Yazar yok	Han-ı Nevcah'ın Teşebbüsat-ı İslahiyyesi	30 Mart 1910	64
134	6	Yazar yok	Müslüman Kadınlarında Himmet	30 Mart 1910	64
134	6	Yazar yok	Müslümanlara Tazyikat	30 Mart 1910	64
134	6	Yazar yok	Yeni Bir Müslüman Mecellesi	30 Mart 1910	64
135	6	Tepedelenizade Kamil	Teavün	6 Nisan 1911	70
135	6	Nur Alizade Gıyaseddin Hüsnü	Asr-ı Hazırda İslamlar IV (Buhara)	6 Nisan 1911	78-79
135	6	Yazar yok	Beyan-ı Teessüf	6 Nisan 1911	80
136	6	Nefer Ali	Dar'ül-Hilafeti'l-Aliyye'de Sırat-ı Müstakim Ceride-i İslamiyyesine	13 Nisan 1910	92-95
137	6	Ömer	Hilal ve Salib	20 Nisan 1910	109-110
139	6	Yazar yok	Haksız İtham, Muhıkk Müdafaa	4 Mayıs 1911	142
139	6	Yazar yok	Kazakça Yeni Bir Gazete	4 Mayıs 1911	144
139	6	Yazar yok	Rusya'da Tazyikat	4 Mayıs 1911	144
140	6	Yazar yok	Şayan-ı Teellüm Bir Haber: Tercüman Durdu	4 Mayıs 1911	159-160
140	6	Yazar yok	Müslüman Matbuatı	4 Mayıs 1911	160
140	6	Yazar yok	Rusya: Türkistan Asar-ı Atika Mektebi	4 Mayıs 1911	160
140	6	Yazar yok	Rusya'da Hürriyet-i Vicdaniyye!	4 Mayıs 1911	160
141	6	Yazar yok	Rusya'da Genç Müslümanlık Hareketi	18 Mayıs 1911	173-174
142	6	Edhem Nejad	Haricdeki Dindaşlarımız	25 Mayıs 1911	187-188
142	6	Yazar yok	Petersburg Ahundu'nun Vefatı	25 Mayıs 1911	191
144	6	Yazar yok	Kazak Edebiyatı	8 Haziran 1911	223-224
144	6	Yazar yok	Resmi İstatistike Nazaran; Rusya'da Müslümanların, Camilerin ve Mekteb-Medreselerin Miktarı	8 Haziran 1911	224
146	6	Yazar yok	Orenburg Müfti-i Alisinin Yirmi Beşinci Sene-i Devriyye-i İftası	15 Haziran 1911	254-256
150	6	Yazar yok	Arkanjel (Arhanglaski) Vilayeti'nde Genç Türkler!	20 Temmuz 1911	320
150	6	Yazar yok	İttihad-ı İslam Efkârının İntişarı	20 Temmuz 1911	320
150	6	Yazar yok	Tazyikat	20 Temmuz 1911	320
153	6	Yazar yok	Rusya ve Müslümanlar	9 Ağustos 1911	363-365
154	6	Yazar yok	Kahtlık	17 Ağustos 1911	384
154	6	Yazar yok	Tazyikat	17 Ağustos 1911	384
154	6	Yazar yok	Yangınlar	17 Ağustos 1911	384
155	6	Yazar yok	Sıcaklık, Kuraklık ve Yangınlar	23 Ağustos 1911	399
155	6	Yazar yok	Tazyikat	23 Ağustos 1911	399

155	6	Yazar yok	Kazaklar Artıyor	23 Ağustos 1911	399-400
155	6	Yazar yok	Türkistan'da Bir Misyoner	23 Ağustos 1911	400
156	6	Abdürreşid İbrahim	Rusya'da Terakki	31 Ağustos 1911	410-411
156	6	Mustafa Naki	Rusya'da Tazyik-ı İslam'a Lüzum Gösterenler	31 Ağustos 1911	412-413
159	7	Abdürreşid İbrahim	Stolipin Mezarda	21 Eylül 1911	45-46
182	7	Yazar yok	Rusya İslamları	29 Şubat 1912	418
182	7	Yazar yok	Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad	29 Şubat 1912	418